วชิรสารัตถสังคหะ

รจนาโดย พระสิริรัตนปัญญาเถระ

งานออกเมรุพระราชทานเพลิงศพ

สมเด็จพระมหาธีราจารย์ (นิยม ธานิสฺสรมหาเถร ป.ธ.๙)

วันอาทิตย์ที่ ๑๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๕

ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส

วชิรสารัตถสังคหะ
งานออกเมรุพระราชทานเพลิงศพ
สมเด็จพระมหาธีราจารย์ (นิยม ธานิสฺสรมหาเถร ป.ธ.๙)

รูปปั้นต้นแบบพระพุทธเมตตาประชาไทยฯ
โดยสมเด็จพระมหาธีราจารย์ ล่าสุดก่อนมรณภาพ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงประเคนพัดยศสมเด็จพระราชาคณะแด่
สมเด็จพระมหาธีราจารย์ ๕ ธันวาคม ๒๕๓๕

วชิรสารัตถสังคหะ

รจนาโดย

พระสิริรัตนปัญญาเถระ

พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศล
ในงานออกเมรุพระราชทานเพลิงศพ
สมเด็จพระมหาธีราจารย์ (นิยม ฐานิสฺสรมหาเถระ)
ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์
วัดเทพศิรินทราวาส
วันที่ ๑๒ เดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ.๒๕๕๕

ประวัติเจ้าประคุณสมเด็จพระมหาธีราจารย์

(นิยม ฐานิสฺสโร ป.ธ.๙)
วัดชนะสงคราม ราชวรมหาวิหาร
เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร

สถานะเดิม

นามเดิม นิยม นามสกุล จันทนินทร

เกิดเมื่อ ๒ ฯ ๓ ตรงกับวันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ.๒๔๖๖

ณ บ้านท่าหิน ตำบลธนู อำเภออุทัย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

โยมบิดาชื่อ นายไหร่ง โยมมารดาชื่อ นางอิ่ม

การศึกษา

เมื่ออายุ ๗ ขวบ เบื้องต้นโยมบิดาได้นำไปฝากให้เรียนปฐม ก กาและมูลบทบรรพกิจ ในสำนักเจ้าอธิการอุ่น วัดหันตรา อำเภอกรุงเก่า (ปัจจุบันคืออำเภอพระนครศรีอยุธยา) จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

อายุ ๙ ขวบ เข้ารับการศึกษาประชาบาลในโรงเรียนประชาบาล วัดหันตรา จนสำเร็จชั้นประถมปีที่ ๔

อายุ ๑๓ ปี โยมบิดานำไปฝากให้เรียนบาลีนักธรรม ณ สำนัก วัดตองปุ อำเภอกรุงเก่า จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

บรรพชา

เมื่อวันที่ ๒๘ มิถุนายน พ.ศ.๒๔๗๙ อายุ ๑๓ ปี ได้รับการ บรรพชาเป็นสามเณร ณ วัดกระสังข์ อำเภออุทัย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา มีพระครูโบราณคณิสสร (แกร สุมโน) วัดตองปุ เป็นพระอุปัชฌาย์

อุปสมบท

เมื่อวันที่ ๑๐ มีนาคม พ.ศ.๒๔๘๗ อายุ ๒๑ ปี เข้ารับการอุปสมบท ณ วัดพระญาติการาม ตำบลไผ่ลิง อำเภอกรุงเก่า จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

พระโบราณคณิสสร (แกร สุมโน) ภายหลังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระเทพวงศาจารย์ วัดพนัญเชิง เป็นพระอุปัชฌาย์

พระครูสาธุกิจการี (ชม อโสโก) วัดประดู่ทรงธรรม เป็น พระกรรมวาจาจารย์

พระครูอุทัยคณารักษ์ (ใหญ่ ติณฺณสุวณฺโณ) วัดสะแก ภายหลังดำรงสมณศักดิ์ ที่ พระโบราณคณิสสร เป็นพระอนุสาวนาจารย์

การศึกษาพระปริยัติธรรม

พ.ศ. ๒๔๘๐	สอบได้น.ธ.ตรี สำนักเรียนวัดตองปุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
พ.ศ. ๒๔๘๒	สอบได้น.ธ.โท สำนักเรียนวัดตองปุ
พ.ศ. ๒๔๘๒	สอบได้ป.ธ.๓ ในสำนักเรียนวัดตองปุ
พ.ศ. ๒๔๘๕	สอบได้ป.ธ.๔ ในสำนักเรียนวัดราชบุรณะ กรุงเทพฯ
พ.ศ. ๒๔๘๖	สอบได้น.ธ.เอก ในสำนักเรียนวัดราชบุรณะ
พ.ศ. ๒๔๘๗	สอบได้ป.ธ.๕ ในสำนักเรียนวัดราชบุรณะ
พ.ศ. ๒๔๘๙	สอบได้ป.ธ.๖ ในสำนักเรียนวัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพฯ
พ.ศ. ๒๔๙๒	สอบได้ป.ธ.๗ ในสำนักเรียนวัดสระเกศ กรุงเทพฯ
พ.ศ. ๒๔๙๔	สอบได้ป.ธ.๘ ในสำนักเรียนวัดสระเกศ
พ.ศ. ๒๔๙๘	สอบได้ป.ธ.๙ ในสำนักเรียนวัดสระเกศ

หน้าที่การงาน

พ.ศ. ๒๔๙๐	เป็นกรรมการตรวจนักธรรมสนามหลวง
พ.ศ. ๒๔๙๔-๐๕	เป็นครูสอนบาลี ป.ธ.๓ - ๔ - ๕ สำนักเรียนวัดราชบุรณะ
พ.ศ. ๒๔๙๘	เป็นครูสอน ป.ธ.๕ สำนักเรียนวัดสุทัศนเทพวราราม
พ.ศ. ๒๕๐๐-๒	เป็นครูสอน น.ธ.เอก สำนักเรียนวัดสามพระยา
	เป็นครูสอน ป.ธ.๕ สำนักเรียนวัดสามพระยา
พ.ศ. ๒๕๐๔-๕	เป็นครูสอน ป.ธ.๗ สำนักเรียนวัดสามพระยา
พ.ศ. ๒๕๐๔	เป็นกรรมการตรวจชำระพระปฐมสมโพธิกถา ฉบับองค์การศึกษา
พ.ศ. ๒๕๐๘	เป็นรองเจ้าคณะภาค ๑๓
	เป็นเจ้าคณะภาค ๑๓
	เป็นเจ้าอาวาสวัดชนะสงคราม ราชวรมหาวิหาร
	เป็นพระอุปัชฌาย์
พ.ศ. ๒๕๐๙	เป็นเจ้าสำนักเรียนวัดชนะสงคราม
พ.ศ. ๒๕๑๕	เป็นกรรมการโรงพยาบาลสงฆ์
พ.ศ. ๒๕๑๘	เป็นคณะอนุกรรมการ ศ.ต.ภ.

พ.ศ. ๒๕๒๙ เป็นกรรมาธิการแห่งสังคีติการกสงฆ์ ในการสังคายนาตรวจชำระพระไตรปิฎก

เป็นกรรมการจัดสร้างเหรียญพระชัย (หลังช้าง)

เป็นกรรมการมหาเถรสมาคม

พ.ศ. ๒๕๓๐ เป็นคณะกรรมการอำนวยการจัดสร้างพุทธมณฑลฝ่ายสงฆ์

พ.ศ. ๒๕๓๕ เป็นเจ้าคณะใหญ่หนใต้

เป็นกรรมการร่างกฎมหาเถรสมาคม

เป็นกรรมการมูลนิธิโรงพยาบาลสงฆ์

พ.ศ. ๒๕๓๙ เป็นเจ้าคณะใหญ่หนกลาง

พ.ศ. ๒๕๔๐ เป็นประธานกรรมการมูลนิธิแผ่นดินธรรม แผ่นดินทอง

พ.ศ. ๒๕๔๕ เป็นประธานกรรมการพิจารณางบประมาณ ศาสนสมบัติกลางประจำ

พ.ศ. ๒๕๔๗ เป็นคณะผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช

พ.ศ. ๒๕๕๐ เป็นประธานคณะกรรมการพิจารณายกวัดราษฎร์ขึ้นเป็นพระอารามหลวง

สมณศักดิ์

พ.ศ.๒๕๐๕ เป็นพระปริยัติโสภณ

พ.ศ.๒๕๐๗ เป็นพระราชโมลี

พ.ศ.๒๕๑๑ เป็นพระเทพโสภณ

พ.ศ.๒๕๑๕ เป็นพระธรรมปิฎก

พ.ศ.๒๕๓๐ ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาเป็นพระราชา คณะรองสมเด็จพระราชาคณะที่พระธรรม วโรดม

พ.ศ.๒๕๓๕ ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ที่สมเด็จพระมหาธีราจารย์ พรหมวิหารวราธิมุต วิสุทธศีลาจารนิวิฐ พิพิธกิจจานุกิจโกศล วิมลหิตานุหิตดิลก ตรีปิฎกบัณฑิต มหาคณิสสร บวรสังฆาราม คามวาสี อรัญวาสี

มรณภาพ

เมื่อ ๖ ฯ ๗ ๔ ปีขาล ตรงกับวันศุกร์ที่ ๑๑ มีนาคม พ.ศ.๒๕๕๔ เวลา ๐๑.๐๕ น. ด้วยโรคมะเร็งตับ ณ คณะ ๑ วัดชนะสงคราม สิริรวม อายุ ๘๘ ปี ๑ เดือน ๖๗ พรรษา

ถวายพระพร

ขอถวายพระพรเจริญพระราชสิริสวัสดิ์พิพัฒนมงคลพระชนมสุขทุกประการ จงมีแด่สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้งสองพระองค์ ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ แลพระบรมวงศานุวงศ์ทุกพระองค์

พระมหากรุณาธิคุณที่ทรงโปรดพระราชทานถวายศพ สมเด็จพระมหาธีราจารย์ (นิยม ฐานิสฺสโร ป.ธ.๔) อดีตเจ้าอาวาสวัดชนะสงครามเจ้าคณะใหญ่หนกลาง กรรมการมหาเถรสมาคม คณะผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช นับแต่บุรพกิจจวบจนอวสานกาลนี้เป็นที่ประจักษ์ชัด แก่ปวงประชา คณะสงฆ์และศิษยานุศิษย์ในสมเด็จพระมหาธีราจารย์ ว่า ทรงเป็นเอกอัครศาสนูปถัมภกโดยแท้ อันนำมาซึ่งความพร้อมเพรียงสมานฉันท์ในการบำเพ็ญกุศลถวายศพสมเด็จพระมหาธีราจารย์ นับเป็นกตัญญูกตเวทิตาตามรอยเบื้องพระยุคลบาทสมเด็จพระบรมพุทโธวาทและโบราณ บัณฑิตประพฤติสืบ ๆ มา

ขออำนาจแห่งพระมหากรุณาธิคุณ และกตัญญูกตเวทิตาธรรม ในการบำเพ็ญกุศลถวายศพสมเด็จพระมหาธีราจารย์นี้ จงประมวลเป็นตบะเดชะอำนวยศุภอรรถบันดาลวิบูล มนุญผล ให้ทรงเจริญพระชนมพรรษา สถิตในสิริราชสมบัติยิ่งยืนนาน ทรงพระเกษมสำราญพระราชหฤทัยทุก ทิพาราตรีกาล ทอดพระเนตรเห็นแต่กิจการอันเจริญเป็นนิตย์ ทรงครอง รัฐสีมาอาณาเขตให้สมบูรณ์ไพศาล ดังพระราชประสงค์ เทอญ

ขอถวายพระพร
คณะสงฆ์วัดชนะสงคราม

ความเสียสละ

ความเสียสละ เป็นพระธรรมคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และเป็นพระพุทธจริยา ที่ทรงสร้างสมจนถึงวาระแห่งการตรัสรู้ จุดหมายสูงสุดของความเสียสละในพระพุทธศาสนา คือการเสียสละเพื่อบรรลุพระนิพพาน ความเสียสละจึงก้าวสูงขึ้นไปโดยลำดับ ความเสียสละทุกระดับล้วนมีความสำคัญ เช่น ความเสียสละเพื่อรักษาแผ่นดิน ถ้าไม่มีผู้เสียสละเพื่อแผ่นดิน ชาติไทยคงไม่มีแล้ว ความเสียสละเพื่อสถาบัน ความเสียสละเพื่อหน้าที่การงาน ความเสียสละเพื่อสนองงาน

ความเสียสละโดยทางหนึ่ง เป็นการลดความเห็นแก่ตัว จนถึงขั้นไม่มีความเห็นแก่ตัว

ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระมหาธีราจารย์ (นิยม ฐานิสฺสโร) ป.ธ.๙ อดีตเจ้าอาวาสวัดชนะสงคราม เจ้าคณะใหญ่หนกลาง กรรมการมหาเถรสมาคม และคณะผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช เป็นพระมหาเถระที่มีความเสียสละ ถึงขั้นยอมอุทิศชีวิตร่างกายเพื่อพระพุทธศาสนา สนองงานของคณะสงฆ์ สนองงานของวัดชนะสงคราม เป็นที่ปรากฏชัด กล่าว ได้ว่าเป็นพระมหาเถระที่มี **"ความเสียสละสูง"** รูปหนึ่ง

ขอให้ความเสียสละที่ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระมหาธีราจารย์บำเพ็ญมาแล้ว ได้เป็นปัจจัยให้ท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ บรรลุพระนิพพาน ในที่สุด

สมเด็จพระพุฒาจารย์

(สมเด็จพระพุฒาจารย์)
ประธานคณะผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จรพระสังฆราช
วัดสระเกศ

คุณผีหรือจะดีกว่าคุณคน
คุณของตนอะไรเล่าจะสู้ได้
ไฟในเรือนเรายังไม่สว่างไสว
แจกไฟให้เพื่อนด้วยเห็นป่วยการ
โบราณว่าถ้าอยากได้ม้าของเขา
วัวของเราจะพรากจากสถาน
ไม่เชื่อเขา ไม่กินของ ไม่ต้องการ
ถึงพบพาลก็ไม่มีเสียทีคนฯ

☆☆☆

คำสอนครั้งสุดท้าย

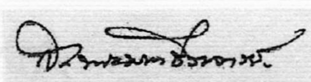
เกิด แก่ เจ็บ ตาย

ต้องเจอทุกคน หนีไม่พ้น

ให้มีสติ อย่าร้องไห้

ใครมีหน้าที่อะไรก็ทำไป

เราหมดหน้าที่แล้ว

ฐานิสสรมหาเถรานุสรณ์

สีลทสฺสนสมฺปนฺนํ ธมฺมฏฺฐํ สจฺจวาทินํ
อตฺตโน กมฺมกุพฺพานํ ตํ ชโน กุรุเต ปิยํ.

ผู้มีศีล มีความเห็นชอบ ดำรงอยู่ในธรรม
พูดคำสัตย์จริง ทำกิจของตนดี ย่อมเป็นที่รักของผู้คน

เมื่อกล่าวถึงศิษย์ที่สำเร็จการศึกษาเปรียญธรรม ๙ ประโยค ที่ท่านอาจารย์นาวาเอก (พิเศษ) แย้ม ประพัฒน์ทอง ชื่นชมยกย่องให้เป็น พระเจ้า ๕ พระองค์ของท่าน และได้สั่งให้ลูก ๆ ของท่านเคารพบูชากราบไหว้อยู่เสมอ เพราะท่านเล็งเห็นการณ์ในภายหน้าว่าพระภิกษุผู้เป็นศิษย์ทั้ง ๕ รูป จะเป็นผู้นำความเจริญมาสู่คณะสงฆ์ไทย โดยท่านจะเอ่ยนามคล้องจองกันว่า "เกี่ยว นิยม พลอย ช้อย ช่วง" เจ้าประคุณสมเด็จพระมหาธีราจารย์ (นิยม ฐานิสฺสโร ป.ธ.๙) อดีตเจ้าอาวาสวัดชนะสงครามราชวรมหาวิหาร เจ้าคณะใหญ่หนกลาง กรรมการมหาเถรสมาคม และคณะผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช เป็นศิษย์ผู้มีอาวุโสที่สุด หรือจะกล่าวว่าเป็นพี่คนโตก็ว่าได้

เจ้าประคุณสมเด็จพระมหาธีราจารย์ เป็นพระมหาเถระผู้เคร่งครัดในพระธรรมวินัย มีปฏิปทาและวัตรปฏิบัติอันงดงาม ดำรงในเมตตาธรรม ตั้งมั่นอยู่ในสัจจะ อุทิศชีวิตเพื่อพระพุทธศาสนาตราบลมหายใจสุดท้าย

การมรณภาพของเจ้าประคุณสมเด็จพระมหาธีราจารย์ นับเป็นการสูญเสียเสาหลักของคณะสงฆ์ไทย ที่เป็นกำลังสำคัญของพระพุทธศาสนา หากแต่ผลงานและคุณความดีที่เจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้บำเพ็ญมาตลอดชีวิต จะยังคงประทับอยู่ในจิตใจของพุทธศาสนิกชนทั้งหลายสิ้นกาลนาน

ขออำนาจคุณพระศรีรัตนตรัย และศีลาสุตาทิคุณที่เจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้บำเพ็ญมา รวมทั้งกุศลจริยาที่คณะศิษยานุศิษย์ ได้พร้อมใจกันบำเพ็ญกุศลด้วยความกตัญญูกตเวทีมาโดยลำดับ จงเป็นพลวปัจจัยให้เจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้บันเทิงสุขในสุคติสัมปรายภพ และแผ่ญาณบารมีปกป้องรักษาคณะศิษยานุศิษย์ตราบกาลนานเทอญฯ

(สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์)
เจ้าอาวาสวัดปากน้ำ
เจ้าคณะใหญ่หนเหนือ
คณะผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช

คำไว้อาลัย
แด่เจ้าประคุณสมเด็จพระมหาธีราจารย์

ผมเกิดและมีชีวิตช่วงเยาว์วัยอยู่ไม่ห่างจากโบสถ์วัดชนะสงคราม ราชวรมหาวิหาร จนกระทั่งแต่งงานจึงได้ย้ายออกไป ผมจึงมีความผูกพันใกล้ชิดกับวัดแห่งนี้มาก ผมได้เริ่มรู้จักท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระมหาธีราจารย์ครั้งแรกขณะท่านดำรงสมณศักดิ์เป็นพระธรรมวโรดม ในปี พ.ศ. ๒๕๓๐ เมื่อผมเป็นรัฐมนตรีต่างประเทศ ผมจะมานิมนต์ท่านพระธรรมวโรดมมาฉันเพลที่บ้านผมในโอกาสทำบุญและงานเลี้ยงวันเกิดของผมเป็นประจำทุกปี จนกระทั่งในภายหลังท่านได้รับราชทานโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะในปี พ.ศ.๒๕๓๕ ผมจึงได้ไปทำบุญวันเกิดที่วัดชนะสงครามแทน

ในขณะที่ผมเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงต่างประเทศ ผมได้รับพระราชทานโปรดเกล้าฯ ให้ไปทอดกฐินพระราชทานที่วัดชนะสงคราม ซึ่งในครั้งนั้นมีผู้มีจิตศรัทธาร่วมทำบุญสมทบทุนสร้างอาคารใหม่ คือ ตึกสิทธิวิทยายน เป็นจำนวนมาก ตึกนี้ท่านเจ้าประคุณให้สร้างขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์ที่จะช่วยเหลือลูกหลานของคนขับรถแท็กซี่ รถสามล้อเครื่อง จัดเป็นสถานที่ให้เด็ก ๆ ได้ใช้ชีวิตช่วงกลางวันที่พ่อแม่ออกไปทำงานหาเงิน ได้มีที่พักพิง มีข้าวปลาอาหารที่ได้รับจากประชาชนที่มาทำบุญเลี้ยงพระที่วัด

ท่านแจ้าประคุณสมเด็จพระมหาธีราจารย์ ได้ชื่อว่าเป็นพระมหาเถระที่เคร่งขรึมพูดจาตรงไปตรงมา แต่ด้วยวัตรปฏิบัติอันงดงามของท่าน มิเคยสักครั้งที่จะทำให้ศรัทธาสาธุชนถดถอยลง ยิ่งเมื่อได้สนทนาใกล้ชิดแล้ว จะได้รับรู้และสัมผัสถึงความเมตตาต่างประทับใจในวัตรปฏิบัติแก่บรรดาศิษยานุศิษย์ทุกคนที่ได้เคารพกราบไหว้ ท่านมีส่วนอย่างสำคัญยิ่งในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ทำให้พุทธศาสนิกชนมีจิตใจเลื่อมใสใน ศาสนาพุทธ โดยเฉพาะชาวบ้านย่านบางลำพูจะพากันมาฟังท่านเทศน์ทุกวันพระเป็นประจำ ซึ่งการเทศน์ของท่านจะทันสมัยทันต่อเหตุการณ์ในสมัยนั้นๆ เสมอ เมื่อมีการฉันเพลก็จะมีพิธีการเป็นระเบียบเรียบร้อย มีการอธิบาย เคาะระฆังเรียกสมาธิของผู้ที่มาร่วมถวายภัตตาหารเพล นอกจากนี้ท่านยังเป็นพระนักพัฒนา เป็นครูสอนภาษาบาลี สอนนักธรรม เปรียญ ต่าง ๆ ตั้งแต่อยู่วัดที่พระนครศรีอยุธยาเรื่อยมาจนกระทั่งมาอยู่ที่วัดชนะสงคราม ราชวรมหาวิหาร และกวดขันในวินัยสงฆ์ยิ่ง ท่านได้ทำการ ปรับปรุงวัดชนะสงคราม จากเดิมเป็นเรือนไม้ก็สร้างใหม่เป็นตึกคอนกรีต อย่างทุกวันนี้ เดิมวัดไม่มีรั้วรอบขอบชิด ท่านก็ได้ทำรั้วขึ้นมาเลี้ยงโคนก ไก่ ไว้ในวัด

เมื่อผมเป็นรัฐมนตรีต่างประเทศ เมื่อถึงคราวสมัยเลือกตั้งต้องออกหาเสียงเลือกตั้ง ผมได้เข้าไปในวัดชนะฯ ได้พบท่านบ่อยครั้ง ประชาชน ในเขตนี้ต่างก็เทคะแนน ให้ผมอย่างท่วมท้นตลอดทุกครั้งที่ผมลงเลือกตั้ง ท่านเป็นพระที่ชาวบ้านนิยมสมชื่อท่าน ต่อมาเมื่อผมลาออกจากการเป็น ส.ส.และสมาชิกพรรคกิจสังคม ท่านได้มาให้กำลังใจผมที่บ้าน ผมรู้สึกซาบซึ้งในความเมตตาของท่านอย่างที่สุด ต่อมาเมื่อผมได้รับพระราชทาน โปรดเกล้าฯ ให้เป็นองคมนตรี ในงานพระราชพิธีบำเพ็ญพระราชกุศลต่างๆ

ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ผมก็ได้มีโอกาสพบและกราบท่านอยู่บ่อยๆ เมื่อผมได้เป็นองคมนตรีได้เกือบปี คุณแม่ก็เสียชีวิต ท่านเจ้าประคุณฯ ก็ได้กรุณมาร่วมงานพระราชทานเพลิงศพคุณแม่ด้วย เนื่องจากอัฐิของคุณแม่ผมบรรจุอยู่ที่เจดีย์ทางลอดของวัดชนะสงคราม ผมมีโอกาสไปทำสังฆทานให้คุณแม่ทุกปีที่กุฏิท่านเจ้าประคุณฯ

ครั้งหนึ่งเมื่อประมาณ ๕-๖ ปีที่ผ่านมา ผมได้รับการร้องขอทาง โทรศัพท์จากเลขานุการของท่านให้ผมช่วยพูดให้ท่านยอมเข้ารับการผ่าตัดหัวใจ เนื่องจากขณะนั้นท่านมีเส้นเลือดไปเลี้ยงหัวใจตีบมากแล้ว ซึ่งอาจเป็นอันตรายแก่ชีวิตได้ ผมก็ได้ไปช่วยพูดจาท่านยินยอมเซ็นต์อนุญาตให้หมอผ่าตัดให้ แต่เนื่องจากท่านยังเป็นห่วงวัดชนะสงครามมาก ท่านจึงขอกลับมาจำวัดก่อน ๑ คืน จนรุ่งขึ้น รพ.ศิริราช ก็ได้ให้คุณหมอสมชาย ศรีชาติยศ ที่จะทำการผ่าตัดท่านมาเฝ้าดูอาการท่านอย่างใกล้ชิดที่วัดเพื่อเป็นการไม่ประมาท ภายหลังผ่าตัดแล้ว ท่านก็มีอาการดีขึ้น แม้จะยังบ่นว่าเจ็บหน้าอกอยู่๒-๓ปี หลังจากนั้นผมก็ขอพระบรมราชานุญาตขอรับพระราชทานกฐินพระราชทานมาทอดที่วัดชนะสงคราม โดยผมเป็นประธานในปี พ.ศ.๒๕๕๒ ซึ่งพวกเราก็ได้ร่วมกันทั้งครอบครัวญาติสนิท มิตรสหาย ตลอดจนชาวบางลำพูก็มาร่วม นับเป็นกฐินสุดท้ายที่ท่านออก มารับได้ ในปีต่อมาท่านก็ไม่สามารถออกมารับกฐินได้อีก ได้ทราบว่า ท่านป่วยเป็นโรคตับ นายแพทย์ที่รพ.ศิริราช ได้เฝ้าดูแลท่านเป็นอย่างดี สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถทรงมีพระราชเสาวณีย์ให้ท่านอยู่ โรงพยาบาล แต่ทุกครั้งท่านจะอยู่โรงพยาบาลได้เพียง ๒-๓ วันก็จะกลับมาที่วัด เมื่อต้นปี วันที่ ๖ มกราคม ที่ผ่านมา ผมก็ไปทำบุญวันเกิดผมที่วัด ท่านก็ไม่สามารถออกมารับกิจนิมนต์ได้ ผมได้ไปเยี่ยมท่านที่กุฏิ ดูท่านผอมซูบไปมาก แต่ก็ยังต้อนรับผมดี และได้พูดคุยกันพอสมควร ทุกปีในวันเกิดของท่านวันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ ผมไม่เคยขาดที่จะไปร่วมงานทำบุญวันเกิดท่านเลย แต่ในปีนี้เนื่องจากผมติดธุระและทางวัดก็ไม่ได้จัดพิธีใดๆ ผมจึงไปช้ากว่าทุกปี คือไปวันที่๑๕ กุมภาพันธ์ ในวันนั้นมีเจ้าหน้าที่พยาบาลจาก รพ.ศิริราชมาดูแลคอยทำกายภาพบำบัดและดูแลท่านอยู่และท่านก็ออก มานอนนอกกุฏิตรงที่ท่านชอบบนเตียงใต้ต้นลิ้นจี่ ครั้งนี้นับเป็นครั้งสุดท้ายที่ผมได้มีโอกาสพบท่านก่อนที่ท่านจะละสังขารเมื่อวันที่ ๑๑ มีนาคม ๒๕๕๔ การจากไปของท่านนี้ยังความโศกเศร้าเสียใจให้กับผมและครอบครัว และเสียดายท่านอย่างที่สุด และนับเป็นการสูญเสียครั้งใหญ่หลวงของวงการ ศาสนาพุทธของประเทศไทยครั้งหนึ่ง

ผมและครอบครัวขอกราบนมัสการแทบเท้าท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระมหาธีราจารย์อีก ครั้งหนึ่ง ด้วยบุญบารมีอันประมาณมิได้ที่ท่านเจ้าประคุณสั่งสมมาจงนำดวงวิญญาณของท่านสู่ภพภูมิที่ท่านปรารถนาด้วยเทอญ

พลอากาศเอก

(สิทธิ เศวตศิลา)

องคมนตรี

ปูชนียสงฆ์
แห่งตระกูลประพัฒน์ทอง

ขอกราบนมัสการถวายความเคารพเป็นอย่างสูง แด่พระเดชพระคุณท่านเจ้าประคุณสมเด็จ พระมหาธีราจารย์ (นิยม ฐานิสฺสรมหาเถระ)เจ้าคณะใหญ่หนกลาง ประมุขสงฆ์วัดชนะสงคราม ราชวรมหาวิหาร ซึ่งได้มรณภาพเมื่อวันศุกร์ที่ ๑๑ มีนาคม ๒๕๕๔ เวลาประมาณ ๐๑.๐๕ น. ในฐานะที่เป็นผู้สืบเชื้อสายทายาทตระกูลประพัฒน์ทอง ของนาวาอากาศเอก แย้ม ประพัฒน์ทอง อดีตผู้อำนวยการกองอนุศาสนาจารย์กองทัพอากาศ รู้สึกอาลัยในการที่พระเดชพระคุณท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้ด่วนมรณภาพจากไปเสมือนดั่งว่าตระกูลประพัฒน์ทองได้ขาดร่มโพธิ์ร่มไทร ที่ให้ความร่มเย็นพึ่งพาในยามทุกข์ยากเดือดร้อน เช่นเมื่อคราวที่คุณพ่อ นาวาอากาศเอกแย้ม ประพัฒน์ทอง ได้ถึงแก่กรรม บรรดาทายาทก็ไม่รู้จะจัดการบำเพ็ญกุศลอย่างไรให้เหมาะสม ก็ได้รับความเมตตาจากพระเดชพระคุณเจ้าประคุณสมเด็จฯ เป็น "แม่งาน" ตั้งแต่วันแรกที่เริ่มบำเพ็ญกุศล สวดอภิธรรม ซึ่งได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา สยามบรมราชกุมารี เสด็จมาทางเป็นองค์ประธานฯ ได้อย่างถูกต้องตามประเพณีสมเกียรติทุกประการ

นอกจากนั้นเมื่อถึงวาระ "ร้อยปีชาตกาลอาจารย์แย้ม" เมื่อวันที่ ๙ มกราคม ๒๕๕๓ พระเดชพระคุณท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้เมตตารับเป็นธุระในการจัดการทุกประการ ไม่ว่าจะเป็นการให้คำแนะนำวางแผนงาน กำหนดรูปแบบของการจัดงานทุกขั้นตอน สนับสนุนทุนทรัพย์และอุปกรณ์ในการจัดงาน นอกจากนั้นยังได้เมตตามาเป็นองค์ประธานในพิธีอีกด้วย ซึ่งในวันนั้นพระเดชพระคุณท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้กล่าวสัมโมทนียคาถาอันถือได้ว่าเป็น "สุภาษิต" นับเป็นเกียรติยศแก่อาจารย์แย้มและทายาทเป็นอย่างสูง

ในฐานะทายาทผู้สืบตระกูลประพัฒน์ทอง ของนาวาอากาศเอก แย้ม ประพัฒน์ทอง อดีตผู้อำนวยการกองอนุศาสนาจารย์กองทัพอากาศ ก็ได้รับความเมตตาจากพระเดชพระคุณท่านประคุณสมเด็จฯ มาตั้งแต่ครั้ง คุณพ่อยังมีชีวิตอยู่เพราะได้เคยติดตามคุณพ่อมากราบคารวะท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ หลายครั้งจนมีความคุ้นเคย และอีกประการหนึ่งได้รับการสั่ง สอนจากคุณพ่อซึ่งสั่งลูก ๆ ทุกคนไว้ว่า **"อย่าลืมพระเจ้า ๕ พระองค์ของ พ่อนะ"** ซึ่งมีที่มาดังนี้

"ด้วยเหตุที่คุณพ่อเข้ามาเป็นครูถวายความรู้แด่พระภิกษุสามเณร ที่มาศึกษาบาลีประโยค ๙ มาตั้งแต่เริ่มก่อตั้งโรงเรียนพระปริยัติธรรมวัด สามพระยา จึงได้ถวายความรู้แด่พระภิกษุสามเณรมาหลายรุ่นและมีพระที่ท่านมีความรู้ความสามารถสอบได้ประโยค ๙ ในปีต่าง ๆ กันได้ถึง ๕ รูป สร้างความปลื้มปีติให้กับคุณพ่อมากถึงกับคุยให้กับทุกคนได้รับทราบความภาคภูมิใจของท่านว่าถวายความรู้แด่พระภิกษุสามเณรจนสอบประโยค ๙ ได้ติด ๆ กันถึง ๕ รูปแล้ว โดยเอ่ยชื่อของท่านเหล่านั้นอย่างคล้องจองกัน ว่า

"เกี่ยว นิยม พลอย ช้อย ช่วง" และบอกว่านี่แหละคือ "พระเจ้า ๕ พระองค์ของกระผม" ลูก ๆ ทุกคนได้ยินคุณพ่อเล่าหลายครั้งจนจำได้ นอกจากนั้นคุณพ่อยังได้สั่งกับลูก ๆ อีกว่า "ถ้ามีโอกาส ขอให้ไปถวายสักการะพระเจ้า ๕ พระองค์ของพ่ออย่างสม่ำเสมออย่าให้ขาดนะ"

พระเจ้า ๕ พระองค์ของคุณพ่อ*

๑. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (เกี่ยว อุปเสโณ)	สถาปนาเมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๓
๒. สมเด็จพระมหาธีราจารย์ (นิยม ฐานิสฺสโร)	สถาปนาเมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๕
๓. สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์ (ช่วง วรปุญฺโญ)	สถาปนาเมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๘
๔. พระวิสุทธิวงศาจารย์ (พลอย ญาณสํวโร)	มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๗
๕. พระเทพวิสุทธิโมลี (ช้อย มหาธีโร)	มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๘

ด้วยเหตุนี้ ทายาทของอาจารย์แย้มฯ ทุกคนจึงได้นับถือว่า "พระเจ้า ๕ พระองค์" นี้เป็นปูชนียสงฆ์ของตระกูลตลอดมา

เมื่อพระเดชพระคุณท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ อาพาธ เข้ารับการรักษาพยาบาลที่โรงพยาบาลศิริราช เกล้ากระผมก็ได้ไปเยี่ยมดูอาการอาพาธ ร่วมกับคณะท่านเจ้าคุณพระมงคลสิทธิญาณ เจ้าอาวาสวัดภคินีนาถ และได้ติดตามดูอาการอาพาธของพระเดชพระคุณท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ มา โดยตลอด แม้เมื่อออกจากโรงพยาบาลศิริราชกลับมายังวัดชนะสงครามฯ ก็ได้เข้าไปกราบดูอาการอาพาธในสวนหลังกุฏิถึง ๔ ครั้งด้วยกัน ครั้งแรก พระเดชพระคุณท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้ยกมือขึ้นรับรู้และให้พร ครั้ง ที่๒ ยกมือขึ้นรับรู้ ครั้งที่๓ ได้มองขณะเข้าไปกราบแต่ไม่เคลื่อนไหวอะไรเลย ในครั้งสุดท้ายจะเข้าไปกราบเยี่ยมอาการอาพาธก็ได้รับแจ้งว่า พระเดชพระคุณท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้มรณภาพแล้ว เมื่อเวลาประมาณหนึ่งนาฬิกาของวันที่๑๑ มีนาคม ๒๕๕๔ ทายาทตระกูลประพัฒน์ทอง ของนาวาอากาศเอกแย้มฯ ได้ขาดร่มโพธิ์ร่มไทรอันเป็นปูชนียสงฆ์ประจำ ตระกูลไปอีกหนึ่งองค์แล้ว

เมื่อวันจันทร์ที่ ๒๘ มีนาคม ๒๕๕๔ ตระกูลประพัฒน์ทองได้รับเมตตาจากคณะกรรมการจัดงานบำเพ็ญกุศลถวายฯ ให้ร่วมเป็นเจ้าภาพในพิธีสวดพระอภิธรรมถวายพระเดชพระคุณท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ นับว่าเป็นเกียรติแก่ตระกูลอย่างยิ่ง และในวันนั้นก็ได้รับทราบจาก**พระคุณเจ้าพระครูวินัยธรประสิทธิ์ อกฺกวณฺโณ** ว่าทางคณะกรรมการการ จัดงานบำเพ็ญกุศลถวายท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้ลงมติว่าจะจัดพิมพ์**พระคัมภีร์ วชิรสารัตถสังคหะ** ซึ่งแปลโดย นาวาอากาศเอกแย้ม ประพัฒน์ทอง เพื่อเป็นที่ระลึกในพิธีพระราชทานเพลิงพระเดชพระคุณท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ ทางทายาทตระกูลประพัฒน์ทองทุกคนมีความยินดีและภูมิใจ อย่างยิ่งหลายๆ ประการด้วยกัน นอกจากความสัมพันธ์ระหว่างพระเดชพระคุณท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ กับนาวาอากาศเอกแย้ม ประพัฒน์ทอง ในฐานะศิษย์อาจารย์กันแล้ว **พระคัมภีร์วชิรสารัตถสังคหะ** เป็นคัมภีร์โบราณ รจนาโดย **พระสิริรัตนปัญญาเถระ** เมื่อปี พ.ศ.

---

* จากเรื่องพระเจ้า ๕ พระองค์ หนังสือร้อยปีชาตกาลอาจารย์แย้ม พิมพ์ครั้งแรก ๑ เม.ย.๒๕๕๓

๒๐๗๘ เป็นอักษร ขอม จารลงไปในใบลานด้วยภาษามคธ แปลเป็นภาษาไทยโดย นาวาอากาศเอกแย้ม ประพัฒน์ทอง จัดพิมพ์ครั้งแรกในปี พ.ศ.๒๕๑๒ เท่าที่ทราบยังมิได้มีการจัดพิมพ์ขึ้นอีกเลย จึงเป็นหนังสือที่หายากในปัจจุบัน ทั้งๆ ที่เป็นหนังสือที่เป็นประโยชน์อย่างมากและควรอนุรักษ์ไว้ตาม "แถลงปกรณ์" ของผู้แปล *เพื่อเทิดทูน "ท่านผู้รจนาคือ พระสิริรัตนปัญญาเถระ เป็นพระเถระซึ่งทรงปรีชาญาณแตกฉานในพระไตรปิฎกและนิรุกติ นับเป็นชั้นยอดเยี่ยมแห่งยุคสมกับนามของท่าน "รัตนปัญญา" มีปรีชาเป็นดวงแก้ว คือ มีปรีชาที่ก่อให้เกิดความรื่นรมย์แก่ประชาชนโดยทั่วไป"*

"โดยเนื้อหาพระคัมภีร์นี้ ได้กำหนดเป็นบทๆ มี ๑๙ บทด้วยกัน เริ่มด้วย อาทิสังเกต จนถึงปกิณณกะ แต่ละบทได้ให้ประโยชน์เป็นอันมาก เพราะได้บรรจุศาสตร์ต่าง ๆ ไว้คือ นิรุกติศาสตร์ โหราศาสตร์ คณิตศาสตร์ อลังการศาสตร์ อักษรศาสตร์ คันธัพพศาสตร์ และหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาครบถ้วนทั้ง ๓ ปิฎก เป็นคัมภีร์ที่สมชื่อว่า **วชิรสารัตถสังคหะ** แท้จริง"

ด้วยเหตุฉะนี้ ทายาทตระกูลประพัฒน์ทอง รู้สึกชื่นชมยินดีใน ความมีดำริในการพิมพ์พระคัมภีร์นี้ ของคณะกรรมการการจัดงานบำเพ็ญกุศลถวายเจ้าประคุณสมเด็จฯ โดยเฉพาะ**พระคุณเจ้าพระครูวินัยธรประสิทธิ์ อกุกวณฺโณ** ซึ่งท่านเล็งเห็นถึงความสำคัญของการศึกษาและเอกสารตำหรับตำราที่ใช้อ้างอิงประกอบการศึกษาอย่างยิ่ง

ในโอกาสนี้ทายาทตระกูลประพัฒน์ทองทุกคน ขอกราบนมัสการแทบเท้าพระเดชพระคุณท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระมหาธีราจารย์ ผู้เป็นปูชนียสงฆ์ประจำตระกูลด้วยความเคารพอย่างสูงสุด แม้ว่าพระเดชพระคุณท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ จะด่วนมรณภาพไปแล้วก็ตาม ทายาทตระกูลประพัฒน์ทองทุกคน จะขอสำนึกยึดมั่นในความเมตตา กรุณา อนุเคราะห์ เกื้อกูล ที่ท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้มีต่อทายาทตระกูลประพัฒน์ทอง เพื่อเป็นสิริมงคลแก่ชีวิตต่อไป

ทายาทตระกูลประพัฒน์ทอง

พลอากาศเอก
(ดุษฎี ประพัฒน์ทอง)

พลอากาศเอก
(ทองเลื่อน ประพัฒน์ทอง)

นาย
(เทียนชัย ประพัฒน์ทอง)

นาวาอากาศเอกหญิง
(ชมนาฏ (ประพัฒน์ทอง) จิตรโสภี)

พลอากาศตรี
(โฆษิต ประพัฒน์ทอง)

แถลงปกรณ์

(ในการพิมพ์ครั้งแรก)

พระคัมภีร์ "วชิรสารัตถสังคหะ" แปลว่า "ประมวลอรรถะอันเป็นสาระประดุจเพชร" หมายความว่า อรรถะอันเป็นสาระ ที่ปรากฏอยู่ในปกรณ์ต่างๆ ตามที่พระอาจารย์ผู้รจนาปกรณ์นั้นๆ ได้แสดงไว้ ท่านผู้รจนาปกรณ์นี้ได้รวบรวมมากล่าวไว้โดยสิ้นเชิง เป็นประหนึ่งว่า ท่านผู้รจนานี้ เป็นเหมือนผู้เชี่ยวชาญในการคัดเลือกเพชร ได้คัดเลือกเพชรเม็ดเอกๆ จากแหล่งต่างๆ มารวบรวมไว้ แล้วจัดทำเป็นเครื่องประดับอันสวยงามอีกชิ้นหนึ่ง ฉะนั้น

พระคัมภีร์ "วชิรสารัตถสังคหะ" นี้ ท่านผู้รจนาคือ พระสิริรัตนปัญญาเถระ เป็นพระเถระ ซึ่งทรงปรีชาญาณแตกฉานในพระไตรปิฎก และนิรุกติ นับเป็นชั้นยอดเยี่ยมแห่งยุค สมกับนามของท่าน ที่ว่า "รัตนปัญญา" มีปรีชาเป็นดวงแก้ว คือมีปรีชาเป็นที่ก่อให้เกิดความรื่นรมย์แก่ประชาชนโดยทั่วไป ตามข้อนี้จะปรากฏได้ดี ในเมื่อได้ศึกษางานของท่าน ซึ่งรจนาไว้หลายคัมภีร์ เช่น "ชินมาลีปกรณ์" ซึ่งแปลสู่ภาษาไทยแล้ว ร.ต.ท.แสง มนวิทูร ผู้เชี่ยวชาญทางภาษาศาสตร์ โดยปราศจากปริญญา เป็นผู้แปล เป็นต้น และคัมภีร์ที่แปลนี้ ก็เป็นอีกคัมภีร์หนึ่งที่ก่อให้เกิดความรื่นรมย์แก่ผู้ศึกษาโดยทั่วไป

พระคัมภีร์นี้ได้รจนาสำเร็จเรียบร้อยเมื่อปี พ.ศ. ๒๐๗๘ นับมาถึงปัจจุบันเป็นเวลา ๔๓๐ ปี โดยเนื้อหาพระคัมภีร์นี้ได้กำหนดเป็นบทๆ มี ๑๙ บทด้วยกัน เริ่มด้วยอาทิสังเกต จนถึงปกิณณกะ แต่ละบทได้ให้ประโยชน์เป็นอันมาก เพราะได้บรรจุศาสตร์ต่างๆ ไว้ คือ นิรุกติศาสตร์ โหราศาสตร์ คณิตศาสตร์ อลังการศาสตร์ อักษรศาสตร์ คันธัพพศาสตร์ และหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาครบถ้วน ทั้ง ๓ ปิฎก เป็นคัมภีร์ที่สมชื่อว่า "วชิรสารัตถสังคหะ" แท้จริง

ตามความรู้สึกของผู้แปลพระคัมภีร์นี้ บางบทแปลได้สะดวกไม่ยากนัก เพราะมีคู่มือคือฎีกา ขยายความไว้แจ่มแจ้ง แต่การที่จะให้ผู้อ่านเข้าใจความได้ดี ต้องนำความจากคัมภีร์ที่ท่านคัดเฉพาะสารัตถะมาไว้ มาแปลไว้ด้วย เช่นเรื่องอาทิสังเกต ท่านนำมาแต่อักษรหนต้น จากคัมภีร์ต่างๆ มารวบรวมไว้แปลออกเป็นภาษาไทยแล้วก็จะเป็นเพียงอักษรย่อเท่านั้น ดังในข้อที่ว่าด้วยวัมมิกสูตร ซึ่งมีปัญหา ๑๕ ข้อ ท่านรวบรวมมาเฉพาะอักษรหนต้นว่า "วะ,ระ,นิ,พฺรา,สุ,สะ,ขะ,ลํ,อุ,ทฺวิ,ปัง,กุ,อะ,มํ,นา" ๑๕ อักษรเท่านั้น แล้วขยายความว่า แต่ละอักษรหมายถึงอะไร ต่อไปว่า วมฺมิโก รตฺติ ธูมายิ ฯลฯ" ซึ่งแปลว่า "จอมปลวก กลางคืนเป็นควัน ฯลฯ" หมายความว่า "วะ-วมฺมิโก –จอมปลวก ระ-รตฺติ ธูมายิ-กลางคืนเป็นควัน" ดังนี้เท่านั้น ยังไม่พอที่จะให้เข้าใจความละเอียดกระจ่างได้ จำต้องนำเรื่องมาเล่าไว้เท่าที่เห็นว่าผู้อ่านพอจะเข้าใจได้ เป็นอันต้องเก็บความจาก "วัมมิกสูตร" มาบันทึกเสนอไว้ การแปลพระคัมภีร์นี้ แม้ที่เห็นว่าแปลง่ายๆ แต่กลายเป็นยาก ตรงที่จะทำให้เข้าใจความที่จะแปลนั้น บางบทก็ยาก ทั้งๆ ที่มีฎีกาขยายความไว้แล้ว ก็คงยากอยู่นั่นเอง เช่นบทที่

เรียกว่า ทวัตถกะ มีความ ๒ อย่าง คือมีความเป็นจำนวนเลขสังขยา และมีความธรรมดาๆ ดังคาถาที่ ๘๗ ที่ว่า อนณฺญูน วิรี ภูริ ฯเปฯ (เชิญพลิกไปดูคำแปลในที่นั้น) ตอนนี้เป็นตอนที่แปลยากมาก เพราะลำบากในการที่จะตัดศัพท์ให้ถูกต้อง ยังมีบางบทก็สับสนเป็นอย่างยิ่ง เพราะต้องพิจารณาอย่างถี่ถ้วน แยกศัพท์ออกแล้วผสมเข้าให้ถูกกับเรื่อง ซึ่งรวมความแล้วก็เห็นว่ายากมาก เพราะความยากในการแปลมีอยู่มากกว่าความง่าย ขอชี้แจงไว้ ณ ที่นี้ว่า บางบทก็แปลไม่ได้ คือบท "สัททัตถกะ" แปลว่า "มีเสียงเป็นอรรถะ" ซึ่งหมายความว่า "ความหมายอยู่ที่เสียง" เปล่งออกมาอย่างไรก็เป็นความหมายไปในตัว บทนี้แปลไม่ได้ เพราะจับเสียงไม่ถูก ไม่ทราบว่าเสียงที่เปล่งนั้นเป็นคำอะไร จึงไม่ได้แปลไว้ ทำได้แต่เพียงเสนอแนวทางที่อาจจะเป็นได้ เพื่อเทียบเคียงเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม แม้จะเป็นคัมภีร์ที่แปลยาก แปลลำบากดังที่ได้กล่าวมาก็เป็นคัมภีร์ ที่อำนวยโอชารส เป็นอาหารแห่งปัญญา คือแปลแล้วออกรสสนุกทุกระยะ เพราะรสสนุกนี่เอง ได้ช่วยให้การแปลพระคัมภีร์นี้ลุล่วงไป และใคร่จะขอเรียกพระคัมภีร์นี้ว่า "บันเทิงคดีของนักศึกษาภาษาบาลี" ซึ่งนักศึกษาภาษาบาลีได้อ่านแล้วก็คงจะยอมรับว่า เป็นความจริงสำหรับท่านผู้อ่านทั่วๆ ไปเล่าก็ย่อมได้รับประโยชน์เป็นอันมาก เฉพาะอย่างยิ่งจะทำให้เกิดความรู้ในคติทางพระศาสนา ทำให้ได้ทราบว่าที่เรียกว่า หัวใจต่างๆ นั้น ที่แท้เป็นอักษรย่อ เป็นอักษรหนต้นบ้าง หนปลายบ้าง หนกลางบ้างของข้อธรรมบ้าง หรือของคาถา ซึ่งมีความพิสดาร ย่อไว้เพียงอักษรเดียว เพื่อสะดวกในการจำทรงและหากจะคิดศึกษาพระธรรมทางพระศาสนา ก็อาจอาศัยวิธีการนี้ศึกษาจำทรง จะได้รับประโยชน์เป็นอันมากทีเดียว ฉะนั้น ความหมายในการรจนาพระคัมภีร์นี้ ที่พระสิริรัตนปัญญาเถระตั้งไว้ว่า "เชิญท่านผู้เป็นสัตบุรุษ ผู้ปราศจากข้อตำหนิ มีความปรารถนากระแสแห่งความรู้ จงสำเหนียกคัมภีร์วชิรสารัตถสังคหะนั้นด้วยเถิด" คงสำเร็จด้วยดีดังความมุ่งหมายทุกประการ.

นาวาอากาศเอก แย้ม ประพัฒน์ทอง
(แย้ม ประพัฒน์ทอง)

๗๔๗ บางพลัด
ธนบุรี

อนุสสรกถา

เป็นเวลา ๔๕ ปีที่ข้าพเจ้าได้รับใช้และอุปัฏฐากท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระมหาธีราจารย์ มาคือ ตั้งแต่ พ.ศ.๒๕๐๙-๒๕๕๔ ครั้งโน้นท่านดำรงยศเป็นพระราชโมลี พระเทพโสภณ พระธรรมปิฎก และหลังสุดเป็นสมเด็จพระราชาคณะที่สมเด็จพระมหาธีราจารย์ ตามลำดับ สมัยที่ข้าฯ เป็นพระก็อยู่ร่วมกุฏิเดียวกับท่าน ฉันอาหารกับท่านจนข้าฯ ลาสิกขาบท เมื่อลาสิกขาบทแล้วก็ยังมาปฏิบัติวัตรฐากท่านจนถึงวันที่ ๑๑ มีนาคม ๒๕๕๔ ซึ่งเป็นวันที่ท่านถึงมรณภาพ

ข้าพเจ้าเป็นพระต่างจังหวัด (สุพรรณบุรี) ที่ต้องเดินทางเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ เพราะต้องการจะเรียนบาลีให้ถึงประโยค ป.ธ.๙ เพราะเหตุนั้นเมื่อ พ.ศ.๒๕๐๘ ข้าฯ สอบได้ประโยค ป.ธ.๖ มีพระรุ่นพี่บอกว่าถ้าท่านจะเอาประโยค ๙ ต้องไปอยู่กรุงเทพฯ เพราะขณะนั้นหนังสือหลักสูตร ป.ธ.๗ ยังไม่มีเผด็จ คือหนังสือที่แปลเป็นภาษาไทย จึงต้องไปเสาะหาเอาเองว่าจะมีอาจารย์ที่วัดไหนเปิดสอน ป.ธ.๗ บ้าง แล้วก็เดินทางไปเรียนเอาเอง

ข้าพเจ้าจึงได้กราบขอร้องท่านอาจารย์คือ ท่านพระครูวิชิตสังฆกิจ ซึ่งเป็นพระอนุสาวนาจารย์ของข้าฯ ให้ช่วยพาไปฝากวัดใดวัดหนึ่งในกรุงเทพฯ เพื่อจะได้เรียนประโยค ป.ธ.๗, ๘, ๙ ต่อไป ท่านพระครูอาจารย์ก็มีเมตตาพามาฝากไว้กับพระเดชพระคุณท่านเจ้าประคุณพระราชโมลี วัดราชบูรณะ (วัดเลียบ) เมื่อถึงเวลาเดินทางมากรุงเทพฯ คือวันที่ ๒ พ.ค. ๒๕๐๙ ข้าฯ เดินทางมาถึงวัดเลียบเวลาบ่ายโมง เห็นมีรถเก๋งจอดอยู่หลายคัน ท่านเจ้าประคุณพระราชโมลีบอกว่าให้ขึ้นรถไปกับเขา ข้าฯ รู้สึกงงๆ เพราะไม่รู้เรื่องอะไรมาก่อน ท่านบอกให้ขึ้นรถไปกับเขาก็ขึ้นไป เรื่องก็คือท่านจะเดินทางไปเป็นเจ้าอาวาสวัดชนะสงคราม ซึ่งข้าฯ ไม่รู้เรื่องและไม่รู้จักวัดชนะสงครามมาก่อน

ตกลงว่าข้าฯ ได้เป็นพระอนุจรติดตามท่านไปกับพระอื่น ๆ อีกหลายรูป เท่าที่จำได้คือ ๑. พระครูสังฆรักษ์เฉลิม เจ้าอาวาสวัดพระญาติการาม จ.อยุธยา ๒. พระมหาสำราญ จนฺทโชโต ปัจจุบันคือ พระสุนทรอรรถรส เจ้าคณะ ๑๒ วัดชนะสงคราม ๓. พระสุวรรณ วัดหนองบัว อ.ท่าใหม่ จ.จันทบุรี ๔. พระมหาประชุม เขมรโต (ผู้เขียน) และมีพระรูปอื่นนอกจาก ๔ รูปที่กล่าวแล้วคือ พระกมล วัดพระญาติการาม จ.อยุธยา และพระมหาอีก ๒ รูปจำชื่อไม่ได้เพราะอยู่ได้ไม่กี่วันก็จากไป

ข้าฯ ได้เข้าพักอยู่ในกุฏิเจ้าอาวาสซึ่งอยู่ในคณะ ๑ เป็นกุฏิหลังใหญ่มาก มีห้องสำหรับเจ้าอาวาสเพียง ๑ ห้อง ที่เหลือนอกนั้นเป็นห้องโถงโล่งคล้ายกับศาลา พระที่ติดตามมานั้นรูปใดจะนอนตรงไหนก็เอาจีวรกั้นเพื่อแบ่งเขตกันอยู่อาศัย ข้าฯ ได้ห้อง (ห้องจีวร) จำวัดอยู่หน้าห้องเจ้าอาวาส ส่วนรูปอื่นๆ ก็อยู่เรียงๆ กันไป การฉันก็ฉันรวมกันทั้งหมด รวมทั้งเจ้าอาวาส ด้วย ต่อๆ มามีข้าฯ กับเจ้าอาวาสอยู่ด้วยกัน ๒ รูป

ในปี พ.ศ.๒๕๑๐ พระเดชพระคุณพระราชโมลี ในครั้งนั้นดำรงตำแหน่งเจ้าคณะภาค ๑๓ ได้แต่งตั้งให้ข้าฯ เป็นเลขานุการเจ้าคณะภาค ๑๓ ตลอดมาจนข้าฯ ลาสิกขาบท

พูดถึงการทำงานของเจ้าประคุณฯ นับว่าท่านเป็นผู้มีความสามารถจริง คือติคนอื่นได้และทำเองได้ด้วย เท่าที่จำได้คือโต๊ะรองโต๊ะหมู่บูชาตัวใหญ่ในพระอุโบสถ ของเดิมไม่มี ท่านได้สั่งให้ช่างต่อขึ้นมาใหม่ และเรียกช่างแกะสลักมาให้แกะสลักให้เหมือนลายโต๊ะหมู่ที่มีอยู่เดิมซึ่งเป็นลายดอกไม้ ขณะที่ช่างแกะสลักท่านจะยืนดูอยู่ และติว่าดอกมันไม่บาน ไม่เหมือนของเก่า ท่านคอยกำกับช่างให้แกะให้เหมือนของเก่าให้จงได้ ถึงกระนั้น เมื่อช่างทำเสร็จแล้วท่านก็ยังบอกว่าสู้ของเก่าไม่ได้

อีกเรื่องหนึ่ง คือลวดลายที่ฐานชุกชี ที่ประดิษฐานพระประธานในพระอุโบสถ ท่านก็สั่งให้ช่างทำขึ้นมาใหม่ทั้งหมด เวลาช่างทำแบบพิมพ์ลวดลายต่าง ๆ ซึ่งเป็นปูนเพื่อหล่อลวดลายออกมาใช้ ท่านจะพูดว่าปลายมันไม่งอน ท่านคงจะนึกรำคาญจึงบอกช่างว่าเอาเกรียงมานี่แล้วก็นั่งแต่งเอง ท่านอธิบายว่าพวกช่างมันไม่ชอบทำปลายงอนๆ เพราะมันถอดแบบยาก ถ้าไม่ระวังมันมักจะหัก ฉะนั้น ช่างจึงมักปั้นแบบให้ปลาย ลาด ๆ ไม่งอน เพราะถอดแบบง่ายแต่ดูไม่งาม

แม้พระประธานในพระอุโบสถก็เหมือนกัน เป็นพระปูนปั้นเดิมเป็นองค์เล็ก ดูไม่ค่อยสมส่วนกับพระอุโบสถ ท่านให้ช่างสำรวจดูพบว่ามีจุดชำรุดบ้าง ท่านจึงให้ช่างปั้นขึ้นมาใหม่ ให้มีองค์ใหญ่อย่างที่เห็นอยู่ทุกวันนี้ เป็นศิลปะอู่ทอง เมื่อช่างปั้นเสร็จแล้ว ท่านพิจารณาดูแล้วยังไม่จุใจท่าน ดังนั้นเวลากลางคืนที่ไม่มีผู้คนพลุกพล่านแล้ว ท่านได้ขึ้นไปใช้เหล็กสกัดแต่งที่พระพักตร์ของพระพุทธรูป ซึ่งมีหลวงน้าประสพเป็นผู้ส่องไฟให้จนถึงตีหนึ่ง ตีสอง หลายวัน ท่านอธิบายให้ฟังว่าต้องการให้ดูแล้วพระพักตร์เหมือนคนแก่ และประภามณฑลหลังพระประธานนั้นของเดิมไม่มี ท่านสั่งให้ช่างทำมาติดไว้ในยุคของท่านนี้เอง

เกี่ยวกับการพัฒนาวัด ทั้งกุฏิ พระอุโบสถ และศาลารุ่นที่สร้างขึ้นใหม่ ๆ หลายหลัง เป็นความคิดของท่านเจ้าประคุณฯ ทั้งนั้น ขอยกตัวอย่างกุฏิเจ้าอาวาสหลังปัจจุบันที่คณะ ๑ (หลังเดิมได้ย้ายไปปลูกไว้ในคณะ ๒ เป็นที่รับรองสงฆ์) ให้สังเกตที่ช่องลม เป็นของที่ท่านออกแบบให้ช่างทำขึ้นใช้เฉพาะกุฏิหลังนี้เท่านั้น คือช่องลมนั้นเป็นรูปปราสาทสามหลัง ซึ่งไม่ใช่ของที่เขาทำขายกันทั่วๆ ไป และที่กุฏิหลังนี้ มีมุขยื่นออกทั้ง ๒ ด้าน หัวท้าย โดยไม่มีเสารับที่มุข ท่านบอกว่าดูศาลพระภูมิซิ มีเสาเดียวเอง และต่อมาทางกรมศิลปากรมาสังเกตดูในแบบก่อสร้างไม่มีมุข จึงท้วงท่านว่าอยากจะให้ทำเสารับที่มุขทั้ง ๒ ด้าน ท่านบอกว่าเออ เขาทักมาก็ทำให้เขาเพื่อความสบายใจ ฉะนั้น จึงเห็นเสารับมุขที่เห็นในปัจจุบันนั้น

สิ่งที่ทำขึ้นมาใหม่และที่ปรับปรุงเปลี่ยนแปลง ก็มีพระประธาน ในพระอุโบสถ พระเรียงบางองค์และเหล็กดัดที่หน้าต่างพระอุโบสถซึ่งล้วนเป็นความคิดและฝีมือของท่านเจ้าประคุณเจ้าฯ ทั้งนั้น หากจะกล่าวให้หมดสิ้นคงไม่จบง่ายๆ จึงขอกล่าวพอเป็นตัวอย่างเพียงเท่านี้

อีกเรื่องหนึ่ง คือเรื่องการเงินของวัด ท่านจะใช้เงินเป็นประเภทๆ ไม่ให้ปะปนกัน เท่าที่จำได้ คือ ประเภทพัฒนาวัด ประเภทพระอุโบสถ ประเภทการศึกษา เรียกว่า ศึกษานิธิ ซึ่งทางวัดบริหารเอง บางทีก็เรียกว่า ทุน เช่นทุนหลวงพ่อปู่ ทุนกรมพระราชวังบวร ทุนพระปาฏิโมกข์ ทุนพระภิกษุสามเณรอาพาธ เป็นต้น ท่านเป็นผู้คุมกฎ คือเป็นกรรมการมหาเถรสมาคมก็ปฏิบัติให้เป็นตัวอย่างแก่พระสงฆ์ผู้ใต้ปกครองได้เป็นอย่างดี เพราะท่านเจ้าประคุณฯ เป็นผู้ฉลาดและสามารถ ฉะนั้น จึงสมควรที่จะได้สมญาว่า **พฺยตฺโต ปฏิพโล** คือเป็นผู้ฉลาดและสามารถ

ในแง่ของคารวธรรมหรืออปจายนธรรมนั้น ท่านเจ้าประคุณฯ เป็นผู้มีความเคารพอ่อนน้อมต่อครูบาอาจารย์ และเป็นผู้มีความกตัญญูต่อพระเถระผู้มีพระคุณ เช่นในเทศกาลเข้าพรรษา ท่านจะนำแจกันดอกไม้ไปสักการะพระคุณาจารวัตร อดีตเจ้าอาวาสวัดราชบูรณะ (วัดเลียบ) ซึ่งท่านเจ้าประคุณฯ เคยอยู่อาศัย และท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ อดีตเจ้าอาวาสวัดสามพระยา ซึ่งเคยอบรมสั่งสอนท่านมาทั้งที่ท่าน ทั้งสองได้ล่วงลับไปแล้ว

จริงอยู่ ตามคติโบราณถือกันว่า ผู้ที่สอน นะ ตัว โม ตัว ก็ถือว่าเป็นครูบาอาจารย์กันแล้ว ธรรมเนียมของศิษย์กับครูนั้น ท่านเปรียบศิษย์ว่าเหมือนหญ้าแพรก ซึ่งไม่คม ไม่คาย ไม่ประทุษร้ายต่อผู้ที่มานั่งทับนอนทับ ความหมายคือ ศิษย์จะไม่ประทุษร้ายต่อครูนั่นเอง ศิษย์ผู้ทรงคุณธรรม คือ ความกตัญญูนั้นแม้ครูจะอยู่ในฐานะใดๆ ก็ตาม ย่อมจะยกย่องนับถือว่าเป็นครูอาจารย์ของตนอยู่เสมอ ตัวอย่างเรื่องนี้ที่เห็นว่าดีควรกล่าวถึงคือ อุปติสสปริพาชก นักบวชนอกพระพุทธศาสนา ต่อมาได้อุปสมบทในพระพุทธศาสนา ซึ่งก็คือพระสารีบุตรเถระ พระอัครสาวกเบื้องขวาของพระพุทธเจ้านั่นเอง ท่านเป็นผู้มีความเคารพต่ออาจารย์ของท่านคือ พระอัสสชิเถระ ซึ่งเป็นผู้ให้บทศึกษาแก่ท่านเป็นเริ่มแรกคือ พระอัสสชิเถระ ได้กล่าวอริยสัจสี่ให้ฟังมีใจความว่า

เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา — เตสํ เหตุํ ตถาคโต
เตสญฺจ โย นิโรโธ จ — เอวํวาที มหาสมโณ.

ธรรมเหล่าใด เกิดแต่เหตุ	ได้แก่ ทุกข์
พระตถาคตตรัสเหตุ แห่งธรรมเหล่านั้น	ได้แก่ สมุทัย
ความดับเหตุ แห่งธรรมเหล่านั้น	ได้แก่ นิโรธ
เหตุแห่งความดับทุกข์ แห่งธรรมเหล่านั้น	ได้แก่ มรรค

อุปติสสปริพาชกได้ฟังธรรมคาถานี้แล้วได้ดวงตาเห็นธรรม จึงมีความเคารพต่อพระอัสสชิเถระมาก กระทั่งว่าอุปติสสปริพาชกหรือพระสารีบุตรเถระ ถ้ารู้ว่าอาจารย์คือพระอัสสชิเถระอยู่ในทิศใด เวลาที่พระสารีบุตรเถระจะนอน ท่านจะหันศีรษะไปทางทิศนั้น คือทิศที่พระอัสสชิเถระอยู่ ปฏิปทาข้อนี้เห็นว่าเป็นปฏิปทาที่น่าสรรเสริญ ควรจะเอาเป็นตัวอย่างทีเดียว

ในมงคลสูตรกล่าวไว้ว่า เพราะบุคคลผู้ควรแก่การเคารพมีมารดา บิดา เป็นต้น ชื่อว่าครู จริงอยู่ บุคคลเหล่านั้น บัณฑิตทั้งหลายเรียกว่าครู เพราะเป็นผู้ลอยเด่น เฟื่องฟู เปิดเผย คือเป็นผู้ปรากฏเลิศลอย บทสรุปของผู้คารพต่อครูบาอาจารย์นั้น ท่านกล่าวว่า **เป็นอุดมมงคล คือมงคลอันสูงสุด** ซึ่งเราๆ ท่านๆ ไม่จำเป็นต้องใช้เงินซื้อหาเอามา เพียงแต่ราดำรงมั่นอยู่ในคารวธรรม ก็มีโอกาสได้รับรสแห่งอุดมมงคลได้

พูดถึงคารวธรรมนั้น มีธรรมอยู่ข้อหนึ่งซึ่งมีลักษณะคล้ายๆ กับคารวธรรม คือ อปจายนธรรม ได้แก่ความประพฤติอ่อนน้อมถ่อมตน เท่าที่ข้าพเจ้าเคยอยู่รับใช้ท่านเจ้าประคุณฯ มาได้พบเห็นบ่อย ๆ คือในช่วงที่เจ้าประคุณฯ ยังอายุหนุ่มๆ อยู่ และในขณะนั้นท่านดำรงตำแหน่งเจ้าคณะภาค ๑๓ ในเวลาที่พระเถระซึ่งอยู่ในเขตปกครอง เช่น เจ้าคณะจังหวัด เป็นต้น ที่มีอายุพรรษามากกว่าท่านมาพบท่านเจ้าประคุณฯจะให้หาอาสนะมาปูให้นั่ง และเมื่อพระเถระเหล่านั้นทำท่าจะกราบท่านเจ้าประคุณฯ ในฐานะที่เป็นเจ้าคณะปกครอง ท่านเจ้าประคุณฯ จะรีบจับมือท่านเหล่านั้น พร้อมกับพูดว่า อย่ากราบผมๆ และท่านเจ้าประคุณฯ ก็กระพุ่มมือไหว้เสียเอง ซึ่งเป็นภาพที่ประทับใจข้าฯ ตลอดมา

อีกอย่างหนึ่ง ถ้าพระเถระที่มาพบท่านเจ้าประคุณฯ ซึ่งประมาณดูอายุพรรษาไล่เลี่ยกัน ท่านเจ้าประคุณฯ จะเรียนถามว่าท่านพรรษาเท่าไร ทั้งนี้เพื่อจะได้รู้ว่าใครแก่ใครอ่อนกว่ากัน ถ้ารู้ว่าพระที่มานั้นแก่กว่าท่าน เจ้าประคุณฯ จะไม่ให้กราบท่าน

เท่าที่สนองงานท่านเจ้าประคุณฯ มาท่านเคยสอนเป็นการส่วนตัวว่า เวลาทำงาน **ต้องระวังคนชั่ว เพราะคนชั่วมันก็มีพวก** หรือว่าเวลาทำงาน **ควรระวังพวกที่พูดฉลาด แต่ทำโง่** เพราะคนพวกนี้อาจจะทำให้เสียงานเสียการ ได้เหมือนกัน หรือว่าในการทำงานที่ไม่ใช่แบบแผนก็ไม่จำเป็นต้องเอาอย่างใคร **เพราะคนอื่นไม่ใช่เรา เราไม่ใช่คนอื่น**

งานปกครอง เวลาที่พระบางรูปมาร้องเรียนกล่าวโทษพระรูปอื่น ท่านเจ้าประคุณฯ จะพูดว่าท่านอย่าคิดว่ามาฟ้องก่อนแล้วท่านจะเป็นผู้ชนะ เพราะผมจะต้องสอบสวนก่อนว่าใครถูกใครผิด และท่านมักพูดว่า **คนที่ทำผิดโดยไม่ตั้งใจนั้น แก้ไขได้**

ข้าพเจ้าในฐานะที่เป็นศิษย์ที่ได้รับใช้ท่านมานาน โดยส่วนตัวข้าฯ จะเรียกท่านว่า **"ท่านอาจารย์"** ตามที่รับใช้ท่านมา ท่านก็มีเมตตาต่อข้าพเจ้าเสมอมา มีอะไรที่ควรจะแนะนำสั่งสอนท่านก็จะแนะนำสั่งสอน

ในเมื่อท่านในฐานะเป็นอาจารย์ได้ถึงมรณภาพเช่นนี้ ผู้ที่ได้ศึกษาธรรมมาย่อมเข้าใจดีว่าเป็นเรื่องของธรรมดา ไม่มีใครล่วงพ้นธรรมดานี้ไปได้ อาจารย์ตายก่อนศิษย์ ศิษย์ตายก่อนอาจารย์ ย่อมเป็นได้ทั้งนั้น เรื่องของความตายนี้ มีพระพุทธพจน์ตรัสไว้ว่า

ปริชิณฺณมิทํ รูปํ　　　โรคนิทฺธํ ปภงฺคุณํ
ภิชฺชติ ปูติ สนฺเทโห　　　มรณนฺตํ หิ ชีวิตํ.

รูปอันแก่หง่อมนี้ เป็นรังแห่งโรค มีอันจะแตกดับไป

ร่างกายที่เน่าเปื่อยแล้วก็จะแตกดับไป เพราะว่า**ชีวิตมีความตายเป็นที่สุด**

ในเมื่อท่านอาจารย์ได้เป็นไปตามกฎแห่งธรรมดาเช่นนี้ ในฐานะศิษย์ก็คิดว่าเพื่อเป็นการบูชาพระคุณของอาจารย์ ควรจะทำอะไรให้เป็นเกียรติประวัติ เป็นศักดิ์สิริแก่อาจารย์บ้าง เพราะท่านอาจารย์ก็เป็นผู้คงแก่เรียน จึงคิดร่วมกันกับท่าน**พระครูวินัยธรประสิทธิ์ อกฺกวณฺโณ** คณะ ๑๐ วัดชนะสงครามซึ่งเป็นสัทธิวิหาริกของท่านเจ้าประคุณฯ ความจริง ได้ริเริ่มจะพิมพ์หนังสือ **"พระคัมภีร์วชิรสารัตถสังคหะ"** เพื่อเป็นธรรมบรรณาการตั้งแต่วันที่๑๑ กุมภาพันธ์ นั้นแล้ว เพราะเป็นวันคล้ายวันเกิดของท่านเจ้าประคุณฯ แต่ทำไม่ทัน จนล่วงเลยมาถึงบัดนี้ก็ยังไม่ล้มเลิกความตั้งใจ ฉะนั้น ท่านพระครูวินัยธรประสิทธิ์ จึงได้ดำเนินการติดต่อกับทายาทของท่านอาจารย์นาวาเอกแย้ม (พิเศษ) แย้ม ประพัฒน์ทอง เพื่อจะขออนุญาตพิมพ์หนังสือ เพราะท่านอาจารย์แย้มเป็นผู้แปลพระคัมภีร์เล่มนี้ จนได้พบกับทายาทของท่านอาจารย์แย้มทั้ง ๕ ท่านคือ

๑. พลอากาศเอกดุษฎี ประพัฒน์ทอง

๒. นายเทียนชัย ประพัฒน์ทอง

๓. พลอากาศเอกทองเลื่อน ประพัฒน์ทอง

๔. นาวาอากาศเอกหญิงชมนาฎ (ประพัฒน์ทอง) จิตรโสภี

๕. พลอากาศตรีโฆษิต ประพัฒน์ทอง

ความจริงทายาทของท่านอาจารย์มี ๖ ท่าน แต่คนโตคืออาจารย์ คงเดช ประพัฒน์ทอง ได้ถึงแก่กรรมแล้ว

เมื่อทายาททุกท่านทราบวัตถุประสงค์ ทุกท่านก็กล่าวว่า **"มีความยินดีเป็นอย่างยิ่ง ไม่ขัดข้องและขออนุโมทนาในการสร้างกุศลในครั้งนี้ด้วย"**

ก็ท่านอาจารย์นาวาอากาศเอก (พิเศษ) แย้ม ประพัฒน์ทอง เป็นผู้มีความรู้ความเชี่ยวชาญภาษาบาลีเป็นพิเศษ จึงมีศิษย์ที่เป็นพระภิกษุสามเณรและฆราวาสมากมาย ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระมหาธีราจารย์ ก็เป็นศิษย์ของท่านอาจารย์แย้ม แม้ข้าพเจ้าก็เป็นศิษย์ของท่านอาจารย์แย้ม ซึ่งเป็นรุ่นท้ายๆ ด้วยเหมือนกัน ครั้งที่เป็นนักเรียนประโยค ป.ธ.๘ ท่านเจ้าประคุณฯ ถามว่าไปเรียนแต่งฉันท์กับใคร ข้าฯ ตอบว่าเรียนกับท่านอาจารย์ แย้ม ท่านกล่าวว่า เออ ไม่ต้องไปเรียนกับใครอีกแล้ว นี่เป็นอันว่าท่านเจ้าประคุณฯ รับรองคุณภาพของท่านอาจารย์แย้มว่า **เป็นสุดยอดอาจารย์**

ความที่ข้าฯ เป็นศิษย์ของท่านอาจารย์แย้มก็ดี เป็นศิษย์ของท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระมหาธีราจารย์ก็ดี ทำให้รู้สึกภาคภูมิใจ เพราะท่านทั้งสองเป็นผู้ทรงความรู้ ทรงความสามารถ ทรงคุณงามความดี จนเป็นที่ยอมรับนับถือของบรรดาศิษย์และประชาชนเป็นอันมาก ทำให้ผู้เป็นศิษย์ภูมิใจกล้าที่จะ

เปิดเผยว่า **เราเป็นศิษย์ของใคร ใครเป็นอาจารย์ของเรา** ความเป็นศิษย์และความเป็นอาจารย์กันนั้น แม้ว่าอาจารย์จะล่วงลับไปแล้ว ส่วนความเป็นศิษย์เป็นอาจารย์กันนั้นมิได้ล่วงลับไปด้วย ยังคงประทับอยู่ในใจของศิษย์ผู้อยู่เบื้องหลังตลอดเวลา

ปฏิปทาของท่านเจ้าประคุณฯ อย่างหนึ่งที่ปฏิบัติอยู่โดยสม่ำเสมอ คือถ้าวันใดเป็นวันธรรมสวนะ (วันพระ) ท่านจะไม่รับกิจนิมนต์ภายนอกวัด เว้นแต่งานหลวง ท่านอธิบายว่าญาติโยมที่มาวัดเขาก็อยากจะพบเจ้าอาวาส ที่ไม่รับกิจนิมนต์ในวันธรรมสวนะก็เพื่อรักษาศรัทธาญาติโยมนั่นเอง

เรื่องการรักษาศรัทธาญาติโยมนั้น ชาววัดชนะสงครามคงจะจำกันได้ดี คือเมื่อคืนวันข้างขึ้นปีใหม่ พ.ศ.๒๕๕๔ นี้ ทางวัดจัดให้มีพิธีพุทธาภิเษกในพระอุโบสถ คืนนั้นมีประชาชนมากันมากจนเต็มแน่นในภายในพระอุโบสถ ต้องออกมานั่งเก้าอี้และนั่งที่เสื่อกับพื้นก็มี ณ ภายนอกพระอุโบสถ ข้าฯ ได้คุยอยู่กับพวกศิษย์อยู่ในคณะ ๑ ว่า ถ้าท่านเจ้าประคุณฯ ไม่บอกว่าจะลงโบสถ์ก็ไม่ต้องไปเตือนท่าน เพราะพวกเราเห็นว่าระยะนี้สุขภาพของท่านไม่ค่อยแข็งแรง เดินไม่สะดวกต้องนั่งรถเข็น ในพระอุโบสถพระก็ทำพิธีกันไป ข้าฯ คิดว่าถ้าท่านไม่ลงโบสถ์ก็จะกลับบ้าน ขณะนั้นเป็นเวลา ๒๑.๐๐ นาฬิกาเศษ ลูกศิษย์ที่อยู่ปฏิบัติท่านได้ร้องบอกว่าท่านจะลงโบสถ์ จึงได้พาท่านไปพระอุโบสถ เมื่อเข็นรถเข้าไปในพระอุโบสถ สังเกตเห็นญาติโยมตื่นเต้นกันมาก ข้าฯ คิดว่าท่านจะนั่งอยู่ในรถเข็น แต่ท่านบอกว่าให้อุ้มขึ้นบนธรรมาสน์ที่นั่งปรก ซึ่งเว้นอยู่หนึ่งที่ **นายรณภพ** (คนขับรถของท่าน) ได้อุ้มท่านขึ้นนั่งบนธรรมาสน์ ท่านนั่งตัวตรงเหมือนปกติ นั่งปรกในพิธีประมาณ ๑ ชั่วโมง เหมือนท่านไม่ได้เจ็บป่วย ทั้งนี้เพราะท่านใจแข็ง กระทำเพื่อรักษาศรัทธาญาติโยม ก็พระพิมพ์ที่แจกในงานที่มีการสวดพระอภิธรรมทุกคืนนั้นนั่นแล เป็นพระที่ท่านเจ้าประคุณฯ นั่งปรกเป็นครั้งสุดท้ายของท่าน

อนึ่ง ท่านเจ้าประคุณฯ ได้กระทำแต่คุณงามความดีมาโดยตลอด คือท่านได้บรรพชาเป็นสามเณรมาตั้งแต่อายุ ๑๓ ปี และได้อุปสมบทตลอดมาจนถึงมรณภาพ แม้ในวันที่ ๑๑ มีนาคม ๒๕๕๔ ท่านก็สั่งให้เรียกญาติสนิทของท่านและศิษย์ที่ปฏิบัติใกล้ชิดมาร่วมกันทำบุญเลี้ยงพระที่คณะ ๑ เป็นการภายในในขณะที่พระสงฆ์สวดมนต์ท่านได้พนมมือฟังพระสวดมนต์อยู่ตลอด และในเวลาที่จะเสร็จพิธีทำบุญได้มีเจ้าหน้าที่สำนักพระราชวังอัญเชิญพุ่มดอกไม้มาถวายท่านได้กล่าวถวายอดิเรก ซึ่งได้ยินทั่วกันในที่นั้นพวกเรายังพูดกันว่าสติสัมปชัญญะของท่านดีมาก

แต่แล้วในคืนนั้นนั่นเอง เวลา ๐๑.๓๐ นาฬิกา ข้าฯ ต้องสะดุ้งตื่น เพราะมีโทรศัพท์เข้ามา เมื่อรับสายเป็นเสียงของ **นายสุริยะ พจนดิลก** แจ้งว่า "ท่านจากพวกเราไปแล้ว" ณ เวลา ๐๑.๐๕ นาฬิกา

ก็เพราะท่านเจ้าประคุณฯ ได้ประกอบการกุศลจนวันสุดท้ายของชีวิต ฉะนั้น ปรภพของท่านจึงเป็น **สุคติ** โดยไม่ต้องสงสัยเลย.

ประชุม เรืองวารี
ศิษย์

คำนำ

เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ **ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระมหาธีราจารย์** ข้าพเจ้าและท่านพระครูวินัยธร **ประสิทธิ์ อกฺกวณฺโณ** ในฐานะที่เป็นศิษย์ของเจ้าประคุณฯ ได้ดำริที่จะพิมพ์หนังสือโดยเสด็จพระราชกุศล เพื่อเป็นธรรมบรรณาการแก่ผู้ที่มาร่วมงานนั้น เป็นหนังสือ ๒ เล่ม คือ

๑. พระคัมภีร์วชิรสารัตถสังคหะ

๒. ลักขณาทิจตุกกะ และกรรมในเชิงลึก

หนังสือเล่มที่ ๒ นั้น ของเดิมพิมพ์แยกเป็น ๒ เล่มคือ ลักขณาทิจตุกกะ ๑ เล่ม และกรรมในเชิงลึก ๑ เล่ม หนังสือลักขณาทิจตุกกะได้เคยพิมพ์มาแล้ว ๒ ครั้ง ส่วนหนังสือกรรมในเชิงลึกเคยพิมพ์มาแล้ว ๑ ครั้ง แต่ในการพิมพ์ครั้งนี้ได้นำหนังสือทั้ง ๒ เล่ม มาพิมพ์รวมเป็นเล่มเดียวกัน มีชื่อตามหมายเลข ๒ นั้น

บรรดาหนังสือทั้งสองเรื่องนั้น ถ้าพูดถึงท่านที่ชอบอ่านธรรมะ ก็อาจจะทำให้พอใจได้ทั้ง ๒ เรื่อง เมื่อพูดถึงเนื้อหาของหนังสือทั้ง ๒ เรื่อง ก็มีความต่างกันอยู่บ้าง คือเรื่องลักขณาทิจตุกกะนั้นกล่าวถึงเนื้อแท้ของธรรมะ ซึ่งเป็นหนังสือที่นักเรียนพระอภิธรรมจะชอบ เพราะผู้ที่เรียนพระอภิธรรมจะต้องรู้ให้ละเอียดลึกซึ้งถึง **ลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐาน และ ปทัฏฐาน** ส่วนเรื่องกรรมในเชิงลึกนั้น เป็นหนังสือที่บุคคลทั่วไปอ่านได้เป็นอย่างธรรมดา แต่ถ้าผู้ใดจะเน้นหาความรู้เรื่องกรรมก็จะได้สาระเป็นอันมาก เพราะเป็นหนังสือที่รวบรวมมาไว้อย่างมีหลักเกณฑ์ มิได้เขียนขึ้นมาอย่างที่เรียกว่าปากกาพาไป

เป็นธรรมดาของการอ่านหนังสือนั้น ขึ้นอยู่กับอัธยาศัยของแต่ละท่านไม่เหมือนกัน คือบางท่านชอบอ่านธรรมะ บางท่านชอบอ่านนิยาย ซึ่งก็เป็นสิทธิส่วนบุคคล จริงอยู่ ท่านอาจารย์ผู้รจนาฎีกาพระอภิธัมมัตถสังคหะ เข้าใจถึงอัธยาศัยของผู้อ่านหรือผู้ศึกษา ท่านได้กล่าวไว้ว่า **"คนฺถภิรุกชนานุคฺคหณตฺถํ"** หมายความว่าท่านแต่งตำราไม่ให้ยาวหรือกว้างขวางเกินไปก็เพื่อจะสงเคราะห์ต่อคนที่กลัวคัมภีร์นั่นเอง

เรื่องของความชอบไม่เหมือนกันนั้น ในคัมภีร์ **"วชิรสารัตถสังคหะ"** ปริจเฉทที่ ๑๙ คาถาที่ ๒๑๙ ก็กล่าวไว้ว่า

สทา สเมติ สตา สํ　　สเมติ อสตา อสํ
วายโส กุณปํ ยาติ　　กุสุมํ ยาติ ฉปฺปโท.

สัตบุรุษย่อมมาร่วมกับสัตบุรุษทุกเมื่อ อสัตบุรุษย่อมมาร่วมกับอสัตบุรุษ
เหมือนกาย่อมบินไปหาซากศพ (ส่วน) ผึ้งย่อมบินไปหาดอกไม้ ฉะนั้น.

ส่วนหนังสือ **พระคัมภีร์วชิรสารัตถสังคหะ** นั้นจะมีอรรถสาระอย่างไร ได้นำคำแถลงปกรณ์ของท่านนาวาอากาศเอก (พิเศษ) แย้ม ประพัฒน์ทอง ผู้แปลพระคัมภีร์ ซึ่งพิมพ์ในครั้งแรกมาพิมพ์ไว้ในหนังสือนั้นด้วยแล้ว เมื่อผู้ที่ได้รับหนังสือนั้นอ่านดูก็จะทราบเอง

ว่าโดยรวม หนังสือทุกเล่มทุกเรื่องจะให้ประโยชน์มากหรือน้อยนั้น ขึ้นอยู่กับผู้อ่านแต่ละท่านที่จะมุ่งเอาประโยชน์จากการอ่านหนังสือนั้นๆ เท่านั้น คือบางท่านก็อ่านให้ผ่านๆ ไปเป็นธรรมดา ส่วนบางท่านก็อ่านเพื่อจะเก็บเอาสาระซึ่งถือว่าอ่านเพื่อเป็นการศึกษา ก็โบราณบัณฑิตทั้งหลายได้กล่าวถึงเรื่องการศึกษาไว้ว่า

สพฺพํ สุตมธิเยถ หีนมุกฺกฏฺฐมชฺฌิมํ
สพฺพสฺส อตฺถํ ชาเนยฺย น จ สพฺพํ ปโยชเย.

ควรเรียนสุตะ (ความรู้หรือศิลปะ) ทุกอย่าง ทั้งทราม ทั้งอุกกฤษฏ์ และปานกลาง
พึงทราบประโยชน์ของสุตะไว้ทุกอย่าง แต่ไม่พึงประกอบไปทุกอย่าง
เวลาที่สุตะจะนำประโยชน์มาให้ มีอยู่.

และว่า

สิกฺเขยฺย สิกฺขิตพฺพานิ โหนฺติ สจฺฉนฺทิโน ชนา.

พึงศึกษาเรื่องที่ควรศึกษาทุกอย่าง ชนทั้งหลายที่มีความพอใจ มีอยู่.

ที่จัดพิมพ์หนังสือแจกในครั้งนี้ ก็เพื่อเป็นการบูชาพระคุณของท่านเจ้าประคุณฯ ผู้เป็นอาจารย์ และเห็นว่า **การให้ธรรมย่อมชนะการให้ทั้งปวง** เพราะเหตุนั้น ด้วยผลานิสงส์แห่งกุศลเจตนาที่ได้กระทำแล้วนี้ จงสำเร็จเป็นปัจจัยแห่งบุญวิภพแด่ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระมหาธีราจารย์ นั้นด้วย เทอญ.

ประชุม เรืองวารี

อนุโมทนา

แด่ทุกส่วนทุกท่านที่ได้ช่วยกันทำวัตถุประสงค์ จัดพิมพ์หนังสือเพื่อการศึกษาค้นคว้า เป็นแหล่งข้อมูลสร้างมรดกธรรมจนสำเร็จเป็นประโยชน์ไว้เป็นตำรา แก้ไขข้อข้องใจในหลักภาษาหรือหลักธรรมในคัมภีร์ของพุทธศาสนบัณฑิต เป็นหลักคิดกิจกรรมสรรพศาสตร์ศิลปวิทยา เพื่อการประดิษฐ์คิดค้นรู้คิดทำหาเหตุผลพัฒนาความสามารถฉลาดใช้ อ่านเขียนเรียนรู้เชี่ยวชาญ

หนังสือเล่ม **วชิรสารัตถสังคหะ** มีคณาจารย์ที่สอน ป.ธ.๗-๘-๙ มาถ่ายเป็นเล่มเอกสารไว้สอนนักเรียน และมีนักเรียนมาขอถ่ายเอกสารอีกจำนวนมาก จึง**ขออนุโมทนาเป็นพิเศษต่อทายาทอาจารย์แย้ม ประพัฒน์ทอง ทุกท่าน** ที่อนุญาตให้จัดพิมพ์โดยได้อาจารย์**ประชุม เรืองวารี** เปรียญ ๘ ศิษย์อาจารย์แย้มฯ ตรวจทานเชิงอรรถ และปรับถ้อยคำสำนวนโวหาร ให้เป็นเอกภาพกลมกลืนถูกต้องตามหลักภาษานิยม เพราะเป็นหนังสือที่ประณีตลึกซึ้งในเนื้อหา ต้องใช้ความพิถีพิถันทุกขั้นตอน

ส่วนเล่ม **ลักขณาทิจตุกกะ** และ **กรรมในเชิงลึก ๒๙** นั้นอาจารย์ประชุมฯ รวบรวมเรียบเรียงทั้งอรรถทั้งพยัญชนะ ตรวจทานทำเรื่องเข้าใจยากๆ ให้มีหลักเข้าใจง่ายขึ้น เหมาะแก่พระโยคาวจรผู้โยนิโสมนสิการ ในสมมติบัญญัติเพื่อยกจิตขึ้นสู่ปรมัตถ์สัจจะตามหลักไตรสิกขาขึ้นสู่หลักพระไตรลักษณ์

พิมพ์เป็นอนุสรณียบรรณ งานออกเมรุพระราชทานเพลิงศพเจ้าประคุณ **สมเด็จพระมหาธีราจารย์ (นิยม ฐานิสฺสโร ป.ธ.๙)**

นายสุรพล หยกฟ้าวิจิตร ผู้พิมพ์ตามต้นฉบับ จัดรูปเล่ม พิสูจน์อักษร ตลอดทั้งเล่ม

นายภราดร (โอ๋) อิศรางกูร ณ อยุธยา ผู้ประสานงานดำเนินการ เพื่อพิมพ์ให้สำเร็จเป็นรูปเล่มถวายเป็นอนุสรณียบูชาแด่เจ้าประคุณสมเด็จฯ ในโกศ โดยรวบรวมผู้มีจิตศรัทธาสละทรัพย์รับเป็นเจ้าภาพพิมพ์หนังสือดังมีรายนามต่อไปนี้

๑. **ดร.พระมหาทองจันทร์ สุวํโส** วัดทองธรรมชาติ ลาสเวกัส U.S.A. ๕๐๐ ดอลล่าร์
๒. **พระมหาสุเทพ อาภากโร** วัดธรรมวิหาร ฮาวาย U.S.A. ๑๐,๐๐๐ บาท
๓. **พระมหาประเสริฐ ปสฏฺโฐ และตระกูลพยัคฆาธร ๑๐,๐๐๐ บาท**
๔. **พระมหาอาทิตย์ อาจารสมฺปนฺโน** วัดภคินีนาถ วรวิหาร กรุงเทพฯ ๖,๐๐๐ บาท
๕. **พันเอก (พิเศษ)ภาณุวัฒน์ - คุณรำไพ - พันเอกหญิง ดวงพร เพชรบุตร และครอบครัว ๑๐,๐๐๐ บาท**
๖. **ร้อยตรี ดร.ต้องการ แก้วเฉลิมทอง และครอบครัว ๓,๐๐๐ บาท**

๗. **นายบุญชัย เลขาจารกุล และครอบครัว ๒,๕๐๐ บาท**

๘. **ผศ.ดร.มนูญ อรุณไพโรจน์ - คุณพจนี จิตตปราณีรัชต์ - คุณนันทวรรณ จรูญพิพัฒน์กุล - คุณอภิพรรณ จรูญพิพัฒน์กุล** ๒,๐๐๐ บาท

๙. **นายสานิตย์ ยอดเพชร** ๕๐๐ บาท

๑๐. **ครอบครัว เจริญเมธาชัย** ๕๐๐ บาท

๑๑. **คณะของคุณภราดร อิศรางกูร ณ อยุธยา** รับภาระค่าพิมพ์ในส่วนที่เหลือทั้งหมด

พระครูวินัยธรประสิทธิ์ อกฺกวณฺโณ
ผจล.วัดชนะสงคราม คณะ ๑๐
เขตพระนคร กรุงเทพฯ ๑๐๒๐๐

สารบัญ

****

พระคัมภีร์วชิรสารัตถสังคหะ

๑. สนฺตํ สนฺเตหิ ปูชิตํ พุทฺธํ พุทฺเธน เทสิตํ
ธมฺมํ ธมฺมวรํ ลทฺธํ สงฺฆํ สงฺฆวรํ นเม.

แปล ข้าพเจ้า (สิริรัตนปัญญาเถระ) ขอน้อมนมัสการพระพุทธเจ้า ผู้ทรงสงบแล้ว และสัตบุรุษ ทั้งหลายพากันบูชาแล้ว ขอน้อมนมัสการพระธรรมเจ้า อันพระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ ขอน้อมนมัสการพระสงฆเจ้า ผู้ได้รับพระธรรมเจ้าอันประเสริฐแล้ว เป็นหมู่ที่ประเสริฐ.

๒. พาทิฆานฺตตฺตยํ วนฺเท กาวามาติวิธาทรํ
ตสฺเสว อานุภาเวน โสตฺถิ เม โหตุ สพฺพทา.

แปล ข้าพเจ้าน้อมไหว้พระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น มีพระสงฆเจ้าเป็นที่สุด ด้วยทวารทั้ง ๓ คือ กาย วาจา และใจอย่างนอบน้อม ด้วยอานุภาพแห่งพระรัตนตรัยนั้นนั่นเทียว ขอความสวัสดี จงมีแด่ข้าพเจ้า ในกาลทั้งปวง.

(คาถาทั้ง ๒ บทนี้ พระสิริรัตนปัญญาเถระ ผู้รจนาพระคัมภีร์นี้ ได้ประพันธ์เป็นบทประณามพระรัตนตรัย บทประพันธ์ของท่านทั้ง ๒ คาถา ได้แสดงให้ประจักษ์ว่าท่านผู้ประพันธ์มีอัธยาศัยละเอียดอ่อนและเชี่ยวชาญในหลักแห่งอลังการ ทั้งนี้พึงวิเคราะห์จากถ้อยคำที่ท่านร้อยกรองดังนี้-

- คาถาที่ ๑ บทที่เป็นจุดเด่นทุกบท พยัญชนะพ้องกันทั้งนั้น คือ สนฺตํ สนฺเตหิ, พุทฺธํ พุทฺเธน, ธมฺมํ ธมฺมวรํ และ สงฺฆํ สงฺฆวรํ การที่จะประพันธ์ได้เช่นนี้มิใช่เรื่องง่ายเลย นี้เป็นข้อที่แสดงถึงความเชี่ยวชาญในอลังการศาสตร์อย่างยอดเยี่ยม

- คาถาที่ ๒ ท่านผู้ประพันธ์ได้เริ่มแสดงถึงความมุ่งหมายในการรจนาพระคัมภีร์ อันแสดงถึงความเป็นผู้ฉลาดในนิรุติบท ซึ่งมีกล่าวไว้ว่า "เห็นอักขระต้นก็ทราบถึง อักขระปลาย" เป็นต้น บทประพันธ์ที่ท่านร้อยกรองไว้ว่า "พาทิฆานฺตตฺตยํ" ซึ่งได้แปลไว้ว่า "พระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น มีพระสงฆเจ้าเป็นที่สุด" ดังนั้น แปลจากบทคือ พาทิ=พ (อักขระต้นของ พุทธ) + กับ อาทิฆานฺต = ฆ (อักขระปลายของ สงฺฆ) + กับ อนฺต นอกจากบทนี้ ก็มี "กาวามา-" ซึ่งแต่ละบทเป็นอักขระต้นของกาย, วาจา และมโน จะได้เห็นต่อไปในเรื่องที่ท่านรจนาตามมาติกานั้นๆ ทั้งนี้แสดงถึงว่าท่านผู้ประพันธ์มีความเชี่ยวชาญในนิรุติศาสตร์อย่างยอดเยี่ยมอีกประการหนึ่ง)

๓.	**ปุพฺพาจริยสีหานํ**	**มตํ นิสฺสาย สาธุกํ**
	สารตฺถํ อุทฺธริตฺวาน	**คนฺถนฺตโรทโธทรา.**
๔.	**นานาสุขุมสงฺเกต-**	**คเตสฺวตฺเถสุ โสตุนํ**
	คมฺภีรพุทฺธิการตฺถํ	**พชฺรสารตฺถสงฺคหํ.**
๕.	**ปวกฺขามิ สมาเสน**	**นิสามยนฺตุ สาธุกํ**
	ตนฺนินฺทาปคตา สนฺตา	**พุทฺธิวิสทกามิโน.**

แปล ข้าพเจ้าจักขออาศัยเป็นอันดี ซึ่งมติของพระบุรพาจารย์ผู้องอาจทั้งหลาย ยกขึ้นซึ่งอรรถอันเป็นสาระจากท้องทะเลคือพระคัมภีร์อื่น แล้วจักกล่าวคัมภีร์ชื่อ **วชิรสารัตถสังคหะ (ประมวลอรรถะอันเป็นสาระประดุจดังเพชร)** โดยย่อ เพื่อกระทำความรู้ให้ลึกซึ้งในอรรถะอันถึงความน่าสังเกตอันละเอียดต่างๆ แก่ท่านผู้สดับ เชิญท่านผู้เป็นสัตบุรุษ ผู้ปราศจากข้อตำหนิ มีความปรารถนากระแสแห่งความรู้ จงสำเหนียกคัมภีร์วชิรสารัตถสังคหะนั้นด้วยดีเถิด.

(คาถาทั้ง ๓ นี้เป็นคำแถลงปกรณ์ที่ท่านรจนา พระสิริรัตนปัญญาเถระมิได้กล่าวถึงว่า ท่านแต่งพระคัมภีร์นี้ด้วยตนเอง แต่ท่านประกาศว่า ได้คัดมาจากพระคัมภีร์ต่างๆ ที่ท่านบุรพาจารย์ผู้องอาจ ได้รจนาไว้แล้ว และท่านเลือกคัดเฉพาะอรรถะที่เป็นสาระ เป็นเหมือนกับเพชรซึ่งเรียงรายอยู่ในคัมภีร์ต่างๆ มารวมกันไว้ ณ ที่แห่งเดียวกัน จึงได้ให้นามพระคัมภีร์นี้ว่า วชิรสารัตถสังคหะประมวลอรรถะอันเป็นสาระประดุจดังเพชร ดังนี้)

มาติกาแม่บท

๖.	**อาทิอนฺตตทุภย-**	**สงฺเกตํ มชฺฌสํหตํ**
	ปฏิโลมกฺขรํ ลีนนฺ-	**ตรกฺขรญฺจ ทฺวตฺถกํ.**
๗.	**โลกสญฺญงฺกิตสงฺขยํ**	**วณฺณสงฺขยํ สิเลสกํ**
	อาทิปาโทตฺตรํ มชฺฌ-	**อนฺตปาโทตฺตรํ ตถา**
๘.	**ปญฺหสโมตฺตรํ สทฺทตฺ-**	**ถกํ คุฬฺหปทตฺถกํ**
	ปเหฬิยมกญฺเจว	**ปกิณฺณกนฺติ มาติกา.**

แปล มาติกา (แม่บท หรือ หัวข้อใหญ่) คือ-

๑.	อาทิสังเกต	สังเกตอักขระหนต้น
๒.	อันตสังเกต	สังเกตอักขระหนปลาย
๓.	อาทยันตสังเกต	สังเกตทั้งหนต้นและหนปลาย
๔.	มัชฌสังหตะ	ประมวลไว้ ณ ท่ามกลาง

๕.	ปฏิโลมักขระ	ทวนอักษร
๖.	ลีนันตรักขระ	แฝงอักษรไว้ในระหว่าง
๗.	ทวัตถกะ	สองความ
๘.	โลกสัญญังกิตสังขยา	สังขยากำหนดด้วยโลกสัญญา
๙.	วัณณสังขยา	สังขยาตัวหนังสือ
๑๐.	สิเลสกะ	จุความ
๑๑.	อาทิปาโทตตระ	ไขที่บาทต้น
๑๒.	มัชฌปาโทตตระ	ไขที่บาทกลาง
๑๓.	อันตปาโทตตระ	ไขที่บาทท้าย
๑๔.	ปัญหสโมตตระ	ไขเหมือนปัญหา
๑๕.	สัททัตถะ	ความของศัพท์
๑๖.	คุฬหปทัตถกะ	ความของบทลี้ลับ
๑๗.	ปเหฬี	ชวนหัว
๑๘.	ยมก	ศัพท์ซ้ำ
๑๙.	ปกิณณกะ	เบ็ดเตล็ด

(ในคัมภีร์นี้ มีหัวข้อใหญ่ๆ ที่ท่านจะพรรณนารวมทั้งสิ้น ๑๙ หัวข้อ แต่ละหัวข้อนั้นๆ มีพร้อมทั้งหลักเกณฑ์และอุทาหรณ์ ซึ่งล้วนเป็น “อรรถะอันถึงความน่าสังเกตอันละเอียดต่าง ๆ” และล้วนเป็น “กระแสแห่งความรู้” อย่างแท้จริง เชิญสดับต่อไปนี้-)

๑. อาทิสังเกต

(สังเกตอักขระหนต้น)

๙. อาทฺยกฺขรํว ทสฺเสติ พนฺธจฺเฉโก กวิสฺสโร
ยตฺถ ตํ อาทิสงฺเกตํ วิญฺเญยฺยํ พนฺธวิญฺญุนา

แปล กวีผู้ยิ่งใหญ่ฉลาดในพันธะแสดงอักขระหนต้นเท่านั้น ในพันธะใด พันธะนั้น ท่านผู้รู้พันธะพึงทราบว่า ชื่อ อาทิสังเกต สังเกตอักขระหนต้น

(คาถานี้ที่เรียกว่า "พันธะ" พันธะ หมายถึงถ้อยคำที่ผูกเป็นฉันท์ หรือจะทำความเข้าใจว่า "กลอน" ก็ได้ คำกลอนที่กวีประพันธ์ไว้ด้วยยกเอาแต่อักขระหนต้นของแต่ละคำ คำร้อยกรองเป็นพันธะในภาษาบาลี การประพันธ์แบบนี้มีชื่อเรียกว่า อาทิสังเกต เชิญดูอุทาหรณ์ต่อไป)

๑๐. พุธสํ มงฺคลํ โลเก ทุกฺขนาสกรํ วรํ
พุธสํ สรณํ คจฺฉ สุขกาโมสิ เจ ตุวํ

แปล พุธสํ เป็นมงคลในโลก กระทำความทุกข์ให้พินาศ เป็นสิ่งประเสริฐ ถึงพุธสํเป็นสรณะเถิด ถ้าท่านต้องการความสุข.

(คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของพันธะที่เรียกว่า อาทิสังเกต ท่านผู้ประพันธ์ได้แสดงให้ปรากฏไว้แต่อักษรต้นคำคือ พุธสํ พอเป็นที่สังเกตได้ว่า-

พุ เป็นต้นอักษรของศัพท์ที่ว่า		พุทฺธ
ธ	"	ธมฺม
สํ	"	สงฺฆ

เมื่อจะกระจายศัพท์ออกเต็มรูปศัพท์ พุธสํ ก็คือ พระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า และพระสงฆเจ้า ฉะนั้น คาถาที่เป็นอุทาหรณ์ ถ้าแปลเต็มรูป ก็แปลว่า-

"พระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า พระสงฆเจ้า เป็นมงคลในโลก กระทำความทุกข์ให้พินาศ เป็นสิ่งประเสริฐ ถึงพระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า พระสงฆเจ้าเป็นสรณะเถิด ถ้าท่านต้องการเป็นสุข"

ถ้าพิจารณาถึงแนวทางแห่งอาทิสังเกต ตามที่ท่านชี้แจงนี้ ก็น่าจะตรงกันกับที่บัญญัติเรียกในเรื่องคาถาอาคม ว่า "หัวใจ" บทหนึ่ง เรียกว่า "หัวใจพระรัตนตรัย" ถ้าเพิ่ม "มิ" อีกอักขระ ๑ เป็น "พุ, ธ, สํ, มิ" ก็เรียกว่า "หัวใจไตรสรณคมน์" มีข้อแตกต่างอยู่ที่ตัวอักษรคือ "มิ" เป็นอักขระหนปลายเท่านั้น อักขระ ๔ คือ พุ, ธ, สํ, มิ. นี้ มีความหมายเท่ากัน

พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ
ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ
สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ
ข้าพเจ้าขอถึงพระพุทธเจ้าว่าเป็นสรณะ
ข้าพเจ้าขอถึงพระธรรมเจ้าว่าเป็นสรณะ
ข้าพเจ้าขอถึงพระสงฆเจ้าว่าเป็นสรณะ

เป็นการย่อคำและความไว้ได้เป็นอันมากทีเดียว นี่จะว่าเป็นต้นตำหรับแห่งอักษรย่อ ก็ไม่ผิด. อนึ่ง ที่พระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า พระสงฆเจ้าเป็นมงคลในโลกได้อย่างไร ท่านผู้รจนาได้นำคาถามาสาธกไว้ดังนี้-

วุตฺตมฺปิ เจตํ ข้อนี้สมจริงดังที่กล่าวไว้ว่า-

๑๑. **พุทฺโธ มงฺคลสมฺภูโต สมฺพุทฺโธ ทิปทุตฺตโม**
พุทฺธมงฺคลมาคมฺม สพฺพทุกฺขา ปมุจฺจติ

แปล พระพุทธเจ้า ทรงปรากฏว่าเป็นมงคล ทรงตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง ทรงเป็นผู้สูงสุดกว่าประชาชน มหาชนอาศัยพระพุทธเจ้าผู้เป็นมงคลแล้ว ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวง.

๑๒. **ธมฺโม มงฺคลสมฺภูโต คมฺภีโร ทุทฺทโส อณุ**
ธมฺมมงฺคลมาคมฺม สพฺพทุกฺขา ปมุจฺจติ

แปล พระธรรมเจ้าปรากฏว่า เป็นมงคล ลึกซึ้ง อันบุคคลเห็นได้โดยยาก ละเอียด มหาชนอาศัยพระธรรมเจ้าอันเป็นมงคลแล้ว ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวง.

๑๓. **สงฺโฆ มงฺคลสมฺภูโต ทกฺขิเณยฺโย อนุตฺตโร**
สงฺฆมงฺคลมาคมฺม สพฺพทุกฺขา ปมุจฺจติ

แปล พระสงฆเจ้าปรากฏว่า เป็นมงคล เป็นผู้ควรแก่ทักขิณา ไม่มีผู้ยิ่งกว่า มหาชนอาศัยพระสงฆเจ้าผู้เป็นมงคลแล้ว ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวง.

๑๔. **พุธสํ ตฺยกฺขรํ อาทิ- สงฺเกตํ รจิตํ มยา**
ยาม ตํ มงฺคลํ เสฏฺฐํ สรณนฺติ มยํ สทา

แปล อักขระทั้ง ๓ คือ พุ ธ สํ ชื่อว่า อาทิสังเกต ข้าพเจ้ารจนาแล้ว ข้าพเจ้าทั้งหลายขอถึงพระมงคลอันประเสริฐนั้นว่าเป็นสรณะ ในการทุกเมื่อ.

(คาถาทั้งทั้ง ๔ นี้ ๓ คาถาแรก แสดงว่าพระรัตนตรัยแต่ละองค์เป็นมงคล คาถาสุดท้ายเป็นคาถาสรุป ความกระจ่างอยู่แล้ว การเทิดทูนพระรัตนตรัยแต่ละองค์เป็นมงคลนั้น พระบุรพาจารย์ได้นิยมกันมา พระสิริมังคลาจารย์ ผู้รจนาพระคัมภีร์มังคลัตถทีปนี ก็ได้ประพันธ์คาถาประณามพระรัตนตรัยด้วยนัยแห่งมงคล ดังนี้-

“พุทฺโธ โย มงฺคลตฺถีนํ มงฺคลํ อิติ วิสฺสุโต
เทสโก มงฺคลตฺถานํ มงฺคลนฺตํ นมามิหํ

พระพุทธเจ้าพระองค์ใด ทรงปรากฏว่าเป็นมงคล ทรงแสดงอรรถะแห่งมงคลแก่ประชาชนผู้ต้องการมงคล ข้าพเจ้าขอนมัสการพระพุทธเจ้าผู้เป็นมงคลพระองค์นั้น

ธมฺโม โย มงฺคลตฺถีนํ มงฺคลํ อิติ วิสฺสุโต
โชตโก มงฺคลตฺถานํ มงฺคลนฺตํ นมามิหํ

พระธรรมเจ้าใด ปรากฏว่าเป็นมงคล เป็นสภาวะส่องอรรถะแห่งมงคล แก่ประชาชนผู้ต้องการมงคล ข้าพเจ้าขอนมัสการพระธรรมเจ้า อันเป็นมงคลนั้น

สงฺโฆ โย มงฺคลตฺถีนํ มงฺคลํ อิติ วิสฺสุโต
การโก มงฺคลตฺถานํ มงฺคลนฺตํ นมามิหํ

พระสงฆเจ้าหมู่ใด ปรากฏว่าเป็นมงคล เป็นผู้กระทำอรรถะแห่งมงคล แก่ประชาชนผู้ต้องการมงคล ข้าพเจ้าขอนมัสการพระสงฆเจ้า ผู้เป็นมงคล หมู่นั้น”

ทั้งนี้เป็นการแสดงว่า การเทิดทูนพระรัตนตรัยเป็นมงคลนั้น เป็นกิจที่พระบุรพาจารย์นิยมกระทำมาแล้ว ดังนี้)

๑๕. **ยสฺส ทสกฺขรา อสํ- วิสุโล อ ปุ ส พุ ภ**
วจสา ปคุณา ตฺวตฺโถ มนสา โส สุขํ ลภิ

แปล อักขระ ๑๐ คือ อ, สํ, วิ, สุ, โล, อ, ปุ, ส, พุ, ภ. คล่องปาก และอรรถคล่องใจ แก่บุคคลใด บุคคลนั้นได้รับความสุข

(คาถานี้เป็นตัวอย่างแห่ง อาทิสังเกต เหมือนกัน คืออักขระทั้ง ๑๐ นั้น เป็นอักขระหนต้นของพระนามของพระพุทธเจ้า หรือพระพุทธคุณ ๑๐ บท ดังนี้-

อ	เป็นอักขระหนต้นของพระคุณบท	อรหํ
สํ	"	สมฺสมฺพุทฺโธ
วิ	"	วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน
สุ	"	สุคโต
โล	"	โลกวิทู
อ	"	อนุตฺตโร
ปุ	"	ปุริสทมฺมสารถิ
ส	"	สตฺถา เทวมนุสฺสานํ
พุ	"	พุทฺโธ
ภ	"	ภควา

เรื่องพระพุทธคุณ ตามมติของพระสิริรัตนปัญญาเถระผู้รจนาคัมภีร์นี้กำหนดว่า มี ๑๐ ตามที่ท่านประพันธ์คาถาไว้และบัญญัตินามว่า "ทสอรหาทิคุณ" แปลว่า "พระคุณมี อรหํ เป็นต้น ๑๐ ประการ" มติของพระอาจารย์อื่นกำหนดไว้ ๙ ประการ บัญญัตินามตามที่เคยได้ยินว่า "นวหรคุณ" นักปราชญ์ทางภาษากล่าวว่าเป็นคำเพี้ยนจาก "นวารหคุณ" อักขระที่กำหนดตามนัยหลังนี้คือ อ, สํ, วิ, สุ, โล, ปุ, ส, พุ, ภ, รวม ๙ อักขระเทียบกับที่ว่า ๑๐ จะเห็นได้ว่า อักขระที่ ๖ คือ อ. ในนัยหลังขาดไป ทั้งนี้เพราะมตินี้รวมบทพระคุณ คือ "อนุตฺตโร" เข้ากับบทพระคุณคือ "ปุริสทมฺมสารถิ" เป็น อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ" แปลว่า "ทรงเป็นผู้ฝึกบุรุษที่ควรฝึก ไม่มีผู้ฝึกอื่นยิ่งกว่า" จึงคงเหลือเพียง ๙ อักขระ ในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆษาจารย์ ก็ได้อธิบายทั้ง ๒ นัย คือทั้ง ๑๐ และ ๙ เฉพาะบท อนุตฺตโร ที่นับเป็น ๑ ท่านได้ตั้งวิเคราะห์ไว้ว่า-

> "อตฺตนา ปน คุเณหิ วิสิฏฺฐตรสฺส กสฺสจิ อภาวโต
> นตฺถิ เอตสฺส อุตฺตโรติ อนุตฺตโร" แปลว่า
> ก็แลบุคคลที่จะเป็นผู้ยิ่งเท่าพระผู้ทรงพระภาคเจ้าพระองค์นั้นไม่มี
> เพราะไม่มีบุคคลไรๆ ที่พิเศษเท่าพระองค์ โดยพระคุณทั้งหลาย
> เพราะเหตุนั้น พระผู้ทรงพระภาคเจ้าพระองค์นั้น
> จึงทรงพระนามว่า "พระอนุตตระ" "ไม่มีใครยิ่งกว่า"

การกำหนดพระคุณของพระพุทธเจ้า จะเป็น ๙ หรือ ๑๐ ก็เป็นอันยุติทั้ง ๒ นัย แต่ถ้าเป็น ๑๐ ก็เห็นว่าเป็น ส่วนเพิ่มขึ้น ทั้งจะย่อตามอักขระหนต้นก็ถูกต้องตรงตามพระคุณ และจะมีอักขระคือ อ ตอนละ ๕ พระคุณ พอดี คือ อ, สํ, วิ, สุ, โล, อ, ป, ส, พุ, ภ. ดังนี้

(คำแปลพระพุทธคุณ และอธิบายความแห่งบทนั้นๆ ปรากฏมากแล้ว ในที่นี้จึงไม่แปลไว้)

๑๖. **รสทฺวารา จโสฆาชิ- กามาติ เยน สํวุตา**
ส โยคี ลภเต โคโค- ปทจกฺกานิหาปเร

แปล ทวาร ๖ คือ จักขุทวาร, โสตทวาร, ฆานทวาร, ชิวหาทวาร, กายทวาร, และ มโนทวาร อันพระโยคีใดสำรวมแล้ว พระโยคีนั้นย่อมได้มนุสสสมบัติ สัคคสมบัติ และนิพพานสมบัติ ในโลกนี้และโลกหน้า.

(คาถาบทนี้ มีศัพท์และอรรถะ ที่ควรอธิบายเป็น ๓ ประการ ดังต่อไปนี้-

- ศัพท์คือ รสทฺวารา ที่แปลว่า "ทวาร ๖" เป็นการแปลศัพท์ว่า "รส" ว่า "๖" เรื่องนี้จะปรากฏในข้อที่ว่า "โลกสัญญังกิตสังขยา" เมื่อถึงข้อนั้น ก็จะทราบได้โดยพิสดาร
- อักขระคือ "จโสฆาชิกามะ" ไม่ยากอะไร เป็นอักขระตอนต้นของ จักขุ เป็นต้น ตามหลัก "อาทิสังเกต" นั้นแล.

- ศัพท์ คือ "โคโคปทจกฺกานิ" ได้แปลไว้ว่า "มนุสสสมบัติ, สัคคสมบัติ และ นิพพานสมบัติ" ดังนี้ เป็นการแปลตามที่พระฏีกาจารย์ ได้ขยายความของบทนี้ไว้เช่นนั้น ข้อที่น่ากำหนดก็คือ โคศัพท์ มีอรรถเป็นอันมาก จะได้พบเมื่อถึงวาระที่ท่านอธิบายมาติกาที่ว่าด้วย ปกิณณกะ เคยพบในปกรณ์ ฉันทวุตติประทีป ท่านกล่าวไว้ว่า โย โค โส โค คิดแปลอยู่นาน ไม่ได้เรื่อง ต่อมาพบเผดิ็จในสมุด ข่อย ท่านแปลไว้ว่า "โย ปุคฺคโล อันว่าบุคคลผู้ใด โค เป็นกุศล โส ปุคฺคโล อันว่าบุคคลผู้นั้น โค ไปสวรรค์" แสดงว่า โคศัพท์นี้มีอรรถะเป็นอันมาก โดยนัยต่างๆ แห่งโคศัพท์ที่ท่านได้ประมวล ไว้ ทำให้เป็นเค้าของศัพท์ คือ "โคตมะ" ที่แปลว่าดวงอาทิตย์ คือ โคศัพท์ในคำนี้แปลว่า "สว่าง" ตม เป็นปัจจัยลงในความหมายว่า "ที่สุด" เข้ากันเป็น "โคตม" แปลว่า สว่างที่สุด พระโคตรของ พระพุทธเจ้าของเรา มีความหมายเท่ากับ "อาทิจฺจพนฺธุ" คือ "เผ่าพันธุ์พระอาทิตย์" ดังนี้ อรรถะ แห่งโคศัพท์พึงทราบต่อไป ส่วนบทคือ "ปทจกฺก" นั้น หมายถึงนิพพาน

ส่วนอรรถะอื่นๆ แห่งคาถานี้ มีความชัดเจนอยู่แล้ว)

๑๗. **สสีหิโอสุจาปีติ ยสฺสิมานฺนฺตเร สิยุํ**
อทลิทฺโทติ ตํ อาหุ อโมฆนฺตสฺส ชีวิตํ

แปล ทรัพย์เหล่านี้ก็คือ สะ, สี, หิ, โอ, สุ, จา, ปะ, พึงมีในภายในของบุคคลผู้ใด นักปราชญ์กล่าว บุคคลผู้นั้นว่า "ผู้ไม่จน" ชีวิตบุคคลผู้นั้น ไม่เปล่าประโยชน์

(คาถานี้ คงเป็นอุทาหรณ์ของ "อาทิสังเกต" เช่นเดียวกัน อักขระนั้นๆ เป็นอักขระหนต้นของ หมวดธรรมที่เรียกว่า "อริยทรัพย์" มี ๗ ประการดังนี้-

ส	คือ	สทฺธาธนํ	ทรัพย์คือศรัทธา
สี	"	สีลธนํ	ทรัพย์คือศีล
หิ	"	หิริธนํ	ทรัพย์คือหิริ
โอ	"	โอตฺตปฺปธนํ	ทรัพย์คือโอตตัปปะ
สุ	"	สุตธนํ	ทรัพย์คือสุตะ
จา	"	จาคธนํ	ทรัพย์คือจาคะ
ป	"	ปญฺญาธนํ	ทรัพย์คือปัญญา

ในสัตตกนิบาต อังคุตตรนิกาย พระผู้ทรงพระภาคเจ้าได้ตรัสเป็นพระคาถาไว้ว่า

"สทฺทาธนํ สีลธนํ หิริโอตฺตปฺปิยํ ธนํ
สุตธนญฺจ จาโค จ ปญฺญา เว สตฺตมํ ธนํ
ยสฺส เอตา ธนา อตฺถิ อิตฺถิยา ปุริสสฺส วา
อทลิทฺโทติ ตํ อาหุ อโมฆนฺตสฺส ชีวิตํ.

ทรัพย์เหล่านี้ ทรัพย์คือศรัทธา ฯลฯ ทรัพย์คือปัญญาเป็นคำรบ ๗ ของบุคคลใด ไม่ว่าหญิงหรือชายมีอยู่ นักปราชญ์กล่าวบุคคลนั้นว่า "ผู้ไม่จน" "ชีวิตของบุคคลผู้นั้น ไม่เปล่าประโยชน์" ดังนี้.

๑๘. **จ ห อ ม อิ ค ปีติ สตฺต วสู ภุปาลิโน**
ส ธ วิ ปิ ป ส อู ติ สตฺต วสู สยมฺภุโน.

แปล แก้วของพระเจ้าจักรพรรดิ ๗ ประการ คือ จ, ห, อ, ม, อิ, ค, ป, แก้วของพระพุทธเจ้า ๗ ประการ คือ ส, ธ, วิ, ปิ, ป, ส, อุ.

(แก้วของพระเจ้าจักรพรรดิและของพระพุทธเจ้านั้น ย่อเอาแต่อักขระหนต้นมา กล่าวไว้ ถ้าขยายความออกเต็มศัพท์จะเป็นดังนี้-

จ	คือ	จกฺกรตนํ	จักรแก้ว
ห	"	หตฺถิรตนํ	ช้างแก้ว
อ	"	อสฺสรตนํ	ม้าแก้ว
ม	"	มณิรตนํ	แก้วมณี
อิ	"	อิตฺถีรตนํ	นางแก้ว
ค	"	คหปติรตนํ	ขุนคลังแก้ว
ป	"	ปริณายกรตนํ	ขุนพลแก้ว

แก้วของพระพุทธเจ้า เป็นธัมมรัตนะ ขยายออกก็คือ-

ส	คือ	สติสมฺโพชฌงฺครตนํ แก้วคือสติสัมโพชฌงค์
ธ	"	ธมฺมวิจยสมฺโพชฺฌงฺครตนํ แก้วคือธัมมวิจยสัมโพชฌงค์
วิ	"	วิริยสมฺโพชฺฌงฺครตนํ แก้วคือวิริยสัมโพชฌงค์
ปิ	"	ปีติยสมฺโพชฺฌงฺครตนํ แก้วคือวิริยสัมโพชฌงค์
ป	"	ปสฺสทฺธิสมฺโพชฺฌงฺครตนํ แก้วคือปัสสัทธิสัมโพชฌงค์
ส	"	สมาธิสมฺโพชฺฌงฺครตนํ แก้วคือสมาธิสัมโพชฌงค์
อุ	"	อุเปกฺขาสมฺโพชฺฌงฺครตนํ แก้วคืออุเบกขาสัมโพชฌงค์

ความเป็นรัตนะแห่งวัตถุมีจักรรัตน์เป็นต้น และแห่งพระธรรมมีสติสัมโพชฌงค์เป็นต้น ท่านให้อรรถาธิบายไว้ว่า "เพราะเป็นสิ่งที่ยังความยินดีให้เกิด" และ "เพราะเป็นสิ่งที่ได้รับการกระทำให้วิจิตร" ตามคาถาประพันธ์ที่ท่านได้กล่าวไว้ว่า

"จิตฺตีกตํ มหคฺฆญฺจ อตุลํ ทุลฺลภทสฺสนํ
อโนมสตฺตปริโภคํ รตนํ เตน วุจฺจติ.

ที่เรียกว่า รัตนะ เพราะเป็นสิ่งที่ได้รับการกระทำให้วิจิตร ๑ เป็นสิ่งที่มีค่ามาก ๑ ไม่เท่าเทียมกัน ๑ ยากที่จะได้เห็น ๑ เป็นสิ่งใช้สรอยของผู้ไม่ทราบ ๑"

ความเสมอภาคกันระหว่างวัตถุรัตนะ และธัมมรัตนะ ท่านได้อธิบายได้ไว้ดังต่อไปนี้-

๑. จักรรัตนะของพระเจ้าจักรพรรดิ ย่อมนำหน้ารัตนะทั้งหลาย ฉันใด สติสัมโพชฌงครัตนะของพระพุทธเจ้า ย่อมนำหน้าธรรมทั้งหลายในภูมิทั้ง ๔ คือ กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ และโลกุตตรภูมิ ฉันนั้น

๒. บรรดารัตนะของพระเจ้าจักรพรรดิ ช้างแก้วย่อมมีร่างกายใหญ่เยี่ยมสูงยิ่งกว่าทั้งนั้น ฉันใด ธัมมวิจยสัมโพชฌงครัตนะของพระพุทธเจ้า ย่อมเข้าถึงภาวะเป็นกองใหญ่ยิ่งสูงเยี่ยมกว่าโพชฌงครัตนะ ฉันนั้น

๓. ม้าแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิย่อมคล่องแคล่ว ว่องไว ฉันใด วิริยสัมโพชฌงครัตนะของพระพุทธเจ้า ก็ย่อมคล่องแคล่ว ว่องไว ฉันนั้น

๔. มณีรัตน์ของพระเจ้าจักรพรรดิ ย่อมกำจัดความมืด แสดงความสว่างให้ปรากฏ ฉันใด ปีติสัมโพชฌงครัตนะของพระพุทธเจ้า ย่อมกำจัดความมืดมัวของกิเลสเสีย เพราะเป็นกุศลแท้ๆ และย่อมสำแดงความสว่างแห่งญาณ ด้วยอำนาจแห่งปัจจัยมีสหชาตปัจจัยเป็นต้น (คือ ปีติ ย่อมเกิดร่วมกับกุศลธรรมที่เป็นปัจจัยให้บังเกิดญาณ) ฉันนั้น

๕. อิตถีรัตน์ นางแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิ ย่อมระงับความกระวนกระวายทางกาย ทางใจเสียได้ ยังความเร่าร้อนให้สงบราบได้ฉันใด ปัสสัทธิสัมโพชฌงครัตน์ของพระพุทธเจ้า ก็ระงับความกระวนกระวายทางกาย ทางใจเสียได้ ยังความเร่าร้อนให้สงบราบได้ ฉันนั้น

๖. คหปติรัตน์ ขุนคลังแก้ว ย่อมกำจัด ได้เด็ดขาดซึ่งความกระสับกระส่ายของพระเจ้าจักรพรรดิ กระทำพระทัยให้มีอารมณ์เป็นหนึ่ง ด้วยหาทรัพย์มาถวายได้ทุกขณะที่ทรงต้องการ (ฆราวาส ขาดทรัพย์ใจไม่สบาย เพราะเหตุนั้น พระผู้ทรงพระภาคเจ้าเมื่อตรัสสุขของฆราวาส จึงตรัส อตฺถิสุข ความสุขเกิดแต่มีทรัพย์เป็นปฐม) ฉันใด สมาธิสัมโภชฌงครัตน์ของพระพุทธเจ้า ยังอัปปนาให้บังเกิดขึ้น ด้วยความสามารถแห่งคุณธรรมที่พระโยคาวจรปรารถนาเป็นอาทิ เป็นอันว่าย่อมตัดขาดซึ่งความกระสับกระส่าย กระทำจิตใจให้มีอารมณ์เป็นหนึ่งได้ฉันนั้น

๗. ปริณายกรัตน์ ขุนพลแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิ ย่อมกระทำให้พระองค์ทรงมีพระราชกิจน้อย ด้วยสามารถจัดแจงกิจทุกอย่างได้ (ต่างพระเนตรพระกรรณ์ได้) ฉันใด อุเบกขาสัมโพชฌงครัตน์ของพระพุทธเจ้า ก็สามารถปลดเปลื้องจิตตุปบาทเสียจากความหดหู่และฟุ้งซ่าน ให้จิตเป็นไปเรื่อยๆ ในความเป็นกลางแห่งประโยคสมบัติ เป็นอันว่า ย่อมกระทำจิตให้มีความขวนขวายน้อยได้ ฉันนั้น

สรุปว่า จักรแก้วเป็นต้น เป็นแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิ ฉันใด สติสัมโพชฌงครัตน์เป็นอาทิ ก็เป็นแก้วของพระพุทธเจ้า ฉันนั้น)

๑៩. **ทิสํ ปวากํ อาสีวา สสสสํ สภาวโต**
สโล สีโท ปโม หนฺตฺวา อกตมธิจฺฉติ.

แปล โดยสภาพ ทิ และ สํ, สงเคราะห์ใน ปะ, วากํ และอา สงเคราะห์ใน สี, วา สะ, และ สะ สงเคราะห์ใน สะ บุคคลใช้ สะ จำกัด โล ใช้ สี กำจัด โท ใช้ ปะ กำจัด โม แล้ว ย่อมบรรลุพระนิพพาน (อันปัจจัยอะไรๆ กระทำไม่ได้)

คาถานี้ คงเป็นอุทาหรณ์แห่ง อาทิสังเกต กล่าวถึงอริยมรรค อันประกอบด้วยองค์ ๘ พร้อมทั้งสงเคราะห์เข้าในพระไตรสิกขา พึงเห็นความเป็นข้อๆ ดังต่อไปนี้-

- ทิ และ สํ สงเคราะห์ใน ปะ คือ-
  ทิ – สมฺมาทิฏฺฐิ ความเห็นชอบ
  สํ – สมฺมาสงฺกปฺป ความดำหริชอบ
  สงเคราะห์ใน ปะ- ปัญญา

- วา, กํ และ อา สงเคราะห์ใน สี คือ-
  วา – สมฺมาวาจา เจรจาชอบ
  กํ – สมฺมากมฺมนฺต การงานชอบ
  อา – สมฺมาอาชีว เลี้ยงชีพชอบ
  สงเคราะห์ใน สี – สีล

- วา, ส, และสะ สงเคราะห์ใน สะ คือ
  วา – สมฺมาวายาม พยายามชอบ
  สะ – สมฺมาสติ ระลึกชอบ
  สงเคราะห์ใน สะ – สมาธิ
  อักษรคือ สํ ที่๒ คือ สงฺคหิตา (อันพระผู้ทรงพระภาคเจ้าทรงสงเคราะห์แล้ว)

- ใช้สะ กำจัด โล คือ ใช้ <u>ส</u>มาธิ กำจัด <u>โล</u>ภะ
- ใช้สี กำจัด โท คือ ใช้ <u>สีล</u> กำจัด <u>โท</u>สะ
- ใช้ปะ กำจัด โม คือ ใช้ <u>ปั</u>ญญา กำจัด <u>โม</u>หะ

(คาถานี้เป็นอุปการะแก่การศึกษาธรรมเป็นอันมาก ในการท่องจำ เช่นแทนที่จะต้องท่องว่า สมฺมาทิฏฺฐิ สมฺมาสงฺกปฺป สงเคราะห์เข้าในปัญญา ก็ท่องไว้เพียง ๓ อักษรคือ ทิ สํ ปะ เท่านี้ก็ได้เรื่องเท่านั้น และในข้ออื่นๆ ก็เหมือนกัน)

๒๐.	**สกาปีพฺยา วิถีมิสุ**	**อุกุวิวิ อิเม สิยุํ**
	อญฺญมญฺญปฏิปกฺขา	**ปหาตพฺพปหายกา**

แปล ธรรมเหล่านี้คือ สะ, กา, ปี, พฺยา, วิ, ถี, มิ, สุ, อุ, กุ, วิ, วิ. พึงเป็นปฏิปักษ์ของกันและกัน เป็นสภาพที่พึงละ และเป็นสภาพที่ละ

คาถานี้ คงเป็นอุทาหรณ์ของ อาทิสังเกต ท่านยกอักษรต้นแห่งธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ของกันและกัน ฝ่ายหนึ่งเป็นธรรมที่พึงละ อีกฝ่ายหนึ่งเป็นธรรมที่เป็นองค์ละ ท่านเรียงลำดับเป็นคู่ๆ ดังนี้-

- สกา	คือ	สมาธิ	เป็นปฏิปักษ์แห่ง	กามฉนฺท
- ปีพฺยา	"	ปีติ	"	พฺยาปาท
- วิ ถี มิ	"	วิตกฺก	"	ถีนมิทฺธ
- สุ อุ กุ	"	คือ สุข	"	อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจ
- วิ วิ	"	วิจาร	"	แห่งวิจิกิจฉา

ตามรูปที่ขยายออกนี้ จะเห็นได้ว่า ฝ่ายแรกคือ สมาธิ ปีติ, วิตกฺก, สุข, วิจาร ก็คือองค์แห่งปฐมาฌาน ซึ่งคล่องปากของท่านผู้ศึกษาทางพระศาสนาว่า วิตก, วิจาร, ปีติ, สุข, และเอกกัคคตา ข้อที่แตกต่างกันกับในที่นี้ ก็คือลำดับ เพราะในที่นี้ จัดตามลำดับแห่งนิวรณ์ และเอกัคคตาในที่นี้เรียกว่า สมาธิ ซึ่งความจริงก็เป็นอย่างเดียวกัน ส่วนอีกฝ่ายหนึ่งก็คือนิวรณ์ ๕ ทั้งสองฝ่ายเป็นปฏิปักษ์กัน ฝ่ายสมาธิเป็นต้นเป็นปหายกธรรม คือธรรมเป็นสภาพละ ฝ่ายนิวรณ์เป็นปหาตัพพธรรม คือธรรมที่ควรละ

(ในปกรณ์วิเศษชื่อวิสุทธิมรรค ท่านยกคำของพระอาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์เปฏกะมากล่าวไว้ว่า "ตถา หิ สมาธิ กามฉนฺทสฺส ปฏิปกฺเข ปีติ พฺยาปาทสฺส วิตกฺโก ถีนมิทฺธสฺส สุขํ อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจสฺส วิจาโร วิจิกิจฺฉายาติ เปฏเก วุตฺตํ สมจริง ดังที่ท่านกล่าวไว้ในปกรณ์เปฏกะว่า สมาธิเป็นปฏิปักษ์แห่งกามฉันทะ ปีติ เป็นปฏิปักษ์แห่งพยาบาท วิตกเป็นปฏิปักษ์แห่งถีนะและมิทธะ สุขเป็นปฏิปักษ์แห่งอุทธัจจะและกุกกุจจะ วิจารเป็นปฏิปักษ์แห่งวิจิกิจฉา)

๒๑.	**ป ภ อา ท ส ฆา สา ผุ สํ**	**ตี โว โช ต จุ กิ ภยา**
	ปภาวิสํ ติ โว โช ต	**จุ ฐา นยํ ปกาสิตํ**

แปล กิจ ๑๔ คือ ปะ, ภะ, อา, ทะ, สะ, ฆา, สา, ผุ, สํ, ตี, โว, โช, ตะ, จุ ฐาน ๑๐ คือ ปะ, ภะ, อา, วิ, สํ, ติ, โว, โช, ตะ, จุ, ท่านประกาศไว้

คาถานี้คงเป็นอุทาหรณ์แห่ง อาทิสังเกตเหมือนกัน ท่านนำอักษรต้นแห่งกิจของจิต และฐานของจิตมาเรียบเรียงไว้ อักษรแต่ละอักษรเหล่านั้น เป็นอักษรเต็มตามที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่๓ อันเป็นตอนที่จำแนกปกิณณกะที่พระสิริรัตนปัญญาเถระนำมากล่าวไว้ในคัมภีร์นี้เป็นเรื่องกิจจสังคหะและฐานสังคหะ

- กิจจสังคหะ ประมวลหน้าที่ของจิต ๑๔ ประการคือ-

๑. ปะ	ได้แก่	ปฏิสนฺธิ	สืบต่อ
๒. ภะ	"	ภวงฺค	ต้นภพ
๓. อา	"	อาวชฺชน	นึก
๔. ทะ	"	ทสฺสน	เห็น
๕. สะ	"	สวน	ฟัง
๖. ฆา	"	ฆายน	สูด
๗. สา	"	สายน	ลิ้ม
๘. ผุ	"	ผุสฺสน	ถูกต้อง
๙. สํ	"	สมฺปฏิจฺฉนฺน	รับ
๑๐. ตี	"	ตีรณ	พิจารณา
๑๑. โว	"	โวฏฺฐพฺพน	ตัดสิน
๑๒. โช	"	ชวน	ดื่มรส
๑๓. ต	"	ตทาลมฺพน	เก็บอารมณ์
๑๔. จุ	"	จุติ	เคลื่อน

อักษร กิ – กิจฺจ นำไปเติมท้ายชื่อต่างๆ เช่น ปฏิสนฺธิกิจฺจ เป็นต้น

ภยา เป็นศัพท์วัณณสังขยา แปลว่า ๑๔

รวมความว่า ในตอนนี้กล่าวถึงกิจ คือหน้าที่ เฉพาะในที่นี้ เป็นหน้าที่ของจิต หรือพูดอีกอย่างหนึ่งว่า จิตทำหน้าที่ ๑๔ ประการ มีปฏิสนธิกิจ กิจเชื่อมต่อ ระหว่างภพระหว่างชาติเป็นต้น ตามลำดับ

ส่วนที่ว่า กิจนั้นๆ มีอธิบายอย่างไร ขอนำคำแปลอภิธัมมัตถสังคหะ ฉบับไทย แปลโดย ขุนอนุศาสน์วินิจ (พุก) เปรียญ มาเสนอไว้ประดับสติปัญญาดังต่อไปนี้-

- ปฏิสนธิกิจนั้น คือ จิตถือเอาปฏิสนธิในกำเนิด ๔ ในภพ ๓ อาการแห่งจิตตั้งลงในปฐมขณะ ชื่อ ปฏิสนธิกิจ ความว่า จิตต่อไว้ซึ่งภพและชาติไม่ให้สิ้นสุดหยุดลงได้ ปฏิสนธินั้น เกิดมาชาติหนึ่ง ก็มีขณะหนึ่งเท่านั้น เกิดขึ้นเป็นต้นภพต้นชาติแล้วก็ดับไป

- ภวังคกิจนั้น คือจิตเกิดถัดมาแต่ปฏิสนธิ ปฏิสนธิเกิดขึ้นขณะหนึ่งและดับไปในขณะที่ ๒ ภวังคจิตก็เกิดเนืองๆ ไป จนสิ้นภพสิ้นชาติ กระแสภวังค์มีเนื่องๆ กันไปมิได้ขาด เหมือนเปลวประทีปและกระแสน้ำไหล กระแสภวังค์จะขาดนั้น ขาดเมื่อจิตนั้นสู่วิถี สิ้นวิถีจิตแล้ว จิตก็ตกลงสู่กระแสภวังค์ดังเก่าเรียกว่า ภวังค์นั้น ด้วยความว่าเป็นตัวภพ เป็นเจ้าของภพ เปรียบเหมือนเจ้าของเรือนและเจ้าของบ้าน วิถีจิตเปรียบดังผู้มาสู่หา และผู้มาอาศัยบ้าน อาศัยเรือน อนึ่ง

ภวังคจิตนั้น เปรียบดังแม่น้ำมีกระแสเสมอ ไม่มีคลื่นลม เมื่อวิถีจิตเกิดขึ้น เปรียบดังลมพัดมาแต่ทิศทั้ง ๔ กระทำให้กระแสน้ำที่เสมอนั้น เป็นระลอก เป็นคลื่นซัดไป

ภวังคจิตนั้น เป็นวิบากชาติ วิบากอัพยากฤต เหมือนกับปฏิสนธิจิตไม่ผิดภูมิ ไม่ผิดชาติ ไม่ผิดเหตุ ถ้าปฏิสนธิเป็นอเหตุกะ ภวังค์ก็เป็นอเหตุกะ ถ้าปฏิสนธิเป็นเอกเหตุกะ เป็นทุเหตุกะ เป็นไตรเหตุกะ ภวังค์ก็เป็นเอกเหตุกะ ทุเหตุกะ และไตรเหตุกะ เหมือนกัน

ภวังคจิต ไม่มีที่กำหนดขณะจิต เหมือนกันกับจิตในมหาสมาบัติวิถี จิตในมหาสมบัตินั้น ไม่มีที่จะกำหนดขณะจิตเลย แล้วแต่ท่านที่เข้ามหาสมบัติ ท่านปรารถนาจะเข้าสู่สมาบัติเท่าใด อัปปนาจิตก็ประพฤติได้เท่านั้น

- อาวัชชนกิจนั้น คือจิตให้สำเร็จกิจ ตัดกระแสภวังค์ขาด และเกิดขึ้นในต้นแห่งปัญจทวาราวัชชนวิถี และมโนวารราวัชชนวิถี จึงชื่อว่า อาวัชชนกิจ

- ทัสสนกิจนั้น คือจักขุวิญญาณ ให้สำเร็จกิจดูซึ่งรูปารมณ์ต่างๆ จึงชื่อว่า ทัสสนกิจ

- สวนกิจนั้น คือโสตวิญญาณ ให้สำเร็จกิจฟังซึ่งสัททารมณ์ต่างๆ จึงชื่อว่า สวนกิจ

- ฆายนกิจ คือฆานวิญญาณ ให้สำเร็จกิจสูดดมซึ่งคันธารมณ์ต่างๆ จึงชื่อว่า ฆายนกิจ

- สายนกิจ คือชิวหาวิญญาณ ให้สำเร็จกิจลิ้มรสต่างๆ จึงชื่อว่า สายนกิจ

- ผุสสนกิจ คือกายิวญญาณ ให้สำเร็จถูกต้องซึ่งสัมผัสต่างๆ จึงชื่อว่า ผุสสนกิจ

- สัมปฏิจฉันนกิจนั้น คือจิตให้สำเร็จกิจรับรองซึ่งอารมณ์ในทวารทั้ง ๕ จึงชื่อว่า สัมปฏิจฉันนกิจ

- สันตีรณกิจนั้น คือจิตให้สำเร็จกิจพิจารณาซึ่งอารมณ์ในทวารทั้ง ๕ จึงชื่อว่า สันตีรณกิจ

- โวฏฐัพพนกิจ คือจิตให้สำเร็จกิจตัดสินซึ่งอารมณ์มีรูปเป็นต้น จึงชื่อว่า โวฏฐัพพนกิจ

- ชวนกิจนั้น คือจิตให้สำเร็จกิจเป็นผู้เสพซึ่งอารมณ์เป็นกุศล, อกุศล อัพยากฤต จึงชื่อว่า ชวนกิจ

- ตทาลัมพนกิจ คือจิตให้สำเร็จยึดหน่วงเอาซึ่งอารมณ์ ตามที่ชวนจิตเสพนั้น จึงชื่อว่า ตทาลัมพนกิจ

- จุติกิจนั้น คือจิตให้สำเร็จกิจเคลื่อนจากภพปัจจุบันไป จึงชื่อว่า จุติกิจ ข้อความตามที่นำมาบันทึกไว้นี้ระบุหน้าที่ของจิต ซึ่งจะจำแนกโดยย่อ ๘๙ ดวง หรือโดยพิสดาร ๑๒๑ ดวงก็ตาม ย่อมมีกิจอยู่ ๑๔ ประการ ฉะนี้แล.

ที่กล่าวมานี้ เป็นเรื่อง "กิจจสังคหะ" ส่วนเรื่อง "ฐานสังคหะ" ฐานของจิต น่าจะถือเอาความว่า "ตำแหน่งของจิต" คือจิตจะมีตำแหน่งแล้วจึงจะปฏิบัติกิจคือหน้าที่ดังที่กล่าวมานั้น ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีว่า-

"อิมานิ ปน กิจฺจานิ ฐานวเสน ปากฏานิ โหนฺติ
ก็แลกิจเหล่านี้ ย่อมปรากฏได้ ด้วยอำนาจแห่งฐานะ"

ดังนี้ ถ้อยคำของท่านผู้รจนาคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีนั้น หมายความว่า กิจทั้งหมดที่กล่าวมานั้น จะปรากฏได้ก็ด้วยอำนาจของฐานะ คือจิตต้องอยู่ในฐานะ หรือตำแหน่งที่จะปฏิบัติกิจนั้นๆ ได้ กล่าวคือ จิตอยู่ในฐานะนี้ ทำกิจนี้ อยู่ในฐานะนั้น ทำกิจนั้น เปรียบความง่ายๆ ก็เหมือนผู้ประกอบการงานใดๆ ก็มีฐานะของตนๆ เช่น ประกอบอาชีพทางทำนา ก็อยู่ในฐานะชาวนาหรือเปรียบเหมือนข้าราชการอยู่ในตำแหน่งหนึ่ง ก็มีหน้าที่ คือกิจที่ได้รับมอบหมายให้ปฏิบัติประจำตำแหน่ง ฉันใด จิตก็ฉันนั้น จะกระทำกิจใดๆ ก็ต้องอยู่ใจฐานะที่จะปฏิบัติกิจนั้นๆ ได้ ฐานะที่ว่านี้มี ๑๐ ตำแหน่ง ตามที่ท่านพระสิริรัตนปัญญาเถระได้นำอักษรต้นมาร้อยกรองเป็นคาถาใช้ในกึ่งคาถาหลังมีรูปเต็ม ดังต่อไปนี้-

- ปะ	ได้แก่	ปฏิสนฺธิ
- ภะ	"	ภวงฺค
- อา	"	อาวชฺชน
- วิ	"	วิญฺญาณ
- สํ	"	สมฺปฏิจฺฉนฺน
- ตี	"	(สนฺ) ตีรณ
- โว	"	โวฏฺฐพฺพน
- โช	"	ชวน
- ตะ	"	ตทาลมฺพน
- จุ	"	จุติ

อักษรคือ ฐา ย่อจาก ฐาน นำเข้าประกอบท้ายศัพท์ทั้ง ๑๐ ก็เป็น "ปฏิสนฺธิฐาน" เป็นต้น
อักษรคือ นยํ เป็นวัณณสังขยา แปลว่า ๑๐
ฐาน (ตำแหน่ง) ของจิตทั้ง ๑๐ นี้มีอธิบายในอภิธัมมัตถสังคหะแปล ที่แปลโดยขุนอนุศาสน์วินิจฯ ที่คยกล่าวถึงมาแล้วนั้น ขอคัดมาประกอบความ ดังต่อไปนี้-

"ที่เรียกว่า ฐาน นั้น ประสงค์เอาระหว่างแห่งจิตเหมือนหนึ่งปฏิสนธิจิตเกิดในระหว่างแห่งจิตอันใด ระหว่างแห่งจิตอันนั้นชื่อว่า ปฏิสนธิฐาน ภวังคจิต และอาวัชชนจิต ก็มีอธิบายเหมือนกัน ฉะนั้น" ระหว่างแห่งจิตที่เป็นฐานของจิตแต่ละฐานนั้น ปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ดังนี้-

๑. ปฏิสนธิฐาน	คือ ระหว่างแห่ง	จุติจิต และภวังคจิต
๒. ภวังคฐาน	"	ปฏิสนธิจิต และอาวัชชนจิต

	"	ชวนจิต และอาวัชชนจิต
	"	ตทาลัมพนจิต และอาวัชชนจิต
	"	โวฏฐัพพนจิต และอาวัชชนจิต
บางทีก็เป็น	"	ชวนจิต และจุติจิต
๓. อาวัชชนฐาน	"	ภวังคจิต และปัญจวิญญาณ
	"	ภวังคจิต และชวนจิต
๔. วิญญาณฐาน	"	ปัญจทวาราวัชชนจิต และสัมปฏิจฉันนจิต
๕. สัมปฏิจฉันนฐาน	"	ปัญจวิญญาณ และสันตีรณจิต
๖. สันตีรณฐาน	"	สัมปฏิจฉันนจิต และโวฏฐัพพนจิต
๗. โวฏฐัพพนฐาน	"	สันตีรณจิต และชวนจิต
	"	สันตีรณจิต และภวังคจิต
๘. ชวนฐาน	"	โวฏฐัพพนจิต และตทาลัมพนจิต
	"	โวฏฐัพพนจิต และภวังคจิต
	"	โวฏฐัพพนจิต และจุติจิต
	"	มโนทวาราวัชชนจิต และตทาลัมพนจิต
	"	มโนทวาราวัชชนจิต และภวังคจิต
	"	มโนทวาราวัชชนจิต และจุติจิต
๙. ตทาลัมพนฐาน	"	ชวนจิต และภวังคจิต
	"	ชวนจิต และจุติจิต
๑๐. จุติฐาน	"	ชวนจิต และปฏิสนธิจิต
	"	ตทาลัมพนจิต และปฏิสนธิจิต
	"	ภวังคจิต และปฏิสนธิจิต

ฐานของจิตทั้ง ๑๐ นี้รวมเรียกว่า ฐานสังคหะ ความพิสดารพึงค้นได้จากอภิธัมมัตถสังคหะแปล โดยเฉพาะที่ขุนอนุศาสน์ วินิจฯ แปลไว้ ก็มีอธิบายได้พอเป็นเค้า แต่ไม่ละเอียดนัก และมีต่างกันกับที่กล่าวในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีอยู่บ้าง ตอนที่กล่าวถึง “ชวนฐาน” ในที่ที่คัดมาบันทึกถึง ๖ ระหว่าง แต่ในฉบับแปลของท่านขุนอนุศาสน์ฯ มี ๔ ระหว่างเท่านั้น ยุติเป็นอย่างไร ขอฝากไว้แด่ท่านผู้รู้ ในที่นี้ประสงค์เพียงจะให้ทราบว่า อักขระในคาถาที่ ๒๑ นี้ มีรูปศัพท์เต็มอย่างไร กล่าวถึงเรื่องอะไรเท่านั้น ประโยชน์ของคาถานี้มีมากอยู่สำหรับผู้ต้องกำหนดจำเรื่องกิจและฐานของจิต ก็จำเพียง ๓๒ อักษรเท่านั้น ก็จำได้ถึงกิจจสังคหะและฐานสังคหะจึงเป็นข้อที่น่าใส่ใจ

๒๒. **สํวิธาปุกยปาทิ อาปามจุปอาทิกา**
ทีมสํอํขุปุพฺพา จ สกลตฺถปกาสกา

แปล อักขระมี สํ, วิ, ธา, ปุ, กะ, ยะ, ปะ, เป็นหนต้น มี อา, ปา, มะ, จุ, ปะ, เป็นหนต้น และมี ที, มะ, สํ, อํ, ขุ เป็นหนต้น เป็นอักขระประกาศประโยชน์ทั้งสิ้น

คาถานี้ กล่าวคืออักขระหนต้นไว้ ๓ หมวด พรรณนาว่าประกาศประโยชน์ทั้งสิ้น อักขระแต่ละอักขระนั้น เป็นอักขระหนต้นของพระคัมภีร์พระไตรปิฎก ตามศัพท์ที่สมบูรณ์มีความหมายดังนี้-

- อักขระหมวดที่ ๑ มี ๗ อักขระ แต่ละอักขระเป็นหนต้นของพระคัมภีร์ อภิธัมมปิฎก หรือที่เรียกกันว่า พระธรรม ๗ คัมภีร์ มีชื่อตั้งต้นด้วยอักษรทั้ง ๗ นั้น ดังนี้-

สํ –	พระอภิธรรมคัมภีร์ที่	๑ สังคิณี
วิ -	"	๒ วิภังคปกรณ์
ธา -	"	๓ ธาตุกถา
ปุ -	"	๔ ปุคคลบัญญัติ
กะ -	"	๕ กถาวัตถุ
ยะ	"	๖ ยมก
ปะ	"	๗ ปัฏฐาน

- อักขระหมวดที่ ๒ มี ๕ อักขระ แต่ละอักขระเป็นหนต้นของพระคัมภีร์พระวินัยปิฎก มีตั้งต้นด้วยอักขระ ทั้ง ๕ นั้น ดังนี้ –

อา -	พระวินัยคัมภีร์ที่	๑ อาทิกรรม
ปา -	"	๒ ปาจิตตีย์
มะ -	"	๓ มหาวรรค
จุ -	"	๔ จุลลวรรค
ปะ	"	๕ ปริวารวรรค

- อักขระหมวดที่ ๓ มี ๕ อักขระ แต่ละอักขระเป็นหนต้นของพระคัมภีร์สุตตันตปิฎก มีชื่อตั้งต้นด้วยอักขระทั้ง ๕ นั้นดังนี้-

ที –	พระสุตตันปิฎกที่	๑ ทีฆนิกาย
มะ -	"	๒ มัชฌิมนิกาย
สํ -	"	๓ สํยุตตนิกาย
อํ -	"	๔ อังคุตตรนิกาย
ขุ –	"	๕ ขุททกนิกาย

พระคัมภีร์ต่างๆ ที่กล่าวมานั้น คือ พระพุทธวจนะ หรือพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า ประกาศประโยชน์ทั้ง ๓ ประการ คือ ประโยชน์ปัจจุบัน ๑ ประโยชน์ภายหน้า ๑ ประโยชน์อย่างยิ่ง คือพระนิพพาน ๑ เป็นประโยชน์อย่างแท้จริง แก่สกลพิภพ จึงเป็นอันว่า ๑๗ อักขระขยายออกเป็น ๑๗ พระคัมภีร์ จำไว้เพียง ๑๗ อักขระ ก็เท่ากับจำพระคัมภีร์พระไตรปิฎกได้ทั้งหมด เป็นข้อที่น่าสนใจ

๒๓. **อทีพอทุวอม อมนีอุทุปิติเม**
จุทฺทส คมฺภีรา ปญฺหา สมฺพุทฺเธน วิยากตา

แปล ปัญหาลึก ๑๔ ข้อเหล่านี้ พระสัมพุทธเจ้าทรงพยากรณ์แล้ว คือ อะ, ที, พะ, อะ, ทุ, วะ, อะ, มะ, อะ, มะ, นี, อุ, ทุ, ปะ.

(ปัญหา ๑๔ ข้อนี้เป็นใจความของสุภสูตร ซึ่งจะปรากฏความพิสดารในคาถาที่ ๒๗ และ ๒๘)

๒๔. **อิปิฉวิปโสโทอุ กาวปอิอออิติ**
จุทฺทส คมฺภีรา ปญฺหา สมฺพุทฺเธน วิยากตา

แปล ปัญหาลึก ๑๔ ข้อเหล่านี้ พระสัมพุทธเจ้าทรงพยากรณ์แล้ว คือ อิ, ปิ, ฉ, วิ, ปะ, โส, โท, อุ, กา, วะ, ปะ, อิ, อะ, อะ.

(ปัญหา ๑๔ ข้อนี้เป็นใจความของสักกปัญหสูตร ซึ่งจะปรากฏความพิสดารในคาถาที่ ๒๙ และ ๓๐)

๒๕. **วรทิพฺราสุสขลํ อุทฺวิปํกุอมํนิติ**
ติปญฺจ คมฺภีรา ปญฺหา สมฺพุทฺเธน วิยากตา

แปล ปัญหาลึก ๑๕ ข้อ พระสัมพุทธเจ้าทรงพยากรณ์แล้ว คือ วะ, ระ, ทิ พฺรา, สุ, สะ, ขะ, ลํ, อุ, ทฺวิ, ปํ, กุ, อะ, มํ, นะ.

(ปัญหา ๑๕ ข้อนี้เป็นใจความของวัมมิกสูตร ซึ่งจะปรากฏความพิสดารในคาถาที่ ๓๑ และ ๓๒)

๒๖. **คาถาตยสฺส อิมสฺส อตฺถพฺยาขฺยา อิมา ปน**
คาถาโย พุทฺธิมนฺเตหิ วิญฺเญยฺยา กมโตธุนา

แปล ก็แลคาถาขยายความของคาถานั้น ๓ นี้ดังต่อไปนี้ ท่านผู้มีปัญญาพึงทราบตามลำดับ ณ บัดนี้.

๒๗. **อปฺปายุกา ทีฆายุกา พหฺวาพาธปฺปพาธกา**
ทุพฺพณฺณา วณฺณวนฺโต จ อปฺเปสกฺขมเหสกฺขา

๒๘. **อปฺปโภคา มหาโภคา นีจกุโลจฺจกุลิโน**
ทุปฺปญฺญา ปญฺญวนฺโต จ อิติ จุทฺทสิเม มตา

แปล ปัญหา ๑๔ ข้อเหล่านี้ ท่านกล่าวไว้คือ-

๑.	อะ -	ได้แก่	อปฺปายุกา	คนมีอายุน้อย
๒.	ที -	"	ทีฆายุกา	คนมีอายุยืน

๓.	พะ -	ได้แก่	พหฺวาพาธา	คนมีอาพาธมาก
๔.	อะ -	"	อปฺปพาธกา	คนมีอาพาธน้อย
๕.	ทุ -	"	ทุพฺพณฺณา	คนมีผิวพรรณทราม
๖.	วะ -	"	วณฺณวนฺโต	คนมีผิวพรรณงาม
๗.	อะ -	"	อปฺเปสกฺขา	คนมีศักดาน้อย
๘.	มะ -	"	มเหสกฺขา	คนมีศักดาใหญ่
๙.	อะ -	"	อปฺปโภคา	คนมีโภคะน้อย
๑๐.	มะ -	"	มหาโภคา	คนมีโภคะมาก
๑๑.	นี -	"	นีจกุลิโน	คนมีสกุลต่ำ
๑๒.	อุ -	"	อุจฺจกุลิโน	คนมีสกุลสูง
๑๓.	ทุ -	"	ทุปฺปญฺญา	คนมีปัญญาทราม
๑๔.	ปะ -	"	ปญฺญวนฺโต	คนมีปัญญา (ดี)

(เพราะเหตุไร)

(คาถาทั้ง ๒ คือคาถาที่ ๒๗ และ ๒๘ เป็นอธิบายของคาถาที่ ๒๓ ที่ได้ยกเฉพาะอักขระหนต้นของปัญหาทั้ง ๑๔ ข้อไปเรียบเรียงไว้ ซึ่งได้นำมาเรียงไว้ข้างหน้าของข้อปัญหานั้นด้วยแล้ว เพื่อให้เห็นชัด และไม่ต้องเขียนอธิบายซ้ำอีก ปัญหา ๑๔ ข้อนี้ท่านผู้รจนาได้นำมาจากสุภสูต ซึ่งมีข้อความย่อต่อไปนี้-

- สุภมาณพ บุตรโตเทยยพราหมณ์ได้เข้าไปเฝ้าพระผู้ทรงพระภาคเจ้าทูลถามปัญหาทั้ง ๑๔ ข้อดังที่กล่าวมาแล้วนั้นแลลงท้ายว่า "ข้าแต่พระโคดมผู้จริญ เหตุอะไร ปัจจัยอะไร ที่ทำให้ความทราม ความประณีตปรากฏอยู่ในหมู่มนุษย์ ทั้งๆ ที่เป็นมนุษย์เหมือนกัน"

- พระผู้ทรงพระภาคเจ้าตรัสพยากรณ์เป็นใจความว่า

๑.เพราะกรรมคือการฆ่าสัตว์	ทำให้	คนมีอายุน้อย
๒.เพราะงดเว้นการฆ่าสัตว์	"	คนมีอายุยืน
๓.เพราะกรรมคือเบียดเบียนสัตว์	"	คนมีอาพาธมาก
๔.เพราะกรรมคือไม่เบียดเบียนสัตว์	"	คนมีอาพาธน้อย
๕.เพราะกรรมคือมักโกรธ	"	คนมีผิวพรรณทราม
๖.เพราะกรรมคือไม่มักโกรธ	"	คนผิวพรรณงาม
๗.เพราะกรรมคือริษยา	"	คนมีศักดาน้อย
๘.เพราะกรรมคือไม่ริษยา	"	คนมีศักดามาก
๙.เพราะกรรมคือไม่ให้ทาน	"	คนมีโภคะน้อย
๑๐.เพราะกรรมคือให้ทาน	"	คนมีโภคะมาก

๑๑. เพราะกรรมคือไม่อ่อนน้อม	"	คนมีสกุลต่ำ
๑๒. เพราะกรรมคือการอ่อนน้อม	"	คนมีสกุลสูง
๑๓. เพราะกรรมคือไม่ชอบซักถาม	"	คนมีปัญญาทราม
๑๔. เพราะกรรมคือชอบซักถาม	"	คนมีปัญญา(ดี)

คาถาที่ ๒๗ และ ๒๘ มีความพิสดารดังนี้แล)

๒๙. อิสฺสามจฺฉริยปิยา- ปิยํ ฉนฺโท วิตกฺกิตา
ปปญฺโจ โสมนสฺสญฺจ โทมนสฺสญฺจุเปกฺขกา

๓๐. ตถา กายสมาจาโร วจิยา จารเมว จ
ปริเยสนตา เจว ตถา อินฺทฺริยสํวโร
อเนกธาตุ อจฺจนฺต- นิฏฺฐา จาติ จตุทฺทส.

แปล ปัญหา ๑๔ ข้อคือ-

๑. อิ – อิสฺสามจฺฉริย	ความริษยาและความตระหนี่
๒. ปิ – ปิยาปิยํ	บุคคลและวัตถุ อันเป็นที่รัก และไม่เป็นที่รัก
๓. ฉ – ฉนฺท	ความพอใจ
๔. วิ – วิตกฺกิตา	ความตรึก
๕. ปะ – ปปญฺจ	ความเนิ่นช้า
๖. โส – โสมนสฺส	ความดีใจ
๗. โท – โทมนสฺส	ความเสียใจ
๘. อุ – อุเปกฺขา	ความวางเฉย
๙. กา – กายสมาจาร	ความประพฤติชอบทางกาย
๑๐. ว – วจีสมาจาร	ความประพฤติชอบทางวาจา
๑๑. ปะ – ปริเยสนตา	การแสวงหา
๑๒. อิ – อินฺทฺริยสํวร	ความสำรวมอินทรีย์
๑๓. อะ – อเนกธาตุ	มีธาตุเป็นอันมาก
๑๔. อะ – อจฺจนฺตนิฏฺฐา	ความสำเร็จแท้จริง

คาถาทั้ง ๒ คือคาถาที่ ๒๙ และ ๓๐ เป็นอธิบายของคาถาที่ ๒๔ ที่ได้ยกเอาอักขระหนต้นของข้อปัญหาแต่ละข้อ ไปเรียบเรียงไว้ ซึ่งก็ได้นำมาเรียงไว้ข้างหน้าของปัญหานั้นๆ ด้วยแล้ว ปัญหาทั้ง ๑๔ ข้อนี้ ปรากฏความพิสดาร ในสักกปัญหสูตร ทีฆนิกาย มหาวรรค ท้าวสักก กราบทูลถามปัญหาพระผู้ทรงพระภาคเจ้าทรงพยากรณ์ จะได้นำมาบันทึกเพื่อความเข้าใจเรื่องโดยสังเขปดังต่อไปนี้-

ท้าวสักกะทูลถาม "ข้าแต่พระองค์ผู้เนียรทุกข์ เพราะอะไรเป็นเครื่องหน่วงเหนี่ยวไว้ พวกเทวดา มนุษย์ อสูร นาค คนธรรพ์ และฝูงชนอื่นๆ ที่มีอยู่ทั้งๆ ที่มีความคิดว่า พวกเรา พึงไม่มีเวรต่อกัน ไม่ข่มเหงกัน ไม่เป็นศัตรูกัน ไม่เบียดเบียนกัน อยู่เถิด ดังนี้ ก็ยังคงมีเวรต่อกัน ข่มเหงกัน เป็นศัตรูกันเบียดเบียนกัน"

พระผู้ทรงพระภาคเจ้าทรงพยากรณ์ "ดูก่อนจอมเทพ เพราะริษยาและตระหนี่ (อิสฺสามจฺฉริย) หน่วงเหนี่ยวไว้ พวกเทวดา มนุษย์ อสูร นาค คนธรรพ์ และฝูงชนอื่นๆ ทั้งๆ ที่มีความคิดว่า พวกเราพึงไม่มีเวรต่อกัน ไม่ข่มเหงกัน ไม่เป็นศัตรูกัน ไม่เบียดเบียนกัน อยู่ถิด ดังนี้ ก็ยังคงมีเวรต่อกัน ข่มเหงกัน เป็นศัตรูกัน เบียดเบียนกัน

(ลักษณะแห่งริษยาและตระหนี่ ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาแห่งพระสูตรนี้ว่า "ริษยามีการติสมบัติของผู้อื่นเป็นลักษณะ หมายความว่า ไม่ปรารถนาจะเห็นใครดีกว่าตน ตระหนี่มีการทนไม่ได้ต่อภาวะที่สมบัติของตนจะเป็นสิ่งทั่วไปแก่คนอื่นๆ เป็นลักษณะ หมายความว่า ไม่ยอมเฉลี่ยสมบัติของตนแก่ใครๆ ทั้งคู่นี้ทำให้คนเป็นเวรกัน ทั้งๆ ที่ต่างก็ไม่ปรารถนาจะเป็นเวรต่อกัน)

ส. ข้าแต่พระองค์ผู้เนียรทุกข์ ริษยา และตระหนี่มีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นสมุทัย มีอะไรเป็นกำเนิด เป็นแดนเกิด เมื่ออะไรมีอยู่ ริษยาและตระหนี่จึงมี เมื่ออะไร ไม่มี ริษยาและตระหนี่จึงไม่มี พระเจ้าข้า

ภ. ดูก่อนจอมเทพ ริษยาและตระหนี่ มีสัตว์และวัตถุอันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รัก (ปิยาปิย) เป็นเหตุ เป็นสมุทัย เป็นกำเนิด เป็นแดนเกิด เมื่อสัตว์และวัตถุอันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รัก มีอยู่ ริษยาและตระหนี่ก็มี เมื่อสัตว์และวัตถุอันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รัก ไม่มีอยู่ ริษยาและตระหนี่ก็ไม่มี

(ในอรรถกถาแห่งพระสูตรนี้ท่านว่าตระหนี่มีสัตว์และวัตถุอันที่รักเป็นเหตุ หมายความว่า "รักก็หวง" ริษยามีสัตว์และวัตถุอันไม่เป็นที่รักเป็นเหตุ หมายความว่าไม่รักก็กีดกันเสีย หรือว่าทั้งคู่เป็นเหตุของทั้งสองอย่างก็ได้ เช่นมีเครื่องประดับงามๆ อันเป็นที่รักเป็นที่ชอบใจ ก็หวงแหน เห็นคนอื่นมีอย่างนั้นบ้างก็เกิดริษยา ไม่ต้องการเห็นใครมีเหมือนตน หรือมีของไม่ชอบใจก็เกิดริษยาได้ว่า นอกจากเรา ใครอื่นจงมีอย่างนี้ ถูกยืมก็เกิดตระหนี่เมื่อไม่ชอบก็ไม่อยากให้ใคร)

ส. ข้าแต่พระองค์ผู้เนียรทุกข์ สัตว์และวัตถุเป็นอันที่รัก และไม่เป็นที่รักนั้น มีอะไรเป็นเหตุ ฯลฯ พระเจ้าข้า.

ภ. มีความพอใจ (ฉนฺท) เป็นเหตุ ฯลฯ

(ในอรรถกถาแห่งสูตรนี้ท่านอธิบายว่า ฉันทะ ความพอใจมี ๕ อย่าง คือพอใจ ในการแสวงหา ๑ พอใจในการได้รับ ๑ พอใจในการบริโภค ๑ พอใจในการสะสม ๑ พอใจในการสละ ๑ แล้วท่านกล่าวไว้ในที่สุดว่า ฉันทะทั้ง ๕ นี้ ก็เป็นตัณหานั่นเอง รวมความว่า เมื่อยังมีตัณหา สัตว์และวัตถุอันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รัก ก็ย่อมมีเป็นธรรมดา)

ส. ความพอใจ (ฉนฺท) มีอะไรเป็นเหตุ ฯลฯ พระเจ้าข้า.

ภ. มีความตริ (วิตกฺก) เป็นเหตุ ฯลฯ

(ในอรรถกถามีอธิบายพอจะเก็บความมาบันทึกได้ว่า เมื่อได้วัตถุมาแล้ว การกำหนดในใจว่าประมาณเท่านี้สำหรับรูป เท่านี้สำหรับเสียง เท่านี้สำหรับกลิ่น เท่านี้สำหรับรส เท่านี้ สำหรับโผฏฐัพพะ เท่านี้สำหรับตน เท่านี้สำหรับผู้อื่น เท่านี้สำหรับเก็บ เท่านี้สำหรับจ่าย การกำหนดใจเช่นนี้ ย่อมมีได้ด้วยอำนาจการตัดสินด้วยวิตก เรียกตามศัพท์ว่า "วิตกฺกวินิจฺฉย" การตัดสินด้วยวิตก เมื่อได้กำหนดตามความคิดแล้ว และจูงใจแล้วก็ทำให้เกิดฉันทะ ความพอใจขึ้น"

ส. ความตริ (วิตกฺก) มีอะไรเป็นเหตุ พระเจ้าข้า.

ภ. มีส่วนแห่งสัญญา อันประกอบด้วยสภาพเนิ่นช้าเป็นเหตุ (ปปญฺจสญฺญาสงฺขา)

(ความเนิ่นช้าที่เรียกว่า ปปัญจธรรมนั้น ท่านว่ามี ๓ ประการ คือ ตัณหา ๑ มานะ ๑ ทิฐิ ๑ แต่ในกรณีที่เป็นเหตุแห่งวิตกนี้ หมายถึง ตัณหาปปัญจธรรม หมายความว่า อาการที่จิตใจดิ้นรนกระสับกระส่าย เกรงอย่างนั้น กลัวอย่างนี้ พึงพิจารณาจากรายได้ของบุคคล เมื่อได้มา จิตใจก็ดิ้นรน กะจ่ายอย่างนั้น อย่างนี้ ซึ่งพิเคราะห์จากผู้มีรายได้เป็นเดือน จะเห็นได้ชัดมาก พอได้เงินเดือนก็เกิดกระสับกระส่าย กะค่าใช้จ่ายต่างๆ บางทีก็ไปกู้หนี้ยืมสินเขามาก่อน จะต้องจ่ายใช้หนี้ ใจก็เกิดอาการดิ้นรนด้วยประการต่างๆ จะเห็นได้ว่า อาการดิ้นรนแห่งใจนั้น เป็นส่วนของความจำอันประกอบด้วยปปัญจธรรม คือตัณหา ทำให้เกิดความวิตกนานัปประการ)

ส. ภิกษุปฏิบัติอย่างไร จึงจะเป็นผู้ปฏิบัติปฏิทาที่สมควร และให้ถึงความดับสนิท แห่งส่วนของสัญญาที่ประกอบด้วยปปัญจธรรมนั้น พระเจ้าข้า.

ภ. ดูก่อนจอมเทพ โสมนัสเวทนา โทมนัสเวทนา อุเบกขาเวทนา ตถาคตจำแนกไว้ ๒ ประการ คือ ที่ควรเสพก็มี ไม่ควรเสพก็มี บุคคลพึงทราบเมื่อเสพโสมนัส โทมนัส และ อุเบกขาใดๆ กุศลธรรมเจริญยิ่ง อกุศลธรรมเสื่อม โสมนัส โทมนัส และอุเบกขานั้นๆ ควรเสพ เมื่อเสพโสมนัส โทมนัส และอุเบกขาใดๆ อกุศลธรรมเจริญยิ่ง กุศลธรรมเสื่อม โสมนัส โทมนัส และอุเบกขานั้นๆ ไม่ควรเสพ

ส. ภิกษุปฏิบัติอย่างไร จึงจะปฏิบัติเพื่อสำรวมในพระปาฏิโมกข์

ภ. กายสมาจาร วจีสมาจาร และปริเยสนา ตถาคตจำแนกเป็น ๒ ฝ่าย คือ ที่ควรเสพก็มี ที่ไม่ควรเสพก็มี เมื่อเสพอย่างไร กุศลธรรมเจริญยิ่ง อกุศลเสื่อม อย่างนั้นควรเสพ เมื่อเสพอย่างไร อกุศลธรรมเจริญยิ่ง กุศลธรรมเสื่อมอย่างนั้นไม่ควรเสพ

ส. ภิกษุปฏิบัติอย่างไร จึงจะเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อสำรวมอินทรีย์

ภ. รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธัมมารมณ์ ตถาคตจำแนกไว้ ๒ ส่วน คือ ควรเสพ และไม่ควรเสพ เมื่อเสพส่วนใด กุศลธรรมเจริญยิ่ง อกุศลธรรมเสื่อม ส่วนนั้นควรเสพ เมื่อเสพส่วนใด อกุศลธรรมเจริญยิ่ง กุศลธรรมเสื่อม อย่างนั้นไม่ควรเสพ.

ส. สมณพราหมณ์ทั้งหมด มีวาทะอย่างเดียวกัน มีศีลอย่างเดียวกัน มีฉันทะอย่างเดียวกัน มีที่สุดเป็นอันเดียวกันหรือ พระเจ้าข้า.

ภ. หามิได้ สมณพราหมณ์ทั้งหมด มิได้มีวาทะอย่างเดียวกัน มิได้มีศีลอย่างเดียวกัน มิได้มีฉันทะอย่างเดียวกัน มิได้มีที่สุดอย่างเดียวกัน

ส. เพราะเหตุไรเล่า พระเจ้าข้า.

ภ. โลกมีธาตุเป็นอันมาก (อเนกธาตุ) มีธาตุต่างๆ ในโลกซึ่งมีธาตุเป็นอันมาก มีธาตุต่างๆ กัน สัตว์ฝังใจธาตุใดๆ ลงแน่นแล้ว ก็ยึดถืออย่างเหนียวแน่นบัญญัติว่า "นี้เท่านั้นจริง อื่นเหลว" เพราะฉะนั้น สมณพราหมณ์ทุกคน จึงมิได้มีวาทะอย่างเดียวกัน มิได้มีศีลอย่างเดียวกัน มิได้มีฉันทะอย่างเดียวกัน มิได้มีที่สุดอย่างเดียวกัน.

(ข้อนี้พระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า ธาตุ ได้แก่ อัธยาศัย หมายความว่า ชาวโลกมีอัธยาศัยต่างๆ กัน ในเมื่อคนหนึ่งต้องการเดิน อีกคนหนึ่งก็ต้องการจะยืน ในเมื่อคนหนึ่งต้องการยืน อีกคนหนึ่งต้องการนอน คน ๒ คนมีอัธยาศัยเป็นอันเดียวกัน หาได้ยาก)

ส. สมณพราหมณ์ทั้งหมด บรรลุความสำเร็จแท้จริงทั้งนั้นหรือ พระเจ้าข้า.

ภ. หามิได้ สมณพราหมณ์ทั้งหมด ไม่ได้บรรลุความสำเร็จแท้จริง (อจฺจนฺตนิฏฺฐา) ทุกคน แต่ท่านเหล่าใด หลุดพ้นแล้วเพราะสิ้นตัณหา ท่านเหล่านั้นบรรลุความสำเร็จแท้จริง (พระนิพพาน).

ท้าวสักกะทรงดีพระทัย คลายสงสัย ทรงชื่นชมยิ่งนักพระพุทธสุภาษิต.

(ที่นำมาบันทึกไว้เป็นใจความแห่งสักกปัญหสูตร)

๓๑.	**วมฺมิโก รตฺติ ธูมายิ**	**ทิวา ปชฺชลิ พฺราหฺมโณ**
	สุเมโธ เจว สตฺถญฺจ	**ขนนา ลงฺคิเมว จ**
๓๒.	**อุทฺธุมายิ ทฺวิธาปโถ**	**ปงฺกวารญฺจ กุมฺมโก**
	อสี จ มํสเปสี จ	**นาโค จ ปนฺนรสิเม.**

แปล ปัญหา ๑๕ ข้อเหล่านี้ คือจอมปลวก ๑ กลางคืนเป็นควัน ๑ กลางวันเป็นเปลว ๑ พราหมณ์ ๑ ผู้มีปัญญาดี ๑ ศาสตรา ๑ การขุด ๑ ลิ่ม ๑ อึ่งอ่าง ๑ ทางสองแพร่ง ๑ ผ้ากรอง ๑ เต่า ๑ ดาบและเขียง ๑ ชิ้นเนื้อ ๑ นาค ๑

(คาถาทั้ง ๒ นี้เป็นอธิบายของคาถาที่ ๒๕ ซึ่งกำหนดไว้แต่เพียงอักขระหนต้นของแต่ละปัญหา ๑๕ อักขระเมื่อนำหนปลายมาต่อ ก็จะเห็นเป็นข้อปัญหาดังต่อไปนี้-

๑.	วะ	คือ	วมฺมิโก	จอมปลวก
๒.	ระ	"	รตฺติ ธูมายิ	กลางคืนเป็นควัน
๓.	ทิ	"	ทิวา ปชฺชลิ	กลางวันเป็นเปลว
๔.	พฺรา	"	พฺราหฺมโณ	พราหมณ์
๕.	สุ	"	สุเมโธ	ผู้มีปัญญาดี
๖.	สะ	"	สตฺถํ	ศาสตรา
๗.	ขะ	"	ขนนา	การขุด
๘.	ลํ	"	ลงฺคิ	ลิ่ม
๙.	อุ	"	อุทฺธุมายิ	อึ่งอ่าง
๑๐.	ทฺวิ	"	ทฺวิธาปโถ	ทางสองแพร่ง
๑๑.	ปํ	"	ปงฺกวารํ	ผ้ากรอง
๑๒.	กุ	"	กุมฺมโก	เต่า
๑๓.	อะ	"	อสิ (รูนา)	ดาบและเขียง
๑๔.	มํ	"	มํสเปสิ	ชิ้นเนื้อ
๑๕.	นะ	"	นาโค	นาค- (ผู้ประเสริฐ)

ปัญหา ๑๕ ข้อ คือ วัมมิกสูตร ในปัชฌิมนิกาย มีความสังเขปว่า ท่านพระกุมารกัสสปะเข้าไปบำเพ็ญสมณธรรมในป่าอันธวัน มีพรหมซึ่งเคยเป็นสหายในครั้งอดีต นำปัญหา ๑๕ ข้อนี้มาถามท่าน พระกุมารกัสสปได้นำปัญหาเหล่านั้นเข้าไปกราบทูลถามพระผู้ทรงพระภาคเจ้าอีกทอดหนึ่ง พระองค์ทรงพยากรณ์ดังนี้-

๑. ดูก่อนภิกษุ คำว่า "จอมปลวก" นี้เป็นชื่อของร่างกาย อันประกอบด้วยมหาภูตรูป ๔ (ดิน น้ำ ไฟ ลม)

๒. "กลางคืนเป็นควัน" คือ การงานใดๆ ที่คนกระทำกันในเวลากลางวันนั้น ต้องตริตรองมาก่อนในเวลากลางคืน การตริตรองในเวลากลางคืนนั้นคือ "กลางคืนเป็นควัน"

๓. การประกอบการงานที่ได้ตริตรองไว้นั้นๆ ในเวลากลางวันอย่างขะมักเขม้น นั่นคือ "กลางวันเป็นเปลว"

๔. คำว่า "พราหมณ์" หมายถึงพระผู้มีบาปอันลอยเสียแล้ว คือพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า

๕. คำว่า "ผู้มีปัญญาดี" เป็นชื่อของภิกษุผู้เสขะ (คือผู้ยังที่ต้องศึกษาเพื่อมรรคผลเบื้องสูงขึ้นไป)

๖. คำว่า "ศาสตรา" เป็นชื่อของปัญญา

๗. คำว่า "การขุด" เป็นชื่อของการปรารภความเพียร

๘. คำว่า "ลิ่ม" เป็นชื่อของอวิชชา ความไม่รู้แจ้ง

๙. คำว่า "อึ่งอ่าง" เป็นชื่อของความโกรธแค้น

๑๐. คำว่า "ทางสองแพร่ง" เป็นชื่อของความลังเล

๑๑. คำว่า "ผ้ากรอง (น้ำด่าง)" เป็นชื่อของนิวรณ์ ๕

๑๒. คำว่า "เต่า" เป็นชื่อของอุปทานขันธ์ทั้ง ๕

๑๓. คำว่า "ดาบและเขียง" เป็นชื่อของกามคุณทั้ง ๕

๑๔. คำว่า "ชิ้นเนื้อ" เป็นชื่อของนันทิราคะ ความกำหนัดที่ประกอบด้วยความเพลิดเพลิน

๑๕. คำว่า "นาค" เป็นชื่อของพระขีณาสพ

เพื่อความเข้าใจในเรื่องของปัญหาทั้ง ๑๕ ข้อนี้ ขอสาธกคำของพระอรรถกถาจารย์ ที่อธิบายวัมมิกาสูตร มาบันทึกไว้ตามสมควร ดังต่อไปนี้-

"ได้ยินว่า ท่านพราหมณ์ชาวชนบทผู้หนึ่ง ออกจากบ้านไปกับหมู่ศิษย์ในเวลาตอนเช้า ให้ศิษย์ท่องบ่นมนต์ตลอดวัน กลับบ้านในตอนเย็น ระหว่างทางมีจอมปลวก ๑ จอม มันเป็นควันในเวลากลางคืน เป็นเปลวในเวลากลางวัน ท่านพราหมณ์จึงบอกกับสุเมธมาณพผู้เป็นศิษย์ว่า "พ่อเอย จอมปลวกนี้ กลางคืนเป็นควัน กลางวันเป็นเปลว พวกเราเห็นอาการผิดปกติของมันอยู่ เธอจงทำลายมันเสียให้มันเป็น ๔ เสี่ยง แล้วโยนทิ้งไป" สุเมธมาณพ นั้น รับคำท่านพราหมณ์ว่า "สาธุ" แล้วคว้าจอบ ยืนเหนือแผ่นดินด้วยเท้าที่เสมอกัน กระทำตามคำของท่านพราหมณ์ผู้อาจารย์"

เรื่องที่กล่าวมานี้ มีข้ออุปมาอุปไมยดังนี้-

- พระผู้มีพระภาคเจ้า เปรียบได้กับท่านพราหมณ์ผู้อาจารย์
- ภิกษุผู้เสขะ เปรียบได้กับสุเมธมาณพ

- กาย เปรียบได้กับจอมปลวก

-เวลาที่พระผู้ทรงพระภาคเจ้าตรัสว่า ภิกษุ เธอจงกระทำกาย อันประกอบด้วยมหาภูตรูป ๔ ให้เป็น ๔ ส่วน แล้วกำหนดเถิด เปรียบได้กับเวลาที่ท่านพราหมณ์กล่าวว่า"พ่อเอย จอมปลวกนี้ ฯลฯ เธอจงทำลายมัน เป็น ๔ เสี่ยงแล้วโดยทิ้งไปเสีย

- การที่ภิกษุกำหนดกายด้วยแยกออกเป็นธาตุ ๔ ส่วนที่แค่นแข็ง ๒๐ ส่วนเป็นธาตุดิน ส่วนที่เกาะกุม ๑๒ ส่วนเป็นธาตุน้ำ ส่วนที่ทำให้อบอุ่นโดยรอบ ๔ ส่วนเป็นธาตุไฟ ส่วนที่กระพือพัด ๖ ส่วนเป็นธาตุลม อย่างนี้เปรียบได้กับการกระทำตามคำของพราหมณ์ผู้อาจารย์ของสุเมธมาณพ เรื่องตอนนี้มีอุปมาอุปไมย ดังนี้-

ในข้อที่ว่า "ลิ่ม" มีปัญหาว่าเหตุไรพระผู้ทรงพระภาคเจ้าจึงตรัสอวิชชาเป็นลิ่ม เฉลยว่า เปรียบเหมือนประตูเมือง เมื่อนายทวารบาลใส่ลิ่มสลักแล้ว การเดินไปของมหาชนก็สุดสิ้น คนที่อยู่ในเมือง ก็ต้องอยู่ในเมือง คนที่อยู่นอกเมือง ก็คงอยู่นอกเมือง (คนในก็ออกไม่ได้ คนนอกก็เข้าไม่ได้) ฉันใด ลิ่มคืออวิชชาสลักลงไปที่ญาณมุขของพระโยคาวจรรูปใด การดำเนินของญาณอันจะให้ลุถึงพระนิพพาน ของพระโยคาวจรรูปนั้น ก็ขาดสายทันที ฉันนั้น เพราะเหตุนั้น อวิชชาพระผู้ทรงพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า "ลิ่ม"

ในข้อว่า "อึ่งอ่าง" มีอธิบายว่า ตัวอึ่งอ่าง ไม่ใหญ่ ที่มีประมาณขนาดหลังเล็บก็มีอาศัยอยู่ในระหว่างใบไม้เก่าๆ หรือระหว่างกอไม้ ระหว่างเถาวัลย์ มันถูกปลายไม้ ปลายเถาวัลย์หรือผงฝุ่นกระทบตัวเข้าก็เบ่งพองกลมขนาดผลมะตูมและกงรถ สี่ตีนแผ่หราในอากาศ จะเดินไปไหนไม่ได้ ถึงอำนาจของศัตรู ตกเป็นเหยื่อของกาและนกเค้า ทำนองเดียวกับความโกรธนี้ แรกเกิดเป็นเพียงความขุ่นมัวของจิตเท่านั้น ข่มไม่ได้ในขณะนั้น ก็ขยายออกเป็นหน้านิ่วคิ้วขมวด ข่มไม่ได้ในตอนนั้น ก็เป็นขบเขี้ยวเคี้ยวฟัน ข่มไม่ได้ในตอนนั้น ก็ถึงเปล่งผรุสวาจา ข่มไม่ได้ในตอนนั้น ก็ถึงหมุนซ้ายหมุนขวา ข่มไม่ได้ในตอนนั้น ก็ถึงหยักรั้งตั้งท่า ข่มไม่ได้ในตอนนั้น ก็ถึงกำหมัด หาก้อนหินหาไม้ หาศาสตรา ข่มไม่ได้ในตอนนั้น ก็ถึงลงไม้ลงมีด ข่มไม่ได้ในตอนนั้น ก็ถึงฆ่าผู้อื่นฆ่าตนเอง สมจริงดังพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า เพราะความโกรธนี้ ทำให้ฆ่าผู้อื่น แล้วก็ทำให้ฆ่าตน ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ ความโกรธนี้ก็เป็นตัวกำเริบอย่างยิ่ง ถึงความแผ่กว้างอย่างยิ่ง ดังนี้ ในเมื่อเท้าของอึ่งอ่างกางหรา เดินไปไม่ได้ มันก็ตกเป็นเหยื่อของกาเป็นต้น ฉันใด บุคคลผู้มีความโกรธ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เรียนกรรมฐานแล้วก็ไม่อาจจำเริญได้ ตกไปสู่อำนาจของอมิตร เป็นผู้ที่มารทุกอย่างจะกระทำได้ตามปรารถนา"

ในข้อที่ว่า "ทางสองแพร่ง" เปรียบเหมือนคนมีทรัพย์มีข้าวของเดินทางไกลถึงทางสองแพร่ง ไม่สามารถตัดสินใจได้ว่า ควรไปทางนี้ ไม่ควรไปทางนี้มัวแต่ยืนรีรออยู่อย่างนั้น ไม่ช้าพวกโจรก็รุมกันปล้นเสียหมดตัวไป ฉันใด ภิกษุนั่งเรียนมูลกรรมฐานก็ฉันนั้นนั่นแหละ มัวแต่เกิดความสงสัยในพระพุทธเจ้าเป็นต้นแล้ว ก็ไม่สามารถจำเริญกรรมฐานได้ไม่ช้ามารทุกตัวมีกิเลสมารเป็นต้น ก็เข้าย่ำยีจนสิ้นเนื้อประดาตัวได้ เพราะฉะนั้น ความลังเลจึงเปรียบได้กับทางสองแพร่ง

ในข้อว่า "ผ้ากรอง" (น้ำด่าง) เปรียบเหมือนคนย้อมผ้าเทน้ำลงไปที่ผ้ากรองด่างจะเป็นหม้อเดียวหรือหลายหม้อ แม้ตั้งร้อยหม้อ น้ำก็มิได้ติดค้างอยู่สักซองมือเดียว ฉันใด กุศลธรรมจะไม่ตั้งอยู่ได้ ในจิตใจของคนที่เพียบพร้อมด้วยนิวรณ์ ฉันนั้น (กรองน้ำคือกุศลธรรมให้ไหลไปหมด เหลืออยู่แต่กากทั้งนั้น) เหตุนั้นพระผู้ทรงพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า "ผ้ากรอง" (น้ำด่าง) เป็นชื่อของนิวรณ์

ในข้อที่ว่า "เต่า" เปรียบเหมือนเต่า มีอวัยวะ ๕ ส่วน คือเท้า ๔ ศีรษะ ๑ ฉันใด สังขารธรรม แม้ทั้งหมด เมื่อจะย่นย่อ ก็เป็นขันธ์ ๕ เท่านั้น ฉันนั้น เหตุนั้น พระผู้ทรงพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า "เต่า" เป็นชื่อของอุปาทานักขันธ์ ๕

ในข้อว่า "ดาบและเขียง" เปรียบเหมือนคนวางชิ้นเนื้อไว้บนเขียงแล้วหั่นด้วยดาบ ฉันใด หมู่สัตว์นี้ถูกกิเลสกามเสียดสี เพื่อต้องวัตถุที่น่าปรารถนา เป็นอันว่า ถูกกิเลสจับวางไว้บนเขียงคือวัตถุกาม แล้วเชือดเฉือนห้ำหั่น ฉันนั้น เหตุนั้นพระผู้ทรงพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า คำว่า "ดาบและเขียง" เป็นชื่อของกามคุณทั้ง ๕

ในข้อที่ว่า "ชิ้นเนื้อ" ธรรมดาว่า ชิ้นเนื้อ คนเป็นอันมากปรารถนา แม้พวกมนุษย์มีกษัตริย์เป็นต้นก็ปรารถนา แม้ดิรัจฉานมีกาเป็นต้นก็ปรารถนา สัตว์เหล่านี้ยังมีอวิชชาพร้อมมูล อาศัยนันทิราคะพากันปรารถนาวัฏฏะ ย่อมติดอยู่ ณ ที่ที่วางไว้ (ไม่ว่าจะแปะไว้ตรงไหนก็ติดอยู่ตรงนั้น) แม้จะถึงความทุกข์ก็มิได้นึกระอา ฉันนั้น เหตุนั้น นันทิราคะจึงเปรียบเหมือนชิ้นเนื้อ

ในข้อที่ว่า "นาค" พึงทราบอรรถของศัพท์ดังต่อไปนี้ ท่านเหล่าใดไม่ลุอำนาจอคติ มีฉันทาคติเป็นต้น ท่านเหล่านั้นชื่อว่า นาค (ผู้ไม่ลุอคติ) ท่านเหล่าใดไม่มาสู่กิเลสที่มรรคนั้นๆ ละได้แล้ว ท่านเหล่านั้นชื่อว่า นาค (ผู้ไม่มาสู่กิเลส) ท่านเหล่าใดไม่กระทำความชั่วมีประการต่างๆ ท่านเหล่านั้นชื่อว่า นาค (ผู้ไม่กระทำความชั่ว)

อนึ่ง พึงทราบความในบทที่ว่า นาค นั้นอย่างนี้-

อาคุํ น กโรติ กิญฺจิปิ โลเก
สพฺพสํโยเค วิสชฺช พนฺธนานิ
สพฺพตฺถ น สชฺชติ วิปฺปมุตฺโต
นาโค ตาทิ ปวุจฺจเต ตถตฺตา.

ที่เรียกว่า "นาค" เพราะ-

- ไม่ทำความชั่วอะไรๆ
- ปลดเปลื้องสังโยคทั้งปวงอันเป็นเครื่องผูกพันได้
- พ้นวิเศษแล้ว ไม่ติดข้องในอารมณ์ทั้งปวง
- เป็นผู้คงที่
- มีจิตเที่ยงตรง"

(คาถาที่ ๓๒ อันเป็นหัวใจแห่งวัมมิกสูตร มีอธิบายดังนี้แล)

๓๓. **ทูสนโสติ สมฺพุทฺโธ จตุราทิกฺขรํ มุนิ**
คาถํ กตฺวา ปกาเสสิ ปเสนทิสฺส ราชิโน.

แปล พระสัมพุทธเจ้าผู้เป็นมุนี ทรงประพันธ์อักขระหนต้น ๔ อักขระ คือ ทุ, สะ, นะ,โส ให้เป็นพระคาถา ตรัสประกาศแด่พระราชาทรงพระนามว่า ปเสนทิ

(อักขระทั้ง ๔ คือ ทุ, สะ, นะ, โส ตามที่ปรากฏในคาถานี้ เกจิอาจารย์เรียกว่า "หัวใจเปรต" เป็นการตั้งชื่อตามเรื่องที่มีมูล ปรากฏในเรื่องคัมภีร์อรรถกาธรรมบท ดังจะนำมาเล่าโดยย่อ เป็นเครื่องประดับสติปัญญา ดังต่อไปนี้-

ในวันงานมหรสพวันหนึ่ง พระเจ้าปเสนทิ ราชาแห่งแคว้นโกศล ทรงช้างพระที่นั่งอันเป็นมงคล นามว่า บุณฑริก เสด็จเลียบพระนครสาวัตถีด้วยพระบรมเดชานุภาพอันใหญ่หลวง เมื่อขบวนเสด็จเคลื่อนไป มหาชนแม้จะถูกไล่ถูกโบย พากันหลบหนี แต่กระนั้นก็ยังคงอดที่จะเหลียวดูพระราชามิได้เลย ข้อนี้ท่านกล่าวว่า เป็นผลของทานที่พระราชาทรงให้แล้วด้วยอาการอันดี ตอนนั้น มีภรรยาของบุรุษเข็ญใจผู้หนึ่ง ยืนอยู่ที่พื้นชั้นบนของปราสาท เผยบานหน้าต่างบานหนึ่งแอบดูพระราชา พระราชาทอดพระเนตรเห็นนางแล้ว เป็นเหมือนทรงเห็นดวงจันทร์วันเพ็ญที่แมกเมฆอยู่ ทรงรับสั่งให้หยุดขบวน ด้วยมีพระทัยปฏิพัทธ์ในนาง พลางมีพระดำรัสให้ราชบุรุษไปสืบดูว่า นางมีสามีแล้วหรือยัง ราชบุรุษไปสืบถาม ได้ความว่า มีสามีแล้ว ก็นำความมากราบทูล

พระเจ้าปเสนทิมีรับสั่งว่า "ถ้าเช่นนั้น จงไปบอกกับผัวของนางให้มาพบกับเราโดยเร็ว"

ราชบุรุษปฏิบัติตามพระราชา ไปบอกกับสามีของนางงามนั้นว่า พระราชารับสั่งให้เขาไปเฝ้า บุรุษผู้สามีได้ฟังแล้วใจหายคิดว่า 'เพราะเขามีเมียงามจึงมีภัย' แต่ก็ไม่อาจขัดพระอาญาได้ ก็ตามราชบุรุษผู้นั้นมาเฝ้า

พระเจ้าปเสนทิ มีพระดำรัสสั่งให้เข้ารับราชการ เขาปฏิเสธว่า "อย่าเลยพระเจ้าข้า ข้าพระองค์ขอประกอบอาชีพตามลำพัง ถวายส่วยเป็นราชพลี มีความสุขแล้ว พระเจ้าข้า"

พระเจ้าปเสนทิตรัสว่า "ฉันไม่ต้องการส่วยของเจ้า เจ้าจงมาเป็นข้าเฝ้าของฉันตั้งแต่วันนี้" แล้วพระราชทานโล่และอาวุธให้แก่เขา ทั้งนี้เพราะทรงดำริในพระทัยว่า "เราจักยกโทษอะไรๆ ให้เขา แล้วฆ่าเสีย จักได้ครองภรรยาของเขา"

บุรุษเมียงามนั้นกลัวตาย ก็มิได้มีความประมาท ระวังรักษาหน้าที่ของตนอย่างเข้มงวดทีเดียว พระเจ้าปเสนทิไม่ทรงเห็นช่องที่จะจับผิดเขาได้ ครั้นนานวันความร้อนเร่าด้วยอำนาจความใคร่ก็เพิ่มพูนขึ้น ทรงหาทางที่จะจัดการกับเขาให้เด็ดขาดจงได้ ก็มีรับสั่งให้เขาไปหาดอกอุบลและดิน มีสีเหมือน อรุณมา ให้ทันในเวลาสรงน้ำตอนเย็น ถ้ามาไม่ทันจะทรงลงอาญาแก่เขา เขาคิดว่า ดอกอุบล โกมุทนั้นกับดินมีสีเหลืองอรุณบังเกิดมีในนาคพิภพ เราจะไปได้มาอย่างไร เราจักไปเอาที่ไหน แต่เมื่อทรงใช้ก็ต้องไปหาให้ได้' คิดแล้วก็มาที่บ้าน ถามถึงอาหารเสร็จหรือยัง เมื่อภรรยาตอบว่ายังไม่สุก ก็ไม่อาจรอได้ ให้ภรรยาจัดข้าวและกับใส่ตะกร้า ให้ทั้งๆ ที่ข้าว ยังแฉะอยู่ยกขึ้นสะพายบ่า ออกเดินทางไปตอนที่จะบริโภค ก็แบ่งไว้หน่อยหนึ่ง พบคนเดินทางก็เอาอาหารที่แบ่งไว้ให้รับประทาน ส่วนตนบริโภคแล้ว ก็กำข้าวเป็นปั้นได้กำมือหนึ่งโยนลงไปในน้ำ บ้วนปากแล้ว ประกาศด้วยเสียงอันดังว่า

"นาคทั้งหลาย ครุฑทั้งหลาย และเทวดาทั้งหลาย ซึ่งสิงสถิต ณ ส่วนแห่งแม่น้ำตอนนี้ โปรดฟังถ้อยคำของข้าพเจ้า พระราชาทรงต้องการจะลงอาญาแก่ข้าพเจ้า มีรับสั่งให้นำดอกอุบลโกมุทและดินที่มีสีเหมือนอรุณไปถวายให้ทันเวลาสรงน้ำเย็น ก็แลภัตที่ข้าพเจ้าให้แก่คนเดินทางนั้นมีอานิสงส์พันหนึ่ง ที่ข้าพเจ้าโยนให้ฝูงปลาในน้ำมีอานิสงส์ร้อยหนึ่ง ข้าพเจ้าขอแบ่งผลแห่งบุญเท่านี้ให้เป็นส่วนบุญแด่ปวงท่าน ขอท่านทั้งหลายได้นำดอกอุบลโกมุท และดิมีสีเหมือนอรุณมาให้ข้าพเจ้าด้วยเถิด"

ขณะนั้น พญานาคซึ่งสิงสถิตอยู่ ณ แม่น้ำตอนนั้น ฟังคำประกาศของเขาแล้ว ก็แปลงเป็นคนแก่เดินไปหาเขา พลางถาม "บุรุษผู้เจริญ ท่านพูดอะไร"

บุรุษผู้นั้นก็พูดซ้ำอีกครั้งหนึ่ง เมื่อพญานาคจำแลงพูดว่า "ท่านจงให้ส่วนบุญ แก่ข้าพเจ้าเถิด" ก็กล่าวให้ส่วนบุญว่า "ข้าพเจ้าขอให้ส่วนบุญแก่ท่าน"

การกล่าวขอและกล่าวให้ ต่างคนต่างกล่าวขอและกล่าวให้ ฝ่ายละ ๓ ครั้ง พญานาคจำแลงก็นำดินมีสีเหมือนอรุณพร้อมทั้งดอกอุบลโกมุทมามอบให้

กล่าวถึงพระราชาทรงดำริว่า "ธรรมดามนุษย์ย่อมมีความคิดเป็นอันมาก ถ้าเจ้าคนนั้นพึงได้ดินมีสีเหมือนอรุณพร้อมทั้งดอกอุบลโกมุท ด้วยอุบายอย่างใดอย่างหนึ่ง กิจการของเราก็จักไม่สำเร็จ ทรงพระดำริแล้ว มีพระทัยสั่งให้ปิดประตูเมืองก่อนเวลา และให้นำลูกกุญแจมาเก็บไว้ในที่ประทับของพระองค์

ฝ่ายบุรุษเมียงาม ได้ดินและดอกอุบลมาแล้ว ก็รีบเดินทางมาโดยเร็ว มาถึงทันเวลาสรงน้ำของพระราชา แต่ประตูเมืองปิดเสียก่อน เขาตะโกนเรียกนายประตูให้เปิดประตูรับเขา นาย ประตูก็บอกว่า "ข้าพเจ้าไม่อาจจะเปิดประตูรับได้ เพราะพระราชามีพระดำรัสสั่งให้ปิด และให้นำกุญแจไปถวายพระองค์"

บุรุษเมียงามร้อนตัวกลัวภัย บอกเล่าเรื่องราวให้นายประตูทราบ แต่นายประตูก็เปิดประตูรับไม่ได้ จนปัญญาแท้ไม่รู้จะกระทำอย่างไร ก็วางก้อนดินไว้บนธรณีประตูเมือง เอาดอกอุบลวางพาดก้อนดินอีกทีหนึ่ง แล้วประกาศแก่ชาวเมืองถึงเรื่องราวระหว่างตนกับพระราชา ใจความว่า "ประชากรชาวเมืองผู้เจริญ โปรดรับทราบถึงการที่พระราชาทรงกระทำแก่ข้าพเจ้าไว้ด้วยพระองค์ต้องการทำลายข้าพเจ้าอย่างไม่สมเหตุเลย" แล้วก็คิดว่า "เราจักไปที่ไหน" เมื่อคิดเรื่อยไปถึงการที่จะหาที่พัก ก็นึกได้ว่า "ธรรมดาของภิกษุเป็นผู้มีจิตใจอ่อนโยน เราควรไปนอนที่พระวิหาร" เขาได้อาศัยพระนอนตลอดคืนนั้น

ตอนที่พระอรรถกถาจารย์ผู้เล่าเรื่องนี้ได้ระบายความคิดของท่านไว้ว่า "อันสัตว์เหล่านี้ไม่ค่อยรู้แม้ถึงภาวะที่มีว่าพระมีอยู่ ในเวลาที่ตนมีความสุข พอถูกความทุกข์ครอบงำ จึงต้องการจะไปสู่วิหาร"

กล่าวถึงพระเจ้าปเสนทิ ตลอดราตรีนั้นบรรทมไม่หลับ ความรุ่มร้อนเพราะกาม กลุ้มรุมพระทัย ทรงกระวนกระวายตลอดคืน ทรงดำริว่า พอรุ่งสว่างเราก็จะจัดการฆ่าเขาเสีย แล้วเมียของเขาก็จะตกเป็นเมียของเรา ขณะที่ทรงพระดำริเช่นนี้ และทรงเคลิ้มไป พลันก็ปรากฏภาพเหตุการณ์อันหนึ่งขึ้นแก่พระองค์ ดังต่อไปนี้-

หม้อโลหะใหญ่มหึมา มีความลึกถึง ๖๐ โยชน์ ในหม้อนั้นปรากฏว่า มีมนุษย์ ๔ คน ถูกต้มอยู่พลิกกลับไปมาเหมือนเมล็ดข้าวสารที่ถูกต้มอยู่ในหม้อฉะนั้น มนุษย์ทั้ง ๔ นั้นจมลงไปในหม้อนั้นกว่าจะถึงก้นหม้อกินเวลา ๓๐,๐๐๐ ปี พลิกขึ้นมากว่าจะถึงปากหม้อ ก็กินเวลาเท่ากันคือ ๓๐,๐๐๐ ปี มนุษย์ทั้ง ๔ นั้น พลุ่งขึ้นมาถึงปากหม้อในคืนนั้น เงยหน้ามองหน้ากัน ต่างคนก็ต้องการ จะพูดอะไรกัน แต่คนทั้ง ๔ ไม่มีเวลาที่พอจะพูดกันได้ตามปรารถนา ต่างคนต่างพูดออกมาได้คนละอักษรดังนี้ คนที่๑ กล่าวว่า ทุ คนที่๒ กล่าวว่า สะ คนที่๓ กล่าวว่า นะ คนที่๔ กล่าวว่า โส แล้วต่างคนก็จมหายไปในหม้อโลหะนั้น

พระเจ้าปเสนทิทรงเห็นภาพดังกล่าวนั้น ทั้งทรงได้ยินอักขระทั้ง ๔ นั้น ในระหว่างยามกลางแห่งราตรี ทรงสะดุ้งพระทัยกลัว พอสว่างตรัสเรียกปุโรหิตมาเฝ้า ตรัสเล่าเรื่องให้ฟัง แล้วตรัสถามถึงอันตรายและวิธีแก้ไขปัดเป่า ปุโรหิตกราบทูลทั้งๆ ที่ไม่รู้เรื่องราวอะไร แต่ในฐานะที่เป็นปุโรหิตต้องรู้ว่าเป็นเรื่องร้ายแรงมาก จะเป็นอันตรายแก่พระชนม์ของพระองค์ และกราบทูลถึงวิธีบำบัดกล่าวคือต้องบูชายัญเรียกว่าสัพพสตยัญ ใช้คนและสัตว์อย่างละ ๑๐๐ คือ ช้าง ๑๐๐ ม้า ๑๐๐ โคผู้ ๑๐๐ โคนม ๑๐๐ แพะ ๑๐๐ แกะ ๑๐๐ ไก่ ๑๐๐ หมู ๑๐๐ เด็กชาย ๑๐๐ เด็กหญิง ๑๐๐ ท้าวเธอทรงอนุมัติมอบให้ปุโรหิตดำเนินการตามนั้น

มหาชนซึ่งเป็นพ่อแม่เป็นพี่ป้าอาลุงตลอดถึงเป็นญาติใกล้ชิดของเด็กหญิงเด็กชายที่ถูกจับไปผูกมัดไว้ที่หลักยัญ พากันร้องให้คร่ำครวญเสียงอึงคะนึงไปประหนึ่งเสียงแผ่นดินถล่มฉะนั้น

พระนางมัลลิกาทรงได้ยินเสียงโอดครวญของมหาชน ก็เสด็จไปเฝ้าพระราชสามีกราบทูลถึงเรื่องราวเมื่อพระราชสามีตรัสเล่าให้ทรงทราบแล้ว พระนางก็กราบทูลว่า "การที่ผู้อื่นจะมีชีวิตอยู่ด้วยการตายของผู้อื่นนั้น พระองค์เคยทรงพบเห็นที่ไหนบ้าง เพราะเหตุไร พระองค์จึงทรงเชื่อถ้อยคำของพระพราหมณ์โง่ๆ ก่อความทุกข์ให้แก่มหาชน ทำไมไม่เสด็จไปทูลถามพระศาสดา ซึ่งเป็นอัครบุคคลของโลกพร้อมทั้งเทวโลก ซึ่งประทับในพระวิหารใกล้ๆ เชิญพระองค์เสด็จไปทูลถาม และทรงปฏิบัติตามพระพุทธดำรัสเถิด พระเจ้าข้า"

พระเจ้าปเสนทิทรงปฏิบัติตาม รับสั่งให้ปล่อยปาณชาติทั้งหมด แล้วทรงรถร่วมกับพระนางมัลลิกาเสด็จไปสู่พระเชตวันมหาวิหาร เฝ้าพระบรมศาสดา เมื่อได้กราบทูลเล่าเรื่องให้พระบรมศาสดาฟังแล้ว พระบรมศาสดาได้ตรัสว่า "มหาบพิตร พระองค์อย่าทรงกลัวเลย ไม่มีอันตรายแก่มหาบพิตรดอก สัตว์ผู้มีบาปกรรมเมื่อจะประกาศความทุกข์ของตนๆ จึงพากันกล่าวอย่างนี้"

เมื่อพระเจ้าปเสนทิกราบทูลถามถึงบาปกรรมของสัตว์พวกนั้น พระพุทธองค์ได้ทรงนำเรื่องอดีตมาตรัสเล่าดังต่อไปนี้-

ในครั้งอดีต ยุคที่มนุษย์มีอายุ ๒๐,๐๐๐ ปี พระผู้ทรงพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า กัสสปเสด็จอุบัติในโลก เมื่อเสด็จจาริกไปกับพระขีณาสพ ๒๐,๐๐๐ องค์ เสด็จถึงพระนครพาราณสี ร่วมฉันทะกันเป็นกลุ่มๆ ๒ คนบ้าง ๓ คนบ้าง มากกว่านั้นบ้าง ถวายอาคันตุกทาน ในตอนนั้นมีลูกเศรษฐี ๔ คน มีสมบัติคนละประมาณ ๔๐ โกฏิ เป็นเพื่อนกัน ลูกเศรษฐีทั้ง ๔ คนประชุมปรึกษากันว่า "ทรัพย์อันมากมีอยู่ในเรือนของพวกเรา พวกเราจะกระทำอย่างไรกับทรัพย์อันมากมายนั้น"

พวกลูกเศรษฐีนั้น ไม่มีเลยสักคนเดียว ที่จะเสนอความคิดเห็นว่า "พวกเราจักให้ทาน พวกเราจักกระทำการบูชา พวกเราจักรักษาศีล" ดังนี้ ทั้งๆ ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็เสด็จจาริกไปถึงบ้านเมือง ในที่ประชุมนั้น มีคนหนึ่งเสนอว่า "พวกเราพากันดื่มสุรารสเข้ม เคี้ยวเนื้ออันมีรสอร่อย พากันท่องเที่ยวไป นี้ชีวิตของพวกเราจะมีผลดี"

อีกคนหนึ่งเสนอว่า "พวกเราพากันรับประทานอาหารดีๆ คือข้าวสารสาลีหอมที่เก็บไว้ ๓ ปี หุงเป็นข้าวสวย กับแกงที่มีรสเลิศต่างๆ แล้วพากันท่องเที่ยวไป"

อีกคนหนึ่งเสนอว่า "พวกเราควรให้บริวารทอดของเคี้ยวต่างๆ กินกันให้อร่อย แล้วพากันเที่ยวไป"

อีกคนหนึ่งเสนอว่า " เพื่อนยากเอ๋ย พวกเราไม่ต้องทำอะไรอย่างอื่นเลย พวกสตรีเมื่อได้ยินพวกเราพูดว่า พวกเราจักให้ทรัพย์แล้ว ที่จะได้ชื่อว่าไม่ต้องการ ไม่มีเลยเพราะฉะนั้น พวกเราจักพากันโปรยทรัพย์ประโลมสตรีด้วยทรัพย์ ไม่เลือกว่า ลูกใคร เมียใคร ยอมรับทรัพย์ของเรา แลกกับการบำเรอของนางแล้ว พวกเราก็จะมีความสุขไปตามๆ กัน ชีวิตของเราก็จักมีผลสมบูรณ์"

พวกเพื่อนพากันรับรองว่า สาธุ ตั้งแต่นั้นก็ใช้จ่ายทรัพย์ประโลมสตรีที่สวยงาม และเป็นที่ต้องการของพวกตน แม้ที่เป็นภรรยาของผู้อื่นก็ตาม พากันสนุกสนานในกรรมนี้จนสิ้นอายุ ได้พากันไปบังเกิดในอเวจีมหานรก หมกไหม้อยู่ตลอดพุทธันดรหนึ่ง เลื่อนขั้นมาจากนรกขุมนั้นมาบังเกิดในนรกโลหกุมภี เพราะเศษกรรมยังเหลืออยู่ จมลงไปกว่าจะถึงก้นหม้อโลหะกินเวลานานถึง ๓๐,๐๐๐ ปี และทะลึ่งขึ้นมากว่าจะถึงปากหม้ออีก ๓๐,๐๐๐ ปี ต่างมีความประสงค์จะกล่าวคาถาคนละคาถา แต่ไม่อาจกล่าวได้ เอ่ยออกมาได้แต่อักขระต้นของคาถาแล้วก็กลับจมลงไป"

พระผู้ทรงพระภาคเจ้าโปรดประทานพยากรณ์คาถา ที่สัตว์นรกเหล่านั้นต้องการจะกล่าวแด่พระเจ้าปเสนทิดังนี้-

๓๔. ทุ- **ทุชฺชีวิตมชีวิมฺหา เยสนฺโน น ททามฺหเส**
วิชฺชมาเนสุ โภเคสุ ทีปํ นากมฺหมตฺตโน.

แปล พวกเราไม่ให้ทานกันเลย เมื่อโภคะมีอยู่ ไม่ได้ทำที่พึ่งสำหรับตนไว้ พวกเราได้พากันเป็นอยู่อย่างเป็นอยู่ชั่ว.

๓๕. ส- **สฏฺฐิวสฺสสหสฺสานิ ปริปุณฺณานิ สพฺพโส**
นิรเย ปจฺจมานานํ กทา อนฺโต ภวิสฺสติ.

แปล เมื่อพวกเราหมกไหม้อยู่ในนรก ๖๐,๐๐๐ ปี บริบูรณ์ครบถ้วนแล้ว เมื่อไรจักสุดสิ้นกันเล่า.

๓๖. น- **นตฺถิ อนฺโต กุโต อนฺโต น อนฺโต ปฏิทิสฺสติ**
ตทา หิ ปกตํ ปาปํ มม ตุยฺหญฺจ มาริสา.

แปล เพื่อนยากเอ๋ย ที่สุดไม่มี ที่สุดจักมีที่ไหน ที่สุดจักไม่ปรากฏ เพราะในครั้งนั้นข้าพเจ้าและท่านทำบาปกันไว้ร้ายแรง.

๓๗. โส- **โสหํ นูน อิโต คนฺตฺวา โยนึ ลทฺธาน มานุสึ**
วทญฺญู สีลสมฺปนฺโน กาหามิ กุสลํ พหุํ

แปล ข้าพเจ้านั้น ไปจากนรกนี้แล้ว ได้กำเนิดเป็นมนุษย์ จักขอเป็นผู้ฉลาด รู้ทั่วถึงถ้อยคำ มีศีลสมบูรณ์ กระทำกุศลให้มาก แน่นอน.

พระผู้ทรงพระภาคเจ้าตรัสขยายความของอักขระแต่ละอักขระ ทั้งทรงเล่าถึงบุรพกรรมของสัตว์นรกทั้ง ๔ ถวายพระพรแด่พระเจ้าปเสนทิดังนี้แล้ว ได้ตรัสในที่สุดว่า "มหาบพิตร คนทั้ง ๔ นั้นต้องการจะกล่าวคาถา และคาถาเหล่านี้ไม่อาจกล่าวได้ กล่าวได้แต่เพียงคนละอักขระเดียวเท่านั้น ก็กลับจมลงไปสู่โลหกุมภีทีเดียว ขอถวายพระพร"

พระเจ้าปเสนทิทรงสดับพระพุทธดำรัสแล้ว ทรงบังเกิดความสลดพระทัย ทรงพระดำริว่า "ขึ้นชื่อว่าการเป็นชู้กับภรรยาผู้อื่นนี้เป็นกรรมหนักหนอ ต้องไปหมกไหม้อยู่ในอเวจีตลอดพุทธันดรหนึ่ง แล้วยังต้องมาเกิดในโลหกุมภีนรกอีก ๖๐,๐๐๐ ปี แล้วยังไม่รู้ถึงเวลาที่จะพ้นจากทุกข์ของคนเหล่านั้นได้เลย เออ เราก็เกิดเสน่หาในเมียของคนอื่น ไม่ได้หลับเลยตลอดคืน ตั้งแต่นี้เป็นต้นไปเราจักไม่เอาใจไปผูกพันในเมียของคนอื่นอีกต่อไป"

อักขระทั้ง ๔ คือ ทุ, ส, น, โส แต่ละอักขระเป็นหนต้นของแต่ละคาถาดังข้างบนนั้น คาถาที่พระพุทธองค์ตรัสขยายความแด่พระเจ้าปเสนทินั้น เป็นเรื่องของคนชั่วที่กลับสำนึกตัว แต่โอกาสที่เขานั้นๆ สำนึกตัวนั้น ก็เป็นโอกาสที่กำลังเสวยผลกรรมชั่วอยู่ มิใช่โอกาสแห่งการประพฤติแก้ตัว จึงได้แต่หวังว่าจะมีโอกาสต่อไปเท่านั้นเอง

คาถาหัวใจเปรตนี้ อุปเท่ห์เป็นอย่างไร ไม่เคยพบในคัมภีร์ใด แต่เห็นอานิสงส์สำคัญอยู่ประการหนึ่ง คือ ถ้าอุตส่าห์บริกรรมภาวนาเสมอๆ ตามแนวทางอันเป็นเค้าของอักขระทั้ง ๔ อักขระ คือประพฤติการณ์ของลูกเศรษฐีทั้ง ๔ คนนั้นแล้ว ก็จะเป็นเครื่องเตือนความสำนึกกระตุ้นให้เว้นความชั่วและประพฤติความดี ป้องกันอบายได้ คือแทนที่ว่า ภาวนาหัวใจเปรตแล้วจะกลายเป็นเปรตไป ตรงกันข้าม ภาวนาหัวใจเปรตแล้วจะไม่ต้องเป็นเปรต มีอานุภาพน่าพิศวงอยู่ดังนี้

๓๘. **จ ภ ก สาติ ธีเรน ฐปิตา จตุรกฺขรา**
เอเกเกเนกปาทนฺตุ กตํ เทวฺ จตุโรปิ วา

แปล จากอักขระหนต้น ๔ อักขระ ที่นักปราชญ์ตั้งไว้ว่า จ, ภ, ก, ส กวีแต่งเป็นบทประพันธ์ด้วยอักขระตัวหนึ่งเป็น ๑ บาทก็ได้ ๒ บาทก็ได้ หรือ ๔ บาทก็ได้.

(อักขระ ๔ อักขระ คือ จ, ภ, ก, ส, นี้ ได้ทราบว่าเรียกว่า "หัวใจพญากาสลัก" มีอุปเท่ห์ว่า ภาวนาเนืองๆ แล้ว ป้องกันภัยอันตรายต่างๆ ได้ แต่ในคัมภีร์นี้ท่านกล่าวว่า แต่ละอักขระนั้น ผู้รู้พันธะ แต่งเป็นคาถาอักขระละ ๑ บาท คือนำอักขระแต่ละอักขระเป็นหนต้นของแต่ละบาทก็มี อักขระละ ๒ บาท ก็มี อักขระ ๔ บาทก็มี มีอุทาหรณ์ดังต่อไปนี้)

๓๙. **จช ทุชฺชนสํสคฺคํ ภช สาธุสมาคมํ**
กร ปุญฺญมโหรตฺตํ สร นิจฺจมนิจฺจตํ.

แปล จงละการสังสรรค์กับทรชน จงคบหาสมาคมกับสาธุชน จงทำบุญทุกวันคืน จงนึกถึงความไม่เที่ยงเป็นนิจ.

(คาถานี้มีพระอาจารย์บางองค์เรียกว่า คาถา "กาสลัก" น่าจะมีความหมายไปในทางเป็นกลบทของอลังการ คือการแต่งฉันท์ ในภาษาบาลี ที่ใช้กิริยาศัพท์สกัดใช้เบื้องหน้าของแต่ละบาท และเป็นลหุล้วนๆ พิเคราะห์จากคาถาบทนี้ กริยาศัพท์ทั้ง ๔ คือ จช, ภช, สร, กร, เป็นกิริยาศัพท์ทั้ง ๔ และเป็นพยัญชนะลหุทั้งนั้น ฉะนั้น กิริยาศัพท์ที่เป็นลหุ ก็มีความหมายว่า "เคลื่อนไหวเร็ว" จึงสมมุติให้เป็น "กา" และเพราะนำมาวางไว้ต้นบาท เท่ากับสกัดข้อความในแต่บาทไว้ให้ขาดความลงเพียงนั้น ไม่มีความเชื่อมกับบาทอื่น เท่ากับสลักไว้รวมกันเป็น "กาสลัก" เป็นบทประพันธ์ที่แต่งได้ยาก เพราะจะต้องจัดความให้จบลงด้วยพยัญชนะเพียง ๘ พยางค์ นอกจากนี้ยังต้องปฏิบัติตามกฎแห่งการประพันธ์ให้ถูกต้องอีก เทียบกับกลอนในภาษาไทยก็ได้แก่กลอนกลบทต่างๆ เช่น กบเต้น เป็นต้น

คาถานี้มีอักขระหนต้นของแต่ละบาท ตามที่กล่าวแล้วในคาถาที่ ๓๘ ท่านได้อธิบายไว้เป็นคาถาต่อไปนี้)

๔๐. **อิจฺเจเกเกน วณฺเณน กตเมเกกปาทกํ**
ปุเนเกเกน วณฺเณน เทวฺ เทฺว ปาทา กตา กถํ.

แปล ที่แล้วมานี้ หนต้นของบาทหนึ่งๆ แต่งด้วยอักขระหนึ่งๆ ต่อไป ใช้อักขระแต่ละอักขระเป็นหนต้น แต่งเป็นสองบาท ข้อนั้นอย่างไร.

(คาถาที่แล้ว (คาถาที่ ๓๙) ใช้อักขระหนึ่งเป็นหนต้นของบาทคาถา ๑ ต่อไปนี้จะใช้อักขระหนึ่งเป็นหนต้น ของสองบาทแห่งคาถา พึงดูต่อไป)

๔๑. **จเชยฺย ทุมฺมิตฺตํ พาลํ อาสีวิสํว มาณโว**
ภญฺเชยฺย ปาปกํ กมฺมํ นฬาคารํว กุญฺชโร
กเรยฺย กุสลํ สพฺพํ สิวํ นิพฺพานมาวหํ
สเรยฺย อนิจฺจํ นิจฺจํ นิพฺพิทาญาณโคจรํ

แปล พึงเว้นมิตรชั่วซึ่งเป็นคนพาล เหมือนคนเว้นอสรพิษฉะนั้น พึงทำลายกรรมอันเป็นบาป เหมือนช้างสารทำลายโรงที่สร้างด้วยไม้อ้อฉะนั้น พึงกระทำกุศลทั้งปวงอันเป็นเหตุนำมาซึ่งนิพพาน อันเป็นแดนสว่างไสว พึงระลึกถึงอนิจจัง อันเป็นอารมณ์แห่งนิพพิทาญาณเนืองๆ.

(คาถาทั้ง ๒ นี้ อักขระแต่ละอักขระเป็นหนต้นของบาทคาถาทั้ง ๒ พึงสังเกต จ,ภ, ก, และ ส ซึ่งเป็นอักขระต้นของบาทคาถาทั้ง ๒ นั้นๆ และแต่ละอักขระคงประกอบเป็นกิริยาศัพท์สกัดหน้าเช่นเดียวกัน จะเรียกว่า "กาสลัก" ก็คงจะได้ ส่วนแต่ละอักขระเป็นหนต้นของบาททั้ง ๔ ท่านกล่าวนำไว้ด้วยคาถาต่อไปนี้-)

๔๓. **อิจฺเจเกเกน วณฺเณน กตา เทฺว จ ปาทกา**
กถเมเกกวณฺเณน จตุจตุกฺกปาทกา

แปล ที่แล้วมา แต่ละสองบาท แต่งด้วยอักขระแต่ละอักขระ บาททั้ง ๔ เป็น ๔ คาถา แต่งด้วยอักขระแต่ละอักขระเป็นหนต้น อย่างไร.

(คาถานี้ ท่านเริ่มที่จะแสดงถึงอักขระทั้ง ๔ คือ จ, ภ, ก, ส เป็นอักขระหนต้นของบาททั้ง ๔ แต่ละอักขระ ซึ่งมีตัวอย่างดังต่อไปนี้)

๔๔. **จตฺตปาโป ชิโน ชนฺตู จตฺราปายตารโก**
จตฺตทานวโร พุทฺโธ จตุสจฺจาวโพธโก

แปล พระชินเจ้าทรงละบาปได้แล้ว ทรงช่วยหมู่สัตว์ให้ข้ามพ้นอบาย พระพุทธเจ้าทรงสละทานอันประเสริฐแล้ว ตรัสรู้สัจจธรรมทั้ง ๔

๔๕. **ภคฺคราโค ภคฺคโทโส ภคฺคโมโห อนาสโว**
ภคฺคสฺส ปาปกา ธมฺมา ภควา เตน วุจฺจติ.

แปล พระพุทธเจ้าทรงหักราคะได้แล้ว ทรงหักโทสะได้แล้ว ทรงหักโมหะได้แล้ว ไม่มีอาสวะ บาปธรรมทั้งหลาย พระองค์ก็ทรงหักได้แล้ว เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงได้รับเฉลิมพระนามว่า ภควา.

๔๖. **กโรติ ภควา นาถํ กตปุญฺญสฺส ชนฺตุโน**
กเถติ ปุพฺพิกํ กถํ กโรติ สตฺตโมจนํ

แปล พระผู้ทรงพระภาคเจ้า ทรงกระทำที่พึ่งแก่คนที่ทำบุญไว้แล้ว ตรัสพระดำรัสประกอบด้วยลำดับ ทรงกระทำการปลดเปลื้องสัตว์(จากเครื่องผูกพัน)

๔๗. **สมฺมา สามญฺจ สมฺพุทฺโธ สมฺโพเธติ ปเร ชิโน**
สทฺธมฺมรํสิยา โลเก สพฺพํ ตมํ วิโนทยิ

แปล พระชินเจ้าตรัสรู้ดีแล้ว โดยชอบ และด้วยพระองค์เอง ทรงยังคนอื่นๆ ได้รู้ดีรู้ชอบด้วย ทรงกำจัดความมืดทั้งปวงในโลก ด้วยรัศมีแห่งพระสัทธรรม.

๔๘. **อิจฺเจเกเกน วณฺเณน จตุจตุกฺกปาทกา**
อญฺเญปาทิกฺขรา เญยฺยา อาทิสงฺเกตทสฺสนา.

แปล ที่กล่าวมานี้อักขระแต่ละอักขระ แต่งเป็นคาถา ๔ บาท อักขระหนต้นแม้อื่นที่แสดงอาทิสังเกต พึงทราบดังนี้แล.

คาถานี้แสดงถึงการใช้อักขระทั้ง ๔ คือ จ, ภ, ก, ส เป็นอักขชระหนต้นของบาทคาถาทั้ง ๔ แต่ละอักขระ พึงสังเกตจากคาถาทั้ง ๔ มีอักขระแต่ละอักขระเป็นหนต้นประกอบรูปศัพท์ซึ่งใช้อักขระหนึ่งอักขระเป็นหนต้นครบทั้ง ๔ บาท เป็นอันว่า ท่านได้แสดงตัวอย่างของอาทิสังเกตมาโดยลำดับ ซึ่งเป็นหนทางหนึ่งที่อำนวยประโยชน์แก่ท่านผู้ต้องการจะกำหนดหัวข้อในการท่องจำพระพุทธวจนะ คือจำแต่อักขระหนต้นของแต่ละข้อไว้ป้องกันความสับสนในการลำดับได้ด้วย เช่น ต้องการจำบทถวายพรพระ คือที่เรียกกันเป็นสามัญ “พาหุํ” ก็กำหนดจดจำอักขระหนต้นไว้ว่า “พา, มา, นา, อุ, ก, ส, น, ทุ” ซึ่งเป็นอักขระหนต้นของแต่ละบท จำเพียง ๘ อักขระเท่านั้นก็หมดเรื่อง เวลาสวดก็คอยกำหนดหัวข้อไปตามอักขระเหล่านั้น นอกจากที่กล่าวนี้ เรื่องอักษรย่อต่างๆ ที่ใช้กันในทางโลกซึ่งมีมากนั้น โดยมากก็เป็นอาทิสังเกต และเป็นที่รู้กันมานานแล้ว แต่โบราณกาล อย่างน้อยที่สุดก็ในยุคแห่งคัมภีร์นี้ มิใช่เป็นการที่ได้คิดขึ้นใหม่แต่ประการใด.

จบอาทิสังเกต
มาติกาที่ ๑

๒. อันตสังเกต
(สังเกตอักษรหนปลาย)

๔๙. **อนฺตกฺขรํ ว ทสฺเสติ พนฺธจฺเฉโก กวิสฺสโร**
ยตฺถ ตํ อนฺตสงฺเกตํ วิญฺเญยฺยํ พนฺธวิญฺญุนา.

แปล กวีผู้ยิ่งใหญ่ ฉลาดในการประพันธ์ แสดงอัขระหนปลายเท่านั้น ในพันธะใด พันธะนั้น ซึ่งทราบว่าชื่อ "อันตสังเกต"

(คาถานี้เป็นคาถามาติกาที่ ๒ คือเรื่องอันตสังเกต คือในพันธะ ได้แก่ถ้อยคำประพันธ์ หรือที่เรียกว่า คาถา ท่านผู้แต่งได้นำแต่อักขระหนปลายมาประพันธ์ไว้ แสดงว่านำอักษรหนปลายมาย่อไว้ ก็แสดงถึงอักขระหนต้นทั้งหมดได้ดังอุทาหรณ์ต่อไปนี้)

๕๐. **มินฺตา ทส ปทา ปญฺจ- ปญฺญาสวณฺณลงฺกตา**
ปูริตา เยน โส โลเก อคฺคปุคฺคลตํ คโต.

แปล บท ๑๐ ประการมี มิ อักขระเป็นที่สุด ประดับด้วยอักขระ ๕๕ อักขระ อันท่านผู้ใดบำเพ็ญเต็มที่แล้ว ท่านผู้นั้นย่อมถึงความเป็นบุคคลผู้เลิศในโลก.

(บท ๑๐ ประการมี มิ อักขระเป็นที่สุดนั้น ได้แก่บารมี ๑๐ ประการคือ-

๑. ทานบารมี	บาลีว่า	ทานปารมิ
๒. ศีลบารมี	"	สีลปารมิ
๓. เนกขัมมบารมี	"	เนกฺขมฺมปารมิ
๔. ปัญญาบารมี	"	ปญฺญาปารมิ
๕. วิริยบารมี	"	วิริยปารมิ
๖. ขันติบารมี	"	ขนฺติปารมิ
๗. สัจจบารมี	"	สจฺจปารมิ
๘. อธิษฐานบารมี	"	อธิฏฺฐานปารมิ
๙. เมตตาบารมี	"	เมตฺตาปารมิ
๑๐. อุเบกขาบารมี	"	อุเปกฺขาปารมิ

สังเกตอักขระสุดท้ายจะเห็นว่า มิ ทั้ง ๑๐ บท และถ้านับเป็นอักษรแต่ละพยางค์ก็จะได้ ๕๕ อักษร วิธีนับนั้นให้นับเป็นพยางค์เช่น ทานปารมิ ก็นับ –ทา-น-ปา-ร-มิ- ๕ อักษร –สี-ล-ปา-ร-มิ- ๕ อักษรดังนี้เป็นต้นนับ จนถึง อุ-เปกฺ-ขา-ปา-ร-มิ- ๖ อักษร รวมทั้งหมดก็จะได้ ๕๕ อักษร ตามจำนวนที่ท่านกล่าวไว้ไม่ผิดเลย คุณสมบัติคือบารมีทั้ง ๑๐ ประการเหล่านี้ เป็นคุณสมบัติที่ทำให้ผู้บำเพ็ญเป็นบุคคลผู้เลิศในโลก ดังเช่นพระพุทธเจ้าของเราได้ทรงบำเพ็ญเต็มที่แล้ว จึงทรงเป็นพระบรมศาสดา

เรื่องเกี่ยวกับบารมีนี้ขอฝากมติไว้ณ ที่นี้ตามที่ได้ศึกษาค้นคว้าและสอบสวนแล้วเห็นอธิบายดังนี้-

บารมีมาจากคำบาลีว่า ปารมิ ซึ่งแปลตามที่อาจารย์สอนมาว่า "คุณสมบัติอันทำให้ถึงฝั่งพระนิพพาน" บ้าง "คุณสมบัติที่เต็ม" บ้าง แต่ตามที่คิดเห็นตามแนวทางแห่งศัพท์ ควรจะแปลว่า "คุณสมบัติอันเป็นเหตุถึงปรมธรรม" หมายความว่า "ชีวิตแต่ละชีวิตนั้น มีจุดสูงสุดอยู่จุดหนึ่ง จุดนั้นคือ "ปรมะ" คือ "ไม่มีอื่นยิ่งกว่า" จุดที่เป็น ปรมะ นั้น ก็คือ พระนิพพาน ตามพระพุทธภาษิตในวันจาตุรงคสันนิบาตที่ว่า

"นิพฺพานํ ปรมํ วทนฺติ พุทฺธา"

"พระพุทธเจ้าทั้งหลาย กล่าวพระนิพพานว่าเป็นปรมะ"

การที่บุคคลจะดำเนินชีวิตถึงจุดสุดยอดของชีวิตได้นั้น จะต้องสร้างพื้นฐานในตนให้เหมาะสมที่จะรองรับปรมธรรมนั้นได้ พื้นฐานในตนนั้น ก็ได้แก่ "อชฺฌาสย" ที่แปลว่า "อัธยาศัย" อัธยาศัยที่จะรองรับปรมธรรมตามที่ปรากฏท่านเรียกว่า "อัธยาศัยของโพธิสัตว์" มี ๖ ประการ คือ-

๑. อโลภชฺฌาสย	อัธยาศัยไม่โลภ
๒. อโทสชฺฌาสย	อัธยาศัยไม่โกรธ
๓. อโมหชฺฌาสย	อัธยาศัยไม่หลง
๔. เนกฺขมฺมชฺฌาสย	อัธยาศัยปลีกตนออกจากกาม
๕. นิสฺสรณชฺฌาสย	อัธยาศัยสลัดออก
๖. ปวิเวกชฺฌาสย	อัธยาศัยสงบเงียบ

ท่านที่สมบูรณ์ด้วยอัธยาศัยดังนี้ จึงจะเป็นผู้มีพื้นฐานในตนสำหรับจะรองรับปรมธรรม แม้นยังบกพร่องอยู่ก็ไม่มีทางที่จะบรรลุปรมธรรมได้ ดังนี้ท่านผู้มุ่งตรงต่อปรมธรรม ก็จำต้องสร้างอัธยาศัยของตนตามแนวนี้ ได้แก่บำเพ็ญบารมีเพื่อสร้างอัธยาศัยทั้ง ๖ ให้เกิดขึ้นในตน เพราะบารมีทั้ง ๑๐ ประการนั้นจะช่วยสร้างเสริมอัธยาศัยทั้ง ๖ ดังนี้-

ทานบารมี	สร้าง	อโลภัชฌาสัย
ศีลบารมี	"	อโทสัชฌาสัย
ขันติบารมี	"	"
เมตตาบารมี	"	"
ปัญญาบารมี	"	อโมหัชฌาสัย
เนกขัมมบารมี	"	เนกขัมมัชฌาสัย
วิริยบารมี	"	นิสสรณัชฌาสัย
สัจจบารมี	"	"
อธิษฐานบารมี	"	"
อุเบกขาบารมี	"	ปวิเวกัชฌาสัย

การบำเพ็ญบารมีเป็นการสร้างอัธยาศัย อันจะเป็นพื้นฐานให้บรรลุปรมธรรม ฉะนั้น บารมี หรือ ปารมิ จึงแปลว่า "คุณสมบัติที่ทำให้บุคคลบรรลุปรมะ" คือจุดสุดยอดของชีวิต เพราะจุดสุดยอดของชีวิตนั้นไม่มีจุดยืนไหนยิ่งไปกว่าจุดนี้ คือไม่มีจุดอะไรที่จะประเสริฐเลิศล้ำกว่าพระนิพพาน และผู้ที่จะบรรลุปรมธรรมได้ ก็ต้องบำเพ็ญบารมีทั้ง ๑๐ นี้ ไม่บำเพ็ญก็ไม่มีทางที่จะบรรลุได้

ที่กล่าวมานี้เป็นเพียงมติของผู้แปลเท่านั้น ขอฝากไว้เพื่อรับวิจารณ์ของท่านผู้ใคร่ธรรมทั้งปวง)

๕๑. **วานฺตา ทส ปทา ปญฺจ- ปญฺญาสวณฺณลงฺกตา**
สุจิณฺณา วจสา เยน จิตฺเตนฺตฺโถ ตุ โส สุขี.

แปล บททั้ง ๑๐ มี วา เป็นที่สุด ประดับด้วยอักษร ๕๕ อักษร อันผู้ใดสั่งสมดีแล้วด้วยวาจา และจดจำความหมายไว้ดีด้วยจิต ผู้นั้นมีความสุข.

(คาถานี้หมายถึงพระคุณ ๑๐ บท คือที่เรียกกันเป็นสามัญว่า อิติปิโส ซึ่งขอนำมาบันทึกไว้ดังต่อไปนี้-

อิติปิ โส ภควา แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้ทรงพระภาคเจ้าพระองค์นั้น

๑. อรหํ	ทรงเป็นพระอรหันต์
๒. สมฺมาสมฺพุทฺโธ	ทรงเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
๓. วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน	ทรงสมบูรณ์ด้วยวิชชาและจรณะ
๔. สุคโต	เสด็จไปดีแล้ว
๕. โลกวิทู	ทรงรู้แจ้งโลก
๖. อนุตฺตโร	ไม่มีผู้อื่นยิ่งกว่า
๗. ปุริสทมฺมสารถิ	ทรงฝึกบุรุษที่ควรฝึก
๘. สตฺถา เทวมนุสฺสานํ	ทรงเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์
๙. พุทฺโธ	ทรงเป็นพุทธะ
๑๐. ภควา	ทรงจำแนกพระธรรม

พระคุณทั้ง ๑๐ บทนี้ ถ้านับอักษรคงได้ ๕๕ อักษร คือนับตั้งแต่ อิติปิโส จนถึงบทสุดท้ายคือ ภควา ได้ ๕๕ อักษรพอดี และมีอักษรคือ วา เป็นอักขระสุดท้าย ตามที่ระบุในคาถา แต่ท่านโบราณาจารย์นับถึง ติ คือ ภควาติ กำหนดเป็น ๕๖ อักษร และกล่าวว่า "พระคุณของพระพุทธเจ้า ๕๖" ดังนี้ ความพิสดารอื่นๆ โปรดดูคาถาที่ ๑๕ ตอนอาทิสังเกตประกอบกัน)

๕๒. ติปทํ มนสากาสิ ตานฺตมฏฺฐกฺขรํ สทา
โย โส เจนฺติมเทหฏฺโฐ สิวํ ทุกฺขกฺขยํ คโต.

แปล บุคคลใด กระทำบททั้ง ๓ มี ๘ อักษร มีอักษร ตา เป็นที่สุดไว้ในใจทุกเมื่อ บุคคลนั้น ถ้าเป็นผู้ตั้งอยู่ในฐานะที่มีร่างกายเป็นครั้งที่สุด ย่อมเป็นผู้บรรลุพระนิพพานอันเป็นที่สิ้นทุกข์

(คาถานี้แสดงถึงไตรลักษณะ ท่านกล่าวว่า บททั้ง ๓ มี ๘ อักษร และมีอักษรคือ ตา เป็นที่สุด ดังนี้-

อนิจฺจํ	นับได้	๓ อักษร
ทุกฺขํ	"	๒ อักษร
อนตฺตา	"	๓ อักษร

รวมทั้งหมด ๘ อักษร และมีอักษรคือ "ตา" เป็นที่สุดคือบท อนตฺตา

เรื่องของไตรลักษณะนี้มีอรรถาธิบายอยู่มากสำนวน ทั้งเก่าและใหม่ หรือจะหาอธิบายได้จากพระคัมภีร์สัจจสังเขปก็ได้ ในที่นี้ขอกล่าวโดยย่อๆ ว่า ไตรลักษณะนั้น ย่อมปรากฏที่นามรูป จะไปดูที่อื่นเป็นไม่พบ และเครื่องมือที่ใช้ในการดูไตรลักษณะนั้น พระพุทธเจ้าได้โปรดประทานไว้แล้ว คือวิปัสสนา จะใช้เครื่องมืออื่น เช่นความคาดคะเน หรือการทดสอบอย่างอื่นเพื่อเห็นไตรลักษณะนั้น เป็นไม่มีหนทางทีเดียว วิปัสสนาเท่านั้น ที่เป็นญาณส่องเห็นไตรลักษณะอันปรากฏนามรูปได้ การบำเพ็ญวิปัสสนานั่นแหละ คือการกระทำไตรลักษณะไว้ในใจ ถ้าท่านผู้นั้นดำรงในฐานะที่มีอัตภาพเป็นครั้งสุดท้าย ก็จะบรรลุพระนิพพานได้)

๕๓. ฐาเน ปญฺจวิเธ ฐานโต ตโย ปุคฺคลมุตฺตมา
วานฺติ เต ปเภทาน ปนฺนรสํ ปกาสิตา.

แปล บุคคลผู้สูงสุด ๓ ประการย่อมอยู่ในสถาน ๕ แห่ง มีอักษร "ฐ" เป็นที่สุด บุคคลเหล่านั้นท่านประกาศไว้ ๑๕ โดยประเภท.

(บุคคลผู้สูงสุด ๓ ประเภทนั้น พระฎีกาจารย์ระบุไว้ว่าคือ-
- ท่านผู้ดำรงอยู่ในอนาคามิผล ๑
- ท่านผู้ดำรงอยู่ในอรหัตมรรค ๑
- ท่านผู้ดำรงอยู่ในอรหัตผล ๑

ที่ว่า "อยู่ในสถาน ๕ แห่ง มีอักษร "ฐ" เป็นที่สุดนั้น หมายถึงพรหมโลกชั้นสุทธาวาส ๕ ชั้นคือ

- อวิหา	มีอายุ	๑,๐๐๐	กัป
- อตัปปา	"	๒,๐๐๐	กัป
- สุทัสสา	"	๔,๐๐๐	กัป
- สุทัสสี	"	๘,๐๐๐	กัป
- อกนิฏฐะ	"	๑๖,๐๐๐	กัป

สุทธาวาสที่ ๕ มีอักษรคือ ฐ เป็นอักษรสุดท้าย.

สุทธาวาสทั้ง ๕ ชั้นนี้เป็นสถานที่อยู่ของท่านผู้บรรลุอนาคามิผล ซึ่งในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า มี ๕ ประเภท คือ-

๑. อนฺตราปรินิพฺพายี

๒. อุปหจฺจปรินิพฺพายี

๓. อสงฺขารปรินิพฺพายี

๔. สสงฺขารปรินิพฺพายี

๕. อุทฺธํโสโต อกนิฏฺฐคามี

พระอนาคามีทั้ง ๕ นี้ ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า-

๑. พระอนาคามีที่บังเกิดในสุทธาวาสชั้นใดชั้นหนึ่ง ยังไม่ทันถึงกึ่งกลางของอายุ คือ กำหนดเวลาที่จะอยู่ในภพนั้นๆ ปรินิพพานไป ชื่อว่า อนฺตราปรินิพฺพายี ปรินิพพานระหว่างอายุ.

๒. ที่ไปบังเกิดแล้ว ดำรงอยู่พ้นกึ่งกลางอายุในภพนั้น จึงปรินิพพาน เรียกว่า อุปหจฺจปรินิพฺพายี ปรินิพานเกือบหมดอายุ.

๓. ที่ไปบังเกิดแล้ว ทำให้มรรคผลเบื้องสูง คืออรหัตมรรคบังเกิดขึ้นได้ โดยไม่ต้องปรับปรุง คือไม่ต้องประกอบความเพียร เรียก อสงฺขารปรินิพฺพายี ปรินิพพานโดยไม่ต้องปรับปรุง

๔. ที่ไปบังเกิดแล้ว ยังต้องปรับปรุง คือต้องประกอบความเพียร จึงยังมรรคเบื้องสูงให้เกิดขึ้นได้ เรียกว่า สสงฺขารปรินิพฺพายี ปรินิพพานต้องปรับปรุง

๕. ที่ไปบังเกิดในชั้นใดแล้ว ยังต้องขึ้นไปบังเกิดสูงกว่าชั้นนั้น จนถึงอกนิฏฐ์ เรียกว่า อุทฺธํโสโตอกนิฏฺฐคามี มีกระแสในเบื้องบนไปถึงชั้นอกนิฏฐ์

ส่วนที่ว่า จำแนกปลีกย่อยออกไปเป็น ๑๕ นั้น จะมีอธิบายประการใดยังไม่เห็นความได้เด่นชัด จะเป็นด้วยท่านมุ่งหมายถึงท่านอุตตมบุคคลทั้ง ๓ ประเภทนั้น คูณกับพระอนาคามี ๕ (๓ x ๕) ก็เป็น ๑๕ ดังนี้กระมัง ถ้าการนับเช่นนี้เป็นการถูก ก็หมายความว่า ที่ว่า อุตตมบุคคลนั้นก็ต้องบรรลุอนาคามิผลก่อนในมนุษย์นี้ ครั้นสิ้นชีวิตแล้ว ไปบังเกิดในชั้นสุทธาวาสและบรรลุอรหัตมรรคอรหัตผลในสุทธาวาสนั้น เช่นนี้ก็พอจะเห็นความได้ แต่ก็ยังรู้สึกมัวอยู่นั่นเอง ขอฝากไว้ก่อน)

๕๔. **โทนาคฺคีโข ปริยนฺตา สุขมุลฺลปกาสกา**
จตุปฺปทา มหตฺถาว สพฺพญฺญูชินเทสิตา.

แปล บท ๔ บทมีอักษร คือ โท, นา, คฺคี และโข เป็นที่สุด เป็นบทประกาศอย่างเด่นชัดซึ่งความสุข มีประโยชน์มากแท้ พระชินเจ้าผู้สัพพัญญูตรัสเทศนาไว้.

(คาถานี้ เป็นเรื่องของอันตสังเกต คือกำหนดอักขระสุดท้าย ของบทคาถาหนึ่งๆ ท่านย่อมาจากพระคาถานี้ คือ-

-สุโข พุทฺธานมุปฺปา<u>โท</u>	การเสด็จอุปบัติแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย นำความสุขมาให้
-สุขา สทฺธมฺมเทส<u>นา</u>	การแสดงพระสัทธรรมนำความสุขให้
-สุขา สงฺฆสฺส สาม<u>คฺคี</u>	ความพร้อมเพรียงของหมู่ นำความสุขมาให้
-สมคฺคานํ ตโป <u>สุโข</u>	ความเพียรของหมู่คนที่พร้อมเพรียงกัน นำความสุขมาให้

โปรดสังเกตอักษรท้ายของบาทคาถาแต่ละบาท ซึ่งเป็นอักษรที่ท่านระบุไว้ในคาถาที่ท่านแต่ง จะเห็นความได้ชัดแจ้ง)

จบอันตสังเกต
มาติกาที่ ๒

๓. อาทยันตสังเกต

(กำหนดอักขระต้นและที่สุด)

๕๕. **ยตฺถาทฺยนฺตกฺขเร วิญฺญู ทสฺเสติ น จ เสสเก**
ตนฺตุ อาทฺยนฺตสงฺเกตํ วิญฺเญยฺยํ พนฺธวิญฺญุนา.

แปล ในพันธะใด วิญญู ผู้รู้แสดงอักขระเบื้องต้นและอักขระที่สุดไว้ ไม่แสดงอักขระที่เหลือ ก็พันธะนั้น ท่านผู้รู้พันธะ พึงทราบว่า อาทยันตสังเกต.

(คาถานี้เริ่มชี้แจงข้อที่ว่าด้วยการกำหนดอักขระเบื้องต้นและอักขระเบื้องปลาย ท่านให้กำหนดว่า ในพันธะคือคาถาหรือคำที่ร้อยกรอง การรจนาแสดงแต่อักขระเบื้องต้นและเบื้องปลายไว้ แต่ไม่แสดงอักขระอื่นๆ ไว้ ก็ให้สังเกตอักขระทั้งเบื้องต้นและเบื้องปลาย ซึ่งผู้มีความรู้พันธะย่อมเข้าใจได้เป็นอย่างดี ดังอุทาหรณ์ต่อไปนี้)

๕๖. **ถนฺตา ตีปิฏกา อาทิ เทสิตาปิ วิสุํ วิสุํ**
เอเกกํ อุทฺธริตฺวาน วิภเช ปฏิปาฏิยา.

แปล พระไตรปิฎก มีอักขระคือ อ เป็นเบื้องต้น มีอักขระคือ ถ เป็นที่สุด แม้พระผู้ทรงพระภาคเจ้าทรงเทศนาไว้แผนกหนึ่งๆ บัณฑิตพึงยกขึ้นทีละข้อๆ จำแนกโดยลำดับ.

(คาถานี้แสดงถึงพระไตรปิฎก ที่พระผู้ทรงพระภาคเจ้าทรงเทศนาไว้ โดยอเนกปริยาย มีข้อความต่างๆ แต่เมื่อจะกำหนดเบื้องต้นและที่สุดของพระพุทธวจนะนั้นแล้ว ก็ตั้งต้นด้วยอักขระคือ <u>อ</u> และลงท้ายด้วยอักขระคือ <u>ถ</u>

ที่ว่าตั้งต้นด้วยอักขระคือ <u>อ</u> หมายถึงว่า พระพุทธดำรัสครั้งแรกภายหลังจากตรัสรู้ตั้งต้นด้วยอักขระนั้น ได้แก่พระพุทธดำรัสที่ว่า-

"อเนกชาติสํสารํ สนฺธาวิสฺสํ อนิพฺพิสํ
คหการํ คเวสนฺโต ทุกฺขา ชาติ ปุนปฺปุนํ
คหการก ทิฏฺโฐสิ ปุน เคหํ น กาหสิ
สพฺพา เต ผาสุกา ภคฺคา คหกูฏํ วิสงฺขตํ
วิสงฺขารคตํ จิตฺตํ ตณฺหานํ ขยมชฺฌคา

เราเที่ยวค้นหาตัณหา ที่เป็นตัวสร้างเรือนคืออัตตภาพ เมื่อไม่พบ จำต้องท่องเที่ยวไปสู่ความเวียนว่ายตายเกิด ตลอดชาติเป็นอันมาก การเกิดนำทุกข์มาให้บ่อยๆ ดูกรตัณหาผู้สร้างเรือนคืออัตตภาพเจ้าถูกเราพบเห็นแล้ว เจ้าจะสร้างเรือนต่อไปไม่ได้ และสีข้างของเจ้าทุกชิ้นเราก็หักเสียหมดแล้ว ยอดเรือนเราก็รื้อเสียแล้ว จิตบรรลุถึงธรรมที่ปราศจากการปรุงแต่งแล้ว เราบรรลุถึงธรรมอันเป็นที่สิ้นตัณหาได้แล้ว.

พระพุทธพจน์บทนี้ พระอาจารย์แต่ก่อนท่านกล่าวว่า เป็นพระปฐมพจน์ตั้งต้นด้วยอักขระคือ อ โปรดสังเกตบทแรกคือ “อเนก-.” ฉะนั้น ท่านจึงว่าตั้งต้นด้วย อ

ที่ว่า มีอักขระคือ “ถ” เป็นที่สุดนั้น หมายถึงพระพุทธดำรัสอันเป็นครั้งสุดท้ายที่ตรัสเหนือปรินิพพานมัญจาอาสน์ ภายใต้ร่มสาละทั้งคู่ ในอุทยานแห่งมัลลกษัตริย์ณ กรุงกุสินารา เป็นพระดำรัสอันมีอักขระคือ ถ เป็นอักขระสุดท้าย คือ-

“อามนฺตยามิ โว ภิกฺขเว
ปฏิเวทยามิ โว ภิกฺขเว
ขยวยธมฺมา สงฺขารา
อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ.

“ภิกษุทั้งหลาย เราขอเตือนเธอทั้งหลาย เราขอกล่าวย้ำแก่เธอทั้งหลาย สังขารทั้งหลาย มีความสิ้นไปเสื่อมไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงยังประโยชน์ให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาท”

พระพุทธเจ้าดำรัสนี้เป็นพระดำรัสสุดท้าย ต่อจากนี้แล้ว ก็มิได้พระดำรัสอะไรอีกเลย จนเสด็จดับขันธปรินิพพาน โปรดสังเกตอักขระสุดท้ายแห่งพระดำรัสนี้คือ ถ

คาถานี้ท่านประพันธ์ไว้หมายถึงว่า พระพุทธวจนะที่เรียกว่า พระไตรปิฎก นั้น ขึ้นต้นด้วยอักขระคือ อ และสุดท้ายด้วยอักขระคือ ถ ดังนี้แล.)

๕๗. **ยนฺตา อุสุวิธา นฺยาที เภทคมฺภีรสํยุตา**
ทีเปนฺติ สพฺพปาณีนํ โคโคปทานุคามินํ

แปล กองธรรม ๕ กอง มีอักขระคือ นิ เป็นต้น มีอักขระคือ ย เป็นที่สุด มีความลึก ๔ ประการ ย่อมแสดงหนทางดำเนินถึงมนุสสโลก สวรรค์ และพระนิพพาน แก่ผู้มีปาณะทั้งปวง.

(คาถานี้ ท่านแสดงถึงพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าโดยปริยายหนึ่ง คือกำหนดอักขระหนต้นและหนปลาย แต่กองธรรมทั้งหมดที่ว่า มี นิ อักขระเป็นหนต้น มี ย อักขระเป็นหนปลาย คือคำว่า “นิกาย” จำแนกเป็น ๕ เหมือนดังที่กล่าวมาในอาทิสังเกตข้างต้น คือ-

- ทีฆนิกาย หมวดธรรมที่เป็นเรื่องยาว
- มัชฌิมนิกาย หมวดธรรมที่เป็นเรื่องกลางๆ
- สํยุตตนิกาย หมวดธรรมย่อๆ
- อังคุตตรนิกาย หมวดธรรมที่เป็นข้อๆ
- ขุททกนิกาย หมวดธรรมเล็กๆ น้อยๆ

หมวดธรรมทั้ง ๕ นิกายนี้ มีความลึกซึ้ง ๔ ประการคือ-

- อตฺถคมฺภีร	ลึกซึ้งโดยอรรถ
- ธมฺมคมฺภีร	ลึกซึ้งโดยธรรม
- เทสนาคมฺภีร	ลึกซึ้งโดยเทศนา
- ปฏิเวธคมฺภีร	ลึกซึ้งโดยปฏิเวธ (การแทงตลอด)

พระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งกำหนดโดยนิกาย ทรงคัมภีรภาพ ๔ ประการดังนี้ เป็นสภาพที่ชี้แจงสมบัติ คือ มนุสสสมบัติ สวรรคสมบัติ และพระนิพพาน แก่สรรพปาณชาติในพิภพ บุคคลผู้ปฏิบัติตาม ย่อมได้รับผลตามสมควรแก่การปฏิบัติอย่างแน่นอน.

ศัพท์ที่ท่านนำมาประพันธ์ในคาถานี้ มีบางศัพท์ที่ควรอธิบายไว้ ดังนี้-

- อุสุวิชา แปลว่า ๕ ประการ ๕ อย่าง คำว่า อุสุ แปลว่า ลูกศร แต่เป็นศัพท์สังขยา ให้แปลว่า "๕" จะมีอธิบายในเมื่อถึงข้อที่ว่า "โลกสัญญา"
- เภทคมฺภีรสํยุตา ประกอบด้วยความลึกซึ้ง ๔ ประการ หรือมีความลึกซึ้ง ๔ ประการ ๔ ประการ คำว่า "เภท" แปลว่าประเภท ความแตกต่าง ท่านให้แปลว่า ๔ เป็นสังขยาประเภทหนึ่งเหมือนกัน
- โคโคปทคามินํ แปลว่า "ซึ่งหนทางอันยังบุคคลให้ดำเนินถึงมนุสสโลก ฯลฯ" โคศัพท์ทั้งสองที่ปรากฏนั้น พระฎีกาจารย์อธิบายว่า โคศัพท์ในคาถานี้เป็นคำบอกแผ่นดินสวรรค์ (แปลว่า แผ่นดินศัพท์หนึ่ง แปลว่า สวรรค์ศัพท์หนึ่ง)

ท่านได้นำคาถาพรรณนาความของโคศัพท์มากล่าวไว้ดังนี้ว่า-

โคสทฺโท สคฺครํสีสุ วชิราชูนวาริสุ
ทิสานยนจนฺเทสุ ปสุมฺหิ วจเน ภุวิ.

โคศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถะคือ สวรรค์, รัศมี, เพชร, อารมณ์, น้ำ, ดวงอาทิตย์, ดวงจันทร์, สัตว์เลี้ยง, ถ้อยคำ, แผ่นดิน.

ส่วนนิพพาน แปลจากศัพท์คือ "ปท" ซึ่งพระฎีกาจารย์กล่าวว่า "ปทสทฺโท นิพพานวาจโก ปทศัพท์บอกพระนิพพาน คือแปลว่า "พระนิพพาน"

๕๘. **ฐยนฺตา ทส ปทา ปาที ยสฺส ติฏฺฐนฺติ ปณฺฑเร**
มหิโคปทจกฺกานิ ลภเต โส น สํสโย.

แปล บท ๑๐ ประการมีอักขระคือ ปา เป็นเบื้องต้น ฐิ เป็นที่สุด ตั้งอยู่ในใจของบุคคลใด บุคคลนั้นย่อมได้มนุสสมบัติ สวรรคสมบัติ และนิพพานสมบัติ ไม่ต้องสังสัยเลย.

ในคาถานี้บท ๑๐ ประการมีอักขระคือ ปา เป็นต้น ฐิ เป็นที่สุด ได้แก่ กุศลกรรมบถ ๑๐ ประการคือ-

กายกรรม ๓

- ปาณาติปาตา เวรมณี	เจตนางดเว้นจากปาณาติบาต
- อทินฺนาทานา เวรมณี	เจตนางดเว้นจากอทินนาทาน
- กาเมสุ มิจฺฉาจารา เวรมณี	เจตนางดเว้นจากมิจฉาจารในกามทั้งหลาย

วจีกรรม ๔

- มุสาวาทา เวรมณี	เจตนางดเว้นจากมุสาวาท
- ผรุสาย วาจาย เวรมณี	เจตนางดเว้นจากผรุสวาจา
- ปิสุณาย วาจาย เวรมณี	เจตนางดเว้นจากปิสุณวาจา
- สมฺผปฺปลาปา เวรมณี	เจตนางดเว้นจากสัมผัปปลาปะ

มโนกรรม ๓

- อนภิชฺฌา	ความไม่เพ่งเล็งสมบัติของผู้อื่น
- อพฺยาปาท	ความไม่พยาบาท
- สมฺมาทิฏฺฐิ	ความเห็นชอบ

กุศลกรรมบถ ๑๐ ประการเหล่านี้ มีอักขระคือ ปา เป็นต้น คือ ปาณาติปาตาเวรมณี มีอักขระคือ ฐิ เป็นที่สุดคือ สมฺมทิฏฺฐิ ธรรม ๑๐ ประการนี้มีมั่นคงในผู้ใด บุคคลนั้นย่อมได้สมบัติ ๓ ประการ ดังที่ท่านกล่าวเป็นศัพท์ว่า- "มหิโคปทจกฺกานิ" ซึ่งแยกศัพท์ออกเป็นดังนี้ คือ-

- มหิ	แผ่นดิน	มนุษย์โลก
- โค	สวรรค์	(ดูคาถาที่ ๕๗)
- ปท	นิพพาน	(")
- จกฺกานิ	สมบัติ	

เฉพาะศัพท์ จกฺก ซึ่งแปลในที่นี้ว่า "สมบัติ" นั้นพึงทราบตามที่พระฎีกาจารย์นำคาถาที่ปรากฏในอภิธานัปปทีปิกามาสาธกได้ดังนี้-

"รถงฺเค ลกฺขเณ ธมฺเม　　รถจกฺเกสฺวิริยาปเถ
จกฺกํ สมฺปตฺติยํ จกฺก-　　รตเน มณฺฑเล พเล
กุลาลภณฺเฑ อาณาย-　　มายุเธ ทานราสิสุ.

จักกศัพท์เป็นไปในอรรถคือ ส่วนประกอบแห่งรถ. ลักษณะ, ธรรม, ล้อรถ, อิริยาบถ, สมบัติ, จักรรัตน์, วงกลม, กำลัง, เครื่องทำภาชนะดิน อำนาจ, อาวุธ และกองทาน.
คาถาที่ ๕๘ มีอธิบายดังนี้แล)

๕๙. **มนฺตา ทส ปทา ทาที　　จตฺตาพีสกฺขรานฺวิตา**
วฑฺฒมนฺติ ปณฺฑิเร ยสฺส　　ลภเต โส สุขํ วรํ.

แปล บท ๑๐ ประการมีอักขระคือ ทา เป็นเบื้องต้น ม เป็นที่สุดนั้น หมายถึง ปุญญกิริยาวัตถุ ๑๐ ประการคือ-

๑.	ทาน	การให้ (๒ อักขระ)
๒.	สีล	การรักษากายวาจาให้เรียบร้อย (๒ อักขระ)
๓.	ภาวนา	การบำเพ็ญทางใจ (๓ อักขระ)
๔.	ปตฺติทาน	การให้ส่วนบุญ (๔ อักขระ)
๕.	ปตฺตานุโมทนา	การอนุโมทนาส่วนบุญ (๖ อักขระ)
๖.	เวยฺยาวจฺจ	การช่วยขวนขวาย (๔ อักขระ)
๗.	อปจาย	ความอ่อนน้อม (๔ อักขระ)
๘.	ธมฺมเทสนา	การแสดงธรรม (๕ อักขระ)
๙.	ธมฺมสฺสวน	การฟังธรรม (๕ อักขระ)
๑๐.	ทิฏฺฐุชุกมฺม	การทำความเห็นให้ตรง (๕ อักขระ)

บุญญกิริยาวัตถุทั้ง ๑๐ ประการนี้ ตั้งต้นด้วยอักขระคือ ทา คือ ทาน สุดท้ายอักขระคือ ม ได้แก่ ทิฏฺฐุชุกมฺม และถ้านับเรียงอักขระตามที่วงเล็บไว้นั้น ก็จะได้จำนวน ๔๐ พอดี ตามที่กล่าวไว้)

๖๐. **มิจฺฉา ทาทิปฺธา ธฺยนฺตา จตฺุราปายคามิกา**

สมฺมา ทาทิปฺธา ธฺยนฺตา อมตปุรคามิกา.

แปล หนทางผิดมีอักขระคือ ทิ เป็นเบื้องต้น มีอักขระคือ ธิ เป็นที่สุด เป็นหนทางไปอบาย ๔ หนทางชอบมีอักขระคือ ทิ เป็นเบื้องต้น มีอักขระคือ ธิ เป็นที่สุดเป็นหนทางพาไปอมตบุรี.

(คาถานี้ หมายถึง มิจฉามรรค และสัมมามรรค ได้แก่ทิฏฐิเป็นต้น สมาธิเป็นที่สุด ที่ว่า มีอักระคือ ทิ เป็นต้น ก็คือต้นศัพท์ของทิฏฐิ ที่ว่าอักขระคือ ธิ เป็นที่สุดก็คือ อักขระสุดท้ายของศัพท์คือ สมาธิ เรื่องเกี่ยวกับองค์มรรคทั้ง ๘ นี้ ได้มีกล่าวมาครั้งหนึ่งแล้ว ในตอนที่ว่าด้วยอาทิสังเกต ถ้าเติม มิจฺฉา เข้าข้างหน้าเช่น ทิฏฺฐิเติม มิจฺฉา ก็เป็น “มิจฺฉาทิฏฺฐิ” ดังนี้ จนถึงสุดท้ายก็เป็น “มิจฺฉาสมาธิ” ดังนี้ เป็นทางผิดพาไปอบายภูมิทั้ง ๔ คือ-

๑.	นิรย	นรก
๒.	ปิตฺติวสย	แดนเปรต
๓.	วินิปาต	อสุรกาย ผู้มีอำนาจต่ำ
๔.	ติรจฺฉานโยนิ	กำเนิดดิรัจฉาน

ถ้านำศัพท์คือ สมฺมา เติมข้างหน้า ก็จะเป็น สมฺมาทิฏฺฐิ จนถึงที่สุดก็เป็น สมฺมาสมาธิ ก็เป็นทางพาไปนิพพาน

คาถานี้มีอธิบายดังนี้แล)

๖๑. **สาที สตฺติ ปทา กุขนฺตา ภูปาลวสุสนฺนิภา**
สุตา จ ธาริตา เยน นิโรโค โส สุขี สทา.

แปล บท ๗ ประการมีอักขระคือ ส เป็นเบื้องต้น มีอักขระคือ กุขา เป็นที่สุด เปรียบได้กับแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิ์ บุคคลใดสดับแล้ว และจำทรงไว้ บุคคลนั้นย่อมไร้โรค มีความสุขทุกเมื่อ.

(คาถานี้ ความจริงก็พ้องกันกับคาถาที่๑๘ แต่ในคาถานี้มีอรรถอีกนัยหนึ่ง พูดถึงแต่เพียงอักขระเบื้องต้น และเบื้องปลายคือ ส และ กุขา ก็ได้แก่ สติ ซึ่งเป็นประการแรกของโพชฌงค์ทั้ง ๗ และอุเปกฺขา เป็นโพชฌงค์ประการสุดท้าย โพชฌงค์ทั้ง ๗ ประการนี้ ในคาถานี้ระบุอานิสงส์ว่า ทำให้ผู้สดับและจำทรงหายโรค และมีความสุข หมายความว่า โพชฌงค์ ๗ ประการเป็นพุทธโอสถ เป็นธรรมโอสถ อาจบำบัดโรคอาพาธได้ มีเรื่องปรากฏเป็นตำนานของโพชฌงคปริตร กล่าวถึงสมัยหนึ่งพระมหากัสสป และพระโมคคัลานะอาพาธหนัก พระพุทธเจ้าเสด็จเยี่ยม ได้ตรัสโพชฌงค์ให้ฟัง ท่านทั้งสองได้ฟังแล้วก็หายอาพาธ แม้พระพุทธเจ้าทรงประประชวรหนักในคราวหนึ่ง พระจุนทะเข้าไปเฝ้าเยี่ยมพระองค์ตรัสให้พระจุนทะแสดงโพชฌงค์ให้ฟัง จบแล้วทรงหายประชวร ด้วยมีเรื่องเป็นตำนานปรากฏอยู่เช่นนี้ โพชฌงค์จึงเป็นบทสวดมนต์ในการบำเพ็ญกุศลพิธีสืบต่ออายุของชาวพุทธมาแต่โบราณกาล จนถึงปัจจุบัน ท่านผู้เป็นชาวพุทธผู้มีศรัทธามักจะนิมนต์พระมาสวดโพชฌงค์ในยามเจ็บไข้ ซึ่งหมดหวังที่จะรักษาให้หายแล้วเป็นการกระทำซึ่งได้ผลดีเพราะอำนวยประโยชน์ให้ทั้ง ๒ ทาง กล่าวคือ ถ้าเป็นบุญกุศลของตนที่จะยังไม่สิ้นอายุยังไม่สิ้นบุญในภพในชาตินั้น ก็จะอายุยืนนานไปได้ทาง ๑ หรือหมดบุญที่จะเป็นเชื้อให้สืบอายุไปอีก ก็เป็นอันได้บำเพ็ญกุศลในอาสันนสมัย เป็นอาสันนกุศล อาจอำนวยผลนั้นไปสู่สุคติได้อีกทาง ๑ นับเป็นบุญประเพณีที่ควรส่งเสริมให้ดำรงอยู่ต่อไป ตามนัยที่ท่านผู้รจนาคาถานี้ได้กล่าวถึงดังนี้แล.)

๖๒. **จตฺตาโร กิร นิโคฺรธา สีตจฺฉายา มโนรมา**
อินฺทปตฺถปุเร รมฺเม วิธูเรน สุโรปิตา.

แปล ได้ทราบว่า ต้นนิโครธ ๔ ต้น มีเงาร่มเป็นที่รื่นรมย์ใจ พระวิธูรปลูกไว้งามดี ในบุรีอินทปัตถ์อันน่ารื่นรมย์.

(คาถานี้กล่าวถึงคำสอนของพระวิธูรโพธิสัตว์ ผู้เป็นอำมาตย์ถวายอรรถธรรมแด่พระเจ้าโกรพยราช ราชาแห่งกุรุรัฐ อันมีนครอินทปัตถ์เป็นราชธานี กวีได้นำคำสอนนั้นมาเปรียบกับต้นนิโครธ อันร่มรื่น ต้นนิโครธที่เปรียบคำสอนทั้ง ๔ ของพระวิธูร ปรากฏต่อไปนี้)

๖๓. **นมูโล ปฐโม รุกฺโข ทุอคฺโค ปน ทุติโย**
สํมูโล ตติโย รุกฺโข เตอคฺโค ปุน ปจฺฉิโม.

แปล ต้นไม้ต้นที่ ๑ มี น เป็นเง่า แต่ต้นที่ ๒ มี ทุ เป็นยอด ต้นไม้ต้นที่ ๓ มี สํ เป็นเง่า แต่ต้นสุดท้ายมี เต เป็นยอด.

(คาถานี้ระบุต้นไม้ที่กล่าวไว้ในคาถาที่๖๓ ต้นที่๑ มีอักขระคือ น เป็นต้น ต้นที่๒ มี ทุเป็นยอด ต้นที่๓ มี สํ เป็นต้น ต้นที่๔ มี เต เป็นยอด รวมอักขระที่เป็นต้นไม้ทั้งต้นทั้งยอด ๔ อักขระ คือ น, ทุ, สํ, เต. อักขระทั้ง ๔ นี้เกจิอาจารย์ฝ่ายคาถาอาคมเรียกว่า "หัวใจพระวิธูร" บอกอุปเท่ส์ว่า ภาวนาดีแล้วตกจากที่สูงไม่เป็นอันตราย ท่านผู้รจนาคาถานี้ได้กล่าวถึงสรรพคุณต่อไปว่าดังนี้

๖๔. **เอเต โข จตุโร รุกฺขา ปญฺญาโภคททา อิธ**
สกฺกจฺจํ ปยิรุปาเสยฺย อตฺถิโก วรพุทฺธิมา.

แปล ต้นไม้ ๔ ต้นเหล่านี้แล อำนวยปัญญาและโภคะให้ในโลกนี้ ผู้มีปัญญาประเสริฐ ต้องการประโยชน์ พึงเข้าไปใกล้ชิดโดยเคารพ

(คาถานี้พรรณาอานิสงส์ของคาถาที่ ๖๓ ส่วนรายละเอียดนั้น จะปรากฏต่อไปตั้งแต่คาถาที่ ๖๙ ถึง คาถาที่ ๗๖)

๖๕. **อนคฺฆา จตุโร รุกฺขา อนนฺตผลทายกา**
กสฺสปโลกนาเถน มหาทเยน โรปิตา.

แปล ต้นไม้๔ ต้น หาค่ามิได้ อำนวยผลไม่มีที่สุด พระโลกนาถทรงพระนามว่ากัสสปผู้ทรงพระมหากรุณา ทรงปลูกไว้.

(คาถานี้ ท่านผู้รจนาได้นำพระพุทธโอวาทของพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่ากัสสป ๔ คาถา มาเปรียบเป็นต้นไม้๔ ต้น อันหาค่ามิได้ พึงทราบเรื่องในคาถาต่อไปนี้)

๖๖. **สมูโล ปฐโม รุกฺโข โย อคฺโค ปุน ทุติโย**
ชีมูโล ตติโย รุกฺโข ชอคฺโค ปน ปจฺฉิโม.

แปล ต้นไม้ต้นที่ ๑ มี ส เป็นเง่า แต่ต้นที่ ๒ มี โย เป็นยอด ต้นที่ ๓ มี ชี เป็นเง่า แต่ต้นสุดท้ายมี ช เป็นยอด.

(คาถานี้ แสดงถึงต้นไม้อันเปรียบด้วยพระพุทธโอวาทของพระพุทธกัสสป ซึ่งกำนดด้วยอักขระ ๔ อักขระ คือ ส, โย, ชี, ช. พึงทราบโดยอธิบายต่อไป.)

๖๗. **เอเต โข จตุโร รุกฺขา สาธูนํ ผลกามินํ**
สาธุกํ ปฏิปนฺนานํ มธุรปฺผลทายกา.

แปล ต้นไม้ ๔ ต้นเหล่านี้แล อำนวยผลมีรสอร่อย แก่หมู่สาธุชน ผู้ต้องการผล ปฏิบัติแล้วเป็นอันดี.

(ถาคานี้ พรรณนาอานิสงส์ของพระโอวาทของพระพุทธกัสสป ซึ่งเปรียบกับต้นไม้ ๔ ต้นว่าให้ผลอร่อยแก่ท่านสาธุชนผู้ต้องการผล และปฏิบัติตามพระโอวาทเป็นอันดี ส่วนอธิบายความพิสดารของต้นไม้ทั้ง ๒ ชุด มีอย่างไร ท่านกล่าวไว้ต่อไป.)

๖๘. กตเม จตฺโร รุกฺขา วิธุเรน สุโรปิตา
กตเม จตฺโร รุกฺขา กสฺสปชินโรปิตา.

แปล ต้นไม้ ๔ ต้นเหล่าไหน ที่พระวิธูรปลูกไว้งามดีแล้ว ต้นไม้ ๔ ต้น เหล่าไหน ที่พระชินเจ้ากัสสปทรงปลูกไว้แล้ว.

(คาถานี้ดำเนินกระแสความเพื่อที่จะตอบปัญหาเรื่องต้นไม้ของพระวิธูร ๔ ต้น คือ น, ทุ, สํ, เต และต้นไม้ของพระโลกนาถกัสสป ๔ ต้น คือ ส, โย, ชี, ช ซึ่งท่านอธิบายต่อไป)

๖๙. น สาธารณทารสฺส น ภุญฺเช สาธุเมกโก
น เสเว โลกายติกํ เนตํ ปญฺญาย วฑฺฒนํ.

แปล ผู้ครองเรือน ไม่พึงมีภรรยาเป็นหญิงสาธารณ์ ไม่พึงบริโภคของดีคนเดียว ไม่พึงสร้องเสพโลกายติศาสตร์ เพราะเรื่องนั้น มิใช่เป็นเรื่องที่ทำให้ปัญญาเพิ่มพูน

(คาถานี้เปรียบกับต้นไม้ต้นที่ ๑ ซึ่งได้กล่าวมาแล้วว่า มี น เป็นเง่า ก็คือตั้งต้นด้วยอักขระคือ น นั้นเอง พึงสังเกตได้จากคำว่า น นำบาทคาถาทั้ง ๔ บาท มีความที่น่าสังเกตอยู่เป็นบางประการดังต่อไปนี้–

- หญิงสาธารณ์ คำนี้มีข้อที่น่าฉงน คือคำว่าสาธารณ์ แปลตรงจากศัพว่า "สาธารณ" ซึ่งแปลว่าทั่วไป ความหมายที่ใกล้ชิดกับคำนี้ก็คือ "เสเพล" คือ "หญิงทั่วไป" นั่นเอง
- โลกายติศาสตร หมายถึงคัมภีร์ที่พูดถึงเรื่องเกี่ยวกับโลก เช่น โลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุด โลกไม่มีที่สุด เรื่องเหล่านี้ ไม่ทำให้ปัญญารุ่งเรืองแต่อย่างใด

คาถานี้มีข้อสังเกต ดังนี้แล)

๗๐. สีลวา วตฺตสมฺปนฺโน อปฺปมตฺโต วิจกฺขโณ
นิวาตวุตฺติ อตฺถทฺโธ สุรโต สขิโล มุทุ.

แปล ผู้ครองเรือน พึงเป็นผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยวัตร ไม่ประมาท มีพิจารณา ประพฤติถ่อมตน ไม่เป็นคนกระด้าง แช่มชื่น ผูกมิตรกับคนทั่วไป เป็นคนอ่อนโยน.

(คาถานี้ เปรียบต้นไม้ต้นที่ ๒ คือมี ทุ เป็นยอด พึงสังเกตคำสุดท้ายของคาถานี้ คือคำว่า "มุทุ" นอกจากนั้น ก็พรรณนาคุณสมบัติอันเป็นข้อที่ผู้ครองเรือนควรจะมี)

๗๑. สงฺคเหตา ว มิตฺตานํ สํวิภาคี วิธานวา
ตปฺเปยฺย อนฺนปาเนน สทา สมณพฺราหฺมเณ.

แปล ผู้ครองเรือน พึงเป็นผู้สงเคราะห์หมู่มิตร ชอบแบ่งปัน เข้าใจจัดการงานเลี้ยงดูสมณพราหมณ์ให้อิ่มหนำด้วยข้าวและน้ำ ในกาลทุกเมื่อ.

(คาถานี้เปรียบต้นไม้ที่๓ คือมี สํ เป็นเง่า พึงสังเกตคำต้นของคาถา คือ“สงฺคเหตา ว” นอกจากนั้น ก็เป็นข้อปฏิบัติที่ผู้ครองเรือนควรถือเป็นหลักในการครองเรือนตลอดไป)

๗๒. ธมฺมกาโม สุตาธาโร ภเวยฺย ปริปุจฺฉโก
สกฺกจฺจํ ปยิรุปาเสยฺย สีลวนฺเต พหุสฺสุเต.

แปล ผู้ครองเรือน พึงเป็นผู้ใคร่ธรรม จำทรงสุตะไว้ ชอบไต่ถาม พึงเข้าหาท่านผู้ทรงศีล เป็นพหูสูตร โดยเคารพ.

(คาถานี้เปรียบต้นไม้ต้นที่๔ คือมีเต เป็นยอด พึงสังเกตคำสุดท้ายของคาถาคือ พหุสฺสุเต นอกนั้น ก็ระบุข้อที่ผู้ครองเรือนพึงปฏิบัติเช่นเดียวกัน)

(คาถาทั้ง ๔ นี้ ท่านนำอักขระหนต้นของคาถาที่ ๑ และที่ ๓ อักขระหนปลายของคาถาที่ ๒ และที่ ๔ มากล่าวไว้เพียง ๔ อักขระ ท่านผู้ศึกษากำหนดจำเพียง ๔ อักขระ ก็จะกำหนดได้ถึง ๔ คาถา ซึ่งเป็นหลัก ปฏิบัติสำหรับผู้ครองเรือน หมายความว่า ผู้ครองเรือนต้องบริกรรม หรือภาวนาหัวใจของพระวิธูร คือ น, ทุ, สํ เต. นี้ไว้ จึงจะคุ้มครองตนให้ปลอดภัยได้ ชื่อของคาถาเหล่านี้ ตามที่ปรากฏในวิธูรชาดก ท่านเรียกว่า “ฆราวาสธรรม” คือ “หลักในการครองเรือน” มีเรื่องในที่นั้น ดังจะนำมาบันทึกไว้เพื่อช่วยให้เกิดความ เข้าใจตามสมควร

พระเจ้าโกรพยราช ราชาแห่งนครอินทปัตถ์ มีพระดำรัสถามอำมาตย์วิธูร ซึ่งเป็นพระโพธิสัตว์ว่า-

“วิธูร วสมานสฺส คหฏฺฐสฺส สกํ ฆรํ
เขมา วุตฺติ กถํ อสฺส กถนฺนุ อสฺส สงฺคโห.
อพฺยาปชฺฌํ สุขํ อสฺส สจฺจวาที จ มาณโว
อสฺมา โลกา ปรํ โลกํ กถํ เปจฺจ น โสจติ.

แปล ท่านวิธูร คฤหัสถ์ผู้อยู่ครองเรือนของตน พึงมีการดำเนินชีวิตอย่างไร จึงจะปลอดโปร่ง การ สงเคราะห์ควรมีด้วยอาการอย่างไรเล่า ความไม่ถูกข่มเหง อันเป็นความสุข พึงมีด้วยอาการอย่างไร ทำอย่างไรจึงจะเป็นคนกล่าวถ้อยคำอันเป็นจริงได้ และทำอย่างไร ถึงจะละจากโลกนี้ไปสู่โลก อื่นแล้ว ไม่ต้องเสียใจ

พระวิธูรโพธิสัตว์ได้ถวายคำแก้พระราชปุจฉา ด้วยคาถาทั้ง ๔ ดังที่ได้ปรากฏข้างหน้า แล้ว โดยสรุปก็คือ ผู้ครองเรือนควรปฏิบัติตามหลักธรรมเหล่านั้น ถึงจะมีความเป็นอยู่ราบรื่น พ้นภัย ทั้งในโลกใบนี้ และในโลกหน้า ดังนี้แล)

๗๓. สกิเทว มหาราช สพฺภิ โหติ สมาคโม
สา นํ สงฺคติ ปาเลติ นาสพฺภิ หพุ สงฺคโม.

แปล ข้าแต่พระมหาราช การสมาคมกับท่านผู้เป็นสัตบุรุษครั้งเดียวเท่านั้น การสมาคมนั้นย่อมคุ้มครอง เขาไว้ได้ การสมาคมกับอสัตบุรุษมากครั้ง ก็คุ้มครองเขาไม่ได้

(คาถานี้เปรียบด้วยต้นไม้ต้นที่๑ ซึ่งพระพุทธกัสสปทรงปลูกประทานไว้กล่าวถึงในคาถาที่๖๕, ๖๖ ว่ามี ส เป็นกก พึงสังเกตคำว่า ส ที่อยู่ต้นของคาถา คือ คำว่า สกิเทว นอกนั้นก็เป็นพระโอวาทที่โปรดประทานไว้.)

๗๔. **สพฺภิเรว สมาเสถ สพฺภิ กุพฺภิ สนฺถวํ**
สตํ สทฺธมฺมมญฺญาย เสยฺโย โหติ น ปาปิโย.

แปล พึงเข้าใกล้ท่านผู้เป็นสัตบุรุษเท่านั้น พึงกระทำความคุ้นเคยกับสัตบุรุษ เพราะทราบสัทธรรมของสัตบุรุษ ย่อมเป็นผู้ดี ไม่เป็นผู้ร้าย.

(คาถานี้ เปรียบด้วยต้นไม้ต้นที่๒ ที่พระพุทธกัสสปทรงปลูกไว้ ที่ว่ามี โย เป็นยอด พึงสังเกตคำสุดท้ายของพระคาถาคือศัพท์ว่า "ปาปิโย" ข้อความของพระคาถาเป็นพระดำรัส แนะนำให้คบหาสมาคมกับสัตบุรุษ

๗๕. **ชีรนฺติ เว ราชรถา สุจิตฺตา**
อโถ สรีรมฺปิ ชรํ อุเปติ
สตญฺจ ธมฺโม น ชรํ อุเปติ
สนฺโต หเว สพฺภิ ปเวทยนฺติ.

แปล ราชรถทั้งหลาย ที่วิจิตรด้วยดี ย่อมทรุดโทรมแท้ อนึ่ง แม้สรีระก็ย่อมเข้าถึงความทรุดโทรม แต่ธรรมของหมู่สัตบุรุษ ย่อมไม่เข้าถึงความทรุดโทรม สัตบุรุษทั้งหลายเท่านั้น ย่อมทราบกันกับสัตบุรุษ

(คาถานี้เปรีบบด้วยต้นไม้ต้นที่ ๓ ที่พระพุทธกัสสปทรงปลูกไม้ซึ่งมี ชี เป็นราก พึงสังเกตคำว่า ชี ซึ่งเป็นคำแรกของศัพท์ว่า ชีรนฺติ ข้อความนอกจากนี้เป็นพระพุทธดำรัสสรรเสริญธรรมของสัตบุรุษว่าเป็นสภาพที่ไม่ทรุดโทรม ย่อมยั่งยืนอยู่คู่กับโลกตลอดกาล.)

๗๖. **นภญฺจ ทูเร ปฐวี จ ทูเร**
ปารํ สมุทฺทสฺส ตทาหุ ทูเร
ตโต หเว ทูรตรํ วทนฺติ
สตญฺจ ธมฺมํ อสตญฺจ ราช.

แปล จอมราช ฟ้าและแผ่นดินไกลกัน ฝั่งโน้นของสมุทร บัณฑิตทั้งหลายก็กล่าวว่าไกลเหมือนกัน ธรรมของสัตบุรุษ และของอสัตบุรุษ บัณฑิตย่อมกล่าวว่า ไกลกันกว่านั้นเหลือเกิน.

(คาถานี้เปรียบด้วยต้นไม้ที่พระพุทธกัสสปทรงปลูกไว้ต้นที่๔ ซึ่งมี ช เป็นยอด พึงสังเกตคำว่า ช ในศัพท์ว่า "ราช" อันเป็นคำสุดท้าย นอกจากนี้ก็แสดงถึงธรรมของสัตบุรุษไกลกัน กับธรรมของอสัตบุรุษยิ่งกว่าฟ้ากับดินไกลกัน ยิ่งกว่าฝั่งนี้กับฝั่งโน้นของสมุทร ไกลกันอย่างเหลือเกิน.)

(คาถาทั้ง ๔ คือคาถาที่ ๗๓, ๗๔, ๗๕ และ๗๖ เป็นคาถาที่พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่ากัสสป โปรดประทานเป็นพระโอวาทแก่มหาชน ท่านเปรียบเหมือนต้นไม้ ๔ ต้น นำอักขระเบื้องต้นและเบื้องปลายของคาถาทั้ง ๔ มาเป็นเครื่องสังเกตคือ ส, โย, ชี, ช. จะเรียกว่า "หัวใจของพระพุทธกัสสป" อย่างเดียวกับ "หัวใจพระวิธูร" กระมัง แต่ก็ยังไม่พบไม่เคยได้ยินในที่ไหน แต่อย่างไรก็ตาม อักขระทั้ง ๔ นั้น ก็เป็นทำนองหัวใจเช่นเดียวกัน เป็นข้อที่สำหรับเตือนความทรงจำ พระคาถาทั้ง ๔ ได้ดี ในการที่จะนึกถึงความพิสดารของพระโอวาทเพื่อปฏิบัติตาม พระคาถาทั้ง ๔ นี้ มีเรื่องราวปรากฏในมหาสุตโสมชาดก จะได้นำมาเล่าไว้ย่อพอเป็นแนวทางทำให้ทราบเรื่องของพระคาถาทั้ง ๔ ดังนี้.

ณ มงคลวาร บุษยนักษัตร พระเจ้าสุตโสม มหาราชาแห่งกุรุรัฐ ได้เสด็จทรงพระคชาธารออกจากนครอินทปัตถ์เพื่อเสด็จไปสรงสนานในมงคลโปกขรณี ณ พระราชอุทยาน ระหว่างทางทอดพระเนตรเห็นพราหมณ์ผู้หนึ่งยืนอยู่ ณ ที่สูง เหยียดมือมาข้างหน้า แสดงความประสงค์ที่จะกราบทูลเรื่องของตน ก็ทรงหยุดพระคชาธารตรัสให้ราชบุรุษพาพราหมณ์ผู้นั้นมาเฝ้า มีพระดำรัสถามถึงความต้องการว่า "ท่านพราหมณ์ ชาติภพของท่านอยู่ที่นครไหน ท่านเดินทางมาถึงนครนี้ด้วยต้องการอะไร เชิญบอกความประสงค์ของท่านแก่ข้าพเจ้าเถิด ข้าพเจ้าจะให้ตามปรารถนาในวันนี้"

พราหมณ์ผู้นั้นกราบทูลว่า "ข้าพระองค์ชื่อนันทะ เดินทางมาจากตักกศิลานคร ข้าพระองค์เชิญคาถา ๔ คาถา มีอรรถอันลึกซึ้งสุดประเสริฐ เปรียบด้วยสาคร ข้าพระองค์เดินทางมาสู่พระนครของพระองค์ ก็เพื่อประโยชน์แด่พระองค์ เชิญพระองค์ทรงสดับพระคาถาทั้ง ๔ อันประกอบด้วยประโยชน์อย่างยิ่ง ณ บัดนี้เถิด พระเจ้าข้า"

ครั้นแล้วได้กราบทูลต่อไปว่า "ข้าแต่พระมหาราชเจ้า พระคาถาทั้ง ๔ นี้ มีนามว่า "สตารหา" (ควรค่าคาถาละ ๑๐๐ กระษาปณ์) พระทศพลทรงพระนามว่ากัสสปทรงประกาศไว้ ข้าพระองค์ได้ทราบกิตติศัพท์ว่า พระองค์ทรงโปรดปรานการศึกษา จึงได้นำมาถวายแด่พระองค์ พระเจ้าข้า"

พระเจ้าสุตโสมมหาราช ทรงพระปรีดาปราโมทย์ตรัสว่า "ข้าพเจ้าจะต้องไปสรงน้ำในบุษยนักษัตร ตามขัตติประเพณี ไม่สามารถจะฟังในวันนี้ได้ จะขอฟังในวันพรุ่งนี้" ตรัสแล้วมีพระดำรัสสั่งให้อำมาตย์พานันทพราหมณ์ไปพัก และไปดูแลปรนนิบัติให้ดี แล้วเสด็จสู่พระราชอุทยานเพื่อสรงสนานตามพระราชประเพณี

แต่พระเจ้าสุตโสมมหาราช ถูกพญาโปริสาทจับไปในวันนั้น พญาโปริสาทนั้นเดิมเป็นพระสหายกับพระองค์นั่นเอง ถูกชาวเมืองขับออกจากเมือง เพราะเสวยเนื้อคน จึงพระนามว่า "โปริสาท" กินคน มาคอยดักจับพระองค์เพื่อนำไปประหารสังเวยพฤกษเทวดาพร้อมกับกษัตริย์อื่นๆ ที่จับมาแล้ว พระสุตโสมมหาราชตรัสขอผัดมาฟังพระคาถาทั้ง ๔ แล้วจะเสด็จมา

ให้พญาโปริสาทฆ่าสังเวยเทวดาตามปรารถนา พญาโปริสาทยอมให้พระองค์เสด็จมาได้ ครั้นทรงฟังพระคาถาทั้ง ๔ แล้ว มีพระดำรัสว่า

"สหสฺสิ โย อิมา คาถา นยิมา คาถา สตารหา
จตฺตาริ ตฺวํ สหสฺสานิ ขิปฺปํ คณฺหาติ พฺราหฺมณ.

ท่านพราหมณ์ คาถาเหล่านี้ มีค่าคาถาละ ๑,๐๐๐ กระษาปณ์ หาใช่มีค่าคาถาละ ๑๐๐ ไม่ เชิญท่านรับทรัพย์ ๔,๐๐๐ กระษาปณ์ไปโดยเร็วเถิด"

คาถาที่ได้นามว่า "สตารหา" หรือ "สหัสสารหา" ก็คือคาถาทั้ง ๔ ซึ่งมีที่สังเกตว่า ส, โย, ชี, ช นั้นแล)

๗๗. **อิมินา นยทาเนน เญยฺยํ สงฺเกตทสฺสินา**
อญฺญํ ปาทฺยนฺตสงฺเกตํ กวินฺเทน ยถารหํ.

แปล ด้วยการให้นัยนี้ ท่านกวีผู้ใหญ่ที่ชอบสังเกต พึงทราบอาทยันตสังเกตแม้อื่น ตามสมควร.

(คาถานี้ เป็นคาถาสุดท้ายสรุปสุดท้าย ของอาทยันตสังเกต คือสังเกตทั้งเบื้องต้น ทั้งที่สุด ซึ่งท่านได้แสดงอุทาหรณ์มาพอเป็นแนวนำได้แล้ว ท่านกวีที่ชอบสังเกต อาจทราบถึงข้ออื่นๆ ได้ตามสมควร.)

จบอาทยันตสังเกต
มาติกาที่ ๓

๔. มัชฌสําหตะ

(ประมวลไว้ท่ามกลาง)

๗๘. **ปาทสฺสาโท จ อนฺโต จ อกฺขรา มชฺฌสํหตา**
ยตฺถ ตํ พนฺธนํ เญยฺยํ มชฺฌสํหตนามกํ.

แปล อักขระหนต้นและหนปลาย ของบาทในพันธะใด ท่านประมวลไว้ ณ ท่ามกลางพันธะนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า ชื่อมัชฌสําหตะ

(คาถานี้ เริ่มชี้แจงถึงวิธีแต่งฉันท์ในภาษาบาลีอีกวิธีหนึ่ง มีชื่อเป็นภาษาบาลีว่า "มชฺฌสํหต" ได้แปลไว้ว่า "ประมวลไว้ท่ามกลาง" คือนําอักขระหนต้นและหนปลายตะล่อมเข้ามากึ่งกลาง ที่แปลนี้เข้าใจว่าไม่ตรงนัก เพราะไม่อาจหาคําจํากัดความในทางภาษาไทยได้ และไม่อาจเปรียบเทียบกลอนไทยอย่างใดได้ แต่ถ้าพิเคราะห์จากอุทาหรณ์แล้ว ก็มีทํานองเหมือนต้อนเข้ามาหาจุดท่ามกลาง จะเรียกว่า "ตะล่อมเข้าสู่กลาง" ก็เห็นจะพอเข้ากันได้ เชิญพิจารณาอุทาหรณ์)

๗๙. **น มิ ชิ ต สุ สุ นานํ คารรารํ ตปูมา**
น ม สุ ปิ ทิ สุ ทํ ถํ นาขนํ ตารรารา
อ ก ค ร ว ทิ เสตํ ฐํ หิ ตา เทน นาเน.
ชิ ว ว ท สุ ณ ลาโย ภี ม ญา โทรโรโน.

(คาถานี้ จําต้องอธิบายก่อนที่จะแปล เพราะอักขระต่างๆ ไม่ถูกกฎแห่งมัชฌสําหตะเปลี่ยนแปลงไปจากสามัญ ถ้าไม่อธิบายไว้ก่อน ก็จะมองไม่เห็นรูปศัพท์ที่แท้จริง พาให้เกิดความฟั่นเฝือ ฉะนั้นจึงเห็นควรจะได้อธิบายไว้ก่อน คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ แต่งตามแบบฉันท์ชื่อว่า "มาลินี" มีอักษร ๑๔ อักษร มีคณะฉันท์ ๕ คณะด้วยกัน เรียงเป็นแผนจะมีครุ (ฺ) และลหุ (ุ) ดังนี้ ุ ุุุ ุ˘˘ญ ุ˘˘ ุ˘˘

ตามแผนนี้ จะเห็นคณะคือ นะคณะนําหน้า ๒ คณะ มะคณะ ๑ คณะ และตามด้วย ยะ คณะ ๒ คณะ คาถาที่เป็นอุทาหรณ์ ปรับตามรูปศัพท์ จะสลับกันดังนี้-

๑.	๓.	๕.	๗.	๙.	๑๑.	๑๓.	๑๕.	๑๔.	๑๒.	๑๐.	๘.	๖.	๔.	๒.	
๑.	น.	มิ.	ชิ.	ต.	สุ	สุ.	นา.	นํ.	คา.	ร.	รา.	รํ.	ต.	ปู.	มา.
๒.	น.	ม.	สุ.	ปิ	ทิ	สุ	ทํ.	ถํ	นา	ข	นํ	ตา	ร	รา	รา
๓.	อ	ก	ค	ร	ว	ทิ	เส	ตํ	ฐํ	หิ	ตา	เท	น	นา	เน
๔.	ชิ	ว	ว	ท	สุ	ณ	ลา	โย	ภี	ม	ญา	โท	ร	โร	โน.

เมื่อได้วางแผนให้อักษรต่างๆ อยู่ตามหมายเลขครบถ้วนแล้ว อ่านตามหมายเลขนั้น ๆ คงได้รูปศัพท์เป็นดังนี้-

๑. นมามิ ปูชิตตรํ สุราสุรนาคานํ

๒. นรามราสุรปิตาทีนํ สุขทํ นาถํ

๓. อเนกนาคนรเทวตาทีหิ เสฏฺฐํ ตํ

๔. ชิโน วโร วรทโท สุญาณมลาภี โย.

เมื่อได้ปรับรูปศัพท์เรียบร้อยแล้ว ก็จะแปลได้ความดังนี้-

"พระชินเจ้าพระองค์ใดเป็นผู้ประเสริฐ ประทานพระธรรมอันประเสริฐ ทรงได้บรรลุพระญาณอันดีแล้ว ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระชินเจ้าพระองค์นั้น ผู้ประเสริฐกว่านาค, มนุษย์, และเทวดาเป็นอเนก ผู้อันเทวดา อสูร และนาคบูชาอย่างยิ่งแล้ว ทรงเป็นพระนาถะ ประทานความสุขแก่ฝูงสัตว์ มีมนุษย์เทวดา อสูร (มาร) และพรหม เป็นต้น."

(การประพันธ์ฉันท์ตามแผนนี้เห็นว่า เป็นการประพันธ์ที่ยากนัก เพราะกว่าจะผูกศัพท์ให้เข้ากฎของฉันท์ก็ยากอยู่ชั้นหนึ่งแล้ว ยังต้องแยกศัพท์ออกไปให้ได้ตามแบบของมัชฌสำหตะอีกชั้นหนึ่งก็จะยิ่งเพิ่มความยากขึ้นอีก เพียงแต่คิดแปลก็ยากไม่น้อยแล้ว ไม่ต้องพูดถึงเรื่องที่จะแต่ง อย่างไรก็ตามท่านก็ได้ประมวลไว้ให้เป็นที่ทราบกันถึงกระบวนการแต่งฉันท์ว่ามีอยู่อย่างไรบ้าง ก็เป็นอุปการะอย่างสูงทีเดียว.)

๘๐. **อาญาสุหา สวย โสณฺณติ โส ขณํ ยุ**

จาสี พตา หิ ธิ ทยา ติริโส ล ลงฺโค

อาทฺยนฺตวณฺณปยุตา ปรมตฺถภูตา

วฑฺฒนฺตุ ธมฺมครุโน ตว มงฺคลาย

(คาถานี้คงเป็นอุทาหรณ์แห่งมัชฌสำหตะ เช่นเดียวกับคาถาที่ ๓๙ แต่เป็นมัชฌสำหตะเพียง ๒ บาท คือบาทที่ ๑ และบาทที่ ๒ นอกนั้นคงเป็นศัพท์ตรงๆ ประกอบเป็นฉันท์ คาถานี้แต่งตามแบบฉันท์ชื่อว่าวสันตดิลก มีอักษร ๑๔ อักษร การอ่านบาทที่เป็นมัชฌสำหตะนั้น ก็เทียบดูได้จากคาถาแรก คืออ่านหนต้นแล้วก็ไปอ่านหนปลาย สับไปสับมา จนถึงท่ามกลาง จะได้รูปดังนี้-

๑. อายุ ญาณํ สุขหาโส สติ วณฺณยโส

๒. จาโค สีลํ พล ตาโส หิริ ธิติ ทยา

บาท ๓ และบาท ๔ มิได้แต่งตามแบบมัชฌสำหตะ เป็นบทประพันธ์ธรรมดา นำมาต่อกันก็จะแปลได้ความดังต่อไปนี้-

"คุณธรรมอันเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง ซึ่งประกอบด้วยอักษรต้น และอักษรปลาย (อ่านต้นบาทแล้วอ่านปลายบาท) คืออายุ, ญาณ, สุข, ความร่าเริง, ความระลึกได้, ผิวพรรณ, ยศ, การสละ, ศีล, กำลัง, ความกลัวบาป, ความละอายบาป, ความทรงจำ, ความเอ็นดู จงเจริญแก่ท่านผู้คารพในธรรม เพื่อมงคล

๘๑. **ญาสีสจาภิหิสุตํ ริรุ โคทฺธลญฺณํ**
สตฺตาริยทฺธนวรา ปริปูรณียา
กาเมน คนฺตุมมตํ นครํ สุเขมํ
วฏฺเฏสุ ขินฺนหทเยน พุเธน กามํ.

แปล อริยทรัพย์อันประเสริฐ ๗ ประการคือ ญาณ (ปัญญา) ศีล, ศรัทธา, จาคะ ภิรุ (โอตตัปปะ ความกลัว), หิริ, สุตะ เป็นคุณธรรมที่นักปราชญ์ผู้มีหทัยเบื่อหน่ายในวัฏฏะทั้งหลาย ต้องการเพื่อจะบรรลุอมตนครอันเกษมดี พึงบำเพ็ญโดยแท้.

(คาถานี้คงมีการแต่งตามแบบมัชฌสำหตะเพียงบาทเดียวคือบาทที่ ๑ นอกนั้นก็เป็นการแต่งแบบวสันตดิลก ๑๔ เฉพาะบาทที่ ๑ ต้องอ่านสลับอักษร แล้วจะเป็นดังนี้-

ญา สี ส จา ภิ หิ สุตํ ริรุ โคทฺธลญฺณํ

อ่านว่า	ญาณํ	- ปัญญา ความรู้	เป็นอริยทรัพย์ประการหนึ่ง
	สีลํ	- ศีล	"
	สทฺธา	- ความเชื่อ	"
	จาโค	- การสละ	"
	ภิรุ	- ความกลัวบาป	"
	หิริ	- ความละอายบาป	"
	สุตํ	- การสดับตรับฟัง	"

รวมเป็นอริยทรัพย์ ๗ ประการ)

๘๒. **สสีสุมติตํสทฺธา ทหิจาภิรุโค ริยา**
มหิโคปทจกฺกานิ ลภเต โส น สํสโย.

(คาถานี้ ควรอธิบายก่อน เพราะมีท่าทีผิดแผกไปจากที่ได้กล่าวมาแล้ว คือแต่งตามแบบมัชฌสำหตะเพียงบาทต้น และบาทที่ ๒ เท่านั้น ดังนี้.-

"ส สี สุ มติ ตํ สทฺธา" อ่านได้ความว่า
"สทฺธา สีลสุตํ มติ"
"ท หิ จา ภิ รุ โค ริยา" อ่านได้ความว่า
"ทยา หิริ จาโค ภิรุ"

แปล ธรรมเหล่านี้ คือ สัทธา, ศีล, สุตะ, มติ, ทยา, หิริ, จาคะ ความกลัวบาป ย่อมเจริญในหทัยของบุคคลใด บุคคลนั้นย่อมได้มนุสสสมบัติ สวรรคสมบัติ และพระนิพพานสมบัติไม่ต้องสงสัย

(เป็นคำแปลของคาถาทั้งหมดนั้น)

๘๓. **สุ ว ส ธิ ติ ติณฺโณขํ พเตถาอายุโมชลํ**
อฏฺฐิเม วรา ธมฺมา วฑฺฒนฺตุ สีลธาริโน.

(คาถานี้ คงเป็นมัชฌสํหตะ เฉพาะ ๒ บาทเช่นเดียวกัน และมีวิธีอ่านเหมือนกับคาถาที่ ๘๒)

แปล ธรรมอันประเสริฐ ๘ ประการเหล่านี้คือ สุข วัณณะ สติ ธิติ พละ เตชะ ถามะ อายุ จงเจริญแก่ผู้ทรงศีล.

การแต่งคาถาแบบมัชฌสํหตะ ประมวลไว้ท่ามกลางนี้ยังไม่ทราบความหมายของท่านถ่องแท้นัก ตามคาถาอธิบายเรื่องนี้ที่ท่านบอกไว้ว่า "อักขระหนต้น และอักขระหนปลายของบทประมวลไว้ท่ามกลาง" ดังนี้ พิจารณาดูแล้ว ไม่ตรงกันกับอุทาหรณ์ จะเป็นเพราะแปลของท่านไม่ถูก หรือเป็นเพราะยังไม่รู้ถึง จึงไม่อาจเข้าใจของท่าน ก็เป็นได้ทั้ง ๒ สถาน เพราะตามอุทาหรณ์นั้น อักขระหนต้นของบาท ก็คงอยู่ต้นบาท อักขระที่๒ แยกไปไว้ปลายบาท จะว่าหนต้นหนปลายประมวลไว้ตรงกลางก็ไม่ตรงนัก และมองไม่เห็นความตามพันธลีลาของมัชฌ สํหตะ เท่าที่พิเคราะห์แล้ว น่าจะเห็นความว่า "ตลบเข้าไปสู่ท่ามกลาง" หรือ "ต้อนเข้าไปหาจุดกลาง" ทางหนึ่ง หรือกำหนดเอาบทที่อยู่กลางเป็นจุดก่อนแล้วกำหนดหนต้นหนปลาย เช่นคาถาที่ ๘๓ นี้เอง บทที่อยู่ท่ามกลางคือ ธิติ เมื่อกำหนดบทคือ "ธิติ" ได้แล้ว ก็ขยายออกไปทั้ง ๒ ทาง หนต้นก็คือ ส หนปลายก็คือ ติ รวมเป็นบทก็คือ สติ แล้วก็กำหนดต่อไปโดยทำนองเดียวกัน ถ้าพิเคราะห์ตามนี้ มัชฌสํหตะ ก็หมายความว่า "ขยายออกไปจากท่ามกลาง" หรือ "ขยายออกไปจากบทท่ามกลาง"

แต่อย่างไรก็ตาม ได้เป็นที่ประจักษ์แจ้งอยู่ประการหนึ่ง คือความเชี่ยวชาญอย่างยอดเยี่ยม ในภาษาบาลีของท่านผู้รจนาคาถาอันเป็นอุทาหรณ์ สังเกตได้จากคาถาที่เป็นอุทาหรณ์ในเรื่องนี้ ท่านผู้รจนาได้ประพันธ์เหมือนกับว่า ภาษาบาลีอยู่ในบัญชาของท่าน ท่านจะสั่งให้ไปทางไหน ก็ไปทางนั้น จะให้ศัพท์ไหนไปอยู่ตำแหน่งไหน ก็ไปตามบัญชาทุกประการ ไม่ขัดข้องเลย ดูเป็นเรื่องสะดวกสบายจริงๆ เช่น อุทาหรณ์แรก มาลินีฉันท์ ๑๔ อักษร ซึ่งจะแต่งกันอย่างธรรมดาก็สุดแสนจะยาก เริ่มต้นก็ต้องหา ศัพท์ที่เป็นลหุถึง ๖ อักษร นี่ก็เป็นเรื่องยากประการหนึ่งแล้ว ใช่แต่เท่านั้นยังแต่งเป็นกลบทแบบมัชฌสํหตะ ซึ่งจะต้องสลับอักษร แยกออกไปตามแบบ จำต้องคิดแยกศัพท์ออกไปให้เข้าลักษณะฉันท์อีกชั้นหนึ่ง ล้วนแต่เป็นเรื่องยากๆ ทั้งนั้น แต่ท่านก็ยังแต่งได้อย่างสบายๆ เหมือนกับไม่ยากลำบากอะไรเลย ตามความรู้สึกของผู้แปลเองเห็นว่าแสนยากเหลือเกิน เพียงแต่จะแปลของท่านให้ได้เรื่องเท่านั้นก็แสนเข็ญทีเดียว ท้อใจเป็นกำลังต้องใช้ศรัทธาอย่างกล้าแข็งเป็นแรงเร่งอย่างสุดกำลัง หรือจะเรียกว่า แทบหมดศรัทธาก็ว่าได้ อาศัยที่มีปณิธานมุ่งมั่นที่จะเสนอผลงานของพระเถระผู้เป็นพระบุรพาจารย์ ผู้เปรื่องปราชญ์ของไทยสู่สายตาและเสนอแก่ความสนใจของท่านผู้เป็นสิกขกามะโดยทั่วๆ ไป จึงได้แปลทลุรอดมาได้ แม้กระนั้นก็ยังอดไม่ได้ที่จะอุทานออกมาว่า "ยากเหลือเกินแล้ว เจ้าพระคุณ"

จบมัชฌสํหตะ

มาติกาที่ ๔

๕. ปฏิโลมักขระ

(ย้อนอักษร)

๘๔. **ปฏิโลมกฺขเรเนว วาเจติ อกฺขรํ วิทู**
ยตฺถ วิญฺญูหิ วิญฺเญยฺยํ ปฏิโลมกฺขรนฺติ ตํ.

แปล ในพันธะใด ผู้รู้แจ้งแถลงไว้ซึ่งอักษร ด้วยอักษรย้อนศัพท์ พันธะนั้น วิญญูชนพึงทราบว่า ชื่อ ปฏิโลมักขระ (ย้อนอักษร)

(คาถานี้เป็นคำชี้แจงบทบาทของการประพันธ์ในภาษาบาลีอีกวิธีหนึ่ง คือแต่งย้อนอักษร กลับหน้าเป็นหลัง เวลาจะอ่านให้ถูกรูปศัพท์ ต้องอ่านคำหลังก่อนจึงจะทราบว่ารูปศัพท์เป็นเช่นไรเช่น “ถนา” ก็คือ “นาถ” ถ้าเป็นศัพท์ที่มีอักษรมากกว่านี้ ก็พึงอ่านจากคำหลังย้อนมาคำหน้า เช่น “ถนากโล” อ่านว่า “โลกนาถ” เป็นต้น ถ้าเป็นศัพท์มีอักขระเดียว ก็คงยืนตัวอยู่ พึงดูอุทาหรณ์ต่อไป)

๘๕. **ถนากโลนฺทํ นิมุ ตํ มิมาน**
สีเหมโชปูรสุรามสุโนชิ
ภีลาณญาญูพพุสโย ทหาม
โฉนากโลโท รว โรวโรวี.

(คาถานี้ ควรอธิบายก่อนแล้วจึงแปล เพราะศัพท์ต่างๆ ที่ร้อยกรองเป็นฉันท์แต่ละบาทนั้น เป็นอักษรปฏิโลมทั้งนั้น ท่านแต่งเป็นอินทวิเชียรฉันท์ ๑๑ การอ่านนี้เป็นไปตามรูปศัพท์มีดังนี้)

“โลกนาถํ มุนินฺทํ ตํ นมามิ
มเหสี สุราสุรปูโช ชิโน
ญาณลาภี สพฺพญฺญู มหาทโย
โลกนาโถ วรโท วโร วีโร.

แปล พระชินเจ้าพระองค์ใด ทรงแสวงพระคุณอันใหญ่หลวง เป็นที่บูชาของเทวดาและมนุษย์ ทรงได้พระญาณ ทรงทราบธรรมทุกประการ ทรงพระกรุณามา เป็นที่พึ่งของโลก โปรดประทานพระธรรมอันประเสริฐ ทรงเป็นผู้ประเสริฐ เป็นวีรชน ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระชินเจ้าพระองค์นั้น ผู้เป็นที่พึ่งของโลก เป็นพระจอมมุนี”

๘๖. **นเยตาจิปนเถนา ยาทตฺตาเมติธีติส**
โสตาริหิติมลํสี โคจามิมานนํชิตํ.

(คาถานี้คงเป็นอุทาหรณ์ของปฏิโลมักขระเช่นเดียวกัน ร้อยกรองเป็นคาถาปัฐยาวัตร การอ่านที่ถูกตามรูปศัพท์มีดังนี้)

นเยตาจิปนเถนา	อ่านว่า	เยน ปจิตา นาเถน
ยาทตฺตาเมตีธีติส	"	ทยา เมตฺตา ธีติ สติ
โสตาริหิติมสํสี	"	ตาโส หิริ มติ สีลํ
โคจามิมานนํชิตํ	"	จาโค นมามิ ชินํ ตํ

แปล ธรรมเหล่านี้คือ ความกรุณา เมตตา ความจำทรง สติ ความกลัวบาป ความละอายบาป ความรู้ ศีล และจาคะ พระชินผู้เป็นนาถะ พระองค์ใด ทรงสั่งสมเสร็จแล้ว ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระชินเจ้าพระองค์นั้น.

๘๗. **ตาวิภาสุ นเยตฺตา เม ยาทตํสุติมติส**
ลํสีนํทาติธีโสตา เตภลขํสุโรนโส.

(คาถานี้ ก็เป็นอุทาหรณ์ของปฏิโลมักขระเช่นเดียวกัน และแต่งเป็นคาถาปัฐยาวัตรเหมือนกัน อ่านย้อนอักษรคงได้ความดังนี้)

ตาวิภาสุ นเยตฺตา เม	อ่านว่า	สุภาวิตา เยน เมตฺตา
ยาทตํสุติมติส	"	ทยา สุตํ มติ สติ
ลํสีนํทาติธีโสตา	"	สีลํ ทานํ ธีติ ตาโส
เตภลขํสุโรนโส	"	ลภเต สุขํ นโร โส.

แปล ธรรมเหล่านี้คือ เมตตา, กรุณา, สุตะ, มติ, สติ, สีล, ทาน, ธีติ, ควมกลัว บาป บุคคลผู้ใดอบรมดีแล้ว บุคคลนั้น ย่อมได้ความสุข.

๘๘. **โรนโมกาขสุเจส โลกูกฺฏิปกฺขา ทิย**
ปิจิทากยฺยเรกน ปํปาญฺญํ ปุยฺยเนจิสุ.

(คาถานี้ คงเป็นปฏิโลมักขระอ่านย้อนอักษร ดังนี้)

โรนโมกาขสุเจส	อ่านว่า	นโร สุขกาโม สเจ
โลกูกฺฏิปกฺขทุทิย	"	ทุกฺขปฏิกฺกูโล ยทิ
ปิจิทากยฺยเรกน	"	กทาจิปิ กเรยฺย น
ปํปาญฺญํ ปุยฺยเนจิสุ	"	ปาปํ ปุญฺญํ สุจิเนยฺย

แปล ถ้าคนต้องการความสุข ถ้าเกลียดความทุกข์ ไม่พึงทำบาปในกาลไหน พึงสังคมด้วยดีซึ่งบุญ.

๘๙. **ตุวํ สิโมกาขสุเจส เจส โลกฺกูปฏิปกฺข**
หิเร ปูญฺญํ ปุปํปา ตุวํ ปิจิทาก สิโรกมา

(คาถานี้เป็นอุทาหรณ์สุดท้ายของปฏิโลมักขระ อ่านย้อนอักษรได้ดังนี้)

ตุวํ สิโมกาขสุเจส	อ่านว่า	ตุวํ สุขกาโมสิ สเจ
เจส โลกฺกูฏิปกฺขทุ	"	สเจ ทุกฺขปฏิกฺกูโล

หิเรปูญฺญิปุปิปาตุวํ	"	ปูเรหิ ปุญฺญิ ปาปิ ตุวํ
ปิจิทากสิโรกมา	"	กทาจิปิ กโรสิ มา.

แปล ถ้าท่านต้องการความสุข ถ้าท่านเกลียดความทุกข์ จงบำเพ็ญบุญ ท่านอย่าทำบาปในกาลไหนๆ.

(การประพันธ์คาถาแบบปฏิโลมักขระ คือย้อนอักษรนี้ ตามอุทาหรณ์ที่ท่านประพันธ์ สังเกตว่าท่านแต่งได้เหมือนเป็นเรื่องง่ายๆ เพียงแต่ได้อ่านของท่านก็รู้สึกว่าได้รับรสสนุกในงานของท่าน ความมุ่งหมายในการประพันธ์แบบนี้ ก็เป็นลีลาอันวิจิตรประการหนึ่ง ที่เป็นอลังการประดับภาษา สร้างสรรค์ภาษาให้บรรเจิดบรรจงยิ่ง เป็นเหมือนกลบทในการประพันธ์กลอนของไทยเรา ที่เป็นอลังการประดับภาษาของเราให้เพริศพริ้งยิ่งขึ้นฉะนั้นแล.)

จบปฏิโลมักขระ
มาติกาที่ ๕

๖. ลีนันตรักขระ

(ซ่อนอักษร)

๕๐. **อาทิทุติยปาทานํ อาทิวณฺณา ปยุตฺตกา**
เสสา เสเสหิ ยตฺเถตํ ลีนนฺตรกฺขรํ มตํ.

แปล ในพันธะใด อักษรหนต้นบาทต้น และบาทที่ ๒ ต้องประกอบกัน อักษรที่เหลือต้องประกอบกับอักษรที่เหลือ พันธะนั้น กวีกล่าวให้ชื่อว่า ลีนันตรักขระ ซ่อนอักษร.

(คาถานี้ ชี้แจงมาติกาที่ ๖ ซึ่งมีชื่อว่า "ลีนันตรักขระ" ที่แปลว่า "ซ่อนอักษร" ความจริงก็ไม่ค่อยตรงตามรูปศัพท์นั้น เพราะ ลีน แปลว่า ซ่อน อนฺตร แปลว่า อื่น แปลว่า ในระหว่างก็ได้ แต่ตามรูปศัพท์แห่งบทประพันธ์ที่เป็นอุทาหรณ์คล้ายๆ กับจะเรียกว่า "แยกอักษร" คือแยกอักษรหนต้นอยู่บาทต้น อักษรหนปลายอยู่บาทที่๒ เวลาอ่านให้เป็นรูปศัพท์ต้องนำอักขระของบาทต้นและบาทที่๒ มาผสมกัน พึงดูอุทาหรณ์ต่อไป.)

๕๑. **อโจพฺยสีกราวาเต หิรคฺฆหริชาริชา**
วรทฏฺฐภเยภฺยาโส รกฺข มํ มารชี ชิน.

(คาถานี้เป็นอุทาหรณ์แห่งการประพันธ์แบบลีนันตรักขระ แต่มีเพียง ๒ บาทเท่านั้น หากอ่านไปตามที่ท่านแต่งไว้ ก็ไม่มีทางที่จะเข้าใจได้ว่าแปลอย่างไร เพราะเป็นรูปศัพท์แปลกๆ ทั้งนั้น แต่ถ้านำอักษรหนต้นในบาทที่๑ มาผสมกับอักษรหนต้นในบาทที่๒ และอักษรต่อๆไป ก็ผสมกับอักษรต่อๆ ไป ก็ทราบรูปศัพท์และแปลได้ดังนี้ จะปรับให้เห็นเป็นตัวอย่าง ต่อไปนี้-

อักษรบาทที่๑		อักษรบาทที่๒	รูปศัพท์
อ	ผสมกับ	หิ	อหิ (งู)
โจ	"	ร	โจร (โจร)
พฺย	"	คฺฆ	พฺยคฺฆ (เสือ)
สี	"	ห	สีห (ราชสีห์)
ก	"	ริ	กริ (ช้าง)
รา	"	ชา	ราชา (พระราชา)
วา	"	ริ	วาริ (น้ำ)
เต	"	ชา	เตชา (ไฟ)

เมื่อได้ปรับรูปศัพท์ให้เห็นเช่นนี้แล้ว ก็จะเข้าใจความได้ คาถานี้จึงมีคำแปลดังต่อไปนี้-)

แปล ข้าแต่พระชินเจ้าผู้พิชิตมาร ขอพระองค์ผู้โปรดประทานพระธรรมอันประเสริฐ โปรดคุ้มครองข้าพระองค์จากภัยทั้ง ๘ ประการ คือภัยแต่งู ๑ ภัยแต่โจร ๑ ภัยแต่เสือ ๑ ภัยแต่สีหะ ๑ ภัยแต่ช้าง ๑ ภัยแต่พระราชา ๑ ภัยแต่น้ำ ๑ ภัยแต่ไฟ ๑.

(ในคาถาบทนี้มีข้อที่น่าสังเกตสำหรับผู้เป็นนักศึกษาภาษาบาลีอยู่ประการหนึ่ง คือ บาทคาถาที่ ๓ ที่ว่า "วรทฏฺฐภเยภฺยาโส" ในฎีกาตัดบทว่า "วร โท + อฏฺฐภเยภิ + อโส" บทคือ "อโส" นั้นก็คือ "โส" นั่นเอง เป็นรูปแปลกอยู่ ไม่เคยพบในที่อื่นว่าถึงมูลศัพท์ ก็น่าจะเป็น ต ศัพท์ในสัพพนามนั่นเอง เพราะ ต ศัพท์แปลงได้หลายรูป เป็น น ก็ได้ เป็น ส ก็ได้ เป็น อ ก็ได้ และก็น่าจะแปลงเป็น "อส" ก็ได้ เป็นศัพท์ที่ไม่แพร่หลายนัก บันทึกไว้เพื่อท่านผู้สนใจจะได้พิจารณา)

๔๒. **โสภาเธพยเตลาอา ขฺยคฺยยฺย ลสโช ภยู**
อฏฺฐ วรานิมาเนว วฑฺฒนฺตุ ยสธาริโน.

(คาถานี้ คงเป็นอุทาหรณ์ของลีนันตรักขระ ความเป็นจริงก็แปลไม่ยาก ในเมื่อเรียงศัพท์ได้ถูกต้องแล้ว คือเรียงอักษรของบาทต้นและบาทที่ ๒ ให้เข้ากันเหมือนอุทาหรณ์แรก ซึ่งจะได้รูปเป็น ดังนี้-

บาทที่๑	บาทที่๒	รูปศัพท์	แปล
โส	ขฺย	โสขฺย	ภาวะแห่งผู้มีสุข
ภา	คฺย	ภาคฺย	ภาวะแห่งผู้มีโชค
เธ	ยฺย	เธยฺย	ภาวะแห่งผู้มีปัญญา
พ	ล	พล	กำลัง
ย	ส	ยส	ยศ
เต	โช	เตโช	ไฟ
ลา	ภ	ลาภ	ลาภ
อา	ยู	อายู	อายุ

เมื่อปรับรูปศัพท์ได้ดังนี้แล้ว ก็จะแปลได้ความดังต่อไปนี้-)

แปล ขอพร ๘ ประการเหล่านี้แล คือ ภาวะแห่งผู้มีสุข ๑ ฯลฯ และ อายุ จงเจริญ แก่ท่านผู้ทรงยศ.

๔๓. **สเตยสิมทฺญฺญาอา ติโชโสริติยาติยุ**
อิมานิ อฏฺฐวรานิ วฑฺฒนฺตุ ยสธาริโน.

แปล ขอพร ๘ ประการเหล่านี้ คือ สติ เดช ยศ สิริ มติ (ความรู้) ทยา (ความรัก) ญาติ และ อายุ จงเจริญแก่ท่านผู้ทรงยศ.

(คาถานี้ คงมีวิธีผสมศัพท์เช่นเดียวกันกับคาถาก่อนๆ นั้น จึงไม่ผสมให้ดู ผู้สนใจก็พึงทราบได้โดยเทียบเคียง)

๙๔. **ปภาวเต พสุ อาสิ ภาคฺยณฺณโชลขํยุริ**
อฏฺฐเม ปวรา ธมฺมา วฑฺฒนฺตุ สีลธาริโน.

แปล ขอธรรมอันประเสริฐ ๘ ประการเหล่านี้ คือรัศมี, ความมีโชค, ผิวพรรณ เดช, กำลัง, ความสุข, อายุ, สิริ จงเจริญแก่ท่านผู้ทรงศีล.

(คาถานี้ คงมีวิธีผสมศัพท์ทำนองเดียวกัน)

๙๕. **ทาสีเมทหิขภิญฺญา นลตฺตายาริโมรุณํ**
สมฺภตา เยนิเม อฏฺฐ ลภเต โส สุขํ วรํ.

แปล ธรรม ๘ ประการเหล่านี้ คือ ทาน, ศีล, เมตตา, กรุณา, หิริ, ขันติ, โอตตัปปะ, ญาณะ, ท่านผู้ใดอบรมไว้พร้อมแล้ว ท่านผู้นั้น ย่อมได้เจริญสุขอันประเสริฐ

(คาถานี้ คงมีวิธีผสมศัพท์เหมือนคาถาที่แล้วๆ มา)

จบลีนันตรักขระ
มาติกาที่๖

๗. ทวัตถกะ

(มี ๒ ความ)

๕๖. **เทฺว อตฺถา ยตฺถ คยฺหนฺติ สทฺทตฺถคณนตฺถโต**
ทฺวตฺถกนฺติ ปกาเสนฺติ ตํ พนฺธํ พนฺธทสฺสิโน.

แปล ในพันธะใด ถือเอาความดีได้ ๒ นัย (คือ) โดยความของศัพท์และโดยความของการนับ พันธะนั้น ท่านผู้ทราบพันธะประกาศให้ชื่อว่า ทวัตถกะ มี ๒ ความ.

(ถาคานี้แสดงถึงการประพันธ์บทร้อยกรองคือ คาถาในภาษาบาลีอีกวิธีหนึ่งคือ ใช้ศัพท์ หมือนกัน แต่แปลได้ ๒ นัย คือแปลตามความของศัพท์ก็ได้ แปลตามความของการนับก็ได้ พึงดูตัวอย่างต่อไป)

๕๗. **อนญฺญูนวิรี ภูริ อนญฺญวาทิวูทธิ**
อนญฺญทุติโย เมรุ ตสฺส กมฺปิตฺถ เตชสา.

แปล พระผู้ทรงพระภาคเจ้าพระองค์ใด ทรงมีพระวิริยะมิได้ย่อหย่อนเป็นอย่างอื่น เพียงแผ่นดิน ทรงมีพระดำรัสไม่เป็นอื่น เพียงดังมหาสมุทร ทรงเป็นผู้ไม่มีผู้อื่นเป็นที่ ๒ เพียงดังเขาพระสุเมรุ ด้วยพระเดชของพระผู้ทรงพระภาคเจ้าพระองค์นั้น แผ่นดินอันหนาแน่น ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์ มหาสมุทรอันลึกได้ ๘๔,๐๐๐ โยชน์เขาพระสุเมรุสูง ๑๖๘,๐๐๐ โยชน์ หวั่นไหวแล้ว.

(คาถานี้ เป็นอุทราหรณ์แรก ของการประพันธ์แบบ ทวัตถกะ มี ๒ ความ คือ แปลได้ทั้งทางความของศัพท์และทางความสังขยา โดยใช้ศัพท์เดียวกัน ดังที่แปลไว้แล้วนั้น พิจารณาแล้วจะเห็นได้ว่า ศัพท์รูปเดียวกัน แปลได้ ๒ นัย ดังจะแยกให้เห็นชัดต่อไปนี้-

นัยที่๑ .... อนญฺญูนวิรี ภูริ ท่านผู้แต่งฎีกา ขยายความของบทไว้ว่า ปฐวี วิย อนญฺญอนูนวิริยวา แปลว่า "ทรงมีพระวิริยะ ทั้งมิได้เป็นอื่น ทั้งมิได้ย่อหย่อน เหมือนแผ่นดิน" ซึ่งหมายถึงความเข้มแข็ง หนักแน่น มั่นคง ไม่หวั่นไหวด้วยเหตุการณ์ อะไรๆ ทั้งสิ้น

.... อญฺญวาทิวูทธิ ขยายความของบทไว้ว่า "สมุทฺโท วิย อนญฺญวาที" แปลว่า "ทรงมีพระดำรัสไม่เป็นอื่นเหมือนมหาสมุทร" คือตรัสอย่างใด ก็เป็นอย่างนั้น ไม่แปรผันเป็นอย่างอื่น อีกอย่างหนึ่ง น่าจะหมายถึงรสของพระดำรัสของพระพุทธเจ้ากับรสของน้ำในมหาสมุทร คือพระพุทธดำรัสนั้น แม้จะมากแต่ก็มีรสเดียวคือวิมุติรส เหมือนน้ำในมหาสมุทร แม้จะมีหลายมหาสมุทรก็คงมีรสเดียว ไม่ว่ามหาสมุทรไหนก็มีรสเค็มทั้งนั้น.

.... อนญฺญทุติโย เมรุ ขยายความของบทไว้ว่า "สิเนรุปพฺพโตวิย อนญฺญทุติโย โหติ" แปลว่า "ไม่มีผู้อื่นเป็นที่ ๒ เหมือนเขาสิเนรุ" หมายความว่า พระพุทธเจ้านั้น ทรงเป็นบุคคลเอกในโลก ไม่มีบุคคลใดอื่นเป็นที่ ๒ หรือพูดตามสำนวนสามัญว่า "ทรงเป็นหนึ่งไม่มีสอง" ความจริงก็เป็นเช่นนั้น แม้พระองค์จะเสด็จดับขันธปรินิพพานไปถึง ๒,๕๐๐ ปีเศษแล้ว ก็ยังไม่มีใครในโลกที่จะประกาศตนเป็นพระพุทธเจ้าซ้อนขึ้นมาเป็นองค์ที่ ๒ เลยพระองค์ยังคงครองความเป็นเอก เหมือนภูเขาพระสุเมรุครองความเป็นเอกยั่งยืนอยู่ฉะนั้น.

บาทคาถาทั้ง ๓ นี้เป็นนัยที่ ๑ เป็นคุณบทของพระผู้ทรงพระภาคเจ้า ดังที่แปลไว้แล้ว.

นัยที่ ๒ .... อนญฺญนวีรี ภูริ ขยายความของบทว่า "จตุนหุตาธิกทฺวิโยชนสตสหสฺสพหลา ปฐวี แผ่นดินหนา ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์.

.... อนญฺญวาทิวูฑฺธิ ขยายความของบทว่า "จตุราสีติโยชนาสหสฺส คมฺภีโร มหาสมุทฺโท มหาสมุทรลึก ๘๔,๐๐๐ โยชน์.

.... อนญฺญทุติโย เมรุ ขยายความของบทว่า "อฏฺฐสฏฺฐีสหสฺสโยชนสตสหสฺสุพฺเพโธ สิเนรุปพฺพตราชา ภูเขาหลวงสิเนรุสูง ๑๖๘,๐๐๐ โยชน์.

ตามที่ขยายความมานี้ บาทคาถาทั้ง ๓ ก็กลายเป็นกระแสความอีกนัยหนึ่ง ศัพท์ต่างๆ ในนัยที่ ๒ นี้เป็นความตามการนับ หรือเป็นอัตถะแห่งการนับขนาดหนา ลึก และสูง ดังนี้

- อนญฺญนวีรี	แปลว่า	๒๔๐,๐๐๐ โยชน์
- อนญฺญวาทิ	"	๘๔,๐๐๐
- อนญฺญทุติโย	"	๑๖๘,๐๐๐

ที่แปลเป็นความแห่งการนับนี้ จะปรากฏอธิบายพิสดารในข้อที่ว่าด้วยวัณณเลข หรือวัณณสังขยา การใช้อักษรแทนตัวเลข)

๔๘. **ปโมจิ ชีโน ชฏิลตฺตเช นเร**
นมามิ นํ นพฺภิรชํ กวิตฺตกํ
อนีฆทคฺคํ อติโธวกปฺปนํ
อนนฺตยาตํ คติรสฺสกาวนํ.

๔๙. **ฆนิทฺธิลูนํ ทุลภกฺกุลุปฺปนํ**
อนีรมกฺกํ กุทหํ ภวลฺลุนํ

ผุฏฺฐงฺคลีลํ ยสคาริปุณฺณกํ
ทิวาริลุคฺคคาณํ สมิทฺธิภิญฺญวํ.

แปล นัยที่ ๑ พระชินเจ้าพระองค์ใด ทรงปลดเปลื้องหมู่นรชน ผู้เกิดเพราะตัณหาเพียงดังชัฏ อันฉาบทาไว้แล้ว ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระชินเจ้าพระองค์นั้น ผู้ปราศจากหมอกมัวและธุลี ทรงบำเพ็ญประโยชน์แก่ชนผู้เป็นนักปราชญ์ ไม่มีทุกข์พระทัย เป็นผู้เลิศ ทรงชำระล้างมลทินคือกิเลสได้หมดจด เสด็จถึงพระนิพพานอันไม่มีแดน ทรงกระทำการรอนคติเสียได้ ไม่มีกิเลสเพียงดังป่า ทรงกำจัดธรรมอันเป็นปฏิปักษ์เสียด้วยฤทธิ์อันยิ่งใหญ่หลวง เสด็จอุบัติในสกุล ที่บุคคลผู้มีบุญน้อยยากที่จะได้ ไม่ทรงหวั่นไหว ทรงเป็นประดุจดวงอาทิตย์ ทรงเผาผลาญบาปธรรมที่บัณฑิตเกลียดเสีย ทรงตัดภพขาดแล้ว มีพระลีลาแห่งพระสรีระปรากฏ ทรงถึงพระยศ (แผ่ไปทั่วไตรภพ) ทรงกระทำบุญแก่บุคคลที่เป็นข้าศึก ทรงพระอำนาจสูงเผด็จศึกที่เป็นพวกทิพย์ในโลกนี้ ทรงมีพระอภิญญาเป็นพระฤทธิ์อันวิเศษ.

นัยที่ ๒ – พระชินเจ้าพระองค์ใด ทรงพยากรณ์ข้อปุจฉา

(ในติกปัฏฐาน)	๒๐๘,๖๓๑,๘๐๘	ข้อ
(ในทุกปัฏฐาน)	๑๗๔,๑๘๒,๔๐๐	"
(ในทุกติกปัฏฐาน)	๑๑,๔๕๖,๐๓๘,๔๐๐	"
(ในติกทุกปัฏฐาน)	๔๑,๗๒๖,๓๖๑,๖๐๐	"
(ในติกติกปัฏฐาน)	๑๓,๑๔๓,๖๐๔	"
(ในทุกทุกปัฏฐาน)	๓๔,๔๘๘,๑๑๕,๒๐๐	"
รวมทั้ง ๖ หมวด	๑๐๑,๒๓๗,๑๓๓,๓๑๒	"
รวมปุจฉาในสมันตปัฏฐานทั้ง ๒๔ เป็น	๔๐๔,๙๔๘,๕๓๓,๒๔๘	"

ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระชินเจ้าพระองค์นั้น.

(คาถาที่ ๙๘ และ ๙๙ นี้เป็นอุทาหรณ์ของทวัตถกะเช่นเดียวกัน แต่ในเวลาที่แปลตามความรู้สึกคิดว่ายากยิ่ง แม้จะมีฎีกาเป็นคู่มืออยู่ก็ยังยากอยู่นั่นเอง กว่าจะยุติได้แต่ละนัย ก็ถูกเวลากินตัวมากทีเดียว คาถาทั้ง ๒ นี้ ว่าโดยการประพันธ์ เป็นบทกวีที่ไพเราะมาก ท่านแต่งเป็นฉันท์ ๑๒ ชื่อว่า วํสัฏฐะ แปลว่า "ขลุ่ย ๘ เลา" การผูกฉันท์นี้ เป็นการกระทำได้ไม่ง่ายนัก ดังนั้นการที่ท่านประพันธ์เป็นบทอุทาหรณ์ จึงเป็นเรื่องยากหลายชั้น หากจะจำแนกให้เห็นเด่น ก็เป็น ๓ ชั้นดังนี้-

- ชั้นที่ ๑ การประพันธ์เป็นฉันท์ ๑๒ แบบนี้ แม้จะเป็นความเดียว ก็เป็นบทกวีที่กระทำได้ยาก
- ชั้นที่ ๒ ศัพท์ที่นำมาประพันธ์นั้น มีความแปลได้ตามรูปศัพท์ธรรมดาด้วย มีความเป็นสังขยาคือจำนวนเลขอีกด้วย ยากขึ้นไปอีกมากทีเดียว.

- ชั้นที่ ๓ นำเอาเรื่องพระคัมภีร์มหาปัฏฐานอภิธรรมปิฎกมาเป็นหลักความ ซึ่งเพียงแต่ธรรมดาก็ยากอยู่แล้ว เป็นพระคัมภีร์ยอดเมื่อนำมาประพันธ์เป็นอุทาหรณ์อีก ก็ ย่อมเป็นยอดยากทีเดียว.

เพื่อที่จะทำให้ท่านผู้สนใจศึกษาได้เห็นเค้าเงื่อนในการผูกศัพท์ ขอนำอธิบายของพระฎีกาจารย์มาบันทึกไว้เฉพาะบทที่ยากๆ ดังต่อไปนี้-

- ชฏลิตฺตเช พระฎีกาจารย์ขยายความว่า "ตณฺหาสงฺขาตชฏาย ลิปิตเหตุ ชาเต" แปลว่า เกิดมาแล้ว เพราะถูกชัฏกล่าวคือตัณหาฉาบทาไว้แล้ว" หรือว่า "ตณฺหาสงฺขาตชฏสมฺปยุตฺตธมฺเมน ชาเต" แปลว่า "เกิดมาแล้วด้วยธรรมอันสัมปยุตด้วยชัฏ กล่าวคือตัณหา"

(คำว่า "ชัฏ" หมายถึง "รก, ยุ่ง" ดูจะไม่เข้ากันกับกิริยาคือ "ฉาบทา" แต่รูปศัพท์ให้แปลเช่นนั้น จะหมายความว่า "ไขว่ไว้แล้ว" ก็ได้)

- นพฺภิรชํ พระฎีกาจารย์อธิบายว่า "อพฺภาทิอุปกิเลสาปคตปุณฺณจนฺทํ วิย ราครชาทิกิเลสมลวิรหิตํ" แปลว่า "เว้นว่างแล้ว จากมลทินคือกิเลสมีธุลีคือราคะเป็นต้น ฯลฯ"
- กวิตฺถกํ พระฎีกาจาย์อธิบายว่า กวีนํ ปณฺฑิตปธานานํ สตฺตานํ หิตกรํ วุฑฺฒิกรํ ผู้ให้ประโยชน์ เกื้อกูล คือกระทำความเจริญแก่หมู่กวี คือหมู่สัตว์มีบัณฑิตเป็นประธาน
- อนีฆทคฺคํ พระฎีกาจารย์อธิบายว่า ตัดบทเป็น อนีฆํ บทหนึ่ง อคฺคํ บทหนึ่ง อนีฆํ อธิบายความหมายว่า เจตสิกทุกฺขรหิตํ ปราศจากทุกข์ทางใจ อคฺคํ ขยายความว่า อุตฺตมํ สูงสุด.
- อติโธวกปฺปนํ พระฎีกาจารย์อธิบายว่า สตฺตานํ ราคาทิกิเลสมลานํ ญาโณทเกน อติสยโธวนกรํ ผู้กระทำการซักฟอกอย่างสะอาดยิ่ง ซึ่งมลทินคือกิเลสมีราคะเป็นต้น ของหมู่สัตว์ด้วยน้ำคือพระญาณ.
- อนนฺตฺยาตํ พระฎีกาจารย์อธิบายว่า นิพฺพานํ คตํ บรรลุพระนิพพานแล้ว
- คติรสฺสกํ พระฎีกาจารย์อธิบายว่า ปญฺจคตีนํ รสฺสกรํ วินาสกรํ ผู้กระทำคติ ๕ ให้สั้น คือทำคติ ๕ ให้สลาย
- อวนํ พระฎีกาจารย์อธิบายว่า นิกฺกิเลสํ กิเลสวนรหิตํ วา ผู้ปราศจากกิเลส หรือผู้ปราศจากป่าคือกิเลส.
- ฆนิทฺธิลูนํ พระฎีกาจารย์อธิบายว่า อธิฏฺฐานาทีหิ มหนฺตอิทฺธีหิ ราคาทิปฏิปกฺขธมฺมเฉทนกรํ ผู้กระทำการตัดเสียซึ่งปฏิปักขธรรมมีราคะเป็นต้น่ ด้วยฤทธิ์อันใหญ่หลวงมีอธิษฐานฤทธิ์เป็นต้น.

- ทุลภกุลุปฺปนํ พระฎีกาจารย์อธิบายว่า อปฺปปุญฺเญหิ ทุลฺลภิตพฺเพ อสมฺภินฺนมหาสมฺมตกุลโต อาคเต สกฺยราชกุเล ชาตํ ทรงบังเกิดในสกุลศักยราช อันมาแต่สกุลของพระเจ้ามหาสมมตราช ซึ่งไม่ถูกปะปน อันบุคคลผู้มีบุญน้อยทั้งหลายพึงได้ด้วยยาก.
- อนีรํ พระฎีกาจารย์อธิบายว่า สมาธิวเสน อจลํ สมาธิวนฺตํ วา โลกธมฺเมหิ อกมฺปนียํ วา ไม่หวั่นไหวด้วยอำนาจ สมาธิ คือผู้มีสมาธิ หรือผู้อันโลกธรรมทั้งหลายทำให้หวั่นไหวไม่ได้
- อกฺกํ พระฎีกาจารย์อธิบายว่า สุริยสทิสํ ผู้เช่นกับดวงอาทิตย์
- กุทหํ พระฎีกาจารย์อธิบายว่า กุจฺฉิตปาปธมฺมชฺฌาปกํ ผู้เผา บาปธรรมอันบัณฑิตเกลียดแล้ว.
- ภวลฺลุนํ พระฎีกาจารย์อธิบายว่า ติภวจฺเฉทนกรํ วิเสสโต ปฏิสนฺธิสงฺขาตภวสฺส สามญฺญโต ปญฺจกฺขนฺธสงฺขาตภวสฺส จ ตสฺส เหตุโน จเฉทนกรํ ผู้กระทำการตัดภพทั้ง ๓ คือ ผู้กระทำการตัดภพกล่าวคือปฏิสนธิโดยพิเศษ ภพคือเบญจขันธ์โดยสามัญ และเหตุของภพนั้น.
- ผุฏงฺคลีลํ พระฎีกาจารย์อธิบายว่า ปากฏสรีรลีลํ ปากฏองฺเคน วิลาสํ วา มีลีลาแห่งสรีระปรากฏแล้ว หรืองดงามด้วยอวัยวะที่ปรากฏแล้ว.
- ยสคาริปุณฺณกํ พระฎีกาจารย์ตัดบทว่า ยสคํ บทหนึ่ง อริปุณฺณกํ บทหนึ่ง อธิบายว่า ยสคํ ติภวปตฺถตยสปตฺตํ ถึงยศ คือ ถึงยศแผ่คลุมไตรภพ อริปุณฺณกํ เทวทตฺตาทีนํ ปจฺจตฺถิกานํ ปุญฺญกรํ ผู้กระทำความดีแก่ข้าศึก คือกระทำบุญแก่ข้าศึก มีพระเทวทัตเป็นต้น.
- ทิวาริลุ พระฎีกาจารย์อธิบายว่า ทิวิภวานํ ปพฺพชิตาริภูตานํ มารธีตูนํ เฉทนกรํ เทวปุตฺตมารภญฺชนํ วา ทรงเผด็จข้าศึกอันเป็นพวกทิพย์ คือทรงกระทำการตัดรอนมารธิดา กล่าวคือนางราคา นางตัณหา และนางอรติ อันเป็นตัวข้าศึกของบรรพชิต อีกนัยหนึ่ง ทรงผจญเสียซึ่งเทวบุตตมาร.
- อคฺคาณํ พระฎีกาจารย์อธิบายว่า เสฏฺฐอาณาวนฺตํ ทรงมีพระอาญาอันประเสริฐ
- อิทฺธิภิญฺญํ พระฎีกาจารย์อธิบายว่า วิเสสอิทฺธิยา ญาณวนฺตํ วิสิฏฺฐสมิทฺธาภิญฺญาณวนฺตํ วา มีพระญาณด้วยความสำเร็จอันวิเศษ หรือทรงมีพระอภิญญาณ อันทรงสำเร็จด้วยดีแล้ว อันประเสริฐ.

อธิบายของพระฎีกาจารย์ที่นำมาบันทึกไว้นี้ เพื่อประกาศความหมายของศัพท์และวิธีเชื่อมศัพท์เข้าคณะฉันท์สำหรับท่านผู้สนใจ จะได้พิจารณาศึกษาเป็นแนวทางแห่งความรู้

นอกจากที่ท่านอธิบายความของศัพท์โดยสามัญแล้ว ท่านยังได้อธิบายถึงความของศัพท์ตามนัยแห่งการนับอีกทางหนึ่ง ท่านได้แนะแนวในการแปลนัยหลังนี้ไว้ดังต่อไปนี้-

กฺริยา เทฺว จตุ นํ อนฺเต หิตฺวาน ปฏิโลมโต

กาทิสงฺเกตสงฺขฺยาหิ ปฏฺฐานคณนนฺนเย.

บัณฑิตพึงเว้นกิริยาศัพท์ ๒ ศัพท์ และ นํ ๔ อักขระ ในที่สุดแห่งบาท แล้วพึงทราบถึงการนับปัฏฐาน ด้วยสังเกตสังขยา มีอักขระคือ ก เป็นต้น โดยปฏิโลม. (คาถาของพระฎีกาจารย์นี้ชี้แจงถึงวิธีที่จำกำหนดอรรถของคาถาทั้ง ๒ ว่า ที่มีอรรถเป็นจำนวนนับนั้น พึงกำหนดดังที่ท่านชี้แจง ดังนี้คือ-

-เว้นกิริยา ๒ ศัพท์ ได้แก่ ปโมจิ ศัพท์ ๑ นมามิ ศัพท์ ๑

-เว้น นํ ๔ อักขระ ในที่สุดของบาท คือ-

นํ	อันเป็นที่สุดของศัพท์ว่า	อติโธวกปฺป<u>นํ</u>
นํ	"	คติรสฺสกา<u>วนํ</u>
นํ	"	ทุลภกุลุปฺป<u>นํ</u>
นํ	"	ภวลฺลู<u>นํ</u>

เมื่อเว้นศัพท์และอกขระดังนี้แล้ว ที่เหลือนั้นก็เป็นศัพท์ที่ระบุจำนวนนับปัฏฐานนัย ด้วยการสังเกตอักขระที่ปรากฏ ตามเกณฑ์ของวัณณสังขยา มีอักขระ คือ ก เป็นต้น และให้นับย้อนจากปลายมาหาต้น เช่นอักขระคือ ก ก็เป็นจำนวนนับ ๑ ท่านได้นำคาถาแสดงถึงวัณณสังขยาไว้ว่า-

กฏยาทิฌธพนฺตา นวสงฺขฺยา ปกิตฺติตา

ปาทิมนฺตา ปญฺจสงฺขฺยา สุญฺญา นาม สรา ญนา.

อักขระมี ก, ฏ, ย, เป็นต้น มี ฌ, ธ, พ เป็นที่สุด กวีทั้งหลายกำหนดว่า ชื่อนวสังขยา (นับ ๙) อักขระมี ป เป็นต้น มี ม เป็นที่สุด กำหนดว่า ชื่อปัญจสังขยา (นับ ๕) สระทั้งหลาย ญ, และ น ชื่อว่า สูญ.

อรรถาธิบายในเรื่องนี้ จะปรากฏในบทที่ว่าด้วย วัณณสังขยาต่อไป.

เมื่อได้ทราบคำชี้แจงในความหมายของนัยที่ ๒ คือ อรรถในทางสังขยาดังนี้แล้ว ก็จะกำหนดจำนวนเลขได้ดังที่แปลไว้นั้น เช่น

-ชิโน ขฏลิตฺตเข นเร แปลว่า ๒๐๘๖๓๑๘๐๘

นอกจากนี้พึงเทียบเคียงดังที่แปลไว้นั้นแล)

๑๐๐. **อสิญฺจิ วีโร นยนมฺพุนา นเร**

นมามิ นํ นีรสรํ รุสนฺตปิ

อนีรณิทฺธีธตฺลํ อกมฺปินํ

อนาทิภิญฺญารินตํ อนพฺภินํ.

๑๐๑. **ขยาณวนฺตํ ธชกุตฺติเขปนํ**
อนุตฺตเมชาธุนกํ กุคลฺลนํ
ติโลลโทสญฺจ วธํ ยสาธินํ
ภวคฺคโลกาสทิสํ สทุชฺชลํ.

แปล นัยที่ ๑ พระวีรเจ้าพระองค์ใด ทรงหลั่งรดหมู่มนุษย์และเทวดาด้วยน้ำคือพระจักษุ ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระวีรเจ้าพระองค์นั้น ผู้เป็นประดุจกระแสน้ำดับความเคียดแค้น ทรงมีความสำเร็จอันมิได้หวั่นไหว (เพราะโลกธรรม) ตรัสรู้โดยไม่มีผู้ตั้งต้นให้ ผู้อันบุคคลที่เป็นข้าศึกยอมกราบกราน ทรงปราศจากความหมองมัว ทรงมีพระอำนาจด้วยพระนิพพานอันเป็นสภาพสิ้นกิเลส ทรงบั่นทอนเสียซึ่งท่าทางแห่งความเชิดตน ทรงกำจัดเสียได้ซึ่งตัณหาอันเลวทราม ทรงตัดเสียซึ่งหนทางอันผิด และทรงกำจัดเสียซึ่งโทษแห่งความโลเล ๓ ประการ (คือราคะ โทสะ โมหะ) ทรงมีพระยศยิ่งยง ไม่มีผู้สมอเหมือนในโลกจนถึงภวัคคพรหมโลก ทรงรุ่งเรืองอยู่ในกาลทุกเมื่อ.

นัยที่ ๒ พระวีรเจ้าองค์ใด ทรงรดนรานรนิกร ด้วยอุทกคือนัยต่างๆ อันเป็นนัยประธาน ในคัมภีร์ปัฏฐาน ซึ่งมีข้อปุจฉา-

ในติกปัฏฐาน	๒๐๐,๓๐๑,๐๒๔	ข้อ
ในทุกปัฏฐาน	๑๖๗,๒๒๗,๒๐๐	"
ในทุกติกปัฏฐาน	๑๑,๐๓๖,๕๙๕,๒๐๐	"
ในติกทุกปัฏฐาน	๔๐,๐๖๐,๒๐๔,๘๐๐	"
ในติกติกปัฏฐาน	๑๒,๖๑๘,๕๖๔,๕๑๒	"
ในทุกทุกปัฏฐาน	๓๓,๑๑๐,๕๘๔,๖๐๑	"
รวมข้อปุจฉาทั้ง ๖ หมวด	๕๗,๑๕๔,๖๗๘,๓๖๖	ข้อ
รวมข้อปุจฉาทั้งหมดในสมันตปัฏฐาน	๓๘๘,๗๗๘,๗๑๓,๓๔๔	ข้อ

ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระวีรเจ้าพระองค์นั้น.

(คาถาทั้ง ๒ คือ ๑๐๐ และ ๑๐๑ นี้ คงเป็นอุทาหรณ์แห่งบททวัตถกะ เช่นเดียวกับคาถาที่ ๙๘ และ ๙๙ ตลอดถึงหลักเกณฑ์ในการแปลตามนัยแห่งสังขยา ก็คงใช้หลักเกณฑ์เดียวกัน ต่างแต่ใน ๒ คาถาหลังนี้ต้องตัด นำออก ๕ คำ คือ ท้ายบาททั้ง ๕ แห่ง มีอรรถโดยสังขยานัย ดังจะนำมาแสดงไว้ต่อไปนี้-

- วีโรนยนมุพุนานเร	๒๐๐,๓๐๑,๐๒๔
- นํนีรสรํรุสนฺตปิ	๑๖๗,๒๒๗,๒๐๐
- อนีรณิทฺธีธตุลํอกมุปิ	๑๑,๐๓๖,๕๙๕,๒๐๐
- อนาทิภิญฺญารินทตํ อนพฺภิ	๔๐,๐๖๐,๒๐๔,๘๐๐

- ขยาณวนฺผุตฺธชกุตฺติเขปิ ๑๒,๖๑๘,๕๖๔,๕๑๒
- อนุตฺตเมชาธุนกํ กุคลฺลุ ๓๓,๐๑๐,๕๘๕,๖๐๐
- ติโลลโทสญฺจวธํยสาธิ ๕๗,๑๕๔,๖๗๘,๓๓๖
- ภวคฺคโลกาสทิสํสทุชฺชลํ ๓๘๘,๗๗๘,๗๑๓,๓๔๔

นัยแห่งการนับในคาถานี้ ท่านว่าเป็นฎีกานัย ส่วนใน ๒ คาถาก่อนเป็นอรรถกถานัย.

อนึ่ง คาถาทั้ง ๔ (ตั้งแต่ ๙๘-๑๐๑) ที่มีความเป็นสังขยานั้น ท่านผู้รจนาได้นำข้อปัญหาที่บัณฑิตได้ในคัมภีร์มหาปัฏฐานมาแสดงไว้ ในคัมภีร์มหาปัฏฐานนั้น กล่าวถึงปัจจัย ๒๔ เหตุปัจจัย ๑ เป็นต้น แต่ละปัจจัยนั้นๆ มีปัญหามากๆ ทั้งนั้น ปัญหาต่างๆ ของปัจจัยนั้นๆ รวมเป็น "วาร" หนึ่ง เรียก "ปุจฉาวาร" พิเคราะห์ตามความในอรรถกถาแห่งคัมภีร์มหาปัฏฐาน พระอรรถกถาจารย์แสดงตัวอย่างแต่งข้อปุจฉาไว้เช่นว่า-

"โย กุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย เหตุปจฺจยา
กึ โส กุสลํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ สิยา.

สภาวะที่เป็นกุศลใด พึงบังเกิดเพราะเหตุปัจจัย สภาวะที่เป็นกุศลนั้น พึงต้องอาศัยสภาวะที่เป็นกุศลหรือ?"

โดยทำนองนี้ แจกออกไปเป็นกุศล, อกุศล, อัพยากฤต เป็นอาทิ และแจกจากนั้นออกไปอีก แต่ละปัจจัยๆ คูณกันไป คูณกันมา ก็เลยเป็นมหาปัฏฐานนัย)

๑๐๒. **อนญฺญกงฺขินานูน- รเวนานูนการินา**
นูนวาหา วรา วุตฺตา ขนฺธา ติปิฏเก วเร.

แปล นัยที่ ๑ – ธรรมขันธ์อันประเสริฐ เป็นดุจเครื่องนำไปอย่างแน่นอน อันพระผู้ทรงพระภาคเจ้าผู้ไม่ทรงหวังสิ่งใดสิ่งหนึ่งเลย ทรงมีพระสุรเสียงไม่บกพร่อง ทรงมีวิริยะมิได้ย่อหย่อน ตรัสไว้แล้วในพระไตรปิฎกอันประเสริฐ.

นัยที่๒ – ธรรมขันธ์อันประเสริฐ ๘๔,๐๐๐ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้ในพระไตรปิฎกอันประเสริฐ คือ ๒๑,๐๐๐ ธรรมขันธ์ ในพระวินัยปิฎก ๔๒,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ในพระอภิธรรมปิฎก ๒๑,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ในพระสุตตันตปิฎก.

(คาถานี้คงเป็นอุทาหรณ์ของทวัตถกะเหมือนกัน เป็นคาถาประมวลพระธรรมขันธ์ในพระไตรปิฎก นัยที่ ๑ ไม่มีเร้นลับประการใด คงเป็นไปตามรูปศัพท์ส่วนนัยที่ ๒ มีเงื่อนงำอยู่บ้าง ขอคัดเฉพาะศัพท์ที่มีอรรถเป็นสังขยา ดังนี้-

- อนญฺญกงฺขิ ๒๑,๐๐๐
- นานูนรเว ๔๒,๐๐๐

- นานูนการิ ๒๑,๐๐๐

-นานูนวาหา ๘๔,๐๐๐

ในฎีกาของคัมภีร์นี้ ท่านได้นำคาถาแสดงพระธรรมขันธ์ในพระไตรปิฎกมาสาธกไว้ขอนำมาบันทึก ณ ที่นี้ดังนี้-

เอกวีสติสหสฺสานิ ขนฺธา วินยปิฏเก

เอกวีสติสหสฺสสานิ ตถา สุตฺตนฺตปิฏเก

ทฺวาจตฺตาฬีสสหสฺสานิ ขนฺธาภิธมฺมปิฏเก

อิติ ตํ

พุทฺธวจนํ จตุราสีติ - สหสฺสขนฺธโต นเม

ขอนอบน้อมพระพุทธวจนะนั้น โดยพระธรรมขันธ์ ๘๔,๐๐๐ คือในพระวินัยปิฎก ๒๑,๐๐๐ ในพระสุตตันตปิฎก ๒๑,๐๐๐ ในพระอภิธรรมปิฎก ๔๒,๐๐๐

บทที่ว่าด้วยการแต่งพันธะที่เรียกว่า ทวัตถกะ มี ๒ ความนี้ นับเป็นกลบทในการรจนาฉันท์ภาษาบาลีประเภทหนึ่ง ดังนี้แล.

จบบททวัตถกะ

มาติกาที่ ๗

๘. โลกสัญญังกิตสังขยา
(สังขยากำหนดด้วยโลกสัญญา)

๑๐๓. **โลกสญฺญาย ลกฺเขนฺติ สงฺขยํ ยตฺถ วิจกฺขณา**
โลกสญฺญงฺกิตขฺย- มิติ ตํ พนฺธมฺพุรวุํ.

แปล นักปราชญ์ทั้งหลายกำหนดสังขยา (คำนับจำนวน) ในพันธะใด ด้วยโลกสัญญา (ธรรมชาติที่ชาวโลกหมายรู้กัน) นักปราชญ์ทั้งหลายเรียกพันธะนั้นว่า โลกสัญญังกิตสังขยา มีสังขยาอันกำหนดด้วยโลกสัญญา.

(คาถานี้แสดงถึงการแต่งพันธะประเภทหนึ่ง โดยใช้สิ่งที่มีปรากฏอยู่ในโลก ที่มีจำนวนตายตัวแน่นอน ไม่เพิ่มขึ้นและไม่ลดลงในกาลไหนๆ และชาวโลกก็หมายรู้อยู่ทั่วกัน เป็นศัพท์สำหรับนับจำนวนนามที่กล่าวถึงในพันธะ พันธะประเภทนี้เรียกว่า โลกสัญญังกิตสังขยา มีสังขยาอันกำหนดด้วยโลกสัญญา.

สังขยาประเภทนี้ บางทีท่านเรียกว่า สงฺเกตสงฺขยา นับจำนวนตามสังเกต ซึ่งจะปรากฏต่อไปข้างหน้าในตอนที่ว่าด้วยสังขยา ๖ ประเภท ในที่นั้นจะแสดงให้เห็นเรื่องของศัพท์นับจำนวนประเภทนี้โดยพิสดาร สังขยาประเภทนี้มีใช้มากในคัมภีร์วุตโตทัย ซึ่งเป็นคัมภีร์ว่าด้วยการแต่งฉันท์ภาษาบาลี หรือจะสังเกตได้จากพระสิริมังคลาจารย์สาธกมาในคัมภีร์มังคลัตถทีปนีก็พอจะเห็นเค้าเช่น "สเมสุ สินฺธุโตเชน ปชฺชาวตฺตํ ปกิตฺติตํ" "ปัฐยาวัต กวีทั้งหลายกำหนดด้วย ช คณะ แต่หน้า ๔ อักษร ในบาทคู่ทั้งหลาย" คำว่า "แต่หน้า ๔ อักษร" นั้น แปลจากศัพท์คือ สินฺธุโต ซึ่งตามรูปศัพท์แล้วแปลว่า "แม่น้ำ" แต่เป็นที่สังเกตกันไว้แน่นอนแล้วว่า มหาสมุทรในโลกมี ๔ ฉะนั้น ศัพท์ที่มีความหมายเกี่ยวกับห้วงน้ำซึ่งให้แปลว่า ๔ เช่น สมุทฺท ชลธิ สินฺธุ อณฺณว แปลว่า ๔ ทั้งนั้น

ในคำกลอนภาษาบาลีที่ใช้สังขยาประเภทนี้เรียกว่า โลกสัญญังกิตสังขยา พึงดูอุทาหรณ์ต่อไป)

๑๐๔. **ปาทเปโก ภวกฺขนฺโธ สรสาโข พหูทโล**
สิเนรุคฺโค สุผลโท อวิสุ อิติ นามโก.

แปล ต้นไม้ต้นหนึ่ง มีลำต้น ๓ มีกิ่ง ๕ มีใบมาก มียอด ๑ ให้ผลดี มีนามว่า อวิสุ.

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของพันธะที่ใช้สังขยาตามที่กำหนดด้วยโลกสัญญา หรือใช้สังเกตสังขยาเป็นคำกำหนดจำนวน เฉพาะศัพท์ที่ใช้เป็นสังขยาในคาถานี้ มีดังนี้-

- ภวกฺขนฺโธ มีลำต้นจำนวน ๓ นั้นแปลจากศัพท์คือ "ภว" เพราะเป็นที่รู้ทั่วกันแล้ว ภพมี ๓ เท่านั้น คือกามภพ ๑ รูปภพ ๑ อรูปภพ ๑ ไม่เพิ่มขึ้นและไม่ลดลงในกาลไหนๆ ฉะนั้น ภว จึงแปลว่า ๓.

- สรสาโข	มีกิ่ง ๕ จำนวน ๕ นั้น แปลจากศัพท์คือ "สร" ซึ่งแปลตามรูปเดิมว่า "สร" ที่สรศัพท์แปลว่า ๕ มีตำนานว่าพยารามราช (ครั้งไหนไม่ทราบ) ใช้ศรลูกเดียวยิงป้อม ๕ ป้อมแตก เพราะฉะนั้นจึงแปล สร ศัพท์ว่า ๕ เป็นการประกาศเกียรติคุณของพญารามราช และประกาศอานุภาพของลูกศร.

- สิเนรุคฺโค	มียอด ๑ จำนวน ๑ นั้น แปลจากศัพท์คือ "สิเนรุ" แปลตามรูปเดิมว่า "เขาสิเนรุ" หรือ "เขาสุเมรุ" ซึ่งเป็นที่ทราบกันทั่วไปว่ มีลูกเดียวเท่านั้นในโลก ไม่มีเขาสิเนรุลูกที่ ๒ ในที่ไหน ฉะนั้น สิเนรุ จึงแปลว่า ๑.

(คาถานี้ตามอรรถหมายถึงพระไตรปิฎก แต่เปรียบเป็นต้นไม้ซึ่งมีลักษณะและคุณดังนี้-

- ภวกฺขนฺโธ มีลำต้น ๓ คือแยกออกเป็น ๓ ลำต้น ได้แก่-
  ๑. พระวินัย
  ๒. พระสุตตันตะ
  ๓. พระอภิธรรม
- สรสาโข มีกิ่ง ๕ หมายถึงนิกาย ๕ ได้แก่
  ๑. ทีฆนิกาย
  ๒. มัชฌิมนิกาย
  ๓. สํยุตตนิกาย
  ๔. อังคุตตรนิกาย
  ๕. ขุททกนิกาย
- พหูทโล มีใบมาก หมายถึงข้อธรรมอันมีถึง ๘๔,๐๐๐ ธรรมขันธ์
- สิเนรุคฺโคมียอด ๑ หมายถึงพระพุทธวจนะทั้งนั้น มีที่สุดอยู่ประการเดียว คือวิมุติความรอดพ้น
- สุผลโท ให้ผลดี หมายถึงเป็นอกาลิก ไม่อยู่ในกฎแห่งกาล ผู้ปฏิบัติย่อมได้รับผลตามควรแก่การปฏิบัติของตนๆ เช่น เว้นชั่วได้เมื่อใด ก็ไม่ชั่วเมื่อนั้น ทำดีได้เมื่อใด ก็เป็นดีเมื่อนั้น
- อวิสุ อิติ นามโก มีนามว่า อวิสุ หมายถึงชื่อของพระไตรปิฎก คือ-
  อ – อภิธรรมปิฎก
  วิ – วินัยปิฎก
  สุ – สุตตันตปิฎก

คาถานี้อธิบายดังนี้แล)

๑๐๕. **สาธูหิ นรเทเวหิ มหิโต วรปาทโป**
ภวคฺโค ทฺวาทสสาโข นรปฺปตฺโต ภวปฺปุปฺผิโย
สินฺธุผโล ภวงฺกูโร ทฺวิมูโล ชินโรปิโต.

แปล ต้นไม้ประเสริฐ อันมนุษย์เทวดา ผู้เป็นสาธุชน พากันบูชา มียอด ๓ มีกิ่ง ๑๒ มีใบ ๒๐ มีดอก ๓ มีผล ๔ มีหน่อ ๓ มีราก ๒ พระชินเจ้าทรงปลูกไว้.

(คาถานี้หมายถึงปฏิจจสมุปบาทธรรม คือธรรมที่อาศัยกันบังเกิดขึ้น หรือปัจจยาการ อาการที่เกี่ยวโยงกันเป็นสาย เป็นสภาพของภวจักร ล้อแห่งภพ ทำให้หมู่สัตว์วนเวียนอยู่ในกระแสแห่งสังสารสาครมหาสมุทรแห่งการเวียนว่ายตายเกิด ปฏิจจสมุปบาทธรรมนั้น มีพระบาลีว่า

"กตโม จ ภิกฺขเว ปฏิจฺจสมุปฺปาโท	ภิกษุทั้งหลาย ปฏิจจสมุปบาทเป็นไฉน?
๑. อวิชฺชาปจฺจยา ภิกฺขเว สงฺขารา	ภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร
๒. สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ	เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ
๓. วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ	เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป
๔. นามรูปปจฺจยา สฬายตนํ	เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ
๕. สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส	เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ
๖. ผสฺสปจฺจยา เวทนา	เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา
๗. เวทนาปจฺจยา ตณฺหา	เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา
๘. ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ	เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน
๙. อุปาทานปจฺจยา ภโว	เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ
๑๐. ภวปจฺจยา ชาติ	เพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ
๑๑. ชาติปจฺจยา	เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมี

๑๒. ชรามรณํ โสกปริเทวทุกฺขชรา, มรณะ, โสกะ, ปริเทวะ, ทุกข์, โทมนัส, โทมนสฺสุปายาสา อุปายาส.

เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส ความบังเกิดขึ้นพร้อม แห่งกองทุกข์ สมุทโย โหติ. ทั้งสิ้น ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ปัจจยาการ ๑๒ นี้มีระยะกาลเป็น ๓ ตอน เรียกว่า "อทฺธา" ได้แก่ อดีต, ปัจจุบัน และอนาคต. ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ปัญญานิเทศ ท่านได้กล่าวเป็นคาถาว่า-

"ตสฺสาวิชฺชาตณฺหา มูลมตีตาทโย ตโย กาลา
เทฺว อฏฺฐ เทฺว เอว จ สรูปโต เตสุ องฺคานิ.

ภวจักรนั้นมีมูล ๒ คือ อวิชชามูล ๑ ตัณหามูล ๑ มีกาล ๓ มีอดีตเป็นต้น บรรดาองค์เหล่านั้น องค์ ๒ เป็นอดีต องค์ ๘ เป็นปัจจุบัน และองค์ ๒ เหมือนกันเป็นอนาคต โดยสรูป"

คาถานี้ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ มีอธิบายดังนี้-

- มูล ๒ ได้แก่ ๑. อวิชฺชามูล มูลรากคืออวิชชา หมายความว่า อวิชชาเป็นรากหนึ่งของภวจักร
  ๒. ตณฺหามูล มูลรากคือตัณหา หมายความว่า ตัณหาเป็นรากหนึ่ง ของภวจักร
- กาล ๓ ได้แก่ ๑. อตีตทฺธา ระยะกาลที่เป็นอดีต มี ๒ องค์คือ อวิชชา ๑ สังขาร ๑
  ๒. ปจฺจุปฺปนฺนทฺธา ระยะกาลที่เป็นปัจจุบัน มี ๘ องค์ คือ วิญญาณ ๑ นามรูป ๑ สฬายตนะ ๑ ผัสสะ ๑ เวทนา ๑ ตัณหา ๑ อุปาทาน ๑ ภพ ๑
  ๓. อนาคตทฺธา ระยะกาลที่เป็นอนาคตมี ๒ องค์คือ ชาติ ๑ ชรามรณะ ๑

ปัจจยาการนี้ ยังมีสนธิ (เงื่อน) ๓ สังคหะ ๔ อาการ ๒๐ และวัฏฏะ ๓ ตามคาถาในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า-

"เหตุผลเหตุปุพฺพกติสนฺธิ จตุเภทสงฺคหญฺเจตํ
วีสติอาการํ ติวฏฺฏมนวฏฺฐิตํ ภมติ."

"ก็แล ภวจักรนี้ มีสนธิ ๓ คือ เหตุผลสนธิ ๑ ผลเหตุสนธิ ๑ เหตุผล,สนธิ ๑ มีสังคหะส่วนที่ต่าง ๔ ตอน มีอาการ ๒๐ มีวัฏฏะ ๓ ย่อมหมุนไปไม่หยุด"

สนธิ ๓ เป็นต้น ในคาถานี้มีอธิบายดังต่อไปนี้-

- สนธิ ๓ หมายถึงเงื่อนที่เชื่อมระหว่างระยะกาล ๓ ที่กล่าวมาแล้ว มีดังนี้-
  ๑. เหตุผลสนฺธิ เงื่อนเชื่อมเหตุอดีตกับผลปัจจุบัน ได้แก่ สังขาร อดีต เหตุ วิญญาณ(หมายถึงปฏิสนธิวิญญาณ) ปัจจุบันผล.
  ๒. ผลเหตุสนฺธิ เงื่อนเชื่อมปัจจุบันผลกับปัจจุบันเหตุ ได้แก่เวทนาปัจจุบันผลกับตัณหาปัจจุบันเหตุ
  ๓. เหตุผลสนฺธิ เงื่อนเชื่อมปัจจุบันเหตุกับอนาคตผล ได้แก่ ภพปัจจุบันเหตุกับชาติอนาคตผล.
- สังคหะ ๔ หมายถึงการบั่นตอนของปัจจยาการทั้ง ๑๒ ออกเป็นเบื้องต้นและที่สุดของสนธิ ๓ ที่กล่าวแล้วเป็น ๔ ตอนคือ-
  ๑. อวิชชาและสังขาร
  ๒. วิญญาณ, นามรูป, สฬายตนะ, ผัสสะ, เวทนา
  ๓. ตัณหา, อุปาทาน, ภพ
  ๔. ชาติ, ชรา, มรณะ

- อาการ ๒๐ ปัจจยาการมี ๑๒ แต่ก็เป็นเหตุเป็นผลของกันและกัน ทั้งอดีตปัจจุบัน, และอนาคต, กำหนดออกเป็น ๔ ส่วน ส่วนละ๕ อาการ ดังคาถาที่มาใน อภิธัมมัตถสังคหะว่า-

"อตีเต เหตโว ปญฺจ อิทานิ ผลปญฺจกํ
อิทานิ เหตโว ปญฺจ อายตึ ผลปญฺจกํ"

"เหตุในอดีต ๕ ผลในปัจจุบัน ๕ เหตุในปัจจุบัน ๕ ผลในอนาคต ๕"

- อดีตเหตุ ๕ คืออวิชชา, สังขาร, ตัณหา, อุปาทาน, ภพ
- ปัจจุบันผล ๕ คือ วิญญาณ, นามรูป, อายตนะ, ผัสสะ เวทนา.
- ปัจจุบันเหตุ ๕ คือ อวิชชา, สังขาร, ตัณหา, อุปาทาน. ภพ.
- อนาคตผล ๕ คือ วิญญาณ, นามรูป. อายตนะ. ผัสสะ, เวทนา.

รวมอาการทั้งหมดเป็น ๒๐ อาการ.

- วัฏฏะ ๓ หมายถึงความวนเวียนแห่งภวจักรคือ-

๑. กัมมวัฏฏะ	ได้แก่	สังขาร ภพ
๒. กิเลสวัฏฏะ	"	อวิชชา ตัณหา อุปาทาน
๓. วิปากวัฏฏะ	"	วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะเวทนา

ตามที่ได้บันทึกมาทั้งหมดนี้ ท่านได้กล่าวคาถาสรุปไว้ว่า-

"ตยทฺธํ ทฺวาทสงฺคญฺจ วีสตาการมพฺรวิ
ติสนฺธิ จตุสงฺเขปํ ติวฏฺฏํ จ ทฺวิมูลกํ"

"ท่านกล่าวภวจักรว่า มีอัทธา ๓ มีองค์ ๑๒ มีอาการ ๒๐ มีสนธิ ๓ มีสังเขป ๔ มีวัฏฏะ ๓ และมีมูล ๒"

เมื่อได้นำเรื่องของปัจจยาการ หรือปฏิจจสมุปบาทธรรม ตามแบบแผนที่ที่ท่านได้ชี้แจงไว้ มาบันทึกดังนี้แล้ว ก็พอจะปรับเข้ากับคาถาที่เป็นอุทาหรณ์ของ โลกสัญญังกิตสังขยา ซึ่งท่านรจนายกปัจจยาการหรือปฏิจจสมุปบาทธรรมเป็นต้นไม้อันประเสริฐ ที่พระผู้ทรงพระภาคเจ้าทรงปลูกไว้ ก็จะได้ข้อเทียบดังนี้.

- มียอด ๓	ได้แก่	อัทธา ๓
- มีกิ่ง ๑๒	"	องค์ของปฏิจจสมุปบาท ๑๒
- มีใบ ๒๐	"	อาการ ๒๐
- มีดอก ๓	"	สนธิ ๓
- มีผล ๔	"	สังคหะ หรือ สังเขป ๔
- มีหน่อ ๓	"	วัฏฏะ ๓
- มีราก ๒	"	มูล ๒

เรื่องของปัจจยาการ หรือปฏิจจสมุปบาทธรรม หรือภวจักร เป็นธรรมที่ลึกซึ้งเป็นวิสัยแห่งมัคคญาณ เป็นพระโพธิญาณของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ความลึกซึ้งของปฏิจจสมุปบาทธรรม ท่านกล่าวไว้ว่า ลึกโดยอาการ ๔ คือ-

๑. อตฺถคมฺภีร ลึกโดยอรรถ

๒. ธมฺมคมฺภีร ลึกโดยธรรม

๓. เทสนาคมฺภีร ลึกโดยเทศนา

๔. ปฏิเวธคมฺภีร ลึกโดยปฏิเวธ

พระผู้ทรงพระภาคเจ้าได้ตรัสถึงความลึกซึ้งของปฏิจจสมุปบาทธรรม แก่พระอานนท์ว่า "คมฺภีโร จายํ อานนฺท ปฏิจฺจสมุปฺปาโท คมฺภีราวภาโส จ อานนท์ ปฏิจจสมุปบาทนี้ทั้งลึก ทั้งมีเงาลึก" ดังนี้

จบโลกสัญญังกิตสังขยา
มาติกาที่ ๘

๕. วัณณสังขยา

(การนับด้วยอักษร)

๑๐๖. **วณฺณเลขาย ลกฺเขนฺติ สงฺขฺยํ ยตฺถ วิจกฺขณา**
วณฺณสงฺขยนฺติ ตํ พนฺธํ พนฺธญฺญู กุสลา พฺรวุํ.

แปล นักปราชญ์เขียนสังขยา ในพันธะใด ด้วยวัณณเลข (เลขที่กำหนดด้วยตัวอักษร) พันธะนั้น ท่านผู้รู้พันธะ ผู้ฉลาด เรียกชื่อว่า วัณณสังขยา การนับด้วยอักษร.

(คาถานี้ชี้แจงการแต่งคาถาในภาษาบาลีประเภทหนึ่ง ซึ่งได้กล่าวไว้ในมาติกาว่าวัณณสังขยา คือไม่ใช้ศัพท์นับจำนวนตามปกติ แต่ใช้อักษรแทนเลข นี้ได้มีมาครั้งหนึ่งแล้ว ในบทที่ ๗ อันว่าด้วยการแต่งคาถาแบบทวัตถกะ มี ๒ ความ ในที่นั้นได้ใช้อักษรแทนเลข และได้นำหลักเกณฑ์ของวัณณสังขยามาเสนอไว้ แต่ไม่ได้ขยายความอย่างกว้างขวาง เพราะมีอรรถาธิบายปรากฏอยู่ในบทนี้ ฉะนั้นในที่นี้จะพูดถึงหลักเกณฑ์โดยพิสดารต่อไป

คาถาที่กำหนดหลักเกณฑ์ของวัณณเลข หรือวัณณสังขยา มีอยู่ว่า-

"กฏยาทิฌธพนฺตา นวสงฺขฺยา ปกิตฺติตา
ปาทิมนฺตา ปญฺจสงฺขฺยา สุญฺญา วุตฺตา สรา ญนา.

อักษรมี ก, ฏ, ย เป็นต้น มี ฌ, ธ, พ เป็นที่สุด กำหนดให้ชื่อว่า นวสังขยา อักษรมี ป เป็นต้น มี ม เป็นที่สุด กำหนดให้ชื่อว่า ปัญจสังขยา สระทั้งหลาย และญ น เรียกว่า สูญ.

คาถาข้างบนนี้กำหนดหลักเกณฑ์ของวัณณเลข หรือวัณณสังขยา มีอธิบายดังนี้-

ก่อนอื่นขอนำอักษรมาเขียนไว้ก่อน เพื่อความเข้าใจง่าย คือ-

ก ข ค ฆ ง จ ฉ ช ฌ ญ ฎ ฐ ฑ ฒ ณ

ต ถ ท ธ น ป ผ พ ภ ม ย ร ล ว

ศ ษ ส ห ฬ

มีข้อที่ควรสังเกตว่า อักษรที่เรียงไว้นี้ มี ศ ษ เข้ามาด้วย ซึ่งอักษรทั้ง ๒ นี้ ไม่มีในภาษาบาลี เป็นการแสดงว่า ในยุคนี้ ได้มีการเรียนภาษาสันสกฤตกันแล้ว

เมื่อได้เรียงตัวอักษรไว้แล้ว ก็ลองกำหนดตามเกณฑ์ที่วางไว้ในคาถาข้างบน ปรับตามเกณฑ์ดังนี้'-

-ตั้งแต่ ก ถึง ฌ ก เป็น ๑ ฌ เป็น ๙

- " ฏ " ธ ฏ " ๑ ธ " ๙

- " ย " พ ย " ๑ พ " ๙

ทั้ง ๓ หมวดนี้เรียกว่า นวสังขยา คือ นับ ๙

-ตั้งแต่ ป ถึง ม ป เป็น ๑ ม เป็น ๕

หมวดนี้เรียกว่า ปัญจสังขยา คือนับ ๕

-สระ ๘ คือ อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ

และ ญ น เรียกว่า สูญ (๐)

คราวนี้จัดตามจำนวนเลข ก็จะได้เกณฑ์ดังนี้-

-๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ ๙ ๐

ก ข ค ฆ ง จ ฉ ช ฌ ญ

ฏ ฐ ฑ ฒ ณ ต ถ ท ธ น

ป ผ พ ภ ม

ย ร ล ว ศ ษ ส ห ฬ (สระ ๘)

ส่วนการนับนั้น อักษรตัวต้นเป็นหลักหน่วย อักษรตัวต่อๆ ไปเป็นหลัก ๑๐ หลัก ๑๐๐ หลัก ๑๐๐๐ เป็นต้น แล้วแต่จะมีกี่อักษร กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ "นับย้อนอักษร" จากตัวท้ายมาหาตัวต้น เช่น กหํปายา

คำว่า "กหํปายา" นี้เป็นเกณฑ์ลบพุทธศักราช เป็นจุลศักราช และ บวกจุลศักราช เป็นพุทธศักราช การแปลคำนี้ ลองแปลตามเกณฑ์นั้น คือเรียงอักษรไปก่อน ดังนี้-

ก-๑, หํ-๘, ปา-๑, ยา-๑ เป็น ๑๘๑๑

อ่านย้อนหลังจากเลขท้ายเข้ามา ก็จะเป็น ๑๑๘๑ นี้แหละคือ เกณฑ์ลบพุทธศักราชเป็นจุลศักราช เช่นปีนี้ พุทธศักราช ๒๕๐๘ ต้องการ จะทราบว่า จุลศักราชเท่าไร ก็นำเลขกหํปายา คือ ๑๑๘๑ ลบ ๒๕๐๘-๑๑๘๑ ผลลัพธ์คือ ๑๓๒๗ ก็เป็นอันทราบว่า ปีนี้จุลศักราช ๑๓๒๗ ดังนี้ พึงดูอุทาหรณ์ที่ท่านรจนาไว้ดังต่อไปนี้)

๑๐๗. **กมฺหิ กมฺเหว วํ จิตฺตํ คมฺหิ คมฺเหว วํ ภเว**
ยนฺตุ จมฺเหว หํ สมฺหิ กฏมฺหิ ชํ สฏมฺหิ ยํ.

แปล จิต ๔ ดวง ย่อมเกิดในภพ ๑ ภพ ๑ จิต ๔ ดวง ย่อมเกิดในภพ ๓ ภพ ๓ ส่วนจิต ๑ ดวง ย่อมเกิดในภพ ๖ จิต ๘ ดวง ย่อมเกิดในภพ ๗ จิต ๘ ดวง ย่อมเกิดในภพ ๑๑ จิต ๑ ดวงย่อมเกิดในภพ ๑๗

(คาถานี้ มีอธิบายตามที่พระฎีกาจารย์ได้สาธกคาถาจากพระคัมภีร์สัจจสังเขปมาอธิบาย ดังนี้-

- ข้อที่ว่า จิต ๔ ดวงย่อมเกิดในภพ ๑ ภพ ๑ จิต ๔ ดวง ย่อมเกิดในภพ ๓ ภพ ๓ ดังนี้หมายถึงคาถาที่ท่านกล่าวไว้ในพระคัมภีร์สัจจสังเขปคาถาที่ ๒๕๓ ว่า

“อรูเปเสฺวกเมกสฺมึ รูเปสฺวาทิตฺติเกปิ จ

ติเก จ ตติเย เอกํ เทฺว โหนฺติ ทุติยตฺติเก.

วิบากจิตดวงอื่น ย่อมมีในชั้นหนึ่งๆ ในชั้นอรูปทั้งหลาย ใน ๓ ชั้น แรก และใน ๓ ชั้นที่ ๓ ในรูปาวจรภูมิ วิบากจิต ๒ ดวง ย่อมมีใน ๓ ชั้นที่ ๒.”

(คาถานี้แสดงถึงวิบากจิตในชั้นนั้นๆ พึงกำหนดไว้ดังนี้ –

- ในอรูปาวจรภูมิ ๔ ชั้น มีวิบากจิตชั้นละ ๑ ดวง
- ในรูปาวจรภูมิ ใน ๓ ชั้นต้นคือ พรหมปาริสัชชะ พรหมปุโรหิตะ และมหาพรหม และใน ๓ ชั้น ที่ ๓ คือปริตตสุภะ อัปปมาณสุภะ และสุภกิณหกะ แต่ละชั้นมีวิบากจิตชั้นละ ๑ ดวง
- ในรูปาวจรภูมิ ใน ๓ ชั้นที่ ๒ คือ ปริตตาภะ อัปปมาณาภะและ อาภัสสระ แต่ละชั้นมีวิบากจิตชั้นละ ๒ ดวง คือ ทุติยฌานวิบากจิต และตติยฌานวิบากจิต)

- ข้อที่ว่า ส่วนจิต ๑ ดวง ย่อมเกิดในภพ ๖ หมายถึง คาถาที่ท่านกล่าวในคัมภีร์สัจจสังเขป ว่า

“อนฺติมํ รูปปากนฺตุ ฉสุ เวหปฺผลาทิสุ”

“ส่วนรูปาวจรวิบากจิตดวงสุดท้าย ย่อมมีในชั้นทั้ง ๖ มีชั้นเวหัปผละเป็นต้น”

- ข้อที่ว่า จิต ๘ ดวง ย่อมเกิดในภพ ๗ หมายถึงคาถาที่ท่านกล่าวในพระคัมภีร์สัจจสังเขป ว่า

“กามสุคติยํเยว มหาปากา ปวตฺตเร

มหาวิบากจิตย่อมเป็นไปในกามสุคติภูมิเท่านั้น

(ทั้ง ๒ นี้เป็นคาถาเดียวกัน ในพระคัมภีร์สัจจสังเขป คือคาถาที่ ๒๔๕)

- ข้อที่ว่า จิต ๘ ดวง ย่อมเกิดในภพ ๑๑ หมายถึงคาถาที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์สัจจสังเขปว่า-

“ฆายนาทิตฺตยํ กาเม ปฏิฆทฺวยเมว จ

หมวด ๓ แห่งฆานวิญญาณเป็นต้น และปฏิฆจิต ๒ ดวง ย่อมมีในกามภูมิ”

- ข้อที่ว่า จิต ๑ ดวง ย่อมเกิดในภพ ๑๗ หมายถึงคาถาที่ท่าวกล่าวไว้พระคัมภีร์สัจจสังเขป ว่า-

"สตฺตรเสสุ ปฐมํ อมลํ มานวาทิสุ

โลกกุตตรจิตดวงต้น ย่อมบังเกิดในชั้น ๑๗ ชั้น มีมนุษย์เป็นต้น"

ทั้ง ๒ ข้อนี้เป็นคาถาเดียวกันคือ คาถาที่ ๒๕๕ ซึ่งมีอธิบายว่า-

- ฌานวิญญาณเป็นต้น ฝ่ายกุศล ๓ ดวง ฝ่ายอกุศล ๓ ดวง รวม ๖ ดวง
- ปฏิฆจิต ๒ ดวง รวม ๘ ดวง

จิตทั้ง ๘ ดวงนี้ย่อมมีในกามภูมิ ๑๑ ชั้นเท่านั้น ในรูปาวจรภูมิเป็นต้น ไม่มีจิต ๘ ดวงเหล่านี้ ส่วนโลกุตตรจิตดวงต้นคือโสดาปัตติมรรคจิต ย่อมมีใน ๑๗ ชั้น ตั้งแต่มนุสสโลก ถึง เวหัปผละ

คาถาที่ ๑๐๗ มีอธิบายดังนี้แล)

๑๐๘. **กรมฺหิ ฆํ ผรมฺหิ กฺยํ ลกฺขมฺหิ ขํ วรมฺหิ รํ**
ขนฺตุ ฆญฺจ ฆเร นฺยนฺตุ กยญฺจ ตฺเร นลมฺหิ ภฺยํ.

แปล จิต ๔ ดวง ย่อมเกิดในภพ ๒๑ จิต ๑๑ ดวง ย่อมเกิดในภพ ๒๒ จิต ๒ ดวงย่อมเกิดในภพ ๒๓ จิต ๒ ดวง ย่อมเกิดในภพ ๒๔ ส่วนจิต ๒ ดวง และ ๕ ดวง ย่อมเกิดในภพ ๒๕ ส่วนจิต ๑๐ ดวง และ ๑๓ ดวง ย่อมเกิดในภพ ๒๖ จิต ๑๔ ดวง ย่อมเกิดในภพ ๓๐.

คาถานี้ มีอธิบายเช่นเดียวกับคาถาที่ ๑๐๗ ดังนี้-

- ข้อที่ว่า จิต ๔ ดวง ย่อมเกิดในภพ ๒๑ หมายถึงคาถาที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์สัจจสังเขป ว่า-

อริยาปายวชฺเชสุ จตุราทิผลาทิกา

โลกุตตรจิต ๔ ดวง มีโสดาปัตติผลจิตเป็นต้น ย่อมมีในชั้นทั้งหลาย ยกเว้นสุทธาวาส ๕ และอบาย ๔"

- ข้อที่ว่า จิต ๑๑ ดวง ย่อมเกิดในภพ ๒๒ หมายถึง คาถาที่ท่านกล่าวไว้ในพระคัมภีร์สัจจสังเขป ว่า-

"อปายารูปวชฺชสุหาสรูปสุภกฺริยํ

หสิตุปปาทจิต รูปาวจรกุสลจิต และรูปาวจรกิริยาจิต ย่อมมีในชั้นทั้งหลาย ยกเว้น อบาย ๔ และอรูป ๔"

(ทั้ง ๒ ข้อนี้ เป็นคาถาเดียวกันในพระคัมภีร์สัจจสังเขป คือคาถาที่ ๒๕๖ ซึ่งมีอธิบาย ว่า–

- โลกุตรจิต ๔ ดวง คือ โสตาปัตติผล ๑ สกทาคามิมรรคจิต ๑ สกทาคามิผลจิต ๑ อนาคามิมรรคจิต ๑ จิต ๔ ดวงเหล่านี้ย่อมมีในชั้น ๒๑ ยกเว้น อบายภูมิ ๔ และสุทธาวาส ๕

- หสิตุปปาทจิต ๑ รูปาวจรกุศลจิต ๕ รูปาวจรกิริยาจิต ๕ รวม ๑๑ ดวงย่อมมีในชั้น ๒๒ ยกเว้นอบายภูมิ ๔ และอรูปภพ ๔)

- ข้อที่ว่าจิต ๒ ดวงย่อมเกิดในภพ ๒๓ หมายถึงคาถาที่ท่านกล่าวไว้ในพระคัมภีร์สัจจสังเขปว่า-

"อปายฺพุทฺธตฺตยํ หิตฺวา โหตากาสสุภกฺริยํ

อากาสานัญจายตนกุศลจิต และอากาสานัญจายตนกิริยาจิต ย่อมมีในชั้น ๒๓ ยกเว้นอบายภูมิ ๔ และอรูปภพชั้นสูง ๓."

- ข้อที่ว่า จิต ๒ ดวง ย่อมเกิดในภพ ๒๔ หมายถึงคาถาที่ท่านกล่าวในพระคัมภีร์สัจจสังเขปว่า-

"ตถาปายฺทฺธเทฺว หิตฺวา วิญฺญาณกุสลกฺริยํ

เช่นเดียวกัน วิญญาณัญจายตนกุศลจิต และวิญญาณัญจายตนกิริยาจิต ย่อมมีอยู่ในชั้น ๒๔ ชั้น ยกเว้นอบายภูมิ ๔ และอรูปภพชั้นสูง ๒ ชั้น."

(ทั้ง ๒ ข้อนี้ เป็นคาถาเดียวกันในพระคัมภีร์สัจจสังเขปคือคาถาที่ ๒๕๗ ซึ่งมีความกระจ่างอยู่แล้ว)

- ข้อที่ว่า ส่วนจิต ๒ ดวง และจิต ๕ ดวง ย่อมเกิดในภพ ๒๕ หมายถึงคาถาที่ท่านกล่าวไว้ในพระคัมภีร์สัจจสังเขปว่า-

"ภวคฺคาปายวชฺเชสุ อากิญฺจญฺญาสุภกฺริยํ
ทิฏฺฐิกงฺขายุตา สุทฺเธ วินา สพฺพาสุ ภูมิสุ.

อากิญจัญญายตนกุศลจิต และอากิญจัญญายตนกิริยาจิต ย่อมมีในชั้นทั้งหลาย ยกเว้นชั้นภวัคคพรหม และอบายภูมิ ๔ จิตที่ประกอบด้วยทิฐิและวิจิกิจฉา ย่อมมีในชั้นทั้งปวง ยกเว้นชั้นสุทธาวาส.

(คาถานี้ ในพระคัมภีร์สัจจสังเขป คือคาถาที่ ๒๕๘ ซึ่งมีอธิบายว่า แสดงถึงอากิญจัญญายตนจิต ทั้งกุศลและกิริยาว่า มีอยู่ในชั้น ๒๕ ยกเว้นภวัคคพรหม ๑ ชั้น และอบายภูมิ ๔ ภูมิ ส่วนจิต ๕ ดวง คือ จิต ที่สหรคตกับทิฐิ ๔ ดวง ประกอบด้วยวิจิกิจฉา ๑ ดวง ย่อมมีใน ๒๕ ภูมิ ยกเว้นสุทธาวาส ๕ ชั้น)

- ข้อที่ว่า จิต ๑ ดวง และ ๑๓ ดวง ย่อมเกิดในภพ ๒๖ หมายถึงคาถาที่ท่านกล่าวไว้ใน พระคัมภีร์สัจจสังเขปว่า-

"อนารูเป มโนธาตุ ทสฺสนสวนตีรณํ

ในชั้นที่มิใช่อรูปภพ ย่อมมีมโนธาตุ ทัสสนะ สวนะ และสันตีรณะ"

(คาถานี้พระฎีกาจารย์ (พระคัมภีร์สัจจสังเขป) ให้อรรถาธิบายว่า จิต ๑๐ ดวง คือ มโนธาตุ ๓ ดวง จักขุวิญญาณ ๒ ดวง โสตวิญญาณ ๒ ดวง สันตีรณจิต ๓ ดวง ย่อมมีในชั้น ๒๖ ยกเว้นอรูปภพ)

(ทั้งนี้เป็นกึ่งคาถาของคาถาที่ ๒๖๐ ในพระคัมภีร์ฯ ส่วนที่ว่า จิต ๑๓ ดวง หมายถึงคาถาที่ท่านกล่าวไว้ในพระคัมภีร์สัจจเขปคาถาที่ ๒๙๕ ว่า-

"อมรานิ จ ตีณนฺเต ภวคฺเค จ สุภกฺริยา
มหากฺริยา จ โหนฺเตเต เตรเสวานปายิสุ.

จิต ๑๓ ดวงเหล่านี้คือ โลกุตตรจิต ๓ ดวง ในตอนสุดท้าย เนวสัญญานาสัญญายตนกุศลจิต เนวสัญญานาสัญญายตนกิริยาจิต และมหากิริยาจิต ย่อมมีในชั้นที่มิใช่อบายภูมิ."

(คาถานี้กล่าวถึงโลกุตตรจิตตอนสุดท้าย ๓ ดวง คือ อนาคามิผลจิต ๑ อรหัตมรรคจิต ๑ อรหัตผลจิต ๑ เนวสัญญานาสัญญายตนจิต ๒ ดวง คือกุศล และกิริยา มหากิริยาจิต ๘ รวม ๑๓ ดวง ย่อมมีในชั้น ๒๖ ยกเว้นอธิบายภูมิ ๔)

- ข้อที่ว่า จิต ๑๔ ดวงย่อมเกิดในภพ ๓๐ หมายถึงคาถาที่ท่านกล่าวไว้ในพระคัมภีร์สัจจสังเขป คาถาที่ ๑๖๑ ว่า-

"โวฏฺฐพฺพนํ กามปุญฺญญฺจ ทิฏฺฐิหีนํ สอุทฺธจํ
จุทฺทเสตานิ จิตฺตานิ ตีสภูมีสุ ชายเร.

จิต ๑๔ ดวงเหล่านี้คือ โวฏฐัพพนจิต ๑ ดวง กามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง โลภมูลจิตที่ปราศจากทิฐิ ๔ ดวง โมหมูลจิตที่สหรคตกับอุทธัจจะ ๑ ดวง ย่อมบังเกิดในภูมิทั้ง ๓๐ ภูมิ"

คาถาที่ ๑๐๘ มีความพิสดารดังที่กล่าวนี้แล)

๑๐๙. **"ฉลํ กวํ ภมํ อีศํ ชวํ ภวนฺตุ กามิสุ**
ฌลํ มลํ ปลํ เวหปฺ- ผลาทิตฺตเย ตเล.

แปล จิต ๓๗ ดวง จิต ๔๑ ดวง จิต ๕๔ ดวง จิต ๕๐ จิต ๔๘ ดวง จิต ๔๔ ดวงย่อมมีในกามภูมิตามควร จิต ๓๙ ดวง จิต ๓๕ ดวง จิต ๓๑ ดวง ย่อมเกิดในชั้นเวหัปผละ ในหมวด ๓ แห่งปฐมฌานภูมิ และในหมวด ๓ แห่งตติยฌานภูมิ ตามควร.

๑๑๐. **"ทุติเย ตุ นภํ ฉาคํ ผาลํ สุทฺเธ มลํ กวํ**
จตุเก ตฺวรูเป จิตฺตํ กมา ภฺรํ นฺรํ กฺยุทฺเธกุนํ.

แปล ส่วนจิต ๔๐ ดวง จิต ๓๖ ดวง จิต ๓๒ ดวง ย่อมบังเกิดในหมวดสามแห่งตติยฌานภูมิ จิต ๓๕ ดวง จิต ๔๑ ดวง ย่อมบังเกิดในสุทธาวาส ส่วนจิต ๒๔ ดวง จิต ๒๐ ดวง จิต ๑๕ ดวงย่อมบังเกิดในอรูปภพทั้ง ๔ เบื้องบนตามลำดับ

(เรื่องราวจิตต่างๆ ในคาถาที่ ๑๑๐ นี้จะปรากฏอธิบายโดยพิสดารในคาถาที่ ๒๙๕ บทที่ว่าด้วย ปกิณณกะข้างหน้า)

๑๑๑. **อเจตนายํ ปฐวี อวิญฺญาย สุขํ ทุกฺขํ**
เวสฺสนฺตรสฺส เตเชน ฉกฺขณํ สุฏฺฐุ กมฺปยิ.

แปล แผ่นดินนี้ไม่มีจิตใจ ไม่รู้สึกสุขทุกข์ด้วยเดชของพระเวสสันดร ไหวสะเทือนแล้ว ๗ ครั้ง.

(คาถานี้เป็นบทสอบผู้ศึกษาว่า มีความเข้าใจในเรื่องวัณณสังขยา หรือวัณณเลขอย่างไร เพียงไร เพราะมีศัพท์ที่พ้องกันกับสังขยาปกติอยู่คือ ฉกฺขณํ ศัพท์คือ ฉ นั้น สังขยาปกติแปลว่า ๖ แต่วัณณสังขยา ศัพท์คือ ฉ ๗ เป็นข้อที่น่าสังเกตอยู่.)

จบวัณณสังขยา
มาติกาที่ ๘

๑๐. สิเลสกะ

(จุความ)

๑๑๒. **ยมเนกาภิเธยฺเยก- ปทายุตฺตํ สิเลสกํ**
ตํ ตนฺตุเนกฺเภทํ ว ภินฺนปทาทิเภทโต.

แปล พันธะใด ประกอบด้วยบทเดียว มีความเป็นอันมาก พันธะนั้นชื่อ สิเลสกะ แต่ว่าสิเลสกะนั้นมีหลายประเภท โดยจำแนกบทที่ต่างกันเป็นต้น.

(คาถานี้เริ่มบทที่ท่านกำหนดไว้เป็นอันดับที่ ๑๐ ชื่อสิเลสกะซึ่งแปลไว้ว่า"จุความ" เพราะตามอธิบายของท่านมีทำนองเช่นนั้น แต่ตามรูปศัพท์ สิเลส หรือ สิเลสก แปลว่า "ยางเหนียว" หรือ "ตัง" เช่นที่กล่าวถึงยักษ์คนหนึ่งว่า "สิเลสโลม" แปลว่า ขนเหนียว, ขนตัง" ที่นำมาเป็นวิธีแต่งคาถาในภาษาบาลีจะมีความหมายทำนองเดียวกันก็ได้เพราะคำหรือบทที่เป็นหลักความนั้นได้เหนี่ยว หรือยึดองค์ประกอบต่างๆ เข้ามาหาตนได้หลายนัย ให้เข้ามาติดอยู่กับตน เหมือนยางเหนียว จึงเรียก สิเลสกะ จำแนกประเภทเป็นหลายประเภท พึงดูอุทาหรณ์ต่อไป)

๑๑๓. **ติณคฺคํ ขาทติ เภกํ คิลติ กาลปุปฺผิโต**
นาโค เทวมนุสฺสานํ ธมฺมํ เทเสติ เกวลํ.

แปล นาคเคี้ยวยอดหญ้า กลืนกินกบ มีดอกบานตามฤดูกาล แสดงธรรมทั้งสิ้น แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย.

(คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของการแต่งพันธะแบบสิเลสกะ ในคาถานี้พึงสังเกตบท คือ นาโค ในคาถาซึ่งแปลว่า "นาค" เป็นคำเดียวเท่านั้น แต่มีอรรถคือความหมายหลายอย่างดังนี้-

- นาค ๑ เคี้ยวยอดหญ้า	นาคนี้คือ	ช้าง
- นาค ๑ กลืนกินกบ	"	งู
- นาค ๑ มีดอกบานตามฤดูกาล	"	ต้นกากะทิง
- นาค ๑ แสดงธรรม ฯลฯ	"	พระพุทธเจ้า

คำว่า "นาค" ในคาถานี้ มีความหมาย ๔ ประการดังนี้ และคาถานี้มีชื่อเฉพาะประเภทว่า อภินนปทสิเลสะคือ จุความด้วยบทที่ไม่ต่างกัน คือนาคบทเดียวจุความทั้ง ๔ นัย ในคาถา)

๑๑๔. **กลฺยาณทารํ กนฺตารํ ยุทฺธํ สภาย ภณิตุํ**
อสตฺถา คนฺตุมิจฺฉนฺติ พาลา ปุชฺชา น วิญฺญุหิ.

แปล อสัตถชน ต้องการจะสู่ขอภรรยางาม ต้องการเดินทางกันดาร ต้องการไปสู่การรบ ต้องการไปเพื่อพูดในที่ประชุม เป็นคนพาล วิญญูชนไม่บูชา.

("อสัตถชน" นำคำว่า "ชน" มาต่อไว้เพื่อกันห้วน ความจริงนั้นเพียงแต่อสัตถะ ก็มีความหมายพออยู่แล้ว ดังนี้-

- อสัตถะ ๑ ต้องการสมสู่ขอภรรยางาม อสัตถะนี้หมายถึงคนไม่มีทรัพย์
- อสัตถะ ๑ ต้องการเดินทางกันดาร อสัตถะนี้หมายถึงคนไม่มีพวก
- อสัตถะ ๑ ต้องการไปสู่การรบ อสัตถะนี้หมายถึงคนไม่มีศาสตรา
- อสัตถะ ๑ ต้องการไปเพื่อพูดในที่ประชุม อสัตถะนี้หมายถึงคนไม่มีศาสตร์คือคัมภีร์

คำว่า อสัตถะ ในคาถานี้ มีความหมายถึง ๔ ประการดังนี้ และคาถานี้คงเป็นอภินนปทสิเลสะเหมือนกัน.

๑๑๕. ลารทามลกาภาโส สมานีตปริกฺขโย
กุมุทากรสมฺโพโธ ปีเณติ ชนตํ สุธี.

(คาถานี้มีทางที่จะแปลได้ ๒ นัย เพราะแยกบทออกต่างกัน มีลักษณะคล้ายกับบทหวัตถกะที่เล้วมา แต่ในที่นั้น นัยหนึ่งเป็นสังขยา อีกนัยหนึ่งเป็นความปรกติ ส่วนสิเลสกะนี้ เป็นความปรกติทั้ง ๒ นัย คาถานี้มีคำแปลดังนี้)

นัยที่ ๑ - ดวงจันทร์มีรัศมีปราศจากมลทินในสารทกาล มีความเสื่อมรอบอันนำมาด้วยดีแล้ว เป็นที่เบิกบานของกลุ่มดอกโกมุท ย่อมยังกลุ่มชนให้เอิบอิ่ม.

นัยที่ ๒ - พระพุทธเจ้า ผู้ประทานสารธรรม ทรงมีรัศมีพระเศียรอันไร้มลทิน ทรงมีความสิ้นกิเลส ทรงนำมาสู่ความสงบแล้ว ทรงปลุกหมู่ชนผู้อาศัยแผ่นดินให้ตื่น ทรงยังหมู่ชนให้เอิบอิ่ม.

(คาถานี้ท่านนำมาจากพระคัมภีร์สุโพธาลังการ ในที่นั้นได้แปลสลับกันเป็นวรรคๆ ไป ซึ่งจะแปลเช่นนั้นก็ได้ ขอคัดมาไว้เพื่อเทียบกัน ดังต่อไปนี้-

"ดวงจันทร์ส่องแสงหามลทินมิได้ในสารทกาล พระพุทธเจ้า ผู้ประทานนิพพาน ทรงมีพระรัศมีพระเศียรหามลทินมิได้ (พระเกตุมาลาหามลทินมิได้) ดวงจันทร์มีความเสื่อมสิ้นแสงอันกาฬปักษ์นำมาด้วยดี พระพุทธเจ้าทรงมีความสิ้นข้าศึกคือกิเลส อันนำมาสู่ความสงบ ดวงจันทร์ยังกลุ่มโกมุทให้แย้มบาน พระพุทธเจ้าทรงมีอันตรัสรู้ธรรม อันเป็นบ่อเกิดแห่งความบันเทิงทั่วแผ่นดิน ยังหมู่ชนให้อิ่มใจ.

นี้เป็นการแปลตามแนวของพระคัมภีร์สุโพธาลังการ ซึ่งเป็นอีกวิธีหนึ่งในการแปลสิเลสกะ ตามที่แปลมานี้ จะเห็นได้ชัดว่า ศัพท์ที่นำมาประพันธ์เป็นคาถามีรูปเหมือนกัน อย่างเดียวกัน แต่ก็แปลได้ ๒ นัย เท่ากับมีอรรถ ๒ นัย เป็นเรื่องดวงจันทร์นัย ๑ เป็นเรื่องของพระพุทธเจ้านัย ๑ ซึ่งน่าจะได้นำวิธีแยกศัพท์ตามที่ท่านอธิบายไว้ในฎีกาของคัมภีร์นี้ มาบันทึกเพื่อเป็นแนวแห่งการศึกษาดังต่อไปนี้

- สารทามลกาภาโส	**เป็นวิเสสนะของดวงจันทร์** แยกบทว่า-สารท สารทกาล-อมลก-ไม่มีมลทิน-อาภาโส-มีรัศมี, มีแสงสว่างแจ่มจ้าเรียงตามภาษาไทยว่า "มีรัศมีไร้มลทิน ในสารทกาล"
	เป็นวิเสสนะของพระพุทธเจ้า แยกบทว่า-สารท ให้สารธรรม คือ พระนิพพาน-อมล-ไม่มีมลทิน-ก-เศียร หัว+ อาภาโส รัศมี-กาภาโส-พระรัศมีพระเศียร คือ พระเกตุมาลาเรียงตามภาษาไทยว่า "ทรงประทาน สารธรรม คือ พระนิพพาน ทรงมีรัศมีพระเศียรไร้มลทิน.
- สมานีตปริกฺขโย	**เป็นวิเสสนะของดวงจันทร์**แยกบทว่า-สํ+อานีต อันนำมาพร้อมแล้ว-ปริกฺขโย มีความเสื่อมสิ้นแสง เรียงตามภาษาไทยว่า "มีความเสื่อมสิ้นแสงอันกาฬปักษ์นำมาพร้อมแล้ว" หมายความว่า "สิ้นแสงในเวลาข้างแรม"
	เป็นวิเสสนะของพระพุทธเจ้า แยกบทว่า สม+ อานีต+ ปริกฺขโย
	- มีความสิ้นกิเลส อันมาสู่ความสงบ หมายความว่า ความสิ้นกิเลสของพระองค์นำความสงบ คือพระนิพพานมาให้.
- กุมุทากรสมฺโพโธ	**เป็นวิเสสนะของดวงจันทร์** แยกบทว่า กุมุท-บัวโกมุทอากร บ่อ, หมวด, กลุ่ม, สระ + สมฺโพโธ แย้มบาน เรียงตามภาษาไทยว่า "ยังกลุ่มดอกโกมุทให้แย้มบาน" กุมุท-เป็นชื่อของบัวประเภทหนึ่ง บานด้วยแสงจันทร์ ผิดจากบัวประเภทอื่นๆ ซึ่งบานด้วยแสงอาทิตย์
	เป็นวิเสสนะของพระพุทธเจ้า แยกบทเป็น กุ-แผ่นดิน +มุท-บันเทิง+อากร-บ่อเกิด+สมฺโพโธ-ความตรัสรู้ เรียงตามภาษาไทยว่า "มีพระปรีชาตรัสรู้ เป็นบ่อเกิดแห่งความบันเทิง ทั่วแผ่นดิน"

- สุธี แปลได้ ๒ นัย คือ-

ดวงจันทร์ตามวิเคราะห์ว่า สุธา อมตํ อสฺส อตฺถีติ สุธี "มีสุธา คือ อมฤต"

พระพุทธเจ้าตามวิเคราะห์ว่า โสภณา พุทฺธิ ยสฺส โส สุธี ทรงมีพระปรีชางดงาม และวิเคราะห์ของบท คือ สุธี เคยพบว่า สุนฺทรา ธิ ยสฺส โส สุธีแปลว่า มีปัญญาดี ใช้เป็นคุณบท หมายถึงนักปราชญ์ทั่วไปก็ได้.

เรื่องของ สิเลสะ หรือสิเลสกะ นี้ ในคัมภีร์สุโพธาลังการ ผู้แปลได้เคยแปลไว้ว่า "ความเพราะพริ้ง" เพราะเพ่งความในขณะนั้น มาในพระคัมภีร์นี้ ได้แปลว่า "จุความ" เพราะเพ่งความในตอนนี้ว่า บทเดียวบรรจุได้ทั้ง ๒ นัย หรือมากกว่าก็ได้ ใช้บทเพียงบทเดียวขยายความออกได้ถึง ๒-๓ นัย จึงได้แปลว่า จุความ การรจนาพันธะแบบสิเลสาลังการนี้ เป็นความล้ำลึก ทั้งในการประพันธ์ทั้งในการถือเอาความ จึงเห็นว่า มีทั้งเพราะ ทั้งพริ้ง ฉะนั้น จึงเห็นว่า ควรจะเรียกว่า เพราะพริ้ง ไม่น่าผิด เฉพาะคาถาที่แปลและแยกศัพท์มานี้ เรียกชื่อว่าภินนปทวากยสิเลสกะ เพราะบทแต่ละบทนั้น แยกออกต่างกัน คุมความทั้ง ๒ พากย์ คือ ทั้งดวงจันทร์ ทั้งพระพุทธเจ้า และในพระคัมภีร์สุโพธาลังการ คาถานี้เป็นคาถาที่ ๒๙๑)

๑๑๖. **อนฺกาโรหโร หารี สมารุฬฺโห มโหทยํ**
ราชเต รํสิมาลียํ ภควา โพธยญฺชนํ.

แปล ดวงอาทิตย์มีระเบียบแห่งรัศมี พระผู้ทรงพระภาคเจ้านี้ ก็ทรงมีระเบียบแห่งรัศมี ดวงอาทิตย์กำจัดความมืดอันกระทำให้เป็นผู้บอดตามปรกติ พระผู้ทรงพระภาคเจ้าพระองค์นี้ ก็ทรงกำจัดความมืด (คือโมหะ) อันกระทำ (ให้ดวงตาคือญาณ) บอดมืด ดวงอาทิตย์มีปรกติจูงใจ พระผู้ทรงพระภาคเจ้าพระองค์นี้ ทรงมีพระปรกติจูงใจ ดวงอาทิตย์ ขึ้นสู่ภูเขาใหญ่ (คือสิเนรุ) พระผู้ทรงพระภาคเจ้าพระองค์นี้ เสด็จขึ้นสู่ภูเขาใหญ่ (คือพระสัมโพธิญาณ) ดวงอาทิตย์ยังฝูงชนให้ตื่น พระผู้ทรงพระภาคเจ้าพระองค์นี้ ก็ทรงยังฝูงชนให้ตื่น ดวงอาทิตย์รุ่งเรืองพระผู้ทรงพระภาคเจ้าพระองค์นี้ ก็ทรงรุ่งเรือง.

(ตามที่แปลนี้แปลแบบจัดเป็นคู่เพื่อให้เห็นแนวได้ชัด จะแปลทีละนัยก็ได้เหมือนกันดังคาถาก่อน บทต่างๆ ที่ประกอบเป็นคาถา แต่ละบท ก็คลุมถึงประธาน คือดวงอาทิตย์ และพระผู้ทรงพระภาคเจ้ามิได้แตกต่างกันเลย ทั้งรูปศัพท์และรูปความ จึงเรียกชื่อว่า อภินนปทวากยสิเลสะ

มีข้อที่พึงสังเกตคือ "ภควา" แปลว่า "ดวงอาทิตย์" ก็ได้ ว่า "พระผู้ทรงพระภาคเจ้า" ก็ได้ ท่านได้กล่าววิเคราะห์ได้ดังนี้-

-ภโค สิริ อสฺส สุริยสฺส อตฺถีติ ภควา ดวงอาทิตย์ชื่อว่าภควาเพราะอรรถว่า "มีภคะคือสิริ"

- ภโค สิริกามปยตฺตาทิปกาโร อสฺส สตฺถุโน อตฺถีติ ภควา พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า "ภควา" เพราะอรรถว่า "ทรงมีภคะ คือ สิริ, กาม, และความฉลาดเป็นต้น

ในฎีกาของคัมภีร์นี้ท่านได้สาธกคาถายืนยัน ดังนี้-

สิริ กาโม ปยตฺโต จ ธมฺโม อิสฺสริยํ ยโส
ฉหิ เอเตหิ ธมฺเมหิ ยุตฺโต โส ภควา ตโต.

พระพุทธเจ้าทรงประกอบแล้วด้วยธรรม ๖ ประการเหล่านี้คือ สิริ สิ่งที่ปรารถนา, ความฉลาด, ธรรม, ความยิ่งใหญ่และยศเพราะเหตุนั้น จึงทรงนามว่า ภควา "พระผู้มีภคธรรม"

คาถานี้ คงมีปรากฏในพระคัมภีร์สุโพธาลังการเช่นเดียวกัน แต่ในที่นั้น เป็นคาถาที่ ๒๙๐ และมีบทต้นเป็น "อนฺธตมหโร" ต่างจากที่นี้แต่คงแปลเหมือนกันนั่นเอง)

๑๑๗. **สมาหิตตฺตวินโย อหีนมทมทฺทโน**
สุคโต วิสทมฺปาตุ ปาณีนํ โส วินายโก.

แปล พญาครุฑ มีการบังคับบัญชาตน อันนำมาตั้งไว้ดีแล้ว พระผู้นำองค์ประเสริฐก็มีพระวินัยของพระองค์ประดิษฐานไว้แล้ว พญาครุฑย่ำยีความเมาของพญานาค พระผู้นำองค์ประเสริฐ ทรงย่ำยีความเมาของหมู่ชนผู้ไม่ทราม พญาครุฑไปดีแล้ว พระผู้นำองค์ประเสริฐ ก็เสด็จไปดีแล้ว พยาครุฑนั้นจงป้องกันฝูงนาค ผู้ให้พิษแก่ฝูงสัตว์ พระผู้นำองค์ประเสริฐพระองค์นั้น โปรดป้องกันความชั่ว (ให้พิษ) แก่ฝูงชน.

(คาถานี้ บทต่างๆ ที่นำมารจนา บางทีก็มีความต่างกัน ทั้งๆ ที่มีรูปเหมือนกัน เป็นอันว่าผสมกันทั้ง ๒ อย่าง ดังจะแยกให้เห็นเค้าไว้ ดังต่อไปนี้-

- สมาหิตตฺตวินโย	เป็นอภินนบท	มีความไม่ต่างกัน
- อหีนมทมทฺทโน	เป็นภินนบท	มีความต่างกัน
- สุคโต	เป็นอภินนบท	มีความไม่ต่างกัน
- วิสทํ	เป็นภินนบท	มีความต่างกัน
- วินายโก	เป็นภินนบท	มีความต่างกัน

จะแยกศัพท์ที่เป็นภินนบท ตามที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์นี้เพื่อเป็นแนวแห่งการศึกษา ดังต่อไปนี้-

-อหีนมทมทฺทโน เป็นวิเสสนะของพญาครุฑ แยกบทว่า –อหิ-งู สามิ-เจ้า-นาย-อหิน-นาคราช-มท-ความเมา-มทฺทน ย่ำยี

- เป็นวิเสสนะของพระพุทธเจ้า แยกบทว่า อหีน-ชนผู้ไม่ทราม-มท-ความเมา-มทฺทน-ย่ำยี

-วิสทํ วิส พิษ-ท-ให้-ผู้ให้พิษ สำหรับนัยของพญาครุฑ สำหรับพระพุทธเจ้า คงแยกศัพท์เหมือนกัน แต่หมายถึงความชั่วอันให้พิษ อีกนัยหนึ่ง ท่านอธิบายความเฉพาะศัพท์คือ "วิสท" ว่า "วิสารท" แปลว่าให้ปราศจากความหดหู่ คือ "ให้องอาจ" ทั้งนี้ เฉพาะนัยที่หมายถึงพระพุทธเจ้า.

-วินายก เป็นวิเสสนะของพญาครุฑ แปลว่า-จอมนก ตามวิเคราะห์ว่า "วีนํ ปกฺขีนํ นายโก – วินายโก สัตว์ผู้เป็นนายกแห่งพวกวีคือปักษี ชื่อ วินายก "จอมนก"

เป็นวิเสสนะของพระพุทธเจ้า แปลว่า "ผู้นำเวไนยชนให้วิเศษ" ตามวิเคราะห์ว่า เวเนยฺยชเน วิเนตีติ วินายโก ดังนี้

คาถานี้ปรากฏในคัมภีร์สุโพธาลังการเหมือนกัน เป็นคาถาที่ ๒๔๒ และในพระคัมภีร์นั้น ท่านยังได้จำแนกประเภทของสิเลสะไว้อีก ๘ ประเภท มี วิรุทฺธกมฺม มีกรรมแย้งกันเป็นต้น และท่านแสดงอุทาหรณ์ประกอบไว้ทั้งหมด ท่านผู้สนใจศึกษาพึงตรวจดูในพระคัมภีร์นั้น ในที่นี้กล่าวเฉพาะที่ท่านนำมาสาธกเท่านั้น.

จบสิเลสกะ
มาติกาที่ ๑๐

๑๑. อาทิปาโทตตระ
(ไขที่บาทต้น)

๑๑๘. **พนฺธสฺส อาทิปาทมฺหิ อุตฺตรํ ยสฺส สณฺฐิตํ**
อาทิปาโทตฺตรนฺเตฺยตํ วิญฺเญยฺยํ พนฺธวิญฺญุนา.

แปล ข้อไขของพันธะใด ท่านวางไว้ที่บาทต้น พันธะนั้น ผู้รู้พันธะพึงทราบว่าชื่ออาทิปาโทตตระ ไขที่บาทต้น.

(คาถานี้เริ่มชี้แจงการรจนาพันธะอีกแบบหนึ่ง เป็นการรจนาเกี่ยวกับข้อปุจฉาและข้อวิสัชชนา หรือคำไข นำมาแต่งไว้เป็นบาทต้น ส่วนบาทต่อไปเป็นคำปุจฉา การแต่งทำนองนี้เรียกว่า อาทิปาโทตตระ ไขที่บาทต้น ดูอุทาหรณ์ต่อไป)

๑๑๙. **ภูทกํวายุ ยตินฺโทกา สตฺเต ธรณิญฺจ กํ**
ธาเรติ โก ชลํ สีลํ โก โก ทสพลํ วท.

แปล แผ่นดิน น้ำ ลม พระภิกษุ พระจอมสงฆ์ อะไรทรงสัตว์ไว้ อะไรทรงธรณี อะไรทรงน้ำ ใครทรงศีล ใครทรงกำลัง ๑๐ เชิญท่านแถลง.

(คาถานี้ บาทที่ ๑ ตามที่แปลไว้ว่า แผ่นดิน ฯลฯ พระจอมสงฆ์นั้น เป็นคำไขของปัญหา ซึ่งในบาทต่อมาเป็นคำถามตลอด เมื่อจะจัดให้เข้ารูปกัน จะเป็นดังนี้-

ถาม	กา สตฺเต ธาเรติ	อะไรทรงสัตว์ทั้งหลาย
ตอบ	ภู	แผ่นดิน
ถาม	กํ ธรณึ ธาเรติ	อะไรทรงแผ่นดิน
ตอบ	อุทกํ	น้ำ
ถาม	โก ชลํ ธาเรติ	อะไรทรงน้ำ
ตอบ	วายุ	ลม
ถาม	โก สีลํ ธาเรติ	ใครทรงศีล
ตอบ	ยติ	พระภิกษุ
ถาม	โก ทสพลํ ธาเรติ	ใครทรงกำลัง ๑๐
ตอบ	ยตินฺโท	พระจอมสงฆ์ (พระพุทธเจ้า)

คำตอบคือ ภู-อุทกํ-วายุ-ยตินฺโท ปรากฏเป็นบาทต้นของคาถาทั้งนั้น ดังนั้นจึงชื่อว่า "ไขที่บาทต้น" ดังนี้)

๑๒๐. **ถี นีรํ สา ธูโม ปาปํ การิสีนํ กมคฺคินํ**
โกชานํ โก รวินฺทูนํ กํ มลํ ปุญฺญเจตโส.

แปล หญิง, น้ำ, หมา, ควัน, บาป, อะไรเป็นข้าศึกของหมู่ฤาษี อะไรเป็นข้าศึกของไฟ อะไรเป็นข้าศึกของฝูงแพะ อะไรเป็นข้าศึกของดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ อะไรเป็นมลทินของกุศลจิต.

(คาถานี้ก็เช่นเดียวกัน บาทต้นเป็นคำไขของปัญหา ซึ่งถ้าจัดเต็มรูปความก็จะเป็นดังนี้-

ถาม	กา อิสีนํ อริ	อะไรเป็นข้าศึกของหมู่ฤาษี
ตอบ	ถี	หญิง
ถาม	กํ อคฺคินํ อริ.	อะไรเป็นข้าศึกของไฟทั้งหลาย
ตอบ	นีรํ	น้ำ
ถาม	โก อชานํ อริ	อะไรเป็นข้าศึกของฝูงแพะ
ตอบ	สา	หมา
ถาม	โก รวินฺทูนํ อริ	อะไรเป็นข้าศึกของดวงอาทิตย์และดวงจันทร์
ตอบ	ธูโม	ควัน
ถาม	กํ มลํ ปุญฺญเจตโส	อะไรเป็นมลทินของกุศลจิต
ตอบ	ปาปํ	บาป

การแต่งพันธะทำนองนี้ เป็นความสนุกของท่านผู้เป็นนักปราชญ์ทางสัททศาสตร์มาแต่โบราณกาล โดยเฉพาะในข้อนี้เห็นการกระทำได้ไม่ง่ายนัก จึงได้มีอุทาหรณ์เพียง ๒ คาถาแสดงไว้พอเป็นแนวทางเท่านั้นเอง)

จบอาทิปาโทตตระ
มาติกาที่ ๑๑

๑๒. มัชฌปาโทตตระ
(ไขที่บาทท่ามกลาง)

๑๒๑. **พนฺธสฺส มชฺฌปาทมฺหิ อุตฺตรํ ยสฺส สณฺฐิตํ**
มชฺฌปาโทตฺตรนฺเตยฺยํ วิญฺเญยฺยํ พนฺธวิญฺญุนา.

แปล ข้อไขแห่งพันธะใด ท่านวางไว้ในบาทท่ามกลางของพันธะ พันธะนั้น พันธวิญญู พึงทราบว่าชื่อ มัชฌปาโทตตระ ไขที่บาทท่ามกลาง.

(คาถานี้เริ่มวิธีรจนาพันธะอีกวิธีหนึ่ง คือรวมคำตอบของปัญหาไว้ที่บาทที่เป็นท่ามกลาง พึงดูอุทาหรณ์ต่อไป)

๑๒๒. **ปชมฺพุชํ วิกาสิ โก ภากรุตฺตมนายโก**
สีตรํสี วโร นาโถ กุมุทํ โก ปโพธยิ.

แปล ใครยังดอกบัวคือประชาให้เบิกบาน พระผู้นำผู้ทรงสร้างแสงสว่างผู้สูงสุด ใครยังดอกโกมุท คือคนที่ควรจะตรัสรู้ให้แย้มบาน พระผู้เป็นนาถะ ทรงพระรัศมีเย็นประเสริฐเป็นยอดดุจจันทร์.

(คำแปลนี้ แปลตามที่เป็นคำถามและคำตอบควบคู่กันไปในคาถาบาทที่ ๑ เป็นคำถาม บาทที่ ๒ เป็นคำตอบ บาทที่ ๓ เป็นคำตอบ บาทที่ ๔ เป็นคำถาม เพราะบาทที่ ๒ และที่ ๓ จัดเป็นบาทที่อยู่ในท่ามกลางของคาถา จึงได้เรียกว่า "ไขที่บาทท่ามกลาง" ดังนี้)

๑๒๓. **กมลํ โก กุมุทํ โก นรปํ โก ปโพธยิ**
รวินฺทุ ปณฺฑิโต นาโถ ตาเรสิ โก ภวตฺตยํ.

แปล อะไรยังดอกกมลให้แย้มบาน อะไรยังดอกกุมุทให้แย้มบาน ใครยังพระราชาให้ทรงชื่นบาน ใครยังมหาชนให้ข้ามพ้นภพสาม ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ บัณฑิต พระนาถเจ้า.

(คาถานี้เป็นการแต่งความแบบมัชฌาปาโทตตระ คือมีข้อไขอยู่บาทท่ามกลาง ใน คาถานี้อยู่บาทที่ ๓ ดังจะแยกให้เห็นดังนี้-

- อะไรยังดอกกมลให้แย้มบาน	- ดวงอาทิตย์
- อะไรยังดอกกุมุทให้แย้มบาน	- ดวงจันทร์
- ใครยังพระราชาให้ทรงชื่นบาน	- บัณฑิต
- ใครยังมหาชนให้ข้ามพ้นภพทั้งสาม	- พระนาถเจ้า

การแต่งพันธะแบบมัชฌปาโทตตระ คงมีอุทาหรณ์เพียงเท่านี้)

จบมัชฌปาโทตตระ

มาติกาที่ ๑๒

๑๓. อันตปาโทตตระ
(ไขที่บาทสุดท้าย)

๑๒๔. **พนฺธสฺส อนฺตปาทมฺหิ อุตฺตรํ ยสฺส สณฺฐิตํ**
อนฺตปาโทตฺตรนฺเตฺยตํ วิญฺเญยฺยํ พนฺธวิญฺญุนา.

แปล ข้อไขของพันธะใด ท่านวางไว้ที่บาทสุดท้ายของพันธะ พันธะนั้น พันธวิญญูพึงทราบว่าชื่อ อันตปาโทตตระ ไขที่บาทสุดท้าย.

(คาถานี้ ชี้แจงวิธีแต่งพันธะอีกแบบหนึ่ง คือประมวลคำตอบ ไว้ที่บาทสุดท้าย เชิญดูอุทาหรณ์ต่อไป)

๑๒๕. **สีลํ โก ปาติ ปาติ กุํ กุยา โก สุสุนฺทโร**
โก โพเธติ ปชมฺโพชํ ยติ ราชา รวิสุสโร.

แปล ใครรักษาศีล ใครรักษาแผ่นดิน ใครงดงามยิ่งในแผ่นดิน ใครยังดอกบัวคือประชาให้ตรัสรู้ ภิกษุ, พระราชา, ดวงอาทิตย์, พระผู้ยิ่งใหญ่กว่าดวงอาทิตย์.

(คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของอันตปาโทตตระ บาทต้นๆ เป็นคำถามทั้งนั้น คำตอบอยู่ที่บาทสุดท้าย ซึ่งจัดเป็นคู่ๆ ดังต่อไปนี้-

- ใครรักษาศีล	- พระภิกษุ
- ใครรักษาแผ่นดิน	- พระราชา
- ใครงดงามยิ่งในแผ่นดิน	- ดวงอาทิตย์
- ใครยังดอกบัวคือประชาให้ตรัสรู้	- พระผู้ยิ่งใหญ่กว่าอาทิตย์

มีข้อที่ควรสังเกต ในคาถานี้ คือศัพท์ รวิสุสร เป็นศัพท์ซ้อนคือ "รวิ" หมายถึง "ดวงอาทิตย์" และ "รวิสุสร" หมายถึง "พระพุทธเจ้า" ดังนี้)

๑๒๖. **โก กญฺชํ สามิกํ กา โก โพเธตฺยฏฺฐจตฺตุชฺชเน**
สภากฺโก โก ภวกฺโก โก รวิ ราชา กวิสุสโร.

แปล อะไรยังดอกบัวให้บาน อะไรยังเจ้าของให้เบิกบาน ใครยังชน ๓๒ ให้ตื่น ใครเป็นดวงอาทิตย์ในสภา ใครเป็นดวงอาทิตย์ในภพ ดวงอาทิตย์ สมบัติ พระอินท์กวี พระจอมกวี (พระพุทธเจ้า).

(คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของบทประพันธ์แบบ ไขที่บาทสุดท้าย อีกคาถาหนึ่ง ซึ่งปรับเข้ากันได้ดังนี้-

- อะไรยังดอกบัวให้บาน	- ดวงอาทิตย์
- อะไรยังเจ้าของให้เบิกบาน	- สมบัติ

- ใครยังชน ๓๒ ให้ตื่น - พระอินท์
- ใครเป็นดวงอาทิตย์ในสภา - กวีบัณฑิต
- ใครเป็นดวงอาทิตย์ในภพ - พระจอมกวี (พระพุทธเจ้า)

ในคาถานี้ มีข้อที่น่าสังเกตในทางศัพท์ ดังจะบันทึกไว้ต่อไป-

- กญฺชํ แปลว่า บัว -เก ชาตํ เกิดในน้ำ เท่ากับ อมฺพุช – ปงฺกช นั่นเอง

- อฏฺฐจตุชฺชเน แปลว่า ชน ๓๒ เป็นสังขยาประเภทหนึ่ง ชื่อ " คุณสังขยา" นับด้วยคูณในที่นี้ อฏฺฐ x 4 เท่ากับ ๓๒ ดูเรื่องพิสดารข้างหน้า

- รวิราชา กวิสฺสโร แปลยกศัพท์ทีละศัพท์ รวิ ดวงอาทิตย์ ราชา สมบัติ กวิ บัณฑิต แปลรวมคู่ รวิราชา พระอินท์ กวิสฺสโร พระจอมกวี (พระพุทธเจ้า) ความพลิกแพลงในทางศัพท์ ทำนองนี้เป็นข้อน่าศึกษาสำหรับท่านผู้สนใจในความแตกฉานทางภาษาเป็นอย่างดี อนึ่ง กวิสฺสโรนั้น ฎีกาเป็น กวุตฺตโม ก็ความเดียวกัน และแปลอย่างเดียวกัน ไม่พิเศษประการใด)

๑๒๗. **กํ สรํ มณฺฑิตํ กํ กํ โก กญฺชํ นรปญฺจ โก**
ติภูมํ โก นรานํ โก กญฺชพี กวิภูปติ.

แปล อะไรประดับสระ อะไรประดับน้ำ สัตว์อะไรประดับบัว ใครประดับพระราชา ใครประดับภพสาม ใครประดับประชาชน น้ำ, บัว, แมลงภู่ บัณฑิต พระพุทธเจ้า พระเจ้าแผ่นดิน.

(คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของการประพันธ์แบบไขที่บาทสุดท้าย แต่มีข้อที่น่าสังเกตอยู่ที่คำไขคือ กญฺชพีกวิภูปติ ซึ่งมีเงื่อนงำแฝงความน่าคิดอยู่ไม่น้อย ดังจะได้บันทึกไว้เป็นแนวทางของการศึกษาดังนี้-

ถาม	กํ สรํ มณฺฑิตํ	อะไรประดับสระ (กํ-อะไร)
ตอบ	กํ สรํ มณฺฑิตํ	น้ำประดับสระ (กํ-น้ำ)
ถาม	กํ กํ มณฺฑิตํ	อะไรประดับน้ำ
ตอบ	กญฺชํ กํ มณฺฑิตํ	บัวประดับน้ำ
ถาม	โก กญฺชํ มณฺฑิโต	สัตว์อะไรประดับบัว
ตอบ	อพิ กญฺชํ มณฺฑิโต	แมลงภู่ประดับบัว
ถาม	โก นรปํ มณฺฑิโต	ใครประดับพระราชา
ตอบ	กวิ นรปํ มณฺฑิโต	บัณฑิตประดับพระราชา
ถาม	โก ติภูมํ มณฺฑิโต	ใครประดับภพสาม
ตอบ	วิภู ติภูมํ มณฺฑิโต	พระพุทธเจ้าเป็นองค์ประดับภพสาม
ถาม	โก นรานํ มณฺฑิโต	ใครประดับประชาชน
ตอบ	ภูปติ นรานํ มณฺฑิโต	พระราชาประดับประชาชน

คำตอบเพียงบาทเดียว และ ๘ อักขระ สามารถตอบปัญหาได้ ๖ ข้อ บาทคาถาว่า "กณฺชพีกวิภูปติ" นี้ จึงแยกเป็นศัพท์ได้ถึง ๖ ศัพท์คือ-กํ-น้ำ ๑ กณฺช- บัว ๑ -อพิ-แมลงภู่ ๑ กวิ-บัณฑิต ๑ วิภู-พระพุทธเจ้า (พระผู้เป็นวิเศษ) ๑ ภูปติ-พระราชา (ผู้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน) ๑ เป็นเรื่องน่าสนุกดีแท้ๆ)

๑๒๘. **โก เข ธมฺเม จ กา โก อพฺ- ภนฺตเร ยาติ โกนฺนตํ**
โกนตํ โก อฆนฺตํ โก วีธิมานรโหรหา.

แปล สัตว์อะไรไปได้ในอากาศ ธรรมชาติอะไรไปในธรรม ใครเดินไปในระหว่างเมฆ สภาพอะไรดำเนินไปสู่ความเย่อหยิ่ง ใครดำเนินไปสู่ความถ่อมตน ใครคือทุกข์ ใครถึงที่สุดแห่งทุกข์ นก, ปัญญา, ดวงจันทร์, มานะ, คนไร้มานะ, คนมีความโศก, พระอรหันต์.

(คาถานี้คงเป็นอุทาหรณ์ของการประพันธ์แบบไขที่บาทสุดท้าย ซึ่งแยกเป็นคำตอบได้ดังนี้-

– โก เข ยาติ	สัตว์อะไรเป็นเจ้าในโอกาศ	– วี-นก
– กา ธมฺเม ยาติ	ธรรมชาติอะไรไปในธรรม	– ธิ – ปัญญา
– โก อพฺภนฺตเร ยาติ	ใครเดินไปในระหว่างเมฆ	– มา-ดวงจันทร์
– โก อุนฺนตํ ยาติ	สภาพอะไร ไปสู่ความเย่อหยิ่ง	– มานะ-ความถือตัว
– โก โอนตํ ยาติ	ใครไปสู่ความถ่อมตน	– มานรโห-ผู้ละมานะ
– โก อฆํ ยาติ	ใครถึงทุกข์	– หา – คนมีโศก
– โก อฆนฺตํ ยาติ	ใครถึงที่สุดทุกข์	– อรหา-พระอรหันต์

ในคาถานี้ มีข้อที่น่าสังเกต คือโก อฆนฺตํ เฉพาะบท อฆนฺตํ แยกเป็น ๒ ศัพท์คือ อฆํ – บท ๑ อฆนฺตํ บท ๑ และคำตอบบทในบาทสุดท้าย "วีธิมานรโหรหา" นั้นมีศัพท์แซกซ้อนกัน ถ้าแยกออกตามปัญหา จะเป็นดังนี้ – วี- นก, ธิ-ปัญญา, มา – ดวงจันทร์, มาน-ความถือตัว, มานรโห-ผู้ละมานะ, หา – มีโศก, อรหา-พระอรหันต์ ความซับซ้อนในศัพท์นี้ ผู้ศึกษาต้องพิเคราะห์แยกให้ถูกต้องตรงกับข้อถาม หรือพูดง่ายๆ ก็คือต้องหาคำตอบให้พอกับคำถาม ค้นคำถามให้พอกับคำตอบ ซึ่งเป็นวิธีที่ทำให้เกิดความแตกฉานในทางภาษาเป็นอันมากทีเดียว)

จบอันตปาโทตตระ
มาติกาที่ ๑๓

๑๔. ปัญหสโมตตระ

(ตอบเท่าถาม)

๑๒๙. **วุจฺจติ อุตฺตรํ ยตฺถ ปญฺเหน สมสูติกํ**
ปญฺหสโมตฺตรนฺเตยฺตํ วิญฺเญยฺยํ พนฺธวิญฺญุนา

แปล ในพันธะใด ท่านกล่าวคำไขทำให้มีศัพท์แสงเสมือนกับปัญหา พันธะนั้น พันธัญญู พึงทราบว่าชื่อ ปัญหสโมตตระ ตอบเท่าถาม.

(คาถานี้ แสดงถึงการประพันธ์อีกแบบหนึ่ง กล่าวคือถ้อยคำที่เป็นปัญหา กับถ้อยคำที่เป็นคำตอบ มีรูปเสียงของศัพท์เหมือนกัน คำถามว่าอย่างไร ใช้ศัพท์อย่างไร คำตอบก็ใช้อย่างนั้นเหมือนกัน ไม่ต่างกันเลย หรือจะว่าถามอย่างใด ตอบอย่างนั้นก็ได้ หรือจะว่า ถามกับตอบตรงกันก็ได้ ดูอุทาหรณ์ต่อไปนี้-)

๑๓๐. **เทหีนํ โก กมิจฺฉนฺโต กุยา นิหจฺจ ชาณุกํ**
กสฺมึ กตฺวาญฺชลึ นาถํ ยาจติ ธมฺมมีริตุํ.

แปล ๑. ใครปรารถนาอะไร แก่หมู่สัตว์ จรดชาณุในที่ไหน กระทำอัญชลี ณ ส่วนไหน ทูลอาราธนาพระนาถะเพื่อทรงแสดงธรรม.

๒. พรหม (สหัมปติ) ปรารถนาความสุขแก่หมู่สัตว์ จรดชาณุที่แผ่นดิน กระทำอัญชลีเหนือเศียร ทูลอาราธนาพระนาถะเพื่อทรงแสดงธรรม.

(คาถานี้เป็นทั้งคำถาม เป็นทั้งคำตอบ ตามที่แปลนั้น แปลจากศัพท์รูปเดียวกัน จะคัดออกให้เห็นเด่นชัด เฉพาะศัพท์ที่เป็นรูปเดียวกัน ดังนี้-

– โก= ใคร, =โก=พรหม, =กํ.=อะไร, กํ=ความสุข

– กุยา=ในที่ไหน =กุยา=ที่แผ่นดิน

– กสฺมึ=ในส่วนไหน -กสฺมึ=เหนือหัว

ศัพท์ต่างๆ ที่คัดเสนอนี้มีอรรถะหลายอย่าง จะปรากฏข้างหน้าเฉพาะในคาถานี้ท่านแสดง อรรถะเพียง ๒ เท่านั้น)

๑๓๑. **กํ ขา สีตํ ปติ กสฺมึ กํ เขนาปิ น ปสฺสติ**
กํ ขํ กโรติ โก โลเก กํ เข วินฺทติ โก สทา.

แปล ๑. อะไรเย็นๆ ตกจากอากาศ ในที่ไหน คนไม่เห็นอะไร แม้ทางอากาศได้ อะไรทำน้ำในโลกให้ว่างได้ ใครได้ความสุขในอากาศทุกเมื่อ.

๒. น้ำฝนเย็นๆ ตกจากอากาศ ในน้ำ คนไม่เห็นลมแม้ทางอากาศ ลมทำน้ำในโลกให้ว่างได้ พรหมได้ความสุขในอากาศทุกเมื่อ.

(คาถานี้ คงเป็นอุทาหรณ์ของ "ตอบเท่าถาม" ศัพท์ที่ท่านนำมาประพันธ์ ชวนให้สังสัย เช่น กํ, ขา" ถ้าฟังแล้ว ก็เหมือนกับศัพท์ว่า "กงฺขา" แปลว่า "สงสัย" แต่ในคาถานี้แยกเป็น ๒ ศัพท์ คือ กํ ศัพท์ ๑ ขา ศัพท์ ๑ ศัพท์ในคาถานี้ มีข้อพึงสังเกตดังนี้-

–กํ=อะไร, น้ำ, ลม –ขา=อากาศ-ว่าง –โก=ใคร, พรหม.

อนึ่ง ปัญหาในคาถานี้ ข้อที่ว่า "คนไม่เห็นอะไรแม้ทางอากาศได้" คำตอบก็ว่า "คนไม่เป็นลม..." ดังนี้ความหมายของเรื่องนี้มีอยู่ว่า "อากาศนั้นเป็นที่ว่างเมื่อมีอะไรผ่านไป คนย่อมเห็นได้ อากาศจึงได้นามว่า "อนฺตลิกฺข" แปลว่า "ประเทศเป็นที่เห็นรูปได้ในระหว่าง" เพราะเหตุนั้น จึงได้มีปัญหาต่อไปว่า จะมีสิ่งใดบ้างที่คนไม่เห็นได้ทางอากาศ ตามที่ท่านได้ตั้งเป็นคำตอบก็คือ "ลม")

๑๓๒. **โก กํ เสเนติ โกกนฺตํ โก กํ สมฺเภติ กุนฺธรํ**
กํ เวริจฺฉติ สงฺคาเม กมิจฺเฉชา กุกนฺตเร.

แปล ๑. สภาพอะไร ควบคุมอะไรไว้ มีเขตแดนประมาณเท่าไร สภาพอะไรหนุนอะไร ซึ่งทรงแผ่นดินไว้ ไพรีต้องการอะไร ในสังคราม ความปรารถนาต้องการอะไรในระหว่างแผ่นดินจนถึงพรหมโลก.

๒. ลมควบคุมน้ำไว้ มีเขตแดนจนถึงพรหมโลก ลมหนุนน้ำอันทรงแผ่นดินไว้ไพรีต้องการศีรษะกันในสงคราม ความปรารถนาต้องการความสุข ในระหว่างแผ่นดินจนถึงพรหมโลก

(คาถานี้ คงเป็นตัวอย่างของตอบเท่าถาม เช่นเดียวกัน ส่วนศัพท์ต่างๆ พึงเทียบเคียงได้จากคาถาต้นๆ นั้นแล)

๑๓๓. **อุณฺหกาเล กมิจฺฉนฺติ กมิจฺฉนฺติ ปิปาสิตา**
ปจฺจามิตฺตา กมิจฺฉนฺติ กมิจฺฉนฺติ ทุกฺขฏฺฏิตา.

แปล ๑. คนทั้งหลายต้องการอะไรในยามร้อน คนผู้ระหายแล้ว ต้องการอะไร ปัจจามิตรต้องการอะไร คนที่ระทมทุกข์ต้องการอะไร.

๒. คนทั้งหลายต้องการลมในยามร้อน คนผู้ระหายแล้วต้องการน้ำ ปัจจามิตรต้องการศีรษะกัน คนที่ระทมทุกข์ต้องการความสุข.

(คาถานี้คงเป็นตัวอย่างของ "ตอบเท่าถาม" เหมือนกัน ศัพท์ที่ใช้ก็ไม่มีข้อแตกต่างประการใด)

๑๓๔. **กายสฺส กสฺส โก อาโย โก นาโถ กสฺส ภูตเล**
กสฺส กํ ฌานชํ สาตํ กสฺสงฺเคสุ จ กํ วรํ.

แปล ๑. สภาพอะไร เป็นที่รองแห่งอะไร อันเป็นที่รองแผ่นดิน สภาพอะไรเป็นที่พึ่งของใคร ในแผ่นดิน อะไรที่เกิดจากฌานเป็นความชื่นใจของใคร บรรดาอวัยวะของใคร ส่วนใหญ่ประเสริฐ.

๒. ลมเป็นที่รองแห่งน้ำ อันรองแผ่นดิน ตนเป็นที่พึ่งของตนในพื้นแผ่นดิน ความสุขอันเกิดในฌาน เป็นความชื่นใจของพรหม บรรดาอวัยวะของตนศีรษะเป็นประเสริฐ.

(คาถานี้ ก็มีอธิบายเหมือนที่แล้วๆ มา ไม่มีอะไรแปลกออกไป)

การประพันธ์คาถาแบบ “ตอบเท่าถาม” นี้ เป็นวิธีที่ยากยิ่งประการหนึ่ง เพราะรูปศัพท์ที่นำมาร้อยกรองนั้น โดยมากเป็นอักขระเดียว ซึ่งมีความหมายหลายประการ จะได้ปรากฏในข้อที่ว่าด้วยเอกักขระอักขระเดียว ต่อไปข้างหน้า พึงพิจารณาในข้อนั้นประกอบด้วย

จบปัญหสโมตตระ
มาติกาที่ ๑๔

๑๕. สัททัตถกะ
(ศัพท์เป็นอัตถะ)

๑๓๕. สทฺโทเยว ปทตฺโถ ตุ ยตฺถ พนฺเธ ปทสฺสิโต
สทฺทตฺถกนฺติ วิญฺเญยฺยํ ตํ พนฺธํ พนฺธทสฺสินา.

แปล อนึ่ง ศัพท์นั้นแลเป็นความของบท กวีแสดงแล้วในพันธะใด พันธะนั้น ท่านผู้ชำนาญในพันธะพึงทราบว่า ชื่อ สัททัตถกะ ศัพท์เป็นอัตถะ.

(คาถานี้ ท่านชี้แจงถึงการร้อยกรองพันธะอีกแบบหนึ่ง ใช้ศัพท์เป็นความของบท หรือใช้เสียงเป็นความของคำ ตามอุทาหรณ์ที่ท่านแสดงไว้ ยังตีความไม่แตกว่า มีลักษณะอย่างไร เชิญดูอุทาหรณ์ดังต่อไปนี้-

๑๓๖. อิตฺถี คจฺฉติ ตฺยาทีสุ อิตฺถีติ จ ปุริโสติ จ
พฺราหฺมโณติ จ อิจฺจาทิ ปทํ กตฺตุนิทสฺสนํ.

(คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของสัททัตถกะ ที่แปลว่า "ศัพท์เป็นอัตถะ" ซึ่งได้อธิบายว่า "ศัพท์นั่นแหละเป็นความหมายของคำ" ครั้นมาถึงอุทาหรณ์ที่ท่านแสดงไว้นี้ก็ไม่ทราบความหมายอีกเหมือนกัน เพ่งความตามรูปศัพท์ที่เรียบเรียงเป็นคาถานั้น ไม่เชิงเป็นอุทาหรณ์ เข้าใจว่าเป็นเพียงบอกอธิบายเท่านั้น เฉพาะคาถานี้ฎีกาอธิบายไว้ดังนี้-

"อิตฺถี คจฺฉติ ตฺยาทีสุ อิตฺถี คจฺฉติ ปุริโส คจฺฉติ พฺราหฺมโณ คจฺฉติ ตฺยาทิปโยเค อิตฺถี อิติ จ ปุริโส อิติ จ พฺราหฺมโณ อิติ จ อิจฺจาทิปทํ กตฺตุนิทสฺสนํ"

คำของฎีกาตามที่คัดมานี้แปลความได้ว่า

" ในคำมีอาทิ อิตฺถี คจฺฉติ ดังนี้หมายความว่า ในประโยคเป็นต้นว่า อิตฺถี คจฺฉติ หญิงเดิน ปุริโส คจฺฉติ ชายเดิน พฺราหฺมโณ พราหมณ์เดิน บทที่เป็นเบื้องต้น คือ อิตฺถี ดังนี้๑ ปุริโส ดังนี้๑ พฺราหฺมโณ ดังนี้๑ แสดงกัตตา คือบทที่เป็นผู้กระทำ

คำอธิบายของฎีกาเพียงเท่านี้ ก็เป็นเพียงบอกคำแปลของคาถานั้นเท่านั้น ไม่ได้ทราบอะไรเพิ่มเติมอีกเลย ต่อจากข้อความที่กล่าวมานั้น ในฎีกาได้กล่าวข้อความต่อไปอีกว่า-

"ปทตฺถวิปริเยสการินา อิติสทฺเทน ยุตฺโต สทฺทปฺปโยโค สทฺทปทตฺถโก นาม โหติ"

คำของฎีกาตอนนี้แปลได้ว่า

"ประโยคของศัพท์ที่ประกอบด้วยอิติศัพท์ อันเป็นตัวกระทำการแสวงหาซึ่งความของบท ย่อมได้ชื่อว่า สัททปทัตถกะ ศัพท์เป็นความของบท"

ในข้อนี้คงได้ความเพียงเท่านี้เอง ต่อไปนี้เป็นคาถาอุทาหรณ์)

๑๓๗.	ปุญฺชํ โกนฺโต มณฺฑามาลิ	มรมญฺจา อนปฺปมิ
	พาโล มนุนิญฺญา หีนญฺญา	ตีสูติ วา วตา สหุ.
๑๓๘.	โว เว โลเล มรมญฺจา	มญฺจา ปุญฺชํ ทุคฺคาปร
	พาโล มรมรมญฺจา	สุมาสูติ สตา สหุ,
๑๓๙.	กามาติตุตํ โกมาติตุตํ	มารามารา ติกา ติโก
	ตํ ติตฺตาโก โก เชตฺตาโก	โก เชตฺตา เส สุหลฺลตา.

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์ทั้ง ๓ คาถานี้ฎีกากล่าวว่า "สุวิญฺเญยฺยํ" พึงทราบได้โดยง่าย" ท่านว่า "โดยง่าย" นั้น เห็นจะเป็นเรื่องเฉพาะท่านเท่านั้น เพราะผู้แปลนั้นเป็น "โดยยาก" เสียแล้ว ขอสารภาพว่าไม่รู้ความหมายของคาถาทั้ง ๓ นี้ เป็นอันยอมติด ไม่ทราบว่าท่านรจนาขึ้นเอง หรือนำมาจากคัมภีร์ใด เห็นความอยู่ทางหนึ่งว่า มาติกานี้เป็นชนิดที่เราเรียกว่า บาลีไทย มีคำขึ้นต้นเป็นบาลี ต่อไปก็ไทยทั้งนั้น เช่น "ทาร โก กตฺต โก กมฺมา ปผวา ปาตโก เด็กกัดตะโก กำมา ปะผลหว้าปาตะโก" ถ้าถูกก็เป็นอันว่า สทฺทตฺถก ได้แก่ "เสียงเป็นคำแปล" การแปลอุทาหรณ์ต้องรู้เสียง ไม่รู้ก็แปลไม่ได้เช่น มากา ติตุตํ จะว่า "กามันมาติดตัง" กระมัง ขอฝากไว้แต่วิจารณญาณของนักปราชญ์ต่อไป)

จบสัททัตถกะ
มาติกาที่ ๑๕

๑๖. คุฬหปทัตถกะ

(ความของบทถูกซ่อนไว้)

๑๔๐. **ยตฺถ คุโฬฺห ปทตฺโถ ตุ ลีนตฺถปทสนฺธินา**
คุฬฺหปทตฺถกํ เญยฺยํ ตํ พนฺธํ พนฺธทสฺสินา.

แปล อนึ่ง ความของบทในพันธะใด บัณฑิตซ่อนไว้แล้ว ด้วยบทสนธิอันมีความเล้นลับ พันธะนั้น ท่านผู้ชำนาญในพันธะนั้น พึงทราบว่า ชื่อคุฬหปทัตถกะ ความของบทซ่อนไว้.

(คาถานี้ แสดงถึงการรจนาพันธะอีกแบบหนึ่ง ซึ่งท่านผู้รจนาซ่อนความของบทไว้ด้วยวิธีของสนธิอย่างสละสลวย จนกระทั่งมองเพียงรูปของศัพท์แล้ว ไม่อาจเห็นความของบทได้ หรือมองเห็นรูปของศัพท์ไปเสียทางหนึ่ง ดังอุทาหรณ์ต่อไปนี้)

๑๔๑. **ยาธรารทชาตกฺโข เอกกฺกนฺวยโช ภุวิ**
อธรํ ธรมาโน ว สาวตาวนิชํ ปชํ.

(คาถานี้เป็นตัวอย่างของคุฬหปทัตถกะ ซึ่งเมื่อพิจารณาตามรูปศัพท์ที่ท่านเรียบเรียงแล้ว จะไม่เห็นอรรถของบทเหล่านี้ ทั้งนี้เพราะเชื่อมบทด้วยวิธีของสนธิ ซึ่งกระทำอย่างสละสลวย และเป็นโอชาหนึ่งของนักปราชญ์ทางบาลีภาษาหรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็ว่า "วรรณศิลปแห่งบาลี" ดังนี้ก็ได้ สำหรับคาถานี้ ก่อนจะแปล จะได้แยกบทไว้ให้เห็น ตามที่เป็นบทสนธิ ดังต่อไปนี้-

ยธรารทชาตกฺโข	แยกเป็น	โย-(ใด) + อธร –(ริมฝีปาก) + อารท (ฟัน) + ชาต – (เกิด) + อกฺโข – (นาม, ชื่อ)
เอกกกนฺวยโช	แยกเป็น	เอก (หนึ่งไม่มีสอง) +อกฺก (ดวงอาทิตย์) + อนฺวย (สืบ, สาย, เชื้อสาย, วงศ์) + โช (เกิด)
สาวตาวนิชํ	"	โส (นั้น) + อวตุ (จงรักษา) + อวนิชํ (ผู้เกิดในแผ่นดิน)

เมื่อแยกบทที่เชื่อมไว้ด้วยวิธีสนธิดังนี้แล้วก็จะเห็นอรรถที่แฝงอยู่หรือที่ท่านผู้รจนาซ่อนไว้อย่างลี้ลับนั้นได้ดังนี้)

แปล พระพุทธเจ้าองค์ใด ทรงมีพระนามอันบังเกิดแล้ว ด้วยอักขระอันเกิดแต่ริมฝีปาก และไรฟัน ทรงอุบัติในวงศ์แห่งพระอาทิตย์อันเป็นเอกในแผ่นดิน ไม่ดำรงอยู่ก็เหมือนดำรงอยู่ของพระพุทธ เจ้าพระองค์นั้น โปรดรักษาประชาผู้เกิดในแผ่นดิน.

(คาถานี้มีข้อที่พึงทราบคือ ที่แปลว่า " ทรงมีพระนามอันบังเกิดแล้วด้วยอักขระอันเกิดแต่ริมฝีปากและไรฟัน" นั้น คือพระนามว่า "พุทฺโธ" นั่นเอง ทั้งนี้เพราะอักขระที่ประกอบเป็นศัพท์ว่า "พุทโธ" นั้นเกิดแต่ฐานของอักขระดังนี้อักขระคือ พ. เกิดจากริมฝีปากอักขระคือ ทฺธ เกิดแต่ไรฟัน ส่วนสระคือ อุ ก็เป็นสระที่เกิดจากริมฝีปาก และโอ เป็นสระผสมคือ อะ, กับอุ ก็มีส่วนเกิดจากริมฝีปาก ฉะนั้น พระนามว่า "พุทฺโธ" จึงประกอบด้วยอักขระอันเกิดจากริมฝีปากและไรฟัน ดังที่กล่าวนั้น นอกจากนี้ มีข้อความตื้นอยู่แล้ว)

๑๔๒. **ถี วสีนาริ ราเคน สิขีนาริ นิรํ รสา**
โคมาริ วนโท ฉนฺนา ธีรานาริ อธี รสา.

(คาถานี้ เป็นอุทาหรณ์ของคุฬหปทัตถกะ มีความของบทถูกซ่อนไว้ มองแต่เพียงรูปของบทที่เรียบเรียงไว้ก็ยากที่จะเห็นความ แต่เมื่อตัดบทที่เชื่อมไว้ออกแล้ว ก็จะได้เห็นอรรถปรากฏชัด บทที่ท่านเชื่อมไว้ด้วยวิธีสนธิ มีดังนี้-

วสีนาริ	แยกเป็น	วสีนํ พระ + อริ ข้าศึก
สิขีนาริ	"	สิขีนํ (ไฟ) + อริ ข้าศึก
โคมาริ	"	โค-ดวงอาทิตย์ + มา – ดวงจันทร์ + อริ ข้าศึก
ธีรานาริ	"	ธีรานํ (นักปราชญ์) + อริ ข้าศึก

เมื่อแยกบทที่เชื่อมไว้ด้วยวิธีสนธิออกดังนี้แล้ว ก็จะเห็นความปรากฏชัด ดังนี้)

แปล หญิงเป็นข้าศึกของบรรพชิตทั้งหลายเพราะราคะ น้ำเป็นข้าศึกของไฟทั้งหลาย เพราะกิจ ข้าศึกของดวงอาทิตย์ดวงจันทร์คือ เมฆ เพราะเป็นสิ่งปิดบัง คนโง่เป็นข้าศึกของคนฉลาด เพราะกิจ

(คาถานี้ไม่มีความเร้นลับ เมื่อแยกบทออกได้แล้ว ก็จะมีอรรถเป็นสามัญ ดังที่ได้แปลมานี้)

๑๔๓. **มหาราช มหาราช มหาราช มเมวหิ**
เนตสฺส อิติ วตฺวาน เทฺว ชนา กลหํ กรุํ.

(คาถานี้มีบทคือ "มหาราช" ถึง ๓ บท ซึ่งเป็นบทที่ท่านผู้รจนาได้เรียบเรียงไว้ อรรถะของบท "มหาราช" นี้ฎีกาได้ให้อธิบายไว้ดังนี้-

"มหาราช มหาราช อิติ ปฐมปาทสฺส อาทิปทํ อาลปนํ ทุติยปเท เม อหิ มหีติ เฉโท ปุตฺตา เม อตฺถิ ปุตฺตมตฺถีติ วิย ฯ มหิ อราช มหาราช อิติ จ เฉโท โยปิ อยํ โยปายนฺติ วิย เอตฺถ อราชสทฺโท อาขฺยาตปโรกฺขาวิภตฺติโก ทฏฺฐพฺโพ ฯ อราช วิโรจีติ อตฺโถ ทุติยปาเท มหาราชาติปทํ อาลปนเมว ฯลฯ

คำของฎีกานี้แปลได้ว่า-

"บทต้นของบาทที่๑ ที่ว่า มหาราช มหาราช ดังนี้เป็นอาลปนะ ในบทที่๒ ตัดบทว่าเม อหิ เป็น มหิ เหมือนคำว่า ปุตฺตา เม อตฺถิ เป็น ปุตฺตามตฺถิและตัดบทว่ามหิ อราช เป็น มหาราช เหมือนตัดบท โย ปิ อยํ เป็น โยปายํ อราชศัพท์ในบทว่ามหาราช นี้ พึงเห็นว่าเป็นบทอาขยาต ประกอบวิภัติปโรกขา หมายความว่า ได้โพนแล้ว คือ ผาดผยอง บท มหาราช ในบาทที่ ๒ เป็น อาลปนะ เหมือนกัน"

เมื่อได้ทราบเรื่องของบท "มหาราช" ทั้ง ๓ บทโดยสรุปว่า

มหาราช บทที่๑ คือ อาลปนะ คำเรียก

มหาราช บทที่๒ คือ เม + อหิ + อราช

มหาราช บทที่๓ คือ เหมือนบทที่๑

ดังที่ได้นำถ้อยคำของฎีกามาบันทึกไว้ก็จะได้คำแปลดังนี้)

แปล คน ๒ คน (หมองู ๒ คน) ต่างกล่าวว่า ข้าแต่พระมหาราช งูของข้าพระองค์ได้โพนแล้ว ข้าแต่พระมหาราช งูของข้าพระองค์เท่านั้นได้โพนแล้ว งูของคนคนนั้นไม่ได้โพน ดังนี้ กระทำการทะเลาะกัน.

(คาถานี้ ไม่ทราบว่า ท่านประพันธ์เป็นตัวอย่างเฉพาะเรื่อง หรือนำมาจากที่ไหน เพราะไม่เคยพบในที่อื่น แต่ท่านกำหนดบุคคลในคาถาว่า "หมองู" และในคาถาก็พูดถึงเรื่องงู อย่างไรก็ตาม บทคือ "มหาราช" ก็เป็นบทที่จัดอยู่ใน "วรรณศิลปแห่งบาลี" ได้ทีเดียว)

๑๔๔. **ทเมยฺยาโทว สตฺตานํ มญฺเญยฺยญฺญํนุสาสิตํ**
สตฺตานคฺเค ปเวเสยฺย ยสฺสปรํ นุสาสโก.

แปล ผู้ใดพึงคิดเพื่อจะสอนผู้อื่น ผู้นั้นพึงฝึกตนก่อนทีเดียว ผู้ใดต้องการจะสอนผู้อื่น ผู้นั้นพึงยังตนให้เข้าในคุณอันเป็นยอด.

(คาถานี้ คงเป็นอุทาหรณ์ของคุฬหปทัตถกะเช่นเดียวกัน และไม่มีอรรถะเร้นลับมากนัก จึงไม่อธิบาย ถ้าต้องการทราบอรรถะของบทนั้นๆ ก็อาจแยกบทได้ไม่ยากเลย.)

จบคุฬหปทัตถกะ
มาติกาที่ ๑๖

๑๗. ปเหฬี

(บทสนุกสนาน)

๑๔๕. ปเหเฬติ ยติโปเต ยตฺถ กวิสฺสโร วโร
ตมฺมติวิลสทฺตฺถาย ปเหฬิ อิติ สา มตา.

แปล กวีผู้ยิ่งใหญ่ผู้ประเสริฐ ย่อมสนุกสนานในเพราะความบิดผันของบทประพันธ์ ในพันธะใด เพื่อต้องการความแกล้วกล้าแห่งความรู้ในความบิดผันของบทประพันธ์เหล่านั้น พันธะนั้น ท่านเรียกว่า ปเหฬิ บทสนุกสนาน.

(คาถานี้ ชี้แจงการแต่งพันธะประเภทหนึ่ง เป็นชนิดที่ชวนหัวของหมู่กวีชั้นยอด ท่านรจนาเพื่อต้องการความแกล้วกล้า ในกระบวนการความบิดผันของบทประพันธ์ บทประพันธ์ที่รจนาทำนองนี้ มีลักษณะเหมือนจะผิดจากหลักแห่งการประพันธ์ แต่ความจริงนั้น เป็นการรจนาเพื่อความสนุกสนาน ทำให้ได้ใช้ปัญญาพิจารณาถึงความที่ถูกต้อง มีชื่อเรียกว่า ปเหฬิ ซึ่งขอแปลว่า บทสนุกสนานหรือบทชวนหัว พึงดูอุทาหรณ์ต่อไป–)

๑๔๖. ยาเต ทุติยนฺนิสฺสยํ ครุมฺหิ สกเคหโต
ปาปุเณยฺยาม นิยตํ สุขมชฺฌยนาทินา.

(คาถานี้ เป็นบทประพันธ์ซึ่งมีรูปศัพท์และรูปความเป็นอย่างสามัญ ไม่มีข้อเร้นลับประการใด แปลไปตามรูปศัพท์นั้น ก็ได้ความเหมือนกัน คือแปลว่า-

> "เมื่อครูไปแล้วสู่เรือนหลังที่ ๒ จากเรือนของตน พวกเราพึงถึงความสุขด้วยกิจมีการเรียนเป็นต้น อย่างแน่นอน"

ดังนี้ ก็คงจะได้ความเหมือนกัน แต่ความที่ได้นั้นท่านว่าเป็น "อนิจฉิตัตถะ" คือ "ความที่ไม่ต้องการ" ดูเป็นทำนองว่า "ตามที่แปลนั้น พวกศิษย์ขี้เกียจเรียนหนังสือต้องการ จะให้ครูออกไปเสียจากเรือนที่พวกเขาพากันมาเรียน พวกตนจะได้มีความสุข จะได้เล่นหัวกัน เมื่อครูยังไม่ไป ตนก็ไม่อาจจะเล่นหัวกันได้" ความที่ได้อย่างนี้เป็นความที่ไม่ต้องประสงค์ และถ้าแปลอย่างนี้ ก็เป็นบทชวนหัวไป ส่วนความที่ต้องประสงค์นั้น มีว่าดังนี้–

แปล เมื่อพฤหัสบดี โคจรไปสู่ราศีที่ ๒ จากราศีแห่งกำเนิดของตน พวกเราพึงบรรลุความสุขด้วยการเรียนเป็นอย่างแน่นอน

ตามความที่เปลมานี้เป็น"อิจฉิตัตถะ" คือ "ความที่ประสงค์" หมายถึงอำนาจของดวงดาวพฤหัสบดี ซึ่งในคาถานี้ใช้ศัพท์ว่า "ครุ" ซึ่งเป็นศัพท์บอก "อาจริย" ก็ได้ บอกดวงดาวนพเคราะห์ดวงที่๕ คือ พฤหัสบดีก็ได้ ในฎีกาให้อธิบายว่า พระพฤหัสบดีได้นามว่า "ครุ" คือ "เป็นอาจารย์ของพระอาทิตย์" ความหมาย

ที่ต้องการจึงเป็นเรื่องเกี่ยวกับดวงดาวไป และเมื่อพิเคราะห์จากคาถาบทนี้ ก็จะได้เห็นว่า วิชาที่เรียกกันในปัจจุบันว่า "โหราศาสตร์" นั้น ได้เจริญรุ่งเรืองมาแล้วในยุคนั้น ซึ่งนับมาถึงปัจจุบัน (๒๐๗๘-๒๕๐๘) ก็ ๔๓๐ ปีแล้ว ส่วนอรรถาธิบายทางโหราศาสตร์จะมีประการใด ในคาถานี้ ขอฝากไว้แต่ท่านผู้ศึกษาโดยเฉพาะต่อไป.)

๑๔๗. **รเถน สาครํ ยนฺติ นาวาย รุยฺหนฺติ ปพฺพตํ**
ปาเปน สุคตึ ยนฺติ ปุญฺเญน ยนฺติ ทุคฺคตึ.

(คาถานี้ รูปศัพท์ที่นำมารจนาเป็นบทประพันธ์ ผิดผันไปด้วยประการทั้งปวง โดยเฉพาะ กรณการก คือ รเถน นาวาย และปุญฺเญน ได้ร้อยกรองไว้ในอรรถอันไม่ชอบด้วยเหตุผล ถ้าพิเคราะห์ความตามรูปศัพท์ที่เรียบเรียงไว้ ก็แปลได้ดังนี้

"คนทั้งหลายพากันไปสู่สาคร ด้วยรถ พากันขึ้นสู่ภูเขา ด้วยเรือ พากันไปสู่สุคติ ด้วยบาป พากันไปสู่ทุคติ ด้วยบุญ"

พิเคราะห์อรรถะตามที่แปลมานี้ จะเห็นได้ว่า ผิดผันไปทั้งนั้น แต่ถ้าจัดรูปศัพท์ใหม่ ประกอบความตามทางที่จะเป็นไปได้ ก็จะได้อรรถะที่ถูกต้อง ดังนี้–

แปล คนทั้งหลายพากันไปสู่สาคร ด้วยเรือ พากันขึ้นภูเขาด้วยรถ พากันไปสู่สุคติด้วยบุญ พากันไปสู่ทุคติด้วยบาป.

เมื่อได้ปรับให้ถูกต้องแล้ว ก็จะมีความหมายดังที่แปลมานี้ เชิญดูอุทาหรณ์ต่อไป)

๑๔๘. **เอกูนวีสติ นารี นฺหานาย นทึ คตา**
ตาเสฺวกํ กุมฺภีโร คณฺหิ วีสติ ฆรมาคตา.

(คาถานี้ ถ้าแปลตามรูปศัพท์ที่เรียงไว้ ก็จะมีข้อความที่บิดผันไป คือเป็นดังนี้-

"นารี ๑๙ คนไปสู่แม่น้ำ เพื่ออาบน้ำ ในนารีเหล่านั้น จระเข้คาบไปคนหนึ่ง นารี ๒๐ คนกลับมาเรือน" เพ่งอรรถะตามที่แปลนี้ ก็จะได้เห็นว่า "อย่างไรกัน ไป ๑๙ กลับ ๒๐ แต่ถ้าปรับจำนวนเสียใหม่ คือไป ๒๐ ถูกจระเข้คาบไป ๑ กลับ ๑๙ ก็เป็นอันถูกต้อง เพราะฉะนั้น คาถาจึงมีความหมายดังนี้-

แปล นารี ๒๐ คน ไปสู่แม่น้ำเพื่ออาบน้ำ ในนารีเหล่านั้น จระเข้คาบไปคน ๑ นารี ๑๙ คนกลับมาเรือน

อรรถะที่ต้องประสงค์เป็นดังนี้แล)

๑๔๙. **โปราณาจริเยหสา ปเหฬิ ปน โสฬส**
สมาคตาตินิทฺทิฏฺฐา ตตฺริทํ ลกฺขณมุตฺตํ.

แปล อนึ่ง ปเหฬิ นี้พระโบราณาจารย์ชี้แจงไว้ว่า มีปเหฬิ ชื่อสมาคตา เป็นต้น รวม ๑๖ ประการ ในข้อนั้น ท่านได้กล่าวลักษณะไว้ต่อไปนี้.

(คาถานี้ ท่านชี้แจงเรื่องปเหฬิบทชวนหัวตามที่พระโบราณาจารย์ได้สำแดงไว้ว่า มี ๑๖ ประการ มีชื่อว่า สมาคตา เป็นต้น แล้วได้กล่าวว่า ท่านแสดงลักษณะไว้ดังนี้)

๑๕๐. **สมาคตา นาม สิยา คุฬฺหตฺถา ปทสนฺธินา**
วญฺจิตาญฺญตฺถ รุเฬฺหน ยตฺถ สทฺเทน วญฺจนา.

แปล ปเหฬิใด มีอรรถะอันถูกซ่อนไว้ ด้วยการเชื่อมบท ปเหฬินั้น พึงมีชื่อว่า สมาคตาในปเหฬิใด มีการลวงศัพท์ซึ่งขึ้นปากขึ้นใจในที่อื่น ปเหฬินั้น ชื่อ วัญจิตา.

(คาถานี้ กล่าวถึงปเหฬิ ๒ ประการคือ สมาคตา ๑ วัญจิตา ๑ ระบุลักษณะของแต่ละประการ–

๑. สมาคตา มีอรรถะที่ซ่อนไว้ คือไม่ปรากฏชัด ด้วยการเชื่อมบท หมายความว่า บทที่นำมาเรียบเรียงไว้ ใช้วิธีสนธิ จนยากที่จะเห็นอรรถะที่ต้องประสงค์ ตามศัพท์ สมาคตา แปลว่า มาพร้อม, มาร่วม

๒. วัญจิตา มีอรรถะที่ลวงไว้ พรางไว้ คือใช้ศัพท์ที่ขึ้นปากขึ้นใจในในที่อื่นๆ ตามศัพท์ วญฺจิตา แปลว่า ถูกลวง, ถูกพราง.

อุทาหรณ์แห่งปเหฬิทั้งหมด ท่านแสดงไว้ต่อจากประเภทแห่งปเหฬิ พึงพิจารณาในตอนนั้นต่อไป)

๑๕๑. **อุกฺกนฺตาติ พฺยาวหิตปฺ- ปโยโค โมหการินี**
สิยา ปมุสฺสิตา ยสฺสา ทุพฺโพธตฺถา ปทาวฬี.

แปล ปเหฬิใด มีศัพท์ที่ประกอบได้รับการนำมาอย่างวิจิตรยิ่ง กระทำความหลง ปเหฬินั้น ชื่อว่า อุกกันตา ปเหฬิใด มีถ่องแถวบท มีอรรถอันบุคคลพึงทราบได้โดยยาก ปเหฬินั้น ชื่อ ปมุสสิตา.

(คาถานี้กล่าวถึงปเหฬิตาอีก ๒ ประการคือ อุกกันตา ๑ ปมุสสิตา ๑ ระบุลักษณะของแต่ละประการว่า-

๓. อุกกันตา มีศัพท์ที่นำมาประกอบเป็นบทประพันธ์อย่างวิจิตรยิ่ง.

๔. ปมุสสิตา มีถ่องแถวแห่งบท คือศัพท์ที่นำมาร้อยกรอง มีอรรถะที่จะพึงทราบได้ยาก.

พึงพิจารณาในเมื่อกล่าวถึงอุทาหรณ์ต่อไป)

๑๕๒. **สมานรูปามุขฺยตฺถา โรปาหิตปทา สิยา**
ผรุสา ปจฺจยาทีหิ ชาตสทฺทา กถญฺจิปิ.

แปล ปเหฬิบทใด พึงมีบทที่นำมาเรียงยกขึ้นสู่อรรถอันไม่คุ้นปาก ปเหฬิบทนั้น ชื่อ สมานรูปา ปเหฬิบทใด มีศัพท์อันเกิดด้วยปัจจัยเป็นต้น ตามแต่จะมีได้ ปเหฬิบทนั้น ชื่อว่า ผรุสา.

(คาถานี้ กล่าวถึงปเหฬีอีก ๒ ประการเหมือนกัน คือ สมานรูปา ๑ ผรุสา ๑ ระบุลักษณะของแต่ละประการว่า-

๕. สมานรูปา มีบทที่นำมายกขึ้นในความหมายที่ไม่คุ้นปาก หมายความว่า ประกอบด้วยบทที่จะปรากฏความหมายเพราะอาศัยสภาพที่เหมือนกันบางอย่างของ ศัพท์ที่ประกาศความหมายอันคุ้นปาก ในอรรถอันมิใช่ประธาน.

๖. ผรุสา มีศัพท์ที่สำเร็จด้วยปัจจัยและอาเทศเป็นต้น ตามแต่จะกระทำได้ หมายถึง ใช้ศัพท์ที่ประกอบเป็นรูปสำเร็จด้วยปัจจัย และด้วยวิธีอาเทศ คือแปลงศัพท์ ตามแต่จะแปลงไปได้.

พึงดูอุทาหรณ์ เมื่อถึงคราวที่ท่านชี้แจงต่อไป.)

๑๕๓. **สงฺขาตา นาม สงฺขานํ ยตฺถ พฺยาโมหการณํ**
อญฺญถา ภาสเต ยตฺถ วากฺยตฺโถ สา ปกปฺปิตา.

แปล การนับอันเป็นเหตุแห่งความฉงนไปต่างๆ มีในปเหฬิใด ปเหฬินั้นชื่อว่า สังขาตา ความของพากย์ในปเหฬิใด ย่อมกระจ่างแจ้ง ด้วยประการอื่น ปเหฬินั้นชื่อ ปกัปปิตา.

(คาถานี้ ชี้แจงปเหฬิอีก ๒ ประการ คือ สังขาตา ๑ ปกัปปิตา ๑ ระบุลักษณะของแต่ละประการว่า-

๗. สังขาตา มีการนับที่ทำให้เกิดความฉงนได้ต่างๆ

๘. ปกับปิตา มีความรวมปรากฏด้วยประการอื่น

พึงดูอุทาหรณ์ต่อไป)

๑๕๕. **สา นามนฺตริตา ยสฺสา นาเม นานตฺถกปฺปนา**
นิภูตา วตฺถิตาญฺญตฺถา ตุลฺยตฺถสุติเหตุโต.

แปล ความดำริถึงอรรถะต่างๆ ย่อมมีในนาม ในปเหฬิใด ปเหฬินั้นชื่อ นามันตริตา ปเหฬิใดมีอรรถอื่นอันกำหนดไว้แล้ว เพราะมีศัพท์ที่มีอรรถเสมอกันเป็นเหตุ ปเหฬินั้นชื่อ นิภูตา.

(คาถานี้ ชี้แจงถึงปเหฬิอีก ๒ ประการคือ นามันตริตา ๑ นิภูตา ๑ ระบุลักษณะของแต่ละประการไว้ว่า

๙. นามันตริตา มีความดำริถึงอรรถต่างๆ ด้วยใช้บทนาม หมายความว่า ดำริถึงความว่าดำริถึงความหมายต่างๆ ของบทนามแล้วประมวลกันเป็นชื่ออีกอย่างหนึ่ง.

๑๐. นิภูตา มีอรรถะอย่างอื่นกำหนดไว้แล้ว เพราะมีศัพท์ซึ่งมีความหมายเสมอกันเป็นเหตุ หมายความว่า ความของพากย์เรียบเรียงด้วยความหมายที่กำหนดไว้อย่างหนึ่ง แต่ก็ใช้ศัพท์ที่มีความหมายเท่ากันอีกอย่างหนึ่ง

พึงดูอุทาหรณ์ของแต่ละประการต่อไป)

๑๕๕. สมานสทฺทา สาอิฏฺฐ- สทฺทปริยายสาธิตา
สมฺมุฬฺหา มุฬฺหตาเยว นิทฺทิฏฺฐตฺถาติสาธุกํ.

แปล ปเหฬิใด สำเร็จด้วยปริยายแห่งศัพท์ที่น่าปรารถนา ปเหฬินั้นชื่อว่า สมานสัททา ปเหฬิใด มีอรรถะอันแสดงไขดียิ่ง เพื่อความหลงเท่านั้น ปเหฬินั้นชื่อ สัมมุฬหา.

(คาถานี้ ชี้แจงถึงปเหฬิอีก ๒ ประการคือ สมานสัททา ๑ สัมมุฬหา ๑ ระบุลักษณะของแต่ละประการว่า

๑๑. สมานสัททา ประกอบด้วยไวพจน์ของศัพท์ที่น่าปรารถนา
๑๒. สัมมุฬหา มีอรรถะอันแสดงไขไว้ดียิ่ง เพื่อความหลงเท่านั้น

พึงดูอุทาหรณ์แต่ละประการต่อไป)

๑๕๖. ยสฺสา สมฺพนฺธพาหุลฺลา นามํ สา ปาริหารริกี
เอกจฺฉนฺนา ภเว ฬฺยชฺฌา- เธยฺยํ นิสฺสยโคปนา.

แปล นามย่อมมีเพราะภาวะที่มีสัมพันธ์มาก ในปเหฬิใด ปเหฬินั้นชื่อ ปาริหารริกี ปเหฬิใด ประกาศบทที่ตั้งไว้คลุมถึงที่อาศัย ปเหฬินั้นพึงชื่อว่า เอกัจฉันนา.

(คาถานี้ชี้แจงถึงปเหฬิ๒ ประการคือ ปาริหาริกี ๑ เอกัจฉันนา ๑ ระบุลักษณะของแต่ละประการไว้ว่า-

๑๓. ปาริหาริกี มีศัพท์ที่สัมพันธ์กันเป็นอันมาก เป็นบทแสดงชื่อ
๑๔. เอกัจฉันนา ประกาศชื่อที่ตั้งไว้ครอบคลุมถึงที่อาศัยของชื่อนั้น

พึงดูอุทาหรณ์ของแต่ละประการต่อไป)

๑๕๗. สกภเว อุภยจฺฉนฺนา ยสฺสา อุภยโคปนา
สงฺกิณฺณา นาม สา ยสฺสา นานาลกฺขณสงฺกโร.

แปล ความคลุมทั้ง ๒ ฝ่าย มีในปเหฬิใด ปเหฬินั้นชื่อว่า อุภยฉันนา ความปะปนกันแห่งลักษณะต่างๆ มีในปเหฬิใด ปเหฬินั้น ชื่อว่า สังกิณณา.

(คาถานี้ ชี้แจงถึงปเหฬิ ๒ ประการสุดท้าย คือ อุภยฉันนา ๑ สังกิณณา ๑ ระบุลักษณะของแต่ละประการไว้ว่า-

๑๕. อุภยฉันนา คลุมความไว้ทั้ง ๒ ฝ่าย
๑๖. สังกิณณา มีลักษณะปะปนกัน

พึงดูอุทาหรณ์ของแต่ละประการต่อไป)

(เป็นอันว่า ปเหพิ หรือ ปเหพิกา ตามที่พระโบราณาจารย์ได้แสดงทั้งหมด ๑๖ ประการ ได้ระบุลักษณะของแต่ละประการไว้ครบถ้วน พร้อมทั้งอุทาหรณ์ ซึ่งท่านได้แสดงต่อจากนี้ไป)

๑๕๘. **ปภวานตวิตฺถินฺนา ตวาณา มหตี สติ**
จิราย ชยตนฺนาถ พหุตผลสาธนี.
อยํ สมาคตา

(คาถานี้ เป็นตัวอย่างของปเหพิที่มีชื่อว่า "สมาคตา" การที่จะถือเอาความของคาถานี้ จำต้องพิเคราะห์ถึงรูปศัพท์ โดยเฉพาะบาทที่ ๑ ของคาถาที่ว่า "ปภวานตวิตฺถินฺนา" ถ้าตัดบทเป็น "ปภวานตวิตฺถินฺนา" ดังนี้ก็ได้ โดยประกอบอรรถว่า "นาถ ตว ปภวา นตวิตฺถินฺนา อาณา" แปลว่า-

"ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงเป็นนาถะ ตั้งแต่พระองค์เสด็จอุบัติ พระอาณาของพระองค์แผ่กว้างคลุมไปหมดแล้ว" การถือเอาความดังที่แปลมานี้ ท่านว่าเป็น "อนิจฉิตัตถะ" คือ อรรถะที่ไม่ต้องปประสงค์ และท่านแนะให้ตัดบทว่า-

"ปภวานต– ปภว– อานต หรือ ปภู– อานต"

เมื่อได้ตัดบทดังนี้แล้ว อรรถะของทั้ง ๒ ทางมีดังที่จะแปลต่อไปนี้-

"แต่ข้าพระผู้เป็นนาถะ ทรงเป็นผู้ประเดิม เมื่อพระคุณอันใหญ่หลวงของพระองค์มีอยู่ พระอาณาของพระองค์ก็แผ่กว้างไปในหมู่ชนผู้นอบน้อมในพระองค์ มีปรกติให้สำเร็จผลเป็นอันมาก ขอจงเป็นไปชั่วกาลนาน"

นี้ ชื่อว่า สมาคตา.

ที่แปลนี้ แปลตามนัยที่ตัดบทว่า "ปภว– อานต" ถ้าเป็นนัยที่ตัดบทเป็น "ปภู – อานต" ก็จะมีอรรถะดังจะได้แปลนี้-

"ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นนาถะ เมื่อพระคุณอันใหญ่หลวงของพระองค์มีอยู่ พระอาณาของพระองค์ก็แผ่กว้างไปในหมู่ชนผู้นอบน้อมในพระองค์ ผู้ทรงเป็นก่อน มีปรกติให้สำเร็จผลเป็นอันมาก ขอจงเป็นไปชั่วกาลนาน."

บทคือ "ปภวานต" ในคาถานี้เป็นบทที่มีอรรถะเร้นลับ ด้วยการเชื่อมศัพท์ อาจตัดเป็น "ปภว– อานต" "ปภู– อานต" ก็ได้ จึงมีชื่อว่า "สมาคตา" ดังนี้)

๑๕๙. **ภทฺทเมวโปเวเสยฺย วิธูตมทกิพฺพิสํ**
สมฺปาปเย ปุรํ เขมํ ภทฺทนฺโตตฺตนิ เสวินํ
อยํ วญฺจิตา.

แปล "บุคคลพึงเข้าไปคบหา ซึ่งท่านผู้จริญ มีความร้ายแรงคือความเมาอันปัดเป่าออกไปแล้ว เท่านั้น ท่านผู้เจริญย่อมยังบุคคลผู้คบหาในตน บรรลุถึงบุรีอันเกษม."

นี้ ชื่อว่า วัญจิตา.

(คาถานี้ เป็นตัวอย่างของปเหฬิที่มีชื่อว่า วัญจิตา บทลวง สังเกตบทที่นำมาเรียบเรียง จะเห็นมีบทลวงปรากฏอยู่คือบท ภทฺทนุต ซึ่งความจริงก็เป็นบทเดียวกับ ภทฺทํ นั่นเอง แต่เป็นศัพท์ที่ประกอบด้วย นุต จึงเป็น ภทฺทนุต เพ่งรูปศัพท์แล้ว อาจแยกเป็น "ภ– ทนฺต" ซึ่งแปลว่า "มีงาเจริญ" ดังนี้ก็ได้ หมายถึงช้างพลายงางาม อันเป็นพาหนะพาไปสู่บุรีอันเกษม บทคือ ปุรํ เขมํ ก็เป็นบทลวงอีกเหมือนกัน หมายถึงพระนิพพาน ฉะนั้น บทนี้จึงมีชื่อว่า วัญจิตา บทลวงดังนี้.)

๑๖๐. **พหู คุเณ ปณมติ ทุชฺชนานมฺปุยฺยญฺชเน**
หิตํ ปมุทิโต นิจฺจํ สุคตํ สมนุสฺสรํ
อยมุกฺกนฺตา.

(คาถานี้ เป็นอุทาหรณ์ของปเหฬิที่มีชื่อว่า อุกฺกนฺตา แปลว่า "ผิดหวัง" เพราะถ้าเพ่งตามรูปศัพท์ที่เรียงไว้แล้ว ก็ยากที่จะเข้าใจความได้ และถ้าเป็นการร้อยกรองตามธรรมดาก็เป็นโทษเรียกว่า "พยากิณณโทษ" โทษเพราะเรียงสับสน ดังที่ท่านกล่าวในคัมภีร์สุโพธาลังการ แต่ในที่นั้นท่านก็กล่าวถึงข้อยกเว้นไว้ว่า ถ้าเป็นบทปเหฬิ ก็ไม่เป็นพยากิณณโทษ เนื่องด้วยเป็นบทที่ชวนหัวไปแล้ว เฉพาะคาถานี้ ถ้าจะถือเอาความก็ต้องเรียงประโยคใหม่ ดังต่อไปนี้–

"พหู คุเณ สมนุสฺสรํ ปมุทิโต อยํ ชโน (สตฺตนิกาโย)
ทุชฺชนานมฺปิ นิจฺจํ หิตํ สุคตํ ปณมติ.

เมื่อได้จัดเรียงใหม่เช่นนี้ ก็จะเห็นความได้กระจ่าง พร้อมกันนั้นจะเห็นว่าที่ท่านร้อยกรองนั้นมองไม่เห็นความเลย สับสนไปหมด คาถานี้มีคำแปลดังนี้.)

แปล "ชน (หมายถึงหมู่สัตว์) นี้ หวนระลึกถึงอยู่ด้วยดี ซึ่งพระคุณเป็นอันมาก
ขอนอบน้อมพระสุคต ผู้ทรงเกื้อกูลเป็นนิจ แม้แก่พวกทรชน."
นี้ ชื่อว่า อุกกันตา.

๑๖๑. **มุขผุลฺลํ หิกมกํ นิธุรุคฺคตฺถนุนฺนตํ**
ปพจฺฉทิ วโร โปโส ภีรุยา ธารยนฺติยา
อยํ ปมุสฺสิตา.

(คาถานี้ เป็นตัวอย่างของปเหฬิที่มีชื่อว่า ปมุสฺสิตา น่าจะแปลว่า "ชวนลืม" เพราะร้อยกรองด้วยศัพท์ที่ปราศจากประโยค เป็นศัพท์โดดๆ ทั้งนั้น ไม่มีศัพท์ที่จะเชื่อมความในระหว่างทั้งเข้าใจความได้ยากอีกด้วย สำหรับคาถานี้มีคำแปลดังนี้–)

แปล "บุรุษผู้ปิดร่าง ด้วยผ้าเก่าๆ ประเสริฐกว่าสตรี ผู้ทรงใบหน้าอันผุดผ่อง มีเครื่องประดับคือ สังวาลย์ วลัย เครื่องยกทรง เครื่องเสริมหน้า."

(คำแปลที่แปลนี้ เป็นการแปลตามรูปศัพท์ที่ฎีกาได้อธิบายไว้ ดังจะขอคัดมาบันทึกเพื่อเป็นแนวทางแห่งการศึกษาต่อไป

– มุขผุลฺลํ ติลกาที — เครื่องประดับมีดิลกเป็นต้น เครื่องประดับที่ทำให้เกิดความผุดผ่องแก่ใบหน้านั้น ดิลก คือสีที่เจิมเป็นดวงตรงกลางหน้าผาก ซึ่งปรากฏบนใบหน้าของสตรีชาวภารตะทั่วๆ ไป แม้ในปัจจุบัน เป็นสิ่งที่ทำให้ใบหน้าเฉิดฉันเป็นอันมาก – หิกมกํ เอวํ นามกํ เครื่องประดับที่มีชื่ออย่างนั้น เครื่องประดับนี้ไม่ทราบว่าตรงกับอะไร ตามเค้าก็เห็นว่า ควรแปลว่า "สังวาลย์"[๑]

ปสาธนํ วลัย ตรงกันกับที่เรียกว่า "กำไล" นั่นเอง

นิธุรํ วลยํ ท่านว่า "นิธุร" เห็นจะหมายความว่า ใส่เข้าไปอย่างนั้นเอง ไม่มีกิจอะไร หรือจะใช้ทำอะไรก็ไม่ได้เช่นนี้กระมัง

– อุคฺคตฺถนํ ปโยธรปฏฺฏํ แผ่นผ้ายกเต้านม ก็ตรงกันกับที่เรียกในปัจจุบันว่า "ยกทรง" นั่นเอง

– อุนฺนตํ นลาตปฏฺฏิกํ เครื่องประดับมีแผ่นผ้าปกหน้าผาก เป็นต้น เครื่องประดับนี้ไม่ทราบชื่อในภาษาไทย ตามคำไขคล้ายกับเป็นแผ่นผ้าปกลงมาจากไรผม เป็นรูปชายธงจะเป็นเครื่องเสริมหน้าผากให้สูงขึ้นกระมัง

เครื่องประดับต่างๆ เหล่านี้ ทำความเข้าใจในภาษาไทยได้ยากทีเดียว แม้ในภาษาเดิมท่านก็ว่าเข้าใจความได้ยากอยู่แล้ว จะได้มีชื่อว่า ปมุสฺสิตา ชวนลืม ดังนี้.)

๑๖๒. นวคฺครตนานสฺมึ ทิสฺสนฺติ รตนากเร
ปุริสาเนตฺถ อฏฺฐนฺนํ อฏฺฐ สาธารณาปรํ
อยํ สมานรูปา.

(คาถานี้เป็นตัวอย่างของปเหฬีที่มีชื่อว่า "สมานรูปา" มีรูปเสมอกัน ในคาถาไม่มีพลิกแพลงอะไร นอกจากการเชื่อมบทตามวิธีของสนธิ ซึ่งสนิทดีมาก บาทแรกคือ นวคฺครตนานสฺมึ เป็นบาทที่เด่นมากในการเชื่อมบท คือแยกบทแล้วจะเป็นดังนี้ "นว-อคฺค-รตนานิ-อสฺมึ" เมื่อแยกบทได้แล้ว ก็ถือเอาความได้ไม่ยาก)

แปล รัตนะอันประเสริฐ ๙ ประการ ย่อมปรากฏในบ่อรัตนะนี้ บรรดารัตนะเหล่านั้น ๘ ประการ สำหรับบุรุษ ๘ รัตนะอื่นอีก เป็นรัตนะทั่วไป.

นี้ชื่อว่า สมานรูปา.

---

[๑] เข้าใจว่าจะเป็นศัพท์เดียวกับ "คิงฺคมกํ" ในมหาชาติกัณฑ์นครกัณฑ์ ซึ่งกรมสมเด็จพระปรมานุชิตฯ ทรงแปลไว้ว่า "อีกพระอังสาภรณ์พิจิตรเพริดแพร้ว"

ในคาถานี้รัตนะ ๙ ประการหมายถึง โลกุตตรธรรม ๙ ประการคือ

มรรค ๔ – ๑ โสดาปัตติมรรค
– ๒ สกทาคามิมรรค
– ๓ อนาคามิมรรค
– ๔ อรหัตตมรรค

ผล ๔ – ๑ โสดาปัตติผล
– ๒ สกทาคามิผล
– ๓ อนาคามิผล
– ๔ อรหัตตผล

นิพพาน ๑

รวมเป็นรัตนะ ๙ ประการ

บ่อรัตนะ หมายถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์เป็นแดนเกิดแห่งมรรคผลและพระนิพพานนั้น จึงทรงดำรงในฐานะเสมือนเป็นบ่อแห่งรัตนะ การรจนาแบบนี้เป็นปเหฬิที่ชื่อว่า สมาน รูปา ท่านอธิบายว่ารัตนะ ๙ ประการมีความหมายคือโลกุตตรธรรม ๙ ประการ บ่อรัตนะ มีความหมายคือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นอันว่า มีรูปเสมอกันทั้ง ๒ ทาง จึงได้นามว่า สมานรูปา ดังนี้แล)

๑๖๓. **วินฺทนฺติ เทวคนฺธพฺพา หิมวนฺตมหาตเล**
รสวนฺเต สเร สตฺต น นาคาปิ อุโปสถา.
อยํ ผรุสา.

(คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของปเหฬิอันมีชื่อว่า ผรุสา บทที่หยาบ ทำไมจึงได้นามว่า หยาบ ก็ยากที่จะเห็นอธิบาย แม้จะพิคราะห์จากอธิบายแห่งฎีกา ก็ยังไม่มีทางที่จะทำความเข้าใจอรรถะได้อยู่นั่นเอง ฉะนั้น จึงขอเสนอแนวแห่งอรรถรูป ตามที่ฎีกาอธิบายไว้ต่อไปนี้-)

แปล เทวดาและคนธรรพ์ พากันเข้าหาสระทั้ง ๗ อันมีน้ำ เหมือนลานใหญ่ยอดเขาหิมพานต์ แม้พญาช้างอุโบสถ ก็ย่างกรายเข้าไปไม่ได้.

(ที่แปลนี้ ท่านว่าเป็น "อปรัตถะ" หมายความว่า "อรรถอีกอย่างหนึ่ง" เท่ากับอรรถะไม่ต้องประสงค์ อาจแปลได้อีกนัยหนึ่ง ดังนี้-)

แปล พวกคนธรรพ์ ผู้ชอบสนุก กำลังบรรเลงเสียง ๗ เสียง อันมีรสชาติ บนพื้นโถง แห่งมหาปราสาทอันมีแสงจันทร์ แม้พระอรหันต์ทั้งหลาย ผู้ทรงอุโบสถ ย่อมไม่ย่างกรายเข้าไป.

(ที่แปลนี้ ท่านไม่ระบุว่าเป็นอรรถที่ประสงค์แต่ประการใด จะให้ทราบโดยปริยาย ในเมื่ออรรถหนึ่งเป็นอปรัตถะ อีกอรรถหนึ่ง ก็เป็นอรรถะที่มุ่งหมาย แต่ถ้าจะถือว่า อรรถหลังนี้ เป็นอรรถะที่มุ่งหมาย ก็น่าจะเห็นว่า "หยาบ" เพราะบทที่นำมาเป็นบทที่มีความหมายว่า พระอรหันต์นั้น ใช้ศัพท์ว่า "นาคา"

ซึ่งแปลว่า "พญาช้าง" ก็ได้ แถมบรรจุคุณบทคือ "อุโบสถา" เข้ามาด้วย ยิ่งบ่งความชัดไปทางเป็นบทของพญาช้างยิ่งขึ้น เพราะคำว่า "อุโบสถ" หมายถึงตระกูลของช้างตระกูลหนึ่ง เรียกช้างตระกูลอุโบสถ ฉะนั้นจึงเป็นการยากที่จะเห็นความในทางพระอรหันต์ผู้ทรงอุโบสถ" ตามที่แปลนี้ รวมความว่า คาถานี้ ถ้าแปลตามนัยแรก ก็เข้าใจ แปลความตามอรรถะที่แปลทีหลังนี้ ก็ยาก เพราะบททุกๆ บทน้อมความเข้าใจไปตามนัยแรก เพราะเหตุที่ร้อยกรองศัพท์น้อมใจไปในความหมายหนึ่ง แต่ต้องการให้เข้าใจอีกอย่างหนึ่ง ดังนี้กระมัง จึงได้ตั้งชื่อการร้อยกรองแบบนี้ว่า "ผรุสา หยาบ"

อนึ่ง ในฎีกาท่านได้เรียงวิเคราะห์ศัพท์ "เทวคนฺธพฺพา" ไว้ ขอนำมาบันทึกไว้ดังต่อไปนี้-

"ทิพฺพนฺติ กีฬนฺติ รมนฺตีติ เทวา	บุคคลได้ชื่อว่าเทวะ เพราะย่อมเล่น คือ ย่อมสนุก รื่นเริง"
"คนฺธํ อพฺพนฺติ ภุญฺชนฺตีติ คนฺธพฺพา	บุคคลได้ชื่อว่า คนธรรพ์ เพราะย่อมกิน คือ บริโภค ซึ่งกลิ่น"
"คนฺธํ วา วีณํ วาเทนฺตีติ คนฺธพฺพา	บุคคลได้ชื่อว่า คนธรรพ์ เพราะย่อมบรรเลงคันธะ คือพิณ"

คนธรรพ์ที่ท่านวางวิเคราะห์นัยหนึ่ง น่าจะหมายถึงคนธรรพ์ซึ่งเป็นเทวะพวกหนึ่ง เป็นบริวารของท้าววิรุฬหกโลกบาลทิศทักษิณ ส่วนนัยหนึ่ง เป็นคนธรรพ์ที่มีตำแหน่งในราชสำนักของกษัตริย์ชมพูทวีป เช่นคนธรรพ์ในเรื่องกากี)

๑๖๔.	**คีตสทฺเท สรา เทฺว เทฺว**	**เทฺว ฉชฺชาญฺญตฺร ฉ สรา**
	ปญฺจวณฺณํ ตถา จกฺขุ	**ฉพฺพณฺณา นาสิกา ตถา**
		อยํ สงฺขาตา.

(คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของบทปเหฬีที่มีชื่อว่า สงฺขาตา แปลว่า "นับจำนวน" สังเกตบทที่นำมาร้อยกรองเป็นคาถา มีจำนวนสังขยาพราวไป ก็ยากที่จะทำความเข้าใจอรรถะของคาถานี้ได้ แต่เมื่อพิจารณาตามที่ฎีกาแนะแนวไว้ ก็จะได้ความดังนี้–

แปล ในศัพท์ว่า คีต มี ๒ สระ เสียงเพลงขับแต่ละคู่ๆ ยกเว้น ฉัชชะ มี ๖ สระ คำว่า จักขุ มีอักขระ ๕ อักขระ ฉันใด คำว่า นาสิกา ก็มี ๖ อักขระ ฉันนั้น.

(ที่แปลนี้ แปลตามที่ฎีกาได้แนะแนวไว้ ดังจะคัดมาบันทึกเป็นข้อๆ ดังต่อไปนี้–

- ศัพท์ที่ว่า คีต มี ๒ สระ หมายความว่า คำว่า คีต นั้นมีสระอยู่ ๒ สระ คือสระ อี ที่คำว่า คี ๑ สระ อะ ที่คำว่า ต ๑
- เสียงเพลงขับแต่ละเสียงยกเว้น ฉัชชะ มี ๖ สระ ข้อนี้ต้องทราบถึงเสียงเพลงขับก่อนว่า มีอะไรบ้าง เสียงเพลงขับนั้นมี ๗ เสียง ดังนี้คือ-

๑. ฉชฺโช	เสียงฉัชชะ	ท่านว่า	มยุรสรสทิโส เหมือนเสียงนกยูง
๒. อุสโภ	เสียงอุสภะ	"	โคณานํสรสทิโส เหมือนเสียงของโคทั้งหลาย
๓. คนฺธาโร	เสียงคันธาระ	"	อชานํ สรสทิโส เหมือนเสียงของแพะทั้งหลาย
๔. มชฺฌิโม	เสียงมัชฌิมะ	"	โกญฺจสกุณสรสทิโส เหมือนเสียงนกโกญจา
๕. ปญฺจโม	เสียงเบญจมะ	"	โกกิลาทิสรสทิโส เหมือนเสียงนกโกกิลาเป็นต้น
๖. เธวโต	เสียงเธวตะ	"	อสฺสสรสทิโส เหมือนเสียงม้า
๗. นิสาโท	เสียงนิสาทะ.	"	คชสรสทิโส เหมือนเสียงช้าง

เมื่อได้บันทึกเสียงของเพลงขับไว้ดังนี้ ก็พอจะมองเห็นอธิบายของข้อความตามที่ท่านร้อยกรองไว้ คือเสียงเพลงขับทั้ง ๗ นี้ ยกเว้นเสียงฉัชชะ นอกนั้นจัดเป็นคู่ๆ ดังนี้-

–อุสภ	กับ	คนฺธาร	คู่๑
–มชฺฌิม	"	ปญฺจม	คู่๑
–เธวต	"	นิสาท	คู่๑

เมื่อปรับเป็นคู่ได้ดังนี้แล้ว ก็ลองพิจารณาเสียงแต่ละเสียงเหล่านั้น จะเห็นว่าเสียงหนึ่งมีสระ ๓ รวมทั้ง ๒ เสียง ก็เป็น ๖ สระ ดังจะนับตัวอย่างต่อไปนี้-

–อุสภ มี ๓ สระ คือ อุ, อะ, อะ

–คนฺธาร มี ๓ สระ คือ อนฺ, อา, อะ

ทุกๆ เสียงก็จะมีสระเสียงละ ๓ รวม ๒ เสียง ก็เป็น ๖ สระ

– คำว่า จกฺขุ มีอักขระ ๕ อักขระ หมายความว่า คำว่า จกฺขุ นั้น ถ้าแยกส่วนผสมคำออกไป ก็จะเป็น ๕ ส่วน คืออักขระ ๕ ได้แก่ จ-อะ-ก-ข-อุ- ดังนี้ หรือจะกล่าวว่า เป็นการแยกเสียงออกไปก็ได้.

– คำว่า นาสิกา มีอักขระ ๖ อักขระ ก็เหมือนกันกับ จักขุ ๕ อักขระ ดังที่แยกไว้เป็นอุทาหรณ์นั้นแล จากอธิบายในฎีกาแห่งคัมภีร์นี้ ได้ทำให้แปลคาถาคนธรรพศิลปะซึ่งเคยพบมาก่อน แต่ไม่สามารถจะเข้าใจได้ คือ

"สตฺต สรา ตโย คามา เอกวีสติ มุจฺฉนา
ฐานาเนกูนปญฺญาส อิจฺเจตํ สรมณฺฑลํ.

ระบบแห่งเสียงนี้ คือเสียง ๗ กลุ่มเสียง ๓ การหลบเสียง ๒๑ ฐาน (ของเสียง) ๔๙."

จึงเป็นอันยุติได้ และพอจะเข้าใจได้ว่า เสียง ๗ นั้น คืออะไรบ้าง เป็นการติดอยู่นานนับเป็นปีๆ ทีเทียว.)

๑๖๕. ปาตุ โว อุทิโต ราชา สิริมา รตฺตมณฺฑโล
สกนฺติคหนกฺขตฺต- สงฺฆยุตฺโต สลกฺขโณ
อยํ ปกปฺปิตา.

(คาถานี้ เป็นอุทาหรณ์ของบทปเหพิที่ชื่อว่า ปกัปปิตา แปลว่า "ดำริทั่ว" พิจารณาตามศัพท์ที่นำมาร้อยกรองก็ไม่มีอรรถะเร้นลับอะไร เพราะแต่ละศัพท์ที่ท่านนำมาร้อยกรองนั้น มีอรรถะที่เป็นสาธารณะโดยมาก หากจะแปลโดยความดังต่อไปนี้ก็ได้.

"พระราชา ผู้ทรงพระสิริ มีชนที่จงรักแวดล้อม ทรงประกอบด้วยหมู่แห่งนักรบ อันแน่นขนัด ในสำนักแห่งพระองค์ ทรงพระลักษณะเป็นอันงาม ทรงรุ่งเรืองแล้ว โปรดรักษาท่านทั้งหลายเถิด"

ที่แปลนี้ก็พอได้ความเหมือนกัน แต่ท่านกล่าวว่า "มิใช่อรรถะที่ต้องประสงค์" ส่วนอรรถะที่ต้องประสงค์นั้น ท่านแนะแนวไว้ว่า)

แปล ดวงจันทร์อันทรงสิริ มีมณฑลอันฝูงชนกำเนิดแล้ว ประกอบด้วยกลุ่มดาวนักษัตรเข้าเกาะกุม ประกอบด้วยรัศมีมีลักษณะอันดี ขึ้นไปเด่นแล้ว โปรดรักษาท่านทั้งหลาย.

(ตามที่แปลตอนหลังนี้ มีความหมายไปในทางโหราศาสตร์ เกี่ยวกับอำนาจของดวงจันทร์ ซึ่งมีแรงบันดาลโชคต่างๆ ในเมื่อเข้าร่วมกับกลุ่มดาวที่เป็นดาวฤกษ์อันเป็นตัวเกาะกุม ที่ทรงรัศมี เห็นจะตรงกับที่พูดกันในภาษาของโหร เช่นว่า จันทร์เสวยภูมิปาโลฤกษ์ร่วมราศีพุธ หรืออะไรทำนองนี้ นั่นเอง จากคาถานี้เป็นหลักฐานอีกข้อหนึ่ง ซึ่งประกาศถึงความแพร่หลายของโหราศาสตร์ในดินแดนแถบนี้ว่าเริ่มมาตั้งแต่ครั้งนั้นแล้ว และในครั้งนั้น ก็คงจะมีท่านผู้เชี่ยวชาญในศาสตร์นี้อยู่มากทีเดียว อาจจะรวมทั้งท่านสิริรัตนปัญญาเถร ผู้รจนาคัมภีร์นี้ด้วย คาถานี้เป็นปเหพิที่ได้นามว่า ปกัปปิตา "ดำริทั่ว" แต่ตามความที่ท่านอธิบายเป็นทำนองว่า "ให้คิดเอา" ว่าอย่างไรเป็นอรรถะที่ต้องประสงค์ เพราะทั้ง ๒ นัยมีคุณบทเหมือนๆ กัน ผู้ต้องการทราบอรรถะ ต้องดำริเอาเอง ดังนี้)

๑๖๖. วุจฺจตาโท อิสิเตฺยโก สุมหนฺโต ปการวา
สทาตโน จ เนเวโส อิสิ นาปี สนาตโน
อยํ นามนฺตริตา.

(คาถานี้ เป็นอุทาหรณ์ของปเหพิที่มีชื่อว่า นามนฺตริตา น่าจะแปลว่า "นามแฝง" เพราะชื่อที่แท้จริงนั้นได้ถูกแฝงไว้ด้วยถ้อยคำที่นำมาร้อยกรอง ดังคาถาที่เป็นอุทาหรณ์ ซึ่งถ้าเพ่งอรรถะตามบทที่ร้อยกรองแล้ว จะไม่ทราบชื่อที่แท้จริงเลย คาถานี้มีคำแปลดังนี้)

แปล ประเทศหนึ่ง เป็นแดนใหญ่ดี มีอาณาเขตกว้างและแน่นอน เรียกนามในเบื้องต้นว่า "อิสิ" แต่ไม่ใช่ อิสิ ทั้งที่จะเป็นประเทศที่แน่นอน ก็ไม่ใช่.

(ตามอรรถะที่แปลมานี้ ได้ความว่า ประเทศที่ต้องการทราบ มีชื่อนำว่า "อิสิ" ต่อไปก็ระบุถึงลักษณะของประเทศนั้นว่า ใหญ่ดีและมีขอบเขตกว้าง ทั้งเป็นประเทศที่แน่นอน แต่แล้วก็กลับปฏิเสธว่า "ไม่ใช่อิสิ (ฤาษี) และก็ไม่ใช่สภาพที่แน่นอน" ตามอรรถะที่กล่าวนี้ก็เป็นทำนองให้ค้นหาชื่อที่แฝงอยู่ในอรรถะนั้น ท่านแนะว่า พึงถือเอาว่า "อิสิปตนมฤคทายวิหาร" ตามนี้ คำว่า "อิสิ" นำหน้า ถัดมาก็คือคุณบท "สุมหนฺโต" "เป็นแดนใหญ่ดี" หมายถึงคำว่า "ปตน" ซึ่งแปลว่า "ประชุม, ที่ประชุม" ต่อไปก็คือ "มิคทาย" แปลว่า "มฤคทาย" "เป็นที่ให้อภัยแก่มฤค" หมายความว่า "ป่าสงวน" ก็เท่ากับมีอาณาเขตกว้าง เพราะสงวนไว้สำหรับมฤค หรือจะว่า "สทาตโน" หมายถึงเป็นชื่อที่แน่นอน เป็นสมมุติที่ยั่งยืน ก็ได้ แต่ก็ไม่ใช่ฤาษีจริงๆ และก็ไม่แน่นอนจริงๆ จึงรวมความเป็นชื่อของวิหารที่พระพุทธเจ้าเสด็จประทับและประทานพระธรรมเทศนาครั้งแรกคือ พระธรรมจักกัปปวัตตนสูตร โปรดพระปัญจวัคคีย์ นี้เป็นปเหฬิแบบหนึ่ง ชื่อว่า นามันตริตา นามแฝง ดังนี้แล.)

๑๖๗. **ธาวนฺตํ อุทยา อตฺถํ มุหุตฺตํ น นิวตฺตติ**
น จนฺทมณฺฑลํ เอตํ นาปิ อาทิจฺจมณฺฑลํ
อยํ นิภูตา.

(คาถานี้ เป็นอุทาหรณ์ของปเหฬิที่มีชื่อว่า นิภูตา น่าจะแปลว่า "เป็นเงื่อนงำ" หมายความว่า ศัพท์ที่นำมาร้อยกรองเป็นคาถานั้น ใช้ศัพท์ที่เป็นสภาพของสิ่งหนึ่ง แต่พอประมวลความทั้งหมดแล้วก็เป็นอย่างอื่นไป ไม่ใช่สิ่งนั้น จึงเป็นเงื่อนงำ คาถานี้มีคำแปลดังนี้–)

แปล อะไรเอ่ย วิ่งไปหาความตั้งอยู่ไม่ได้ จำเดิมแต่ผุดขึ้น ไม่ถอยคืนสักครู่หนึ่ง สิ่งนั้นไม่ใช่พระจันทร์ ทั้งจะว่าดวงอาทิตย์ก็ไม่ใช่.

(ตามอรรถะที่แปลนี้หมายความว่า มีสิ่งหนึ่ง ที่มีสภาพความเป็นไปเหมือนกับดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ กล่าวคือ ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์นั้น จำเดิมแต่อุทัยก็บ่ายหน้าไปหาอัสดงค์ คือความตั้งอยู่ในที่เดิมไม่ได้ ไม่ถอยหลังแม้แต่ครู่หนึ่ง แต่ไม่ใช่ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์นั้น สิ่งนั้นคือ "อายุ" อันอายุของสัตว์นับแต่อุบัติมา ก็บ่ายหน้าไปหาความสิ้นอายุ ไม่หยุดยั้ง และไม่มีกลับคืนไปหาที่เดิมเลย เหมือนดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ ฉะนั้น การประพันธ์แบบนี้เรียกว่า "นิภูตา เป็นเงื่อนงำ" ดังนี้)

๑๖๘. **เทวึ กิตฺติมหีนามํ กาฬารตฺตวฺหยมฺปุรึ**
หิตฺวา น สริ โส ธีโร กโรนฺโต ปุตฺตมวฺหยํ
อยํ สมานสทฺทา.

(คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของปเหฬิที่มีชื่อว่า สมานสทฺทา แปลว่า "มีศัพท์เสมอกัน" หมายความว่า ศัพท์ที่นำมาร้อยกรองเป็นคาถานั้น ใช้ศัพท์ที่มีอรรถะเสมอกันกับศัพท์ที่เข้าใจกันแพร่หลาย คาถานี้มีคำแปลดังนี้–)

แปล พระธีรเจ้าพระองค์นั้น ทรงสละพระเทวีทรงพระนามว่า กิตฺติมหี บุรีชื่อว่ากาตารัตตะ แม้เมื่อกระทำความเพียรอย่างสูงสุด ก็ไม่ทรงระลึกถึงเลย.

(ตามอรรถะที่แปลนี้ความหมายของศัพท์ที่นำมาร้อยกรองเสมอกัน ใจความที่ท่านอธิบายไว้คือ-

–กิตฺติมหีนามา	มีอรรถเท่ากับ	–ยโสธรา
–กาพารตฺต	“	–กปิลวตฺถุ

จึงเรียกได้ว่า สมานสทฺทา มีเสียงเท่ากัน ดังนี้)

๑๖๙. **จตุทฺทิสา มุขา พนฺธา จตฺตาโร สินฺธวา หยา**
ปริภุญฺชนฺติ นิกฺขิตฺตํ ติณํ มชฺเฌ ยถาสุขํ
อยํ สมฺมุฬฺหา.

(คาถานี้ เป็นอุทาหรณ์ของปเหฬิที่มีชื่อว่า สมฺมุฬฺหา แปลว่า “ชวนหลง” เพราะศัพท์ที่นำมาร้อยกรอง มีอรรถะชวนให้ฉงนสนเท่ห์ เป็นเหมือนชวนให้มีความเข้าใจเขวไปเพ่งตามความของเรื่องที่ร้อยกรองไว้ดูเหมือนจะเป็นไปไม่ได้ แต่เพ่งความลงไปอีกชั้นหนึ่ง ก็เห็นว่าเป็นไปได้ คาถานี้แปลดังนี้)

แปล ม้าสินธพ ๔ ตัว ถูกผูกไว้ หันหน้าไป ๔ ทิศ พากันกินหญ้าที่ทอดไว้ท่ามกลางอย่างสบาย.

(ตามที่แปลนี้ จะเห็นความว่า เป็นไปไม่ได้ ในเมื่อม้าทั้ง ๔ ตัว ถูกผูกไว้ในลักษณะเช่นนั้น จะหันมากินหญ้าที่ทอดไว้ตรงกลางได้อย่างไร ตัวหนึ่งหันหน้าไปทางทิศตะวันออก ตัวหนึ่งหันหน้าไปทิศตะวันตก ตัวหนึ่งหันหน้าไปทิศเหนือ ตัวหนึ่งหันหน้าไปทิศใต้ หน้าของม้าแต่ละตัวหันไปอย่างนี้ จึงเป็นเหมือนกับหันท้ายชนกัน ความที่ชวนหลง ก็อยู่ตรงนี้ คราวนี้พิเคราะห์ให้ซึ้งอีกชั้นหนึ่ง ก็จะเห็นว่า เมื่อผูกม้าหันหน้าเข้าหากัน ม้าทั้ง ๔ ตัวนั้น ก็จะหันหน้าไปตัวละทิศเหมือนกัน เมื่อเป็นเช่นนี้ การที่ม้าทั้ง ๔ ตัวจะกินหญ้าที่กองทอดไว้ตรงกลางก็เป็นไปได้อย่างสบาย ข้อนี้ก็เป็นปัญหาเกี่ยวกับเชาว์ได้ดีเหมือนกัน เคยพบว่าของฝรั่งก็มีเหมือนกัน ได้อ่านในหนังสือพิมพ์หลายปีมาแล้ว อ้างว่า แปลมาจากหนังสือภาษาฝรั่ง แต่ที่แท้นั้นของไทยก็มี และมิใช่เพิ่งมี ได้มีมาแล้วนับถึงปีนี้ (๒๕๐๘) ก็ ๔๓๐ ปีพอดี ความคิดในการที่จะปลูกสติปัญญานั้น ไม่แตกต่างกันในหมู่มนุษย์ที่เป็นอารยชน ดังนี้)

๑๗๐. **ชโน ชีวนชานนฺทา- กรพนฺธุสฺส ภาสิตํ**
สกฺกโรนฺโต ว ปปฺโปติ ปุญฺญาริกฺขยโคจเร
อยํ ปาริหารี.

(คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของบทปเหฬิที่มีชื่อว่า ปาริหารี หรือปาริหาริกี น่าจะแปลว่า “ชวนเฉลย” เพราะบทนามที่นำมาร้อยกรองเป็นคาถา เป็นบทที่มีสัมพันธ์คือการผูกพันธ์อย่างสละสลวย คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ มีลักษณะเช่นนั้นอยู่อย่างสมบูรณ์ คาถานี้แปลดังนี้–)

แปล ชนสักการะพระภาษิตของพระพุทธเจ้า ผู้เป็นเผ่าพันธุ์พระอาทิตย์ ผู้กระทำความเบิกบานแก่ดอกบัว ย่อมบรรลุถึงมรรคผล อันมีพระนิพพานอันเป็นความสิ้นไปแห่งบุญและบาปเป็นอารมณ์.

(ตามคาถาที่แปลนี้ จะเห็นได้ว่า อรรถะของคาถานี้ มีสัมผัสอันดีตลอด ซึ่งนักเรียนภาษาบาลีจะมองเห็นได้เป็นอย่างดี ถ้ากล่าวถึงผู้ศึกษาภาษาบาลี พบประโยคหรือคาถาเช่นนี้ก็เป็นอันว่า แปลได้ง่าย เพราะสายของสัมพันธ์ไม่สับสนเลย ขึ้นต้นก็ประธาน คือ ชโน รองจากนั้น ก็บทสามี สัมพันธะ คือ ชีวนชา–พนฺธุสฺส ต่อไปก็อวุตตกรรม คือ ภาสิตํ แล้วก็ถึงกิริยาในระหว่าง คือ สกฺกโรนฺโต แล้วถึงกิริยาคุมพากย์คือ ปปฺโปติ การสัมพันธ์ของบทต่างๆ เป็นไปอย่างดียิ่ง ชวนให้คิดหาอรรถะได้สะดวก ไม่เป็นการยากแก่นักศึกษาหรือผู้ต้องการอรรถะทั่วไป การแต่งบทประพันธ์ทำนองนี้มิใช่เป็นการกระทำได้ง่าย ฉะนั้น จึงจัดเป็นปเหฬิประเภทหนึ่ง.

อนึ่ง มีบทที่มีอรรถะอันควรชี้แจง คือ–

– ชีวนชานุทฺทกรพนฺธุสฺส	รูปศัพท์เดิม.....พนฺธุ แยกบทดังนี้–
	ชีวนช-อานนฺทกร-พนฺธุ แต่ละศัพท์มีอรรถะดังนี้–
– ชีวนช	ชีวน (น้ำ) + ช (เกิด) "เกิดในน้ำ" คือ บัว
	- อานนฺท (เบิกบาน) – กร (กระทำ)
	"ผู้กระทำเบิกบาน"
– ชีวนชานุทฺทกร	"ผู้กระทำความเบิกบานแก่ดอกบัว" คือ "พระอาทิตย์"
– ชีวนชา-พนฺธุ	"เผ่าพระอาทิตย์" คือ "พระพุทธเจ้า"
– ปุญฺญาริกฺขยโคจร	รูปศัพท์เดิม..... โคจร แยกบทดังนี้–
	ปุญฺญ-อริ-ขย-โคจร
	- ปุญฺญ (บุญ) + อริ (ข้าศึก) = ปุญฺญาริ "ข้าศึกของบุญ"
	- ปุญฺญาริ + ขย (ความสิ้น) = ปุญฺญาริกฺขย
	"ความสิ้นแห่งบุญและบาป" คือ "พระนิพพาน"
	- ปุญฺญาริกฺขย + โคจร
	(อารมณ์) "มีพระนิพพานเป็นอารมณ์" คือมรรคผล.

คาถานี้ มีอธิบายดังนี้แล.)

๑๗๑. น คณฺหาติ มหนฺตมฺปิ สทฺทํ น จ วิภูสนํ
จตุปฺปทสฺส กสฺสปิ กณฺโณยนฺน ถิราผโล
อยเมกจฺฉนฺนา.

(คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของบทปเหฬิที่มีชื่อว่าเอกจฺฉนฺนา แปลว่า "ปิดทางเดียว" หมายความว่า อรรถะของบทประพันธ์ที่ร้อยกรองนี้ได้ปิดอรรถะที่จะให้ความกระจ่างไว้เสียทางหนึ่ง ให้ผู้ต้องการจะทราบอรรถะนั้นแสวงหาเอาเอง ดังคาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ ซึ่งแปลได้ดังนี้–)

แปล หูของสัตว์ ๔ เท้าอะไรเอ่ย ไม่ได้ยินเสียงแม้จะดังมาก และไม่รับเครื่องประดับ แต่หูนี้จะไม่มีผลก็หามิได้.

(ตามที่แปลนี้ จะเห็นได้ว่าเป็นความอำพราง แต่อำพรางไว้ด้านเดียว คือบอกเงื่อนไว้ว่า หูของสัตว์ ๔ เท้า ไม่ได้ยินเสียงแม้จะดังมาก และไม่รับเครื่องประดับ และยังบอกอีกว่า "ไม่มีผล หามิได้" หมายถึงว่าหูนี้มีลูกได้ ตรงนี้เป็นความใบ้เพื่อให้ทราบว่า "เป็นต้นไม้" เป็นการบอก "นิสิตปิดนิสัย" บอกแต่ผลปิดต้นไว้ เมื่อประมวลความแล้ว ก็จะทราบว่าต้น "อสฺสกณฺณ" แปลตามศัพท์ว่า "หูม้า" แต่ไทยเราว่า "หูกวาง" ดังนี้.)

๑๗๒. อลงฺกโรนฺโต ภูวนํ สสฺสิริโก สเทวกํ
กสฺมึ สญฺชาตสํวฑฺโฒ โก น เตนูปลิมฺปติ
อยํ อุภยจฺฉนฺนา.

(คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของบทปเหฬิที่มีชื่อว่า "อุภยจฺฉนฺนา" แปลว่า "ปิดทั้ง ๒ ทาง" ไม่บอกใบ้อะไรเลย พิเคราะห์ดูตามรูปศัพท์ที่นำมาร้อยกรองแล้ว จะมองไม่เห็นเงื่อนปรากฏเลย ถ้าเพ่งตามรูปศัพท์จะเห็นอรรถะว่า "ใครเอ่ย มีสิริ ประดับโลกกับเทวโลก บังเกิดแล้ว เจริญแล้ว ในอะไร ไม่เปรอะเปื้อนด้วยสิ่งนั้น" เมื่อเห็นอรรถะดังนี้แล้ว ก็จะได้คำตอบว่า "พุทโธ" เพราะพระพุทธเจ้าทรงบังเกิดและทรงเจริญโลก แต่ไม่ทรงเปรอะเปื้อนด้วยโลก แต่อรรถะนี้ท่านว่า "เป็นอรรถะที่เป็นไปได้เท่านั้น มิใช่อรรถะที่ต้องประสงค์ ทั้งนี้พิเคราะห์ศัพท์ที่จำเงื่อนศัพท์หนึ่งคือ สเทว กํ" ก็แปลอีกอย่างหนึ่งคือ "สเทว+สทา+เอว ในกาลทุกเมื่อนั่นเทียว กํ=น้ำ, อะไร" สเทวกํ บทนี้ตามอรรถะที่ประสงค์ ก็มุ่งอรรถะหลังนี้ ฉะนั้น คาถานี้มีอรรถะแปลได้ดังนี้)

แปล อะไรเอ่ย มีความสวยสง่า ประดับอะไร อันเป็นแดนเกิดทุกเมื่อทีเดียว เกิดแล้วเจริญแล้วในอะไร ไม่เปรอะเปื้อนด้วยสิ่งนั้น.

ตามที่แปลนี้ จะเห็นได้ว่า "ปิดทั้งหมด ๒ ทาง" คือนิสิตก็ปิด นิสัยก็ปิด ไม่เปิดเลย คำตอบของอรรถะดังที่แปลนี้ก็คือ "ปทุม" เมื่อได้ทราบคำตอบแล้วกลับไปพิเคราะห์ในคาถาอีกครั้งหนึ่ง ก็จะเห็นว่า "ปิดทั้งน้ำ ปิดทั้งปทุม" หรือปิดทั้งนิสัย ปิดทั้งนิสิต น้ำเป็นนิสัย คือ เป็นที่อาศัยของปทุม ปทุมเป็นนิสิต

คือเป็นสิ่งอาศัยน้ำ แต่ลองพิเคราะห์อีกชั้นหนึ่ง เห็นว่าเป็น "เอกัจฉันนา" คือปิดทางเดียวก็ได้เหมือนกัน ดังนี้–

"อะไรเอ่ย มีความสวยสง่า ประดับน้ำอันเป็นแดนเกิดทุกเมื่อทีเดียว เกิดแล้วเจริญแล้วในน้ำ ไม่เปรอะเปื้อนด้วยน้ำนั้น."

อรรถะนี้ จะเห็นว่า "เปิดนิสัย คือน้ำ แต่ปิดนิสิต คือบัว" หมายความว่าเป็นคำทาย ซึ่งมีคำตอบว่า "ปทุม" ตามนัยนี้ ก็เป็น "เอกฉันนา ปิดทางเดียว" ทั้งนี้เป็นเพียงความเห็นของผู้แปลเท่านั้น เพราะศัพท์ว่า "ก" นั้นแปล "น้ำ" ได้ ฉะนั้น ศัพท์ในคาถาคือ "กํ" และ "กสฺมึ" ก็มาจากศัพท์เดิมคือ "ก" นั่นเอง ดังนี้แล.)

๑๗๓. **อาโท โส เยว โย อนฺเต มชฺฌิมสฺสาทิ มชฺฌิโม**
สิทฺธนฺตาทีสุ วตฺตนฺตํ อสงฺขตํ ปทํ วท
อยํ สงฺกิณฺณา.

(คาถานี้ เป็นอุทาหรณ์ของบทปเหฬิที่มีชื่อว่า สงฺกิณฺณา แปลว่า "ผสม" หมายถึงบทที่นำมาร้อยกรอง เป็นบทปเหฬิอย่างบทนี้ มีลักษณะผสมกันหลายอย่างแบบโน้นบ้างแบบนี้บ้าง สมาคตาก็มี วัญจนาก็มีนามันตริตาก็มี อย่างบทนี้มีอรรถะเป็นไปในทางที่อื่นจากอรรถะที่ประสงค์ ดังนี้

"สภาวะใดมีในที่สุด เบื้องต้นก็คือสภาวะนั้น เบื้องต้นแห่งท่ามกลาง ก็คงเป็นท่ามกลาง

เชิญท่านกล่าวถึงทางอสังขตะ อันสำเร็จแล้วที่เป็นไปอยู่ ในท่านผู้คงที่ทั้งหลาย."

อรรถะตามที่แปลนี้ ท่านว่าเป็นอปรัตถะ อรรถะอื่น คือไม่ใช่อรรถะที่ต้องการความหมายของอรรถะที่แปลนี้ แม้จะไม่ใช่อรรถะที่ประสงค์ ก็ยากที่จะสันนิษฐาน ตามความเข้าใจ น่าจะเป็นดังนี้–

–สภาวะใดมีในที่สุด อริยผล
–เบื้องต้นก็คือสภาวะนั้น" อริยมรรค
–เบื้องต้นแห่งท่ามกลาง ก็เป็นท่ามกลาง คือ มัชฌิมาปฏิปทา

หมายความว่า อักขระหนต้นของเบื้องต้นและเบื้องปลายเป็นอักขระเดียวกันคือ "อ" เหมือนกัน อักขระเบื้องต้นท่ามกลาง ก็คือท่ามกลาง หมายถึงอักขระคือ "ม" นี้เป็นอสังขตบท ในพระอริยบุคคลทั้งหลาย ซึ่งสำเร็จแล้วเป็นไปอยู่ กล่าวคือพระอริยบุคคลนั้น ต้องบรรลุอริยมรรคก่อน แล้วบรรลุอริยผลในที่สุด ส่วนทางปฏิบัตินั้น เรียกว่า "มัชฌิมาปฏิปทา" นี้เป็นเพียงมติเท่านั้น ส่วนอรรถะที่แท้จริงของบทปเหฬินี้ มีดังนี้–)

แปล อักขระ ส. นั้นแลมีในเบื้องต้น อักขระคือ ย, มีในที่สุด อักขระหนต้นของศัพท์คือ "มชฺฌิม" มีในท่ามกลาง เชิญท่านกล่าวถึงบทอสังขตะ ที่เป็นไปอยู่ในอรรถะมีความสำเร็จเป็นต้น.

ตามที่แปลนี้เป็นอรรถะที่ประสงค์หมายความว่า ให้บอกคำๆ หนึ่งหรือบทบัญญัติหนึ่งที่เป็นไปในอรรถะว่า สำเร็จเป็นต้น หรือจะว่าคำนั้นแปลว่า "ความสำเร็จ" เป็นต้น ดังนี้ก็ได้ ท่านกล่าวเป็นคำใบ้ใจความว่า

–ส, เป็นอักษรตัวต้น

–ย, เป็นอักษรตัวสุดท้าย

–ม, เป็นอักษรตัวกลาง

เมื่อนำอักษรทั้ง ๓ เรียงตามตำแหน่ง ก็จะเป็นศัพท์ว่า "สมย" ซึ่งเป็นไปในอรรถะหลายอย่าง ดังนี้-

สมย–	ปจฺจกฺขสิทฺธ	สำเร็จโดยประจักษ์
" –	สมวาย	ประชุม, รวม
" –	ขณ	ขณะ
" –	กาล	กาล

คาถานี้มีลักษณะแห่งปเหฬิหลายอย่างผสมกันอยู่ดังนี้–

- ลักษณะของสมาคตา ในบทว่า "สิทฺธนฺตาทีสุ" นำอาทิศัพท์มาต่อกับ สิทฺธนฺต ศัพท์เป็น "สิทฺธนฺตาทิ"

อาจแยกบทว่า "สิทฺธํ + ตาทิ" ซึ่งเป็นอรรถะอื่นจากอรรถะที่ประสงค์ เป็นการซ่อนอรรถะที่ประสงค์ไว้ เข้าลักษณะ สมาคตา เพราะอรรถะซ่อนอรรถะอื่นเข้าไว้.

– ลักษณะของวัญจิตา ในบทว่า โย, โส, และอสงฺขตํ ปทํ เป็นบทที่ถูกพรางไว้ในอรรถะอื่นทั้งนั้น "โย" แปลว่า "ใด" ก็ได้ "โส" แปลว่า "นั้น" ก็ได้ "อสงฺขตํ ปทํ" แปลว่า "ทางแห่งอสังขตะ" หมายถึง "ทางนิพพาน" เท่ากับ "อมตํ ปทํ" ทางอมตะ ก็ได้ แต่ทั้งหมดนั้นเป็นอรรถะที่ลวงไว้ ความจริงนั้น "โย" แปลว่า ย อักษร "โส" แปลว่า ส อักษร "อสงฺขตํ ปทํ" แปลว่าบัญญัติหรือบทบัญญัติ อสงฺขต ในที่นี้แปลว่า "บัญญัติ" เพราะมิใช่สังขตะ.

– ลักษณะนามันตริตา เพราะเป็นความดำริถึงอรรถะต่างๆ ใน สมย ศัพท์รวมความว่าผสมกันด้วยลักษณะ ๓ จึงเรียกว่า สงฺกิณฺณา "ผสมกัน" หรือ "ปะปนกัน")

เรื่องปเหฬินี้มีปรากฏในคัมภีร์สุโพธาลังการเหมือนกับในที่นี้เข้าใจว่าท่านผู้รจนาคัมภีร์นี้ได้คัดมาจากนั้น หรือมิฉะนั้นก็นำมาจากแห่งเดียวกัน แต่ในฉบับที่แปลเป็นภาษาไทย ไม่ได้แปลอย่างพิสดารเหมือนในที่นี้ เพราะในที่นั้นมิใช่เป็นเนื้อหาของคัมภีร์เหมือนในที่นี้.

อนึ่ง คำว่า "ปเหฬิ" ที่ใช้ในที่นี้ คงเป็นคำเดียวกับ "ปเหฬิ" หรือ "ปเหฬิกา".

จบปเหฬิ

มาติกาที่ ๑๗

๑๘. ยมก

(ซ้ำ)

๑๗๔. สรูเป ยุคเล สทฺเท ยตฺถ อาจริยาสโภ
วทติ ยมกนฺเตฺยตํ วิญฺเญยฺยํ พนฺธวิญฺญุนา.

แปล พระอาจารย์ผู้องอาจ กล่าวถึงศัพท์อันมีรูปเสมอกันเป็นคู่ๆ ในพันธะใด พันธะนั้น ท่านผู้รู้แจ้งพันธะ พึงทราบว่าชื่อ ยมก.

๑๗๕. ติวิธํ ตญฺจ ปาทาน- มาทิมชฺฌนฺตโคจรํ
อพฺยเปตญฺจ พฺยเปตํ อุภยมิสฺสกญฺจ ตํ.

แปล ก็แลยมกนั้นมี ๓ ประเภท มีเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของบาททั้งหลายเป็นเกณฑ์และยมกนั้น ซ้ำไม่เปลี่ยนรูปก็มี ซ้ำเปลี่ยนรูปก็มี ผสมกันทั้ง ๒ อย่างก็มี.

(คาถาทั้ง ๒ นี้เริ่มบทที่ ๑๘ อันมีชื่อว่า "ยมก" แปลว่า "คู่" หรือ "ซ้ำ" ท่านอธิบายว่า การแต่งแบบยมกนี้ กวีใช้ศัพท์ที่มีรูปเสมอกัน จำแนกย่อยออกไปเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. ปาทาทิยมก ซ้ำต้นบาท
๒. ปาทมัชฌยมก ซ้ำกลางบาท
๓. ปาทันตยมก ซ้ำปลายบาท

และยังจำแนกลักษณะของการซ้ำออกไปอีก ๓ ประเภทคือ-

๑. อัพยเปตยมก ซ้ำไม่มีคำสลับ
๒. พยเปตยมก ซ้ำมีคำสลับ
๓. มิสสกยมก ซ้ำผสมกันทั้ง ๒ ลักษณะ

เรื่องยมกนี้ พึงดูในคัมภีร์สุโพธาลังการประกอบด้วย จะได้ทราบอธิบายกว้างขวาง ในคัมภีร์นี้ เข้าใจว่า ท่านนำมาแต่นั้นนั่นเอง พึงดูอุทาหรณ์)

๑๗๖. อุตฺตมํ อุตฺตมงฺเคน ปณมามิ มเหสิโน
นิพฺพานมธุรปฺปาท- ปงฺกชํ สุชฺชนาพินํ
ปฐมปาทาทิยมกมพฺยเปตํ.

แปล ข้าพระองค์ขอนอบน้อมบัวบาท ของพระมเหสี อันอุดม อำนวยมธุรสคือพระนิพพาน แก่หมู่ภมรคือสาธุชน ด้วยอุตตมงค์.

ซ้ำต้นบาทที่ ๑ ไม่มีสลับ

(คาถานี้เป็นอุทาหรณ์แห่งยมก มีคำซ้ำต้นบาทที่๑ และซ้ำรูปเดียวกัน คือ คำแรกมีรูปอย่างใด คำซ้ำก็มีรูปอย่างนั้น พึงสังเกตคำว่า "อุตตมํ กับ อุตฺตมงฺ–" คำแรก "อุตฺตมํ" คำที่ซ้ำก็เป็นรูปนั้น คือ "อุตฺตมงฺ–" เหมือนกัน จึงเรียกว่า "ซ้ำต้นบาทที่ ๑ ไม่เปลี่ยนรูป" ดังนี้.)

๑๗๗. **มโนหร หร เกฺลสํ ชิน เจโตภวํ มม**
นนุ ตฺวํ ปารมีสารา– มตภาวีตโมสถํ
ปฐมปาทมชฺฌ ยมกมพฺยเปตํ

แปล ข้าแต่พระชินเจ้าผู้ทรงจูงใจ พระองค์ทรงเป็นโอสถอันอบรมไว้แล้ว ด้วยอมฤตอันเป็นสาระแห่งบารมี มิใช่หรือ ขอทรงโปรดกำจัด ความเศร้าหมอง ที่มีในใจของข้าพระองค์.

ซ้ำกลางบาทที่๑ ไม่มีคำสลับ

(พึงสังเกตศัพท์ "หร" ซึ่งเชื่อมกับ "มโน..." และ "หร" ซึ่งเป็นกิริยาบท อันอยู่กลางบาทที่ ๑ มีรูปเสมอกัน)

๑๗๘. **สาธุนา รณฺชย ชยทฺ– ธนินา ปูรยี มหึ**
โย นํ ชินวรนฺธีร– มตฺตกาโมติ เจ ตฺวํ
ปฐมปาทนฺตยมกมพฺยเปตํ

แปล พระชินเจ้าผู้ประเสริฐ พระองค์ใด ทรงยังแผ่นดินให้เต็มด้วยเสียงกึกก้องแห่งชัยชนะอันดีเด็ด ถ้าท่านเป็นคนรักตน ก็จงยังพระชินเจ้า ผู้ประเสริฐ ทรงเป็นพระธีรเจ้า พระองค์นั้นให้ทรงโปรดเถิด.

(พึงสังเกตศัพท์คือ "ชย" และ "ชยทฺ..." ซึ่งทั้งคู่ซ้ำกัน รูปเดียวกัน และอยู่ปลายบาท.)

๑๗๙. **คุณาคุเณน สหเต สาธโวสาธโว ชนา**
วิคาหนฺเต สมนฺนาถ จิตฺตํ จิตฺเต กถนฺน เต
ทุติยปาทาทิยมกมพฺยเปตํ

แปล ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงเป็นนาถะ ชน ผู้เป็นอสาธุชนเหล่านั้นไฉน มิได้หยั่งลงเสมอ ในพระทัยของพระองค์ ด้วยสภาวะที่เป็นคุณและสภาวะมิใช่คุณ น่าอัศจรรย์.

ซ้ำต้นบาทที่๒ ไม่มีคำสลับ

(พึงสังเกตศัพท์ "สาธโวสาธโว" ต้นบาทที่ ๒ ซึ่งซ้ำรูปเดียวกัน ความหมายของคาถานี้มีว่า สาธุชนก็ประกอบด้วยคุณ อสาธุชนก็ประกอบด้วยโทษ แต่ทั้ง ๒ นั้นมิใช่ได้หยั่งลงในพระทัยของพระพุทธเจ้าต่างกัน คือพระทัยของพระพุทธเจ้าทรงมีพระกรุณาในหมู่ชนทั้ง ๒ นั้นเสมอกัน คำปฏิเสธ ๒ คำ คือ กถํ และ น เท่ากับไม่ปฏิเสธ ในฎีกาของคัมภีร์นี้กล่าวถึงหลักไว้ว่า "ทฺวิปฏิเสโธ ปกติ วาจโก" ปฏิเสธ ๒ หน เป็นปรกติวาจก "การพูดปรกติ" ดังนี้แล.)

๑๘๐. **ภูมิโต อุฏฺฐิโต ยาว** **พฺรหฺมโลกา วิธาวติ**
อจฺฉิ อจฺฉิมโต โลเก **ฑยฺหมานมฺหิ เตชสา**
ตติยปาทานิยมกมฺพุยเปตํ

แปล เมื่อโลกถูกเพลิงไหม้อยู่ เปลวแห่งเพลิงพลุ่งขึ้นจากแผ่นดิน พุ่งไปจนถึงพรหมโลก.

(พึงสังเกตศัพท์ว่า อจฺฉิ ต้นบาทที่ ๓ ซ้ำกันไม่มีคำสลับ และเป็นคำเดียวกันต่างกันแต่ อจฺฉิ แปลว่า "เปลว" อจฺฉิม แปลว่า "เพลิง" คือ "มีเปลว")

๑๘๑. **อมเรนฺทปิโย ทิปเทนฺทปิโย** **ภุชเคนฺทปิโย ครุเฑนฺทปิโย**
อสุเรนฺทปิโย วิพุเธนฺทปิโย **สุคโต สุคโต ปน เมติ สุตํ**
จตุตฺถปาหาทิยมกมฺพุยเปตํ

แปล ข้าพระองค์สดับอย่างนี้ว่า ก็แลพระสุคต ทรงพระดำเนินดีแล้ว ทรงเป็นที่รักของจอมเทวดา ทรงเป็นที่รักของจอมกษัตริย์ ทรงเป็นที่รักของจอมนาค ทรงเป็นที่รักของจอมครุฑ ทรงเป็นที่รักของจอมอสูร ทรงเป็นที่รักของจอมผู้รู้.

ซ้ำต้นบาทที่ ๔ ไม่มีคำสลับ

(พึงสังเกตศัพท์ว่า สุคโต ต้นบาทที่ ๔ ซึ่งมีรูปเหมือนกัน)

๑๘๒. **กุสลากุสลา สพฺเพ** **ปพลาปพลาถวา**
โน ยาตา ตาวโหสิตฺตํ **สุขทุกฺขปฺปทา สิยุํ**
ปฐมทุติยปาทาทิยมกมฺพุยเปตํ

แปล กุศล อกุศลทั้งปวง มีกำลังเพิ่ม หรือไม่มีกำลังเพิ่ม ยังไม่ถึงความเป็นอโหสิกรรมก่อน พึงเป็นกรรมให้สุข ให้ทุกข์.

ซ้ำต้นบาทที่ ๑ และที่ ๒ ไม่มีคำสลับ

(พึงสังเกตต้นบาทที่ ๑ คือ กุสลากุสลา และต้นบาทที่๒ "ปพลาปพลา" มีรูปเหมือนกัน ในคาถานี้มีศัพท์แปลกคือ " อโหสิตฺตํ" ฎีกาวางวิเคราะห์ว่า "อโหสีติ วตฺตพฺพสฺส ภาโว อโหสิตฺตํ ภาวะแห่งกรรมที่พึงกล่าวว่า อโหสิ แล้วอธิบายว่า เอหิปสฺสิโกติ อาทีสุ วิย กฺริยาปทโตว ณาทิ-ปจฺจยา โหนฺติ ณ ปัจจัยเป็นต้น ย่อมลงได้แต่หน้ากิริยาบทเหมือนกัน ดุจในคำมีอาทิว่า "เอหิปสฺสิโก" ดังนี้.)

๑๘๓. **สาทรํ สา ทรํ หนฺตุ** **วิหิตา วิหิตา มยา**
วนฺทนา วนฺทนามาน– **ภาชเน รตนตฺตเย**

แปล การกราบไหว้ ข้าพเจ้าตั้งไว้แล้วอย่างมีความเอื้อเฟื้อ ในพระรัตนตรัย อันเป็นภาชนะแห่งการกราบไหว้และการบูชา การกราบไหว้ของข้าพเจ้านั้น มีประโยชน์เกื้อกูลวิเศษ โปรดกำจัดความกระวนกระวายเถิด.

ซ้ำต้นบาทที่๑-๒-๓ ไม่มีคำสลับ

(พึงสังเกตศัพท์ "สาทรํ–สา ทรํ" ต้นบาทที่ ๑ "วิหิตา วิหิตา" ต้นบาทที่ ๒ "วนฺทนา วนฺทนา–" ต้นบาทที่ ๓ ซ้ำรูปเดียวกันทั้ง ๓ แห่ง)

๑๘๔. **กมลํ กมลํ กตฺตุํ วนโทวนโทมฺพรํ**
สุคโต สุคโต โลกํ สหิตํ ส หิตํ กรํ

ปาทจตุกฺกาทิยมกมพฺยเปตํ

แปล บัวมีเพื่อประดับน้ำ เมฆผู้ให้การรักษามีเพื่อประดับอัมพร พระสุคต ผู้ทรงบรรลุฐานะอันดี (พระนิพพาน) พระองค์นั้น ทรงบำเพ็ญประโยชน์เกื้อกูล เป็นการเกื้อกูลอันดี ทรงมีเพื่อประดับโลก.

ซ้ำต้นบาททั้ง ๔ ไม่มีคำสลับ

(พึงสังเกตศัพท์ว่า กมลํ กมลํ– ต้นบาทที่ ๑ วนโทวนโท– ต้นบาทที่ ๒ สุคโต สุคโต ต้นบาทที่ ๓ สหิตํ สหิตํ ต้นบาทที่ ๔ กมลงฺกตฺตุํ แยกบทว่า –กํ– อลงฺกตฺตุํ วนโทวนโทมฺพรํ แยกบทว่า วนโท+อวนโท+อมฺพรํ วนโท แปลว่า เมฆ อวนโท แปลว่า ผู้ให้การรักษา.)

๑๘๕. **ปิเยน วจสา สพฺเพ- ปิ เยนาปฺปิยภาณิโน**
ปาทานเต ชิโนกาสิ โส ธมฺโม หนฺตุ เตปฺปิยํ

ปฐมทุติยปาทาทิยมกมพฺยเปตํ

แปล พระชินเจ้าได้ทรงกระทำบุคคลผู้มีปรกติพูดไม่น่ารัก แม้ทั้งปวง ให้น้อมกายลงแทบพระบาท ด้วยพระวาจาอันน่ารักใด ขอพระธรรมคือพระวาจาอันน่ารักนั้นโปรดกำจัด วาจาไม่น่ารักของท่านเสีย.

ซ้ำต้นบาทที่ ๑ และต้นบาทที่ ๒ ไม่มีคำสลับ

(พึงสังเกตศัพท์ที่ว่า "ปิเยน" ต้นบาทที่ ๑ และ "ปิ เยน" ต้นบาทที่ ๒ เป็นศัพท์แยกกัน "ปิ" สนธิกับ "สพฺเพ" การที่แยกมาอยู่บาทที่ ๒ เพราะมีความหมายเท่ากับ "อปิ" จึงไม่เป็น "ยัติภัง".

๑๘๖. **สมลํ สมลงฺกตฺตุํ สุจิรํสุ จิรณฺชเย**
สุจิรํ สุจิรงฺคนฺตํ สมลํ สมลํภิ โย.

ปฐมจตุตฺถทุติยตติยปาทาทิยมกมพฺยเปตนฺทุกฺกรํ

แปล พระชินเจ้าพระองค์ใด ทรงบรรลุซึ่งธรรมอันสงบอย่างเด็ดขาด บัณฑิตพึงยังพระชินเจ้า พระองค์นั้น ผู้มีพระรัศมีงดงาม มีพระวรกายอันมีความสะอาด ให้ทรงโปรดตลอดกาลนานเพื่อประดับตนอันมีมลทิน (เพื่อทำให้ตนให้หมดมลทิน) สิ้นกาลนาน.

ซ้ำต้นบาทที่๑ ที่๔ ที่๒ ที่๓ ไม่มีคำสลับ แต่งได้ยาก

(พึงสังเกต สมลํ สมลํ ต้นบาทที่ ๑ ซ้ำกับ สมลํ ต้นบาทที่ ๔ สุจิรํ ต้นบาทที่ ๒ ซ้ำกับ สุจิรํ สุจิรํ ต้นบาทที่ ๓ ท่านว่า แต่งได้ยาก)

๑๘๗. **มนํ มนํ สตฺถุ ทเทยฺย เจ โย**
มนํ มนํ ปิณยตสฺส สตฺถุ
มนํ มนํ เตน ทเทยฺย เจ น
มนํ มนํ ปสฺส น สาธุปุชฺชํ.

ปาทจตุกฺกาทิยมกมพฺยเปตเมกรูปนฺทุกฺกรํ

แปล ถ้าบุคคลใด พึงถวายใจ แด่พระศาสดาสักหน่อย พระทัยของพระศาสดา ย่อมยังใจของบุคคลนั้นให้เอิบอิ่ม เพราะเหตุนั้น บุคคลพึงถวายใจ (แด่พระศาสดา) สักหน่อย ถ้าบุคคลไม่พึงถวายไซร้ ใจของบุคคลนั้น ไม่เป็นที่สาธุชนพึงบูชาแม้สักหน่อยเลย

ซ้ำต้นบาททั้ง ๔ ไม่มีคำสลับ เป็นรูปเดียว แต่งได้ยาก.

(ยมกบทนี้ แจ่มกระจ่างอยู่แล้ว และเห็นจะมีบทเดียวเท่านั้น ตลอดเวลาหลายร้อยปีมานี้ ท่านว่าแต่งได้ยาก ก็จริงของท่าน)

๑๘๘. **สมฺนฺนเตนเต สตา** **กถนฺนเตน เต สิยุํ**
ยโต นเต นเต ปิโต **สิยุํ นเตน เต สุภา.**

ปาทจตุกฺกมชฺฌยมกมพฺยเปตเมกรูปํ ทุกฺกรํ.

แปล สิ่งไรพึงมีแก่ท่าน ด้วยความนอบน้อมอันมีอยู่ในพระรัตนตรัย ซึ่งเป็นวัตถุที่พึงนอบน้อม เป็นวัตถุสูงสุดแล้ว ท่านย่อมเป็นผู้เอิบอิ่มในการนอบน้อมในพระรัตนตรัย อันเป็นวัตถุพึงนอบน้อมใดเล่า ความดีงามทั้งหลายพึงมีแก่ท่านเพราะการนอบน้อม.

ซ้ำกลางบาททั้ง ๔ ไม่มีคำสลับ เป็นรูปเดียวกัน แต่งได้ยาก.

(คาถานี้เพียงแต่อ่านเพื่อตัดศัพท์ให้ทราบความ ก็ยากแล้ว ไม่ต้องพูดถึงเรื่องแต่ง พึงสังเกตศัพท์ว่า "นเต" มีซ้ำกันกลางบาททุกบาททีเดียว.)

๑๘๙. **ชินมฺปณาโม นตสชฺชนํ ชนํ**
คุเณ นิเวสนฺตมสชฺช นํ ชนํ
เวเนยฺยเนตฺเต คุณภาชนํ ชนํ
นเม มเมนฺตํ ขลุ สชฺชนํ ชนํ

ปาทจตุกฺกนฺตยมกมพฺยเปตเมกรูปํ ทุกฺกรํ

แปล ขอประณาม (นอบน้อม) พระชินเจ้า ผู้ทรงมีคนดีนอบน้อมแล้ว ทรงยังชนให้ดำรงอยู่ในความดี ไม่ทรงกระทบกระเทียบชนนั้น ทรงเป็นยาหยอดตาในสายตาของเวไนย ทรงเป็นภาชนะของความดี ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระชินเจ้าพระองค์นั้น ซึ่งทรงอุบัติเป็นบุคคลดีอย่างแท้จริง ขอยึดถือพระองค์ว่า เป็นของข้าพระองค์.

ซ้ำปลายบาททั้ง ๔ ไม่มีคำสลับ เป็นรูปเดียวกัน แต่งได้ยาก.

(คาถานี้แปลยากจริงๆ ที่แปลนี้ไม่แน่ว่าจะถูกต้อง อ่านฎีกาก็ได้เค้าความอย่างนี้ ก็ขอแปลตามความเข้าใจ การแต่งยมกแบบนี้ ทำได้ยากมาก และก็เห็นจะมีเพียงบทเดียวเท่านั้น.)

๑๕๐. **สาภาสุ สาภา ภุวเน ชินสฺส**
สาภาย สา ภาสติเยว ชาตุ
สาภาย สา ภาติ น เจ กถนฺน
สาภา สสาภานมติจฺจภาติ.

ปาทจตุกฺกาทิยมกเมกรูปพฺยเปตนฺทุกฺกรํ

แปล บรรดาสิ่งมีแสง (ที่มีอยู่) ในพิภพ พระรัศมีของพระชินเจ้า ก็เป็นสิ่งมีแสง พระรัศมีของพระชินเจ้านั้น ย่อมสว่างจ้ากว่าสิ่งมีแสงอย่างแท้จริง หากพระรัศมีของพระชินเจ้า จะไม่แจ่มจ้ากว่าสิ่งมีแสงละก็ พระรัศมีอันงดงามนั้น จะไม่แจ่มจ้าล้ำกว่าผู้มีรัศมีทั้งหลายไม่ได้ อย่างไรเลย.

ซ้ำบทบาททั้ง ๔ รูปเดียว มีคำสลับ แต่งได้ยาก

(การแต่งยมกแบบนี้ ก็แต่งได้ยาก และการแปลก็ยาก เพียงแต่ได้เค้าความเท่านั้น.)

๑๕๑ **น ภาสุรา เตปิ สุรา วิภูสิตา**
ตถา สุรา ภูริ สุราปราชิตา
น ภาสุ ราชาปิ ตถา สุราชิโต
ยถา สุราชนฺติ สุราวินิสฺสฏา.

ปาทจตุกฺกชฺฌยมกเมกรูปพฺยเปตนฺทุกฺกรํ

แปล แม้เทวดาเหล่านั้น ประดับองค์งดงามวิเศษแล้ว ก็ยังไม่งดงาม อนึ่ง พวกอสูรซึ่งดื่มสุรา ก็พากันพ่ายแพ้เพราะสุรา แม้ถึงพระราชาอ่าองค์ทรงเครื่องเช่นนั้นแล้วก็ยังไม่งดงาม เหมือนหมู่ชนที่งดเว้นสุรา งดงามสง่าอยู่.

ซ้ำท่ามกลางบาททั้ง ๔ รูปเดียวกัน มีคำสลับแต่งได้ยาก.

(พึงสังเกตคำว่า "สุรา" ซึ่งอยู่ท่ามกลางของบทคาถาทั้ง ๔ เป็นคำรูปเดียวกันนั้นแต่มีคำคั่นอยู่ในระหว่างการแต่งคาถาทำนองนี้ ทำได้ยาก.)

๑๕๒. **ชินาณตฺติยํ เย หิตาสา สิตาสา**
อวสฺสํ ว เต โหนฺตุยตาสา หตาสา
อโต สพฺพปาเป สตาสา วตาสา
กโรนฺเต ว สนฺติสฺสิตา สามิตาสา.

ปาทจตุกฺกนฺตยมกเมกรูปพฺยเปตนฺทุกฺกรํ

แปล บุคคลเหล่าใด ฝังความหวังลงไว้ในพระบัญญัติของพระชินเจ้า บุคคลเหล่านั้นมีความหวังต่อความบริสุทธิ์ จะกำจัดความหวัง (ตัณหา) เสียได้ มีความสะดุ้งกลัวบาปทั้งปวง เป็นผู้มีพรตอันงาม ย่อมสร้างความหวังในความเป็นเจ้าของ ซึ่งอาศัยสันติ (พระนิพพาน) ได้ เพราะเหตุนั้น.

ซ้ำที่สุดบาททั้ง ๔ รูปเดียวกัน มีคำสลับแต่งได้ยาก.

(พึงสังเกตคำว่า "ตาสา" ซึ่งอยู่ในที่สุดของบาทคาถาทั้ง ๔ บาท เช่น – ตาสา สิตาสา–เป็น คำซ้ำ แต่มีคำคั่นในระหว่าง เป็นการแต่งได้ยาก เพียงแต่จะอ่านให้ทราบความก็ยากไม่น้อยเลย.)

๑๕๓. **มหามหารหํ สากฺย– มุนึ นิวรณารณา**

มุตฺตํ มุตฺตํ สุทสฺสนํ วนฺเท โพธิวรํ วรํ

ปฐมตติยปาทาทิทุติยปาทนฺตยมกพฺยเปตนฺทุกฺกรํ

แปล ข้าพเจ้าปรารถนาพระโพธิญาณอันประเสริฐ ขอถวายบังคมพระศากยมุนี ผู้ควรแต่การบูชาอย่างใหญ่หลวง ผู้พ้นแล้วจากนิวรณธรรม พ้นแล้วจากข้าศึกคือกิเลส ทรงมีทัศนะอันงาม.

ซ้ำต้นบาทที่ ๑-๓ และปลายบาทที่ ๒-๔ สลับบาท แต่งได้ยาก.

๑๕๔. **ธีเรหิ มคฺคนาเยน เยน พุทฺเธน เทสิตํ**

สิตํ ธมฺมมิธญฺญาย ญายเต อมตํ ปทํ

ปฐมปาทนฺตทุติยปาทาทิยมกมพฺยเปตํ ตถา ทุติยปาทนฺตตติยปาทาทิ ตถา ตติยปาทนฺตจตุตฺถปาทาทิยมกมกพฺยเปตนฺทุกฺกรํ.

แปล อันหมู่ธีรชนในโลกนี้ทราบทั่วถึงธรรมอันบริสุทธิ์ซึ่งพระพุทธเจ้า ผู้ทรงเป็น ผู้ชี้ทางพระองค์ใดทรงแสดงไว้ย่อมรู้ทางอมตะ (ข้าพระองค์ขอบังคมพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น)

ซ้ำปลายบาทที่ ๑ กับต้นบาทที่ ๒ ปลายบาทที่ ๒ กับต้นบาทที่ ๓ ปลายบาทที่ ๓ กับต้นบาทที่ ๔ ไม่มีคำสลับ แต่งได้ยาก.

(ยมกแบบนี้ มีศัพท์ซ้ำกัน เกี่ยวกันเป็นลูกโซ่ ปลายบาทที่ ๑ ซ้ำกับต้นบาทที่ ๒ เห็นจะตรงกับที่เรียกในทางไทยว่า "นาคบริพันธ์" มีคำส่งกันเรื่อยไป ซึ่งก็แต่งได้ยากเหมือนกัน.)

๑๕๕. **ญาณี ญาณี สตรวิสโทโทมนสฺโสมนสฺโส**

ปกฺขี ปกฺขีวนภสิคโตโสสยนฺโตสยนฺโต

โลเก โลเก จ สุขยสทีนทีนนาโส น นาโส

โสปาโส ปาตฺวภยสุขโทโทสวาโทสวา โน

สพฺพโต ยมกํ.

แปล ผู้ทรงพระภาคเจ้าพระองค์ใด ทรงมีพระญาณ ทรงเป็นผู้ใหญ่ยิ่งด้วยพระญาณ ทั้งทรงแกล้วกล้า ไม่ทรงมีพระโทมมัสในพระทัย ทรงทำลาย ความเลวร้าย พินาศสิ้นเสด็จไปในอากาศได้ เหมือนปักษีมีปีกบินไปได้ฉะนั้น ทรงยังชาวโลกให้อิ่มเอิบและทรงอาศัยอยู่ในโลก ประทาน ความสุขและยศ ทรงทำลายความกำพร้า ไม่มีผู้ใดสิ่งใดทำลายพระองค์ได้ พระผู้ทรงพระภาคเจ้า พระองค์นั้น ทรงเป็นผู้ที่เทวดาและมนุษย์เข้าใกล้ ประทานความไม่มีภัยและความสุข ทรง ไม่มีโทษ ทั้งทรงปราศจากวานะคือตัณหา โปรดทรงคุ้มครองพวกข้าพระองค์.

ซ้ำด้วยประการทั้งปวง

(คาถานี้ สังเกตคำในแต่ละบาท จะเห็นว่าซ้ำกัน เช่นบาทที่๑ “ญาณี ญาณี–” นี่ก็คือ ปาทาทิยมก ซ้ำต้นบาท ต่อไปคือ “วิสโท โท–” ก็เป็นปาทมัชฌยมก ซ้ำกลางบาท สุดท้าย “มนสฺโสมนสฺโส” ก็เป็น ปาทันตยมก ซ้ำปลายบาท เป็นอันว่าในบาทหนึ่งมียมกหลายประการรวมกัน จึงเรียกว่า “สัพพโตยมก” ดังนี้แล)

๑๕๖. **ยมกนฺเนกเภทํ ว สงฺเขเปน รุตมฺมยา**
อิมินา นยทาเนน เญยฺยํ อญฺญมฺปิ วิญฺญุหิ.

แปล ยมกมีประเภทเป็นอันมากทีเดียว ข้าพเจ้ากล่าวไว้โดยสังเขป แม้ยมกอื่นๆ ท่านผู้รู้ ทั้งหลาย พึงทราบได้ ด้วยการให้นัยนี้.

(คาถานี้เป็นคาถาสรุปเรื่องยมก ท่านกล่าวว่า “มีประเภทเป็นอันมากทีเดียว” ในฎีกาท่านอธิบาย ไว้ดังนี้-

> “ประเภทของยมกที่ได้อยู่ในเบื้องต้นท่ามกลางและที่สุดของบาททั้ง ๔ จะมีอยู่ใน บาทหนึ่งๆ บาทละ ๗ ละ ๗ ถามว่า อย่างไร? เฉลยว่าอย่างนี้ คือ ยมกต้นบาท ๑ ยมกกลางบาท ๑ ยมกปลายบาท ๑ ยมกกลางบาทกับปลายบาท ๑ ยมกกลางบาทกับ ต้นบาท ๑ ยมกต้นบาทกับปลายบาท ๑ และยมกโดยประการทั้งปวง ๑ รวมเป็นบาทหนึ่ง มียมก ๗ คาถาหนึ่งมี ๔ บาท ก็จะมียมกที่เป็นต้นเค้า ๒๘ ประเภท.”

เพียง ๔ บาท ก็มีมูลยมกถึง ๒๘ แล้ว ยมกเหล่านี้ยังจำแนกตามอัพยเปตยมก ซ้ำไม่มีคำสลับ และพยเปตยมก ซ้ำมีคำสลับ ตามมูลยมกเหล่านั้น อีกฝ่ายละ ๑๐ รวมเป็น ๒๐ ในแต่ละประเภท รวมกันแล้ว ก็มีมากทีเดียว.)

เรื่อง “ยมก” นี้ ในทางวรรณคดีไทย ก็เป็นที่นิยมกัน และถือเป็นกรณีพิเศษ หรือเป็น “กลบท” เพราะกระทำได้โดยยาก และมีอยู่ไม่มากนักในบทกวีนิพนธ์ของไทย ตามที่ได้พบมี ๒ ประเภทคือ ซ้ำพยัญชนะไม่ซ้ำสระ ๑ ซ้ำทั้งพยัญชนะทั้งสระ ๑ มีตัวอย่างดังต่อไปนี้–

– ซ้ำพยัญชนะ ไม่ซ้ำสระ

"รถเอยราชรถนิล	โกมินทร์กงมาศมรกต
ทรงงาม สามงอน อ่อนชด	ชั้นลด ช่อลอย ล้วนพลอยเพชร
แก้วกระหนาบ กาบกนก	นกกราย บัวหงาย บังเงา กระจังเก็จ
บัลลังก์ บุลวด ผอวดเม็ด	แสงเตร็ด ส่องตรัส เมฆา
ขุนรถ ขับรีบ โตคนอง	เลื่อนทาง ลอยท้อง เวหา
เครื่องสูล ครบสิ่ง ดาษดา	แสงระยับ สายระย้า จามร
เสียงฆ้อง ซร้องขาน ประสานแตร	คู่แห่ เคียงโห่ ธงสลอน
เยี่ยมข้าม ยอดเขา ยุคนธร	ผาดจร พ้นเจ็ด สมุทรไป."

กลอนบทนี้ มีถ้อยคำซ้ำพยัญชนะกัน แต่ต่างสระทุกวรรค เช่น "โกมินท์ กงมาศ" ทรงงาม–สามงอน, ชั้นลด–ช่อลอย ฯลฯ เป็นกลอนที่ไพเราะ และแต่งได้โดยยาก เท่าที่พบก็เห็นมีบทเดียวเท่านี้.

- ซ้ำทั้งพยัญชนะทั้งสระ

เสียงครึกครื้นแครงโครมประโคมครึก
ดังพิลึกเลื่อนลั่นสนั่นเสียง
เพียงพิภพสิงขรจะอ่อนเอียง
พิมานเพียงพลาดพับดับพิมาน
ช่องพระแกลเห็นแลอยู่ทุกช่อง
ประสานเสียงร่ำร้องซ้องประสาน
มารโห่ลั่นสนั่นทั่วตัวมาร
ชลธารเป็นละลอกกระฉอกชล
นกตื่นแตกพรั่งพรูหมู่นก
ฝนก็ตก ฟ้าคลุ้ม ชอุ่มฝน
พลมาร มืดคลุ้ม ทั้งอำพล
ตาลานลน แกว่งดาบออกปลาบตา
ช้างที่นั่ง ลอยเลิศ ประเสริฐช้าง
หน้าสล้าง ดูงาม ทั้งสามหน้า
งาชะง่อนงอนชดทั้งหกงา
งวงจะคว้าเดือนงามทั้งสามงวง
กษัตริย์ทรงองค์เลิสประเสริฐกษัตริย์

ช่วงชวัดแสงเครื่องดูเรืองช่วง
ดวงพระพักตร์ผ่องเหมือนกับเดือนดวง
อินทร์ไม่ล่วง เลยท้าว ด้วยเทียมอินทร์
รถมณี ศรีสว่างอยู่กลางรถ
ชอ้อนอ่อนงอนชดดูเฉิดฉิน
ยุพินทรงเอกองค์พระยุพิน
นางอัปสรทั้งสิ้นไม่เกินนาง.”

คำกลอนที่นำมาบันทึกไว้นี้ จากเรื่องลักษณะวงศ์ ซึ่งเป็นบทนิพนธ์ของกวีรัตน์ผู้หนึ่งของไทย คือ “สุนทรภู่” จะเห็นได้ว่า ตั้งแต่วรรคที่ ๔ เรื่อยไป คำต้นวรรคและคำสุดวรรค ซ้ำเป็นคำเดียวกัน เว้นแต่วรรคที่ว่า “ชอ้อนอ่อนงอนชดดูเฉิดฉิน” เท่านั้น ที่ไม่ซ้ำต้นวรรค และปลายวรรค ยมกแบบนี้เป็นกลบทวิธีประพันธ์กลอนของไทยอย่างหนึ่ง กระทำได้ยาก และเท่าที่เคยอ่านของท่านสุนทรภู่มาก็พบบทเดียวนี้เท่านั้น เข้าใจว่า กลบทนี้มีชื่อว่า “สลักเพชร”

- ซ้ำทั้งพยัญชนะทั้งสระอีกแบบหนึ่ง

๑๖ เสด็จทรงรถเพชรเพชรพราย พรายแสงแสงฉาย
จำรูญจำรัสรัศมี
อำไพไพโรจน์รูจี สีหราชราชสีห์
ชักราชรถรถทรง
ดุมหันหันเหียนเวียนวง กึกก้องก้องกง
สะท้อนทั้งไพรไพรวัน
ยักษาสารถีโลทัน เหยียบยืนยืนยัน
ก่งศรจะแผลงแผลงผลาญ
เครื่องสูงสูงไสวชัชวาลย์ ธงริ้วธงฉาน
กรรชิงประชุมชุมสาย
มยุรฉัตรฉัตรแก้วแพรวพราย ปักแซมแซมลาย
สลับเป็นคู่คู่เคียง
ฆ้องกลองกลองชนะสำเนียง กึกก้องก้องเสียง
เสียงสะเทือนในดงดงดาร
คับคั่งคั่งหมู่พลมาร เสียงโห่โห่ขาน
สะเทือนทิศาสากล

พลคชคชสารชาญชน องอาจอาจประจน
ไพรีตลุยลุยแทง
พลม้าม้าศึกเข้มแข็ง ขี่ควบควบแซง
หางยูงไสวไสวมา
พลรถรถเทียมพยัคฆา พลสิงห์สิงหรา
กิเลนแลโตโตคนอง
พลปืนปืนประทับหมายมอง พลเขนเขนทอง
ทั้งดั้งและดาบดาบกัน
พลดาบเงื้อดาบดาบฟัน พลหอกหอกผัน
จะพุ่งจะพัดศัตรู
พลศรศรสลับกับธนู พลทวนทวนดู
สล้างมากลางสมรภูมิ.

บทกลอนนี้คัดจากประชุมพากย์รามเกียรติ์ภาคที่๑ ของกรมศิลปากร เป็นบทที่น่าอัศจรรย์บทหนึ่ง เพราะทุกๆ วรรคมีคำซ้ำอยู่ในวรรค ซ้ำทั้งพยัญชนะทั้งสระ หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่ง ก็คือคำเดียวกันเริ่มแต่ "เสด็จทรงรถเพชรเพชรพราย" ไปทีเดียว ซึ่งก็คือ "ยมก" นั่นเอง เป็นบทที่ประพันธ์ได้ยาก และเคยพบแบบนี้เพียงบทเดียวนี้เช่นเดียวกัน.

เรื่องของ "ยมก" ตามที่ปรากฏในวงวรรณคดีของไทยเป็นเรื่องที่กวีได้นิยมแต่งกันเสมือนเป็น "ฝากเกียรติกวี" ไว้ฉะนั้นแล.

จบยมก
มาติกาที่ ๑๘

๑๙. ปกิณณกะ
(เบ็ดเตล็ด)

๑๙๗. ทีโกอาทิกโควนฺเต วเร พุทฺเธภิวนฺทิย
โสตูนํ เฉกฺภาวาย วกฺขาเมกกฺขเร วเร.

แปล ข้าพเจ้าขออภิวาทพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ๒๔ พระองค์ มีพระพุทธเจ้าทีปังกร และพระพุทธเจ้าโกณทัญญะเป็นต้น มีพระพุทธเจ้ากัสสปและพระพุทธเจ้าโคตมะเป็นที่สุด จักขอกล่าวเอกักขระ อักษรเดี่ยว ๒๔ อักษร เพื่อความเป็นผู้ฉลาดของนักศึกษาทั้งหลาย.

(คาถานี้เริ่มบทที่ ๑๙ ซึ่งมีชื่อว่า "เอกักขระ" แปลตรงๆ ว่า "อักษร ๑" หมายความว่า อรรถะ หรือความหมายของอักษรแต่ละตัวนั้นมีว่าอย่างไร พูดอย่างไทยก็คือ "แปลว่าอย่างไร? เช่น อักษร ก. (กะ) แปลอย่างไรได้บ้าง ท่านจะได้ให้อรรถะไว้ ๒๔ อักษร ต่อไปนี้–)

๑๙๘. โก กํ กุ กึ วิ สา สํ ขํ โค โม มา รา สุ ภา นุ ภู
เต เม โว โน ธิ ถี ยนฺตํ เญยฺยาเมกกฺขรา วรา.

แปล อักษรเดี่ยว ๒๔ อักษร ที่ควรทราบ คือ ก, กํ, กุ, กึ, วิ, สา, สํ, ขํ, โค, โม, มา, รา, สุ, ภา, นุ, ภู, เต, เม, โว, โน, ธิ, ถี, ย, ต.

(คาถานี้ท่านประสงค์ที่จะชี้แจงอรรถะของอักขระ ๒๔ อักขระคือ ก (กะ) เป็นต้น ว่ามีอย่างไรบ้าง เชิญดูต่อไป)

๑๙๙. กาเย พฺรหฺมนิ วาเต จ กฺว สทฺทตฺเถ ตเถว จ
กถํ สทฺทาภิเธยฺเย จ โก สทฺโท สมฺปวตฺตติ.
เอตฺถ หิ กรชกาโย โก สทฺโท กายวาจโก.

แปล ศัพท์คือ ก (กะ) ย่อมเป็นไปในอรรถะคือ กาย, พรหม, ลม อรรถะ แห่งศัพท์คือ กฺว (กวะ) และในบทตั้งแห่งศัพท์ว่า กถํ ก็ ก ศัพท์ในคำนี้ว่า "กรชกาย" เป็นศัพท์บอกกาย.

(คาถานี้แสดงถึงความหมายของศัพท์ "ก" อันมีความหมายหลายนัยเริ่มแต่หมายความว่ากาย เป็นต้น และได้ยกตัวอย่างศัพท์ว่า ก อันมีความหมายว่า กาย ได้ในคำว่า "กรชกาย" (กะ-ระ-ชะ-กา-ยะ) อักษรคือ "ก" ต้นศัพท์หมายถึง "กาย" ในฎีกาท่านอธิบายว่า

"ตถา หิ โก วุจฺจตีติ สรีรํ สรีระเรียกว่า กะ"

แล้วขยายความต่อไปว่า

"เก กาเย ปวตฺโต รโช กรโช รชะ (ธุลี) ที่เป็นไปในกายชื่อ กรช"

ศัพท์คือ "กรช" นี้ ท่านอธิบายต่อ โดยตั้งเป็นคำถาม คำตอบว่า

"โก โส กรชะ นั้น คืออะไร?

สุกฺกโสณิตํ คือ เลือดขาว"

มีอรรถาธิบายต่อไปอีกว่า

"ตํ หิ ราโค รโช น จ ปน เรณุ วุจฺจตีติ
เอวํ วุตฺตราครชผลตฺตา สรีรวาจเกน
กสทฺเทน วิสเสตฺวา ผลโวหาเรน กรโชติ
วุจฺจติ เพราะเลือดขาวนั้น ท่านเรียกว่า กรชะ ด้วยการทำให้พิเศษด้วย กศัพท์ อันเป็นศัพท์บอกสรีระ เพราะเป็นผลแห่งธุลี คือราคะ ดังที่พระผู้ทรงพระภาคเจ้าตรัสไว้อย่างนี้ว่า "ราคะ" เรียกว่า ธุลี ก็แต่ว่า ไม่เรียกว่า "ละออง" ดังนี้แล้ว เรียกโดยผล"

หมายความว่า สรีระร่างนี้เป็นผลของธุลีคือราคะ หรือที่เรียกกันในทางโลกว่า "ความรัก" ของบุคคล ๒ คน คือบิดามารดา ฉะนั้น จึงเรียกได้ว่า "กรช" ธุลีในกาย ตามนัยนี้แยกศัพท์เป็น ก+รช เป็น กรช และยังมีนัยอื่นที่ปรากฏในฎีกาอยู่ ขอนำมาบันทึกไว้ประดับสติปัญญา ดังนี้–

"อาจารย์ทั้งหลายกล่าวกันไว้ว่า กายเกิดพร้อมแล้ว เพราะกรชะ กล่าวคือเลือดขาวนั้น จึงชื่อว่า กรชกาย จริงอยู่ กายท่านกล่าวว่า สมภพจากส่วนแห่งบิดามารดา แต่ในฎีกาแห่งมหาอัสสปุรสูตร ท่านกล่าวความไว้ว่า ส่วนใดที่ถูกโปรยปราย คือถูกซัดเข้าไปในครรภาศัย เหตุนั้น ส่วนนั้นชื่อว่า กร (กะระ) ได้แก่ "สัมภวะ ส่วนที่ให้กำเนิด" สภาพใด เกิดจาก "กร" อธิบายว่า "สัมภวะอันเป็นของบิดามารดา สภาพนั้นชื่อว่า กรชะ เพราะเกิดแล้วจากส่วนที่ชื่อว่า กร เพราะอำนาจที่มารดาเป็นต้นให้ตั้งอยู่ด้วยดี ดังนี้ แม้ทั้ง ๒ อรรถะ ท่านกล่าวถึงรูปอันมีสันตติ ๔ ว่า กรชกาย แต่นัยนี้ไม่ต้องประสงค์ในที่นี้ อรรถะก่อนเท่านั้นต้องประสงค์ เพราะเป็นตัวเรื่องของ ก อันบอกความว่า สรีระ."

ก แปลว่า กาย ดังนี้แล.)

๒๐๐. **ชิเนน เยน อานีตํ โลกสฺส อมตํ หิตํ**
ตสฺส ปาทมฺพุชํ วนฺเท โกโมฬีอพิเสวิตํ
เอตฺถ ปจฺฉิมปาทมฺหิ โกสทฺโท พฺรหฺมวาจโก.

แปล อมตะอันเกื้อกูลพระชินเจ้าพระองค์ใด ทรงนำมาแก่โลก ข้าพเจ้าขอถวายบังคมบัวบาทของพระชินเจ้าพระองค์นั้น ซึ่งแมลงภู่อันเป็นเมาฬีแห่งพรหมซ่องเสพแล้ว ก ศัพท์ในบาทสุดท้ายในคาถานี้เป็นศัพท์บอกพรหม.

(ศัพท์คือ ก ในบาทสุดท้าย คือ "กโมพือพิวสิตํ" แปลว่า "พรหม" ฎีกาได้แสดงวิเคราะห์ไว้ว่า-

เกสํ พฺรหฺมานํ โมพี กโมพีเมาพีแห่งหมู่พรหม กโมพีสงฺขาตา อพิโย ภมรา กโมพีอพิโย อพีคือแมลงภู่ กล่าวคือ เมาพีแห่งพรหม ชื่อว่าหมู่แมลงภู่คือ เมาพีแห่งพรหม กโมพือพีหิ เสวิตํ กโมพือพิเสวิตํ อันหมู่แมลงภู่คือเมาพีแห่งพรหมซ่องเสพแล้ว.

ไม่ทราบว่าแมลงภู่เป็นเมาพีแห่งพรหมอย่างไร ศัพท์ "โมพี" เคยได้พบว่าแปลว่า "ร่มเกล้า" แมลงภู่เป็นร่มเกล้าของพรหม ตามวิเคราะห์นั้น มีเรื่องอย่างไร ยังไม่พบ ขอฝากไว้ก่อน ในที่นี้มุ่งแสดงว่า ก-แปลว่า–พรหม เท่านั้นเอง)

๒๐๑. **เญยฺโย กกุธรุกฺโข โก สทฺโท วาตวาจโก**
โก เต พลํ มหาราช อิติ อาทีสุ ปาลพิสุ
กฺวสทฺทตฺเถ ภวตีติ เญยฺโย โก อิจฺจยํ รโว.

๒๐๒. **เปตนฺตํ สาม อทกฺขึ โก นุ ตฺวํ สาม ชีวสิ**
อิติ ปาเฐ กถํ สทฺทา- ภิเธยฺเย วตฺตตีติ จ.

๒๐๓. **เอเตสุ ทฺวีสุ อตฺเถสุ ทิฏฺโฐ โก อิจฺจยํ รโว**
นิปาโตติ คเหตพฺโพ สูติสามญฺญโต รโต.

แปล ก ศัพท์ในคำว่า ต้นกกุธะ พึงทราบว่า "ลม" ศัพท์คือ ก นี้ พึงทราบว่า ย่อมมีในอรรถแห่งศัพท์ว่า กฺว ในบาลีมีอาทิว่า ข้าแต่พระมหาราช ไหนล่ะ กำลังของพระองค์ และพึงทราบว่าย่อมเป็นไปในความหมายของศัพท์ว่า กถํ ในปาฐะว่า พ่อสามะ ฉันได้เห็นเธอตายไปแล้ว ทำไมหนอพ่อสามะเธอยังเป็นอยู่ได้ ศัพท์คือ ก นี้ที่เห็นแล้วในอรรถะทั้ง ๒ นี้ พึงถือว่าเป็นนิบาต ข้าพเจ้ากล่าวไว้โดยความเสมอกันของเสียง.

(คาถาทั้ง ๓ นี้แสดงถึง ก ศัพท์ อันมีอรรถะต่างๆ ดังนี้-

– ก. เป็นศัพท์บอกอรรถว่า "ลม" มีในคำว่า "กกุธ" เป็นชื่อต้นไม้ ไทยแปลว่า "รกฟ้า" ในฎีกายกคำของอาจารย์มาแสดงไว้ว่า กสฺส วาตสฺส กุชฺฌติ ต้นไม้ใด ย่อมโกรธต่อลมคือ วาตะ หมายความว่า ย่อมห้ามซึ่งลมนั้น เพราะบำบัดโรคลม เหตุนั้น ต้นไม้นั้น บัณฑิตย่อมเรียกให้ชื่อว่า กกุธะ โกรธลม.

– ก. มีความหมายเหมือนศัพท์ว่า กฺว แปลว่า "ในที่ไหน" มีตัวอย่าง คือ "โก เต พลํ มหาราช" ศัพท์คือ "โก" แปลว่า "ในที่ไหน" ที่แปลไว้เพียงว่า "ไหนล่ะ" ก็พอได้ความ.

– ก. มีความหมายเหมือนศัพท์ว่า กถํ แปลว่า "อย่างไร" มีตัวอย่างในบาทที่ ๒ ของคาถาที่๒๐๑ คือ "โก นุ ตฺวํ สาม ชีวสิ" ศัพท์คือ โก นั้น มีความหมายว่า "กถํ" แปลไว้ว่า "ทำไม" ก็พอได้ความตามเรื่อง.

คาถาที่๒๐๒ เป็นคาถาแสดงถึงข้อพิเศษของ ก ศัพท์ในอรรถะทั้ง ๒ คือ กุว และ กถํ ท่านให้ถือว่าเป็นนิบาต แต่ท่านนำมากล่าวไว้ ก็เพราะมีเสียงเสมอกันคือ "โก" เหมือนกัน.)

๒๐๔. **สีเส จ อุทเก สุเข กํสทฺโท สมฺปวตฺตติ**
เกสา กณฺโฐติ อาทีสุ กํสทฺโท สีสวาจโก.

แปล ศัพท์คือ ก ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ศีรษะ, น้ำ และความสุข ศัพท์คือ ก บอกความว่า ศีรษะ ในศัพท์มีอาทิว่า เกสา กณฺโฐ.

(คาถานี้ แสดงถึงศัพท์คือ ก อีกรูปหนึ่ง ซึ่งต่างกันกับศัพท์คือ ก ที่แล้วมา ซึ่งเป็นความแปลกกัน ทางลิงค์ คือ ก ศัพท์ในคาถาที่ ๑๙๘ เป็นปุงลิงค์ มีรูปในปฐมาวิภัติเป็น โก แต่ในคาถานี้ เป็นนปุงสกลิงค์ มีรูปในปฐมาวิภัติว่า กํ เป็นความแปลกกันในทางภาษาบาลี แต่ในทางศัพท์เดิม คงเป็นอักษรเดี่ยว คือ ก (ก) เหมือนกัน ก ศัพท์ในคาถานี้เป็นไปในอรรถะ ๓ ประการคือ ศีรษะ, น้ำและความสุข ที่เป็นไปใน อรรถะว่า ศีรษะ ท่านแสดงอุทาหรณ์ไว้คือ เกสา และ กณฺโฐ มีอธิบายดังนี้-

– เก สีเส สนฺติ อุปฺปชฺชนฺตีติ เกสา อาการเหล่าใด ย่อมมี คือย่อมเกิดขึ้น บน "กะ" คือศีรษะ เหตุนั้น อาการเหล่านั้นชื่อว่า เกสา ผมทั้งหลาย.
– กํ สีสํ ฐาติ ติฏฺฐติ เอตฺถาติ วา กณฺโฐ ส่วนแห่งอวัยวะใด ย่อมตั้งไว้ซึ่งกะ คือศีรษะ หรือ กะ คือ ศีรษะ ย่อมตั้งอยู่เหนือส่วนแห่งอวัยวะนั้น เหตุนั้น ส่วนแห่งอวัยวะนั้นชื่อว่า กัณฐะ คือ คอ (ส่วนแห่งอวัยวะตั้งศีรษะไว้ หรือ เป็นที่ตั้งแห่งศีรษะ)

ศัพท์ ก แปลว่า "ศีรษะ" มีอธิบายดังนี้)

๒๐๕. **เกวฏฺฏกนฺทราทีสุ กํ สทฺโท ชลวาจโก**
กรุณาติ จ นาโกติ อาทีสุ สุขวาจโก.

แปล ศัพท์คือ ก บอกความว่า "น้ำ" ในศัพท์มีอาทิว่า เกวฏฺฏ และกนฺทร บอกความว่าสุข ในศัพท์มีอาทิว่า กรุณา และนาก.

(คาถานี้แสดงถึงศัพท์คือ ก ที่แปลว่า น้ำ และแปลว่า ความสุข ระบุศัพท์ที่เป็นตัวอย่าง คือ เกวฏฺฏ, กนฺทร, กรุณา และนาก ซึ่งมีอธิบายดังนี้–

– เก อุทเก วฏฺฏนฺติ มจฺฉคหณตฺถํ อุมฺมุชฺชนนิมุชฺชนวเสน ปวตฺตนฺตีติเกวฏฺฏา ชนเหล่าใด ย่อมเคลื่อนไหว คือ ย่อมเป็นไปด้วยสามารถแห่งการดำผุด

คำโผล่เพื่อจับปลา ใน กะ คือน้ำเหตุนั้น ชนเหล่านั้น ชื่อเกวัฏ เคลื่อนไหวในน้ำ.

– เกน อุทเกน นาริโต ภินฺโนติ กนฺทโร ส่วนแห่งภูเขาใด อันกะคือน้ำ เซาะแล้ว คือทำลายแล้ว ส่วนแห่งภูเขานั้นชื่อว่า กันทระ ซอกเขา

– กํ สุขํ รุนฺธตีติ กรุณา คุณชาติใด ย่อมแวดล้อมกะคือความสุขไว้ เหตุนั้น คุณชาตินั้นชื่อว่า กรุณา แวดล้อมความสุขไว้.

– น กํ อกํ ทุกฺขํ นตฺถิ เอตฺถาติ นาโก ธรรมชาติใด มิใช่ความสุข ธรรมชาตินั้นชื่อว่า อกะ มิใช่ความสุข คือความทุกข์ ธรรมชาติมิใช่ความสุข ไม่มีในบุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า นากะ ผู้ไม่มีความทุกข์

ศัพท์คือ ก แปลว่า น้ำ, ความสุข ดังนี้.)

๒๐๖. **โกสทฺทํ ปน กํสทฺทํ กายสีลาทิวาจกํ**
กสทฺโท อิติ ภาสนฺติ สุทฺธนามิกภาวโต.

แปล อนึ่ง อาจารย์ทั้งหลาย พากันพูดถึงโกศัพท์และกํศัพท์ อันบอกความว่า กายและศีลเป็นต้นว่า กศัพท์ เพราะภาวะที่เป็นศัพท์ประกอบด้วยนามล้วนๆ.

(คาถานี้หมายความว่า ยังมีมติของคณะอาจารย์กล่าวถึงอรรถะของ ก ศัพท์ว่าเป็นศัพท์บอกความว่า กายและศีลเป็นอาทิ หมายความว่า กศัพท์แปลว่า กายและแปลว่าศีลก็ได้ เพราะความที่เป็นศัพท์ที่ประกอบด้วยนามล้วนๆ หมายความว่า ไม่เป็นนิบาต ดังที่กล่าวมาแล้ว

๒๐๗. **อิจฺเจวํ**
กาเย พฺรหฺมนิ วาเต จ สีเส ชลสุเขสุ จ
กสทฺโท วตฺตเต ตีสุ ปุมาตีสุ นปุํสโก.

แปล กศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถะว่า กาย, พรหม, ลม, ศีรษะ, น้ำและความสุข เป็นปุงลิงค์ ในอรรถะ ๓ เป็นนปุงสกลิงค์ในอรรถะ ๓ อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

(คาถานี้ เป็นคำสรุปอรรถะของ ก ศัพท์ว่า แปลได้ ๖ อย่าง เฉพาะที่เป็นนามแท้ๆ ที่แปลว่ากายเป็นต้น และเป็นปุงลิงค์ ๓ คือ กาย, พรหม และลม เป็นนปุงสกลิงค์ ๓ คือ ศีรษะ, น้ำ และความสุข ดังนี้แล.)

๒๐๘. **กุสทฺโท กุจฺฉิตฺตเถ จ ปุจฺฉาย ปฐวิมฺหิ จ**
กุปุตฺโต อาคโต กุโต กุทฺทาโลตฺยาทฺยุทาหฏํ.

แปล ศัพท์คือ กุ ย่อมเป็นไปในอรรถะว่า อันบุคคลเกลียดแล้ว ในอรรถะว่า ถาม และในอรรถะว่าแผ่นดิน มีอุทาหรณ์คือ กุปุตฺโต, กุโต อาคโต, กุทฺทาโล.

(คาถานี้ แสดงถึงศัพท์คือ กุ อันเป็นอักษรเดี่ยว เช่นเดียวกับกะที่แล้วมา กุเป็นไปในอรรถะ ๓ มีว่า เกลียด เป็นต้น แล้วท่านยกอุทาหรณ์ให้เห็นคือ–

- กุปุตฺโต แปลว่า บุตรที่ถูกเกลียด กุในที่นี้อรรถะว่า ถูกเกลียด
- กุโต อาคโต แปลว่า มาจากไหน กุในที่นี้แปลว่าไหน เป็นคำถาม
- กุทฺทาโล แปลว่า "จอบ" มีวิเคราะห์ว่า กุ ปฐวึ ทาเลติ ปทาเลติ ภินฺทติ เอเตนาติ กุทฺทาโล คนย่อมทำลาย คือย่อมฟัน กุคือแผ่นดิน ด้วยเครื่องมือ เหตุนั้นเครื่องมือนั้นชื่อ กุทฺทาล จอบ

ศัพท์คือ กุ มีอรรถะดังนี้แล.)

๒๐๙. **ครหายํ อนิยเม** **นิปฺปโยชนตาย จ**
สมฺปฏิจฺฉนปุจฺฉาสุ **กึสทฺโท สมฺปวตฺตติ.**

แปล กึศัพท์ ย่อมเป็นไปในอรรถะคือ ครหา ไม่กำหนดแน่ ไร้ประโยชน์ รับ และ ถาม.

(คาถานี้ แสดงถึงศัพท์คือ กึ ว่าเป็นไปในอรรถมีครหา (ติเตียน) เป็นต้น ท่านแสดงอุทาหรณ์ไว้ต่อไปนี้–)

๒๑๐. **กินฺนุ โข นาม ตุมฺเห มํ** **วตฺตพฺพํ มญฺญถาติ จ**
ตถา ยํ กิญฺจิ รูปนฺติ **นิทสฺสนํ ยถากฺกมํ.**

แปล ตัวอย่างตามลำดับคือ กินฺนุโข ฯลฯ มญฺญถ และ ยํ กิญฺจิ รูปํ

(คาถานี้ แสดงตัวอย่างของ กึ ศัพท์ที่ใช้ในความหมายว่า ติเตียน และไม่กำหนด ท่านยกเป็นประโยคภาษาบาลี

- กินฺนุ โข นาม ตุมฺเห มํ วตฺตพฺพํ มญฺญถ แปลว่า "ท่านทั้งหลายพากันเข้าใจว่าข้าพเจ้าเป็นผู้ที่ท่านควรว่ากล่าวได้อย่างไรหนอ" ศัพท์คือ กึ ในประโยคนี้เป็นไปในความ "ติเตียน" เป็นคำพูดของผู้ที่ถูกว่ากล่าวตักเตือน พูดกับผู้ที่ว่ากล่าวตน อย่างตำหนิผู้ที่ว่ากล่าวตน ถ้าเทียบกับสำนวนไทย ก็ตรงกับที่ว่า "เห็นฉันเป็นขี้ปากไปละหรือ?"
- ยํ กิญฺจิ รูปํ แปลว่า "รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง" ศัพท์ในคำว่า ยํ กิญฺจิ เป็นไปในความไม่มีกำหนดแน่ คือไม่ชี้ชัดลงไปว่ารูปอย่างนั้น รูปอย่างนี้ เป็นแค่กล่าวลอยๆ ว่า อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งจะเป็นอย่างไรก็ไม่รู้ กึศัพท์ที่ใช้ในประโยคทำนองนี้ จะเป็น "อนิยม" ไม่กำหนดแน่"

คาถานี้แสดงถึงอุทาหรณ์ของกึศัพท์ ในอรรถะ ๒ ประการดังนี้แล.)

๒๑๑. **กินฺเต วกฺกลิ ทิฏฺเฐน ปูติกาเยนตฺยาทิ จ**
กึ น กาหามิ เต วโจ กึสูธ วิตฺตนฺติ อาทิ จ.

แปล ประโยคมีอาทิว่า กินฺเต วกฺกลิ ทิฏฺเฐน ปูติกาเยน ดังนี้ (เป็นไปในอรรถว่า ไร้ประโยชน์) และประโยค มีอาทิว่า กึ น กาหามิ เต วโจ (เป็นไปในอรรถว่ารับคำ) ประโยคมีอาทิว่า กึ สูธ วิตฺตํ (เป็นไปในอรรถว่าถาม)

(คาถานี้แสดงถึงอรรถะของกึศัพท์ ที่ใช้ในความหมายต่างๆ ท่านยกประโยคในพระบาลีมาแสดงเป็นอุทาหรณ์ดังนี้.

- กินฺเต วกฺกลิ ทิฏฺเฐน ปูติกาเยน แปลว่า "วักกลิ ประโยชน์อะไรด้วยกายอันเปื่อยเน่า ที่เธอเห็นแล้ว" หมายความว่า การที่มัวดูรูปกายอันจะต้องเปื่อยเน่า เป็นการไร้ประโยชน์ ศัพท์คือ กึ ในประโยคนี้ หมายความว่าไร้ประโยชน์
- กึ น กาหามิ เต วโจ แปลว่า "ทำไมล่ะ ข้าพเจ้าถึงจักไม่กระทำตามถ้อยคำของท่าน" หมายความว่า "ข้าพเจ้ายอมรับที่จะกระทำตามถ้อยคำของท่าน" แต่เป็นการพูดเป็นสำนวนหนึ่งในการรับ กึศัพท์ในประโยคนี้มีความว่า "รับ"
- กึสูธ วิตฺตํ แปลว่า "อะไรเล่า เป็นทรัพท์เครื่องปลื้มใจในโลกนี้"หรือว่า "ทรัพย์เครื่องปลื้มใจในโลกนี้คืออะไรเล่า" กึศัพท์ในประโยคนี้มีความว่า "อะไร" เป็นไปในคำถาม.

ในฎีกาแห่งคาถานี้ได้กล่าวถึงเรื่องปุจฉา การถาม ไว้น่าสนใจ ขอนำมาบันทึกไว้ดังต่อไปนี้–

"ที่เรียกว่า ปุจฺฉา การถาม มีประเภทเป็นอันมาก ด้วยอำนาจแห่งการถามมี "การณปุจฺฉา ถามถึงเหตุที่บังคับให้ต้องทำ" เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ความเป็นไปของกึศัพท์ ด้วยอำนาจแห่งการณปุจฉาเป็นต้น พึงทราบโดยพิสดาร จริงอย่างนั้น กึศัพท์นี้ ย่อมเป็นไปในการณปุจฉา ในประโยคมีอาทิว่า–

- กินฺนุ สนฺตรมาโน ว กาสุํ ขนสิ สารถิ ดูก่อนนายสารถี ท่านกำลังรีบ ขุดหลุมทำไมหนอ?
- กินฺนุ ชาตึ น โรเจสิ ท่านไม่ชอบความเกิดทำไมหนอ?
- เกน เต ตาทิโส วณฺโณ ผิวพรรณของท่านเป็นเช่นนั้น เพราะอะไร?

กึ ศัพท์ในประโยคเหล่านี้เป็นการณปุจฺฉา คือการถามถึงเหตุที่เป็นตัวบังคับ เหตุที่บังคับให้ต้องรีบขุดหลุม เหตุที่บังคับให้ไม่ชอบความเกิดเหตุที่บังคับให้ผิวพรรณเป็นเช่นนั้น ดังนี้

กึ ศัพท์นี้ย่อมเป็นไปในกิจฺจปุจฺฉา การถามถึงเรื่องจะต้องใช้หรือหน้าที่ ในประโยคมีอาทิว่า-

– กึ กาสุยา กริสฺสติ เขาจักกระทำอะไรกับหลุม.

กึ ศัพท์ในประโยคนี้ เป็นไปในอรรถะคือการถามเหมือนกัน แต่เป็นการถามถึงเรื่องที่จะต้องใช้คำถามนั้นเท่ากับว่า“เขาจักใช้หลุมทำอะไร” เป็นกิจฺจปุจฺฉา.

กึ ศัพท์ย่อมเป็นไปในสรูปปุจฺฉา ถามถึงรูปของตน ในประโยคมีอาทิว่า–

– กึ สีลํ ศีลเป็นอย่างไร?

– โก สมาธิ สมาธิเป็นอย่างไร?

กึ ศัพท์ในประโยคทั้ง ๒ นี้ เป็นคำถามถึงอธิบาย หรือรูปลักษณะของสิ่งนั้น ๆ คือ ศีลและสมาธิเป็นสรูปปุจฺฉา ถามรูปของตน.

กึ ศัพท์ย่อมเป็นไปในวตฺถุปุจฺฉา ถามถึงวัตถุ ในประโยคมีอาทิว่า–

–กึ ขาทสิ ท่านเคี้ยวกินอะไร?

–กีปิ วสิ ผู้มีความเชี่ยวชาญมีอะไรบ้าง?

กึ ศัพท์ในประโยคทั้ง ๒ นี้ เป็นไปในการถามถึงวัตถุคือสิ่งที่กิน และส่วนที่เป็นองค์ประกอบที่ทำให้เป็นวสี ผู้เชี่ยวชาญ เป็นวตฺถุปุจฺฉา ถามถึงวัตถุ.

เรื่องของกึศัพท์ที่เป็นไปในอรรถแห่งปุจฉา ท่านชี้แจงไว้โดยใจความดังที่นำมาบันทึกไว้นี้แล.)

๒๑๒. **วิสํ ปทาวยโว วา หุตฺวา นราทีหิ วาปน**
ยุตฺโต สทฺเทหิ กึสทฺโท ทิฏฺโฐ สุคตสาสเน.

แปล กึศัพท์ปรากฏในพระศาสนาของพระสุคต เป็นศัพท์แยกก็มี เป็นศัพท์เป็นอวัยวะของบทก็มี และเป็นศัพท์ประกอบกับศัพท์ทั้งหลายมี นร ศัพท์เป็นต้นก็มี.

(คาถานี้ แสดงเรื่องของกึศัพท์ อันเป็นไปในความหมายต่างๆ และในรูปต่างๆ ตามที่ปรากฏในพระคัมภีร์ทางพระศาสนาของพระพุทธเจ้า ที่ท่านประมวลมาในคาถานี้เป็นหัวข้อดังนี้–

–ในบางแห่งปรากฏแยกเป็นศัพท์หนึ่งต่างหาก

–ในบางแห่งปรากฏในส่วนประกอบของบท

–ในบางแห่งปรากฏเข้ากับศัพท์มี นร ศัพท์เป็นต้น

ตามหัวข้อทั้ง ๓ นี้ ในฎีกาได้นำอุทาหรณ์มาแสดงไว้ดังนี้–

–เอสาเต อิตฺถีกึ โหติ สตรีนี้เป็นอะไรของท่าน

–เอเต มนุสฺสา ตุมฺหากํ กึ โหนฺติ คนเหล่านี้เป็นอะไรของพวกท่าน

–กึปุริสานุจิณฺโณ อันพวกกึบุรุษประพฤติตามกันแล้ว

–กึ นุ ภีโต วติฏฺฐสิ ท่านยืนกลัวอะไรเล่าหนอ

–กึ สุ ฆตฺวา สุขํ เสติ ฆ่าอะไรเสียได้เล่า ถึงนอนเป็นสุข

–กึ นุ โข การณํ อะไรเล่าหนอ เป็นเหตุบังคับ

–กึการณา อมฺม ตุวํ ปมชฺชสิ แม่จ๋า เพราะอะไรบังคับ ท่านจึงประมาท

กึศัพท์มีที่ใช้ในพระบาลีในลักษณะต่างๆ ดังนี้ ตามอุทาหรณ์ที่ท่านนำมานั้น จะเห็นได้ว่า ที่แยกออกเป็นส่วนต่างๆ มีความหมายในตัวเองเช่น "เป็นอะไร" ที่เข้าประกอบกับศัพท์ "ปุริส"เป็น "กึปุริส" ในภาษาไทยไม่พบรูปนี้ พบแต่รูป "กินฺนร" ซึ่งเหมือนกัน และส่วนประกอบของบทเช่น กึ นุ ภีโต, กึสุ ฆตฺวา, กึการณา นอกจากอุทาหรณ์เหล่านี้ ยังมีอีกมาก แต่ก็ยุติตามหัวข้อที่ประมวลไว้นั่นแหละ.)

๒๑๓. **กึสทฺทสฺส สมาสมฺหิ สทฺธึ ปรปเทหิ เว**
กินฺนาโม อิติ โก นาโม อิติ อิจฺเจว คตี ทฺวิธา.

๒๑๔. **โก นาโม เต อุปชฺฌาโย อิจฺจาเทตฺถ ปรปทํ**
สทฺทญฺเญหิ สมาสมฺหิ กึ กึ อิจฺเจว สุยฺยเต.

แปล ในการต่อเชื่อมกึศัพท์กับบทอื่นๆ เล่า มีคติเป็น ๒ อย่างคือ กินฺนาโม ๑ โก นาโม ๑ ในคติทั้ง ๒ นั้น คำมีอาทิว่า โก นาโม เต อุปชฺฌาโย ดังนี้ เป็นปรบท คือบทอื่น ในการเชื่อมกับบทอื่นๆ กึศัพท์ย่อมสำเหนียกได้ว่าเป็นกึ ดังนี้ทั้งนั้น.

(คาถานี้ ชี้แจงถึงกึศัพท์ที่เข้าสมาสกับบทอื่นๆ ท่านว่ามีคติ ๒ ทางคือ คงเป็น "กึ" อยู่ทาง ๑ เป็นบทอื่นจาก กึ เป็น "โก" ทาง ๑ ท่านระบุอุทาหรณ์ไว้คือ–

–กินฺนาโม ชื่อไร, มีอะไรเป็นชื่อ

–โก นาโม มีชื่อว่าอย่างไร มีชื่อว่าอะไร

ท่านระบุที่ใช้ "โก นาโม" ว่า มีในประโยคว่า "โก นาโม เต อุปชฺฌาโย อุปัชฌาย์ของท่านมีชื่อว่า ท่านอะไร" ตามอธิบายของท่าน ทำนองจะให้เข้าใจว่า มีแห่งเดียวเท่านั้นที่กึศัพท์เข้าสมาสกับบทอื่นแล้วเปลี่ยนรูปไปจาก กึ คือ โก นาโม นี้เท่านั้น นอกจากนี้แล้ว คงเป็นกึเท่านั้น ในฎีกาท่านยกศัพท์อันเป็นอุทาหรณ์คือ กึ จิตฺโต กึการปฏิสฺสาวินี แล้วตั้งวิเคราะห์ไว้ดังนี้

– กึ จิตฺตํ ยสฺส โส กึจิตฺโต จิตของผู้ใดเป็นอย่างไร ผู้นั้นชื่อกึจิตตะ มีจิตอย่างไร มีความคิดอย่างไร

– กึ กโรมิ สามีติ เอวํ กินฺติกาไร การณสทฺทนิจฺจารณํ กึการ ตํ ปฏิสฺสาเวตีติ กึการปฏิสาวินี งานอะไร คือการเปล่งเสียงอันแสดงถึงการกระทำอย่างนี้ว่า นายข้าพเจ้าจะกระทำอะไร ชื่อว่า "กึการ" สตรีใด ย่อมให้สามีได้ฟังเสียงรับกึการะนั้น เหตุนั้น สตรีนั้นชื่อว่า กึการปฏิสสาวินี ผู้คอยรับ สนองงานตามแต่จะใช้.

กีศัพท์ที่เข้าสมาสนั้น ปรากฏในรูปเดิมคือ กี โดยมาก ที่แปลงเป็นรูปอื่น ก็มีแต่ โก และกีไม่เคยพบในรูปอื่น นอกจาก "โก นาโม" ซึ่งมีอยู่ในอุปสมบทวิธีตอนที่พระคู่สวดถามผู้ที่จะอุปสมบทว่า "โก นาโม เต อุปชฺฌาโย" "อุปัชฌาย์ของท่านชื่ออะไร" ผู้ที่จะอุปสมบทตอบว่า "อุปชฺฌาโย เม ภนฺเต อายสฺมา ติสฺโส นาม อุปัชฌาย์ของข้าพเจ้าชื่อว่า ท่านพระติสสะ ขอรับ"

ศัพท์ว่า "โก นาโม" นั้น ในปัจจุบันใช้ว่า "โก นาม" ไปแล้ว ไม่ทราบเหตุผลในการเปลี่ยนรูป ตามหลักฐานในพระบาลีวินัยปิฎกก็เป็น "โก นาโม" และในคัมภีร์นี้ ซึ่งมีอายุมาถึงปีนี้ (๒๕๐๘) ก็ ๔๓๐ ปี แสดงว่าในยุคนั้นใช้ว่า "โก นาโม" เหมือนกัน เมื่อว่าตามหลักฐานและตามรูปความแล้วน่าจะเป็น "โก นาโม" ยิ่งกว่าจะเป็น "โก นาม" ขอฝากไว้ในที่นี้ด้วย.)

๒๑๕. **วิสทฺโท สกุเณ โหติ โส จ เญยฺโย ปโยคโต**
วินฺโท วินายโก นาคํ สมุทฺทฏฺฐํ ว คณฺหติ.

แปล วิศัพท์ ย่อมมีในอรรถะว่า "นก" และวิศัพท์นั้นพึงทราบโดยประโยคว่า จอมนก ผู้เป็นนายกของนก ย่อมจับนาค ผู้สถิตในทะเลได้.

(คาถานี้กล่าวถึงศัพท์คือ "วิ" ซึ่งแปลว่า "นก" ท่านได้ประโยคตัวอย่าง ที่ใช้ศัพท์คือ "วิ" ในศัพท์ว่า "วินฺโท" และ "วินายโก" ในฎีกาให้อรรถวิเคราะห์ไว้ว่า–

– วาติ อากาเส คจฺฉตีติ วิ สัตว์ใดย่อมบินได้ คือไปในอากาศได้ เหตุนั้น สัตว์นั้นชื่อ วิ คือ ปกฺขี "สัตว์ปีก"
– วินํ ปกฺขีนํ อินฺโท สามิ อิสฺสโร วินฺโท สัตว์ใด เป็นใหญ่ คือเป็นเจ้า เป็นผู้ใหญ่ยิ่งกว่าหมู่นก คือ ปักษีทั้งหลาย สัตว์นั้นชื่อว่า วินฺท จอมนก พญานก ได้แก่ พญาครุฑ.

และได้นำคาถาที่ท่านที่บูรพาจารย์ได้กล่าวไว้ มุ่งอรรถะนี้ว่า–

"สทฺธานเต มุทฺธนิ สณฺฐเปมิ
มุนินฺท นินฺทาปคตํ ภวคฺคํ
เทวินฺทนาคินฺทนรินฺทวินฺทา-
นตํ วิภินฺนํ จรณา รวินฺทํ.

ข้าพระองค์ขอเทิดทูนไว้ด้วยดี ซึ่งพระจอมมุนี ผู้ปราศจากข้อตำหนิ ทรงเป็นยอดแห่งภพ ผู้อันจอมเทพจอมนาคจอมนรชน และจอมปักษี น้อมกราบแล้ว ทรงจำแนกพระธรรม ทรงเป็นดังจอมแห่งดวงอาทิตย์ เพราะทรงพระจรณธรรมไว้เหนือเศียร อันน้อมลงแล้วด้วยศรัทธา."

ในคาถานี้มีคำว่า "วินฺท" แปลว่า "จอมนก" หรือ "จอมปักษี" ซึ่งมาจากคำและวิเคราะห์ ดังที่กล่าวแล้ว.)

๒๑๖. **ตํสทฺทตฺเถ สุนเข จ สกสฺมึปิ ปวตฺตติ**
สาสทฺโท จ เห เญยฺโย ปโยคานํ วเสน เว.

แปล สาศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถะของตํศัพท์ ในอรรถะว่า สุนัข ในอรรถะว่า ของตนก็ได้ ก็แล สาศัพท์นั้น พึงทราบด้วยสามารถแห่งประโยคทั้งหลายต่อไป.

(คาถานี้แสดงถึงศัพท์คือ "สา" ซึ่งเป็นไปในอรรถะ ๓ ประการคือ-

–อรรถะของตํศัพท์	หมายความว่า	แปลว่า	"นั้น"
–อรรถะของสุนัขศัพท์	"	"	"หมา"
–อรรถะของสกศัพท์	"	"	"ของตน"

ท่านแนะให้ดูประโยคที่ใช้สาศัพท์ตามอรรถะทั้ง ๓ ต่อไป)

๒๑๗. **สา มทฺที นาคมารุยฺหิ นาควุฑฺฒํว กุญฺชรํ**
น ยตฺถ สา อุปฏฺฐิโต สาทารา ชนฺตุนํ ปิยา.

แปล พระมัททีนั้นเสด็จขึ้นทรงคชาธารอันเป็นกุญชร ประเสริฐกว่าพญาช้าง หมา ปรากฏตัวในที่ใด อเจลกไม่รับบิณฑบาตในที่นั้น ภรรยาของตน เป็นที่รักของคนทั้งหลาย

(คาถานี้แสดงอุทาหรณ์ประโยคที่ใช้สาศัพท์ตามอรรถะนั้น ๆ ดั้งนี้คือ–

–สา มทฺที	คำว่า สานี้	แปลว่า	"นั้น"
–สา อุปฏฺฐิโต	"	"	"หมา"
–สาทารา	"	"	"ภรรยาของตน"

ศัพท์คือ "สา" มีอรรถะดังนี้แล.)

๒๑๘. **สํสทฺโท สปฺปุริสสมฺหิ ธเน สุเข จ สนฺติยํ**
สยนฺตยตฺเถ จ โหตีติ กวิสฺสโร วิภาวเย

แปล สํศัพท์ นักปราชญ์ผู้ยิ่งใหญ่ พึงอธิบายว่าเป็นไปในอรรถะว่า สัตบุรุษ ว่าทรัพย์,ว่าสุข ว่าสงบ และว่าเอง.

(คาถานี้ชี้แจงสํศัพท์ว่าเป็นไปในอรรถะหลายประการ คือ-

๑	อรรถะว่า	สปฺปุสุริส	แปลว่า	สัตบุรุษ, คนดี
๒	"	ธน	"	ทรัพย์
๓	"	สุข	"	ความสุข
๔	"	สนฺติ	"	ความสงบ
๕	"	สยํ	"	เอง, ด้วยตนเอง.

มีคาถาแสดงอุทาหรณ์ต่อไป.)

๒๑๙. **สทา สเมติ สตา สํ** **สเมติ อสตา อสํ**

วายโส กุณปํ ยาติ **กุสุมํ ยาติ ฉปฺปโท.**

แปล สัตบุรุษ ย่อมมาร่วมกับสัตบุรุษทุกเมื่อ อสัตบุรุษ ย่อมมาร่วมกับอสัตบุรุษ เหมือนกา ย่อมบินไปหาซากศพ เหมือนผึ้งบินไปหาดอกไม้.

(คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของ สํ ศัพท์ที่เป็นไปในอรรถะว่ สปฺปุริส-สัตบุรุษ พึงสังเกตศัพท์คือ–

– สตา เป็นตติยาวิภัติ ในที่นี้แปลว่า "กับสัตบุรุษ" ความจริงศัพท์นี้ ศัพท์เดิมก็เป็นอันเดียวกับ สํ นั่นเอง

– สํ เป็นปฐมาวิภัติ แปลว่า "สัตบุรุษ" หรือ "คนดี"

– อสตา–อสํ มี อ เติมข้างหน้า หมายความว่า ตรงกับข้ามกับ สตา และสํ ก็คือ "มิใช่สัตบุรุษ" หรือ "มิใช่คนดี"

นอกจากนี้ ยังมีศัพท์ที่น่าสังเกตอีกศัพท์หนึ่งคือ ฉปฺปโท แปลว่า "ผึ้ง" ตามรูปศัพท์แปลว่า"มีเท้า ๖ เท้า แสดงว่า " ผึ้งมี ๖ เท้า" ก็น่าสังเกตเหมือนกัน นอกจากนั้นก็เป็นสามัญ.)

๒๒๐. **ปรสฺสํ หารโก พาโล** **ปรํ ทุคฺคติคามิโก**

ปรสฺสํ ทายโก ธีโร **ปรํ สุคติคามิโก.**

แปล ผู้ที่ลักทรัพย์ของผู้อื่น เป็นคนพาล ภายหน้าจะไปทุคติ ผู้ที่ให้ทรัพท์ของตนแก่ผู้อื่น เป็นธีรชน ภายหน้าจะไปสุคติ.

(คาถานี้แสดงอุทาหรณ์ของ สํ ศัพท์ที่เป็นไปในอรรถะว่า "ทรัพย์" พึงสังเกต คำว่า "สํ" ในคำว่า "ปรสฺสํ")

๒๒๑. **สํ สํ ทตฺวา ปเรสํ สํ** **สกา ปรตฺถกามโก**

สํ สํสาเร ลเภ สํ สํ **ปจฺฉิเม อตฺตภาวเก.**

แปล สัตบุรุษ ผู้มุ่งประโยชน์แก่ตนและแก่ผู้อื่น ให้ทรัพย์แก่บุคคลเหล่าอื่นด้วยตนเอง พึงได้ทรัพย์เป็นของตนในสงสารวัฏ พึงได้พระนิพพาน ในอัตตภาพสุดท้าย.

(คาถานี้เป็นอุทาหรณ์แห่ง สํ ศัพท์ โดยประมวล คือ สํ ที่เป็นไปในอรรถะว่า สัตบุรุษ สํ ที่เป็นไปในอรรถะว่า ทรัพย์ สํ ที่เป็นไปในอรรถะว่า ด้วยตนเอง สํที่เป็นไปในอรรถะว่า พระนิพพาน พึงสังเกต สํ ศัพท์ที่ท่านเรียบเรียงไว้.)

๒๒๒. **ขมินฺทฺริยํ ปติตฺติตํ** **ขมากาสมุทีริตํ**

สคฺคฏฺฐานมฺปิ ขํ วุตฺตํ **สุญฺญตมฺปิ จ ขํ มตํ.**

แปล อินทรีย์ นักปราชญ์กล่าวว่า "ขํ" อากาศก็กล่าวว่า "ขํ" ฐานะคือสวรรค์ก็เรียกว่า "ขํ" อนึ่ง ความว่างเปล่าก็เรียกว่า "ขํ" ได้.

(คาถานี้แสดงถึงอรรถะของ ขํ ศัพท์ ซึ่งเป็นไปในอรรถว่า อินทรีย์, อากาศ, สวรรค์, และความว่าง ฎีกาอธิบายไว้ดังนี้–

–อินทรีย์ เรียกว่า "ขํ" เพราะเป็นทางและเป็นที่อยู่ของวิญญาณมีจักษุวิญญาณเป็นต้น

–อากาศ เรียกว่า "ขํ" เพราะอรรถะว่า ว่าง, เปล่า.

–สวรรค์ เรียกว่า "ขํ" เพราะเป็นสถานที่ที่ผู้ทำสุจริตเท่านั้นจะพึงไปได้.

–ความว่าง เรียกว่า "ขํ" เพราะเป็นสิ่งที่ว่าง, เปล่า.

ขํ ศัพท์ท่านมิได้แสดงอุทาหรณ์ไว้.)

๒๒๓. **โค โคเณ อินฺทฺริเย ภุมฺยํ วจเน เจว พุทฺธิยํ**
อาทิจฺเจ รสฺมิยํ เจว ปานิเย ปิ ปวตฺตเต.

แปล โคศัพท์ ย่อมเป็นไปในอรรถะว่า โค, อินทรีย์, แผ่นดิน, ถ้อยคำ, ปัญญา, ดวงอาทิตย์, แสงสว่าง และน้ำดื่ม ก็ได้.

(คาถานี้แสดงถึง โคศัพท์ ซึ่งเป็นไปในอรรถะหลายอย่าง หมายความว่า แปลได้หลายอย่าง แปลว่า วัว ก็ได้ อินทรีย์ (มีจักขุนทรีย์เป็นต้น) ก็ได้ แปลว่า แผ่นดิน ก็ได้ แปลว่า คำพูด ก็ได้ แปลว่า ปัญญา-ความรู้ ก็ได้ แปลว่า ดวงอาทิตย์ พระอาทิตย์ ก็ได้ แปลว่า แสงสว่าง ก็ได้ แปลว่า น้ำดื่ม ก็ได้

เรื่องของศัพท์คือ "โค" นี้ พึงดูอุทาหรณ์ต่อไป.)

๒๒๔. **รูปาทิโคจรํ จิตฺตํ โคมตึ โคตมํ นเม**
โคตฺเตน โคตโม นาโถ โคโคตฺตํ โคตมํ นเม

๒๒๕. **อุณฺหคู อุคฺคโต โหติ โคสีตจนฺทนนฺติ จ**
อุทาหรณเมตสฺส ยถากฺกมํ วิภาวเย.

แปล จิตมีอารมณ์มีรูปเป็นต้น เป็นที่เที่ยวไป เหมือนที่ท่องเที่ยวของโค ขอนอบน้อมพระโคดม ผู้ทรงพระปัญญาเพียงดังแผ่นดิน พระพุทธเจ้าผู้เป็นนาถะ ทรงพระนามว่า โคตมะ โดยพระโคตร ขอนอบน้อมพระโคตมะ ผู้เป็นเผ่าพันธุ์พระอาทิตย์ ดวงอาทิตย์ลอยเด่นขึ้นไปแล้ว แก่นจันทร์เย็นเหมือนน้ำ ดังนี้ นักปราชญ์พึงอธิบาย อุทาหรณ์ของโคศัพท์นั้นตามลำดับ.

(คาถานี้ เป็นอุทาหรณ์ของโคศัพท์ ที่ใช้ในความหมายนั้นๆ ฎีกาได้แยกอธิบายเป็นข้อๆ ดังต่อไปนี้–

–รูปาทิโคจรํ โคศัพท์ในบทนี้แปลได้ ๒ นัย คือแปลว่าวัว ๑ แปลว่า อินทรีย์ ๑ ทั้งนี้มุ่งเฉพาะศัพท์คือ "โคจร" อันแปลว่า "เป็นที่ท่องเที่ยวของวัว" นัย ๑ แปลว่า "เป็นที่ท่องเที่ยวของอินทรีย์" นัย ๑.

–โคมตี โคศัพท์ในบทนี้แปลว่า "แผ่นดิน" ศัพท์ว่า "โคมตี" นี้ เท่ากับ "ภูริปญฺญ" แปลว่า "มีปัญญาเพียงดังแผ่นดิน"

–โคตฺเตน โคศัพท์ในบทนี้ แปลได้ ๒ นัย คือ ถ้อยคำ ๑ ปัญญา ๑ ฎีกาได้สาธกถ้อยคำของพระโบราณาจารย์มาอ้างอิงว่า "คํ ตายตีติ โคตฺตํ ธรรมชาติอันรักษาถ้อยคำและความรู้ อันเป็นไป อยู่ว่า "โคตมะ" หมายความว่า รักษาถ้อยคำว่า "โคตมะ" ไว้ด้วย พร้อมกัน ก็รักษาความรู้ความหมายของคำว่า "โคตมะ" นั้นไว้ด้วย จึงเรียกว่า "โคตร"

–โคโคตฺตํ โคศัพท์ในบทนี้ แปลว่า พระอาทิตย์ มีความหมายเท่ากับ "อาทิจฺจพนฺธุ" แปลว่า "เผ่าพันธุ์พระอาทิตย์" ฎีกาแสดงวิเคราะห์ไว้ว่า โคสฺส อาทิจฺจสฺส สมาเน โคตฺเต ชาโต โคโคตฺโต บังเกิดแล้วในโคตรเสมอดวงอาทิตย์ ชื่อ "โคโคตร" และอธิบายต่อไปว่า ดวงอาทิตย์เป็นโคตมโคตร พระผู้ทรงพระภาคเจ้าก็ทรงเป็นโคตมโคตร

เรื่องโคโคตฺต โคตมโคตฺต มีข้อที่น่าสังเกตอยู่เป็นบางประการ เพราะรูปศัพท์คือโคโคตฺต นั้น ไม่ปรากฏในพระคัมภีร์ เท่าที่จำได้ ไม่เคยพบรูปนี้ แต่ที่พบบ่อยๆ คือ "โคตมตฺต" บางที่ "โคตม" นั้นเอง ก็เท่ากับ "โคตมโคตฺต" ตามวิเคราะห์ โคตมสฺส อปจฺจํ โคตโม เหล่ากอแห่งพระอาทิตย์ ชื่อว่า โคตมะ ซึ่งแสดงว่า "โคตม" นั้นแปลว่า "พระอาทิตย์" และเมื่อได้พบว่า "โค" แปลว่า "รัศมี" คือ "แสง,สว่าง" ศัพท์คือ "โคตม" ก็แปลว่า "สว่างที่สุด" เป็นอัตถิตัทธิตลง ตม ปัจจัย ท้ายคำว่า โค ก็เป็น "โคตม" แปลว่า "พระอาทิตย์" เพราะบรรดาแสงสว่างที่ส่องปรากฏอยู่ในโลกนี้ ไม่มีแสงของใคร ของอะไรที่จะส่องสว่างได้เท่าแสงอาทิตย์ แสงของดวงอาทิตย์เป็นสว่างที่สุด เพราะฉะนั้น สิ่งที่สว่างที่สุด ก็คือดวงอาทิตย์ หรือพระอาทิตย์ ดังนี้ เป็นมติของผู้แปล

–อุณฺหคู โคศัพท์ในบทนี้แปลว่า "มีรัศมีร้อน" ในฎีกาให้วิเคราะห์ว่า "อุณฺหคู" คาโว รสฺมิโย เอตสฺสาติ อุณฺหคู แสงคือรัศมีของดวงอาทิตย์นั้นร้อน เหตุนั้น ดวงอาทิตย์นั้น จึงชื่อว่า อุณฺหคู "มีแสงร้อน" ความจริง ควรจะว่า "อุณฺหโค" แต่ท่านเอา "โอ" เป็น "อู" จึงเป็น "อุณฺหคู"

–โคสีตจนฺทนํ โคศัพท์ในบทนี้ แปลว่า "น้ำ" ฎีกาใช้วิเคราะห์ว่า โค วิย ชลํ วิย สีตํ จนฺทนํ โคสีตจนฺทนํ "แก่นจันทน์ เย็นเหมือนน้ำ" ความเย็นของแก่นจันทน์นี้ ท่านว่า "โลหิตจนฺทน" แก่นจันทน์แดง และได้พรรณนาความเย็น ของแก่นจันทน์แดงไว้ เมื่อนำแก่นจันทน์แดงใส่ลงไปในน้ำมันที่เดือดพล่าน ที่เพิ่งยกลงจากเตา น้ำมันนั้นจะเย็นเฉียบทันที นอกจากนั้น ท่านได้สาธกถ้อยคำในปกรณ์วิสวปกาส มากล่าวไว้ว่า–

“โคสทฺโท สคฺครํสีสุ วชิราชุนวาริสุ
ทิสานยนจนฺเทสุ ปสุมฺหิ วจเน ภุวิ.”

โคศัพท์เป็นไปในอรรถะว่า สวรรค์,ว่ารัศมี, ว่าวิเชียร, ว่าลูกศร, ว่าน้ำ, ว่าทิศ, ว่าดวงตา,ว่าดวงจันทร์, ว่าปสุสัตว์, ว่าถ้อยคำ, ว่าแผ่นดิน.

–ธมฺโมปจิเตน <u>คาวํ</u> ปยาติ
–<u>คาโว</u> วิคฺคจฺฉนฺติ เทหโต
–<u>คาเวน</u> ปวิชฺเฌยฺย มณิโก
–<u>ควํ</u> ฉินฺทนฺติ ตจฺฉกา
– อุณฺหกาเล <u>ควํ</u> คเหสํ ตสิตา
– <u>คาวํ</u> โอโลเกสิ จกฺขุนา
– <u>คาเวน</u> จนฺทมิกฺขติ
– <u>คาวํ</u> โอโลเกสิ จกฺขุนา
– <u>คาเวน</u> กโรนฺติ กสฺสกา
– <u>คาวํ</u> ภาสนฺติ เต ชนา
– <u>คาเว</u> ฐิโต โอนมิ สาขนฺติ

ยถากฺกมมุทาหรณมิทํ วิญฺเญยฺยํ
พึงทราบอุทาหรณ์ตามลำดับต่อไปนี้–

–บุคคลย่อมไปสู่<u>สวรรค์</u>ด้วยธรรมที่สั่งสมไว้แล้ว
–<u>รัศมี</u>ย่อมสร้านออกจากกาย
– ช่างแก้วพึงเจียรไนด้วย<u>เพชร</u>
–ช่างถากย่อมตัด<u>ลูกศร</u>
– ในฤดูร้อน ผู้กระหาย ต้องการ<u>น้ำ</u>
– คนมองดู<u>ทิศ</u>ด้วยจักษุ
– คนเห็นดวงจันทร์ด้วย<u>ดวงตา</u>
– คนมองดู<u>ดวงจันทร์</u>ด้วยจักษุ
– ชาวนาทำนาด้วย<u>วัว</u>
– คนเหล่านั้นพากันพูด<u>ถ้อยคำ</u>
– คนยืนที่<u>พื้นดิน</u>โน้มกิ่งไม้

นอกจากนี้ยังได้นำบทประพันธ์เป็นคาถามากล่าวไว้ขอนำมาบันทึกไว้ดังต่อไปนี้

“ตสิตา ควมาปาสุ คาวํ ทูหติ ปชฺชุโน
คาเวน อิกฺขเต จนฺทํ คาวํ อิกฺขติ จกฺขุนา
คาเวน กสิตํ เขตฺตํ คาวํ ภาสนฺติ เต ชนา
คาเวฏฐิโตนมิ สาขํ โคสทฺทตฺโถ วิชานิโย.

เรื่องของโคศัพท์มีนัยพิสดารดังนี้แล.)

๒๒๖. **มสทฺโท วตฺตติ จนฺเท ปุณฺณมี ปุณฺณมาติ จ**
มาสทฺโท สิริยา โหติ มนฺธาตาติ นิทสฺสนํ.

แปล มศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถะว่าดวงจันทร์ เช่นศัพท์ว่า ปุณฺณมี และปุณฺณมา มาศัพท์ ย่อมมีในอรรถะว่า สิริ ตัวอย่างเช่น มนฺธาตา.

(คาถานี้ ชี้แจงถึงศัพท์คือ ม (มะ) และมา มศัพท์เป็นไปในอรรถะว่า “ดวงจันทร์” ตัวอย่างในอรรถะนี้คือ–

–ปุณฺณมี ฎีกาให้วิเคราะห์ว่า ปุณฺโณ โม จนฺโท เอตฺถาติ ปุณฺณมี เดือน คือ ดวงจันทร์เต็มแล้วในดิถีนั้น เหตุนั้น ดิถีนั้น ชื่อว่า ปุณฺณมี “มีดวงจันทร์เต็มดวง” คือ วันเพ็ญ

–ปุณฺณมา ก็มีวิเคราะห์เช่นเดียวกัน

ส่วนศัพท์เป็นไปในอรรถะว่า “สิริ” ในฎีกายกอรรถะที่พระโบราณาจารย์ประกาศไว้มาเสนอดังนี้–

–มํ สิริ ธาเรติ วิทฺธาติ จาติ มนฺธาตา พระราชาองค์ใด ย่อมทรงไว้และย่อมจัดซึ่ง มา คือสิริ เหตุนั้นพระราชาพระองค์นั้น จึงทรงพระนามว่า มันธาตุ (มัน-ธา-ตุ)

มศัพท์ มาศัพท์ มีอรรถะดังนี้.)

๒๒๗. **ราสทฺโท วตฺตติ สทฺเท รตฺตีติทํ นิทสฺสนํ**
ภาสทฺโท รสฺมิยํ โหติ ภากโร สุริโย อิติ.

แปล ราศัพท์เป็นไปในอรรถะว่าเสียง คำว่า “รตฺติ” นี้เป็นตัวอย่าง ภาศัพท์ ย่อมมี ในอรรถะว่า “รัศมี” ตัวอย่างเช่น ดวงอาทิตย์ ผู้กระทำแสงสว่าง.

(คาถานี้ แสดงถึงศัพท์ ๒ ศัพท์คือ ราศัพท์และภาศัพท์

– ราศัพท์แปลว่าเสียง ตัวอย่างเช่นคำว่า “รตฺติ” ในฎีกานำถ้อยคำของพระฎีกาจารย์ผู้แต่งฎีกาอัคคัญญสูตรมากล่าวไว้ “รา สทฺโท ติยฺยติ ฉิชฺชติ เอตฺถาติ รตฺติ สตฺตานํ สทฺทสฺส วูปสมกาโล รา คือเสียง ย่อมเงียบไป ย่อมขาดไป ในเวลานั้น เหตุนั้น เวลานั้นชื่อว่า รตฺติ ราตรี ได้แก่กาลเป็นที่สงบระงับไปแห่งเสียงของสัตว์ทั้งหลาย

– ภาศัพท์ แปลว่า "แสงสว่าง" ตัวอย่างคือ ศัพท์ว่า ภากโร ซึ่งหมายถึง ดวงอาทิตย์ แปลว่า "ผู้กระทำแสงสว่าง" มีวิเคราะห์ว่า "ภํ รสฺมึ กโรตีติ ภากโร ดวงอาทิตย์ใด ย่อมกระทำซึ่งแสงสว่าง คือ รัศมี เหตุนั้น ดวงอาทิตย์นั้น ชื่อว่า ภากร ผู้กระทำแสงสว่าง.

ราศัพท์ ภาศัพท์ มีอรรถดังนี้.)

๒๒๘. **โสภนตฺเถ จ สุเข จ สุฏฺฐุ สมฺมาทิฏฺเฐสุ จ**
สมิทฺธิยาทีสุ เจว สุสทฺโท สมฺปวตฺตติ.

แปล สุศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถะว่า งาม ว่าสุข ว่าง่าย ว่าเห็นโดยชอบ และในอรรถะว่าสำเร็จเป็นต้น.

(คาถานี้ แสดงถึงศัพท์คือ สุ ว่าเป็นไปในอรรถะต่างๆ มีว่างามเป็นต้น ซึ่งพอจะประมวลง่ายๆ ก็คือ ศัพท์ว่า สุ นำหน้าคำใด ก็มีความหมายไปในทางดี งาม ง่าย สะดวก สบาย พึงดูตัวอย่างต่อไป.)

๒๒๙. **สุคนฺโธ สุกรํ ปาปํ สุคโต สุคโตติ จ**
สุภิกฺขนฺตฺยาทิกํ เญยฺยํ ปณฺฑิเตหิ นิทสฺสนํ.

แปล ตัวอย่างมีอาทิว่า สุคนฺโธ: สุกรํ, สุคโต, สุคโต, สุภิกฺขํ อันบัณฑิตพึงทราบ.

(คาถานี้ แสดงตัวอย่างของศัพท์ที่ประกอบกับศัพท์คือ "สุ" หรือมี "สุ" นำหน้า ซึ่งมีคำแปลดังนี้–

– สุคนฺโธ สุ + คนฺธ แปลว่า "มีกลิ่นดี มีกลิ่นหอม"
– สุกรํ สุ + กร แปลว่า "ทำได้ง่าย" ประโยคตัวอย่าง สุกรํ บาปํ บาปทำได้ง่าย
– สุคโต สุ + คต แปลว่า "มีการไปดี" เป็นพระคุณของพระพุทธเจ้า เป็นราชาศัพท์ว่า "มีพระดำเนินงาม" อีกนัยหนึ่งแปลว่า "มีพระดำรัสโดยชอบ"
– สุภิกฺขํ สุ + ภิกฺขํ แปลว่า "มีภิกษาดี มีภิกษาหาได้โดยสะดวก"

นอกจากนี้ยังมีอีกเป็นอันมาก เช่น "สุลภ" หาได้ง่าย เป็นต้น)

๒๓๐. **อโสภเณ อภาเว จ กุจฺฉิเต อสมิทฺธิยํ**
กิจฺเฉ วิรูปตาทิมฺหิ ทุสทฺโท สมฺปวตฺตติ.

แปล ทุศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถะว่า ไม่งาม ไม่ดี น่าเกลียด ไม่สำเร็จ ว่ายาก และในอรรถะมีความผิดรูปเป็นต้น.

(คาถานี้ แสดงถึงศัพท์คือ ทุ ว่าเป็นไปในอรรถะต่างๆ มีไม่งามเป็นต้น เป็นศัพท์ตรงกันข้ามกับ สุ ที่กล่าวมาแล้ว พอจะประมวลง่ายๆ ก็คือศัพท์ว่า ทุ นี้ นำหน้าคำใด ก็มีความหมายไปในทางเสีย ไม่ดี ไม่งาม เป็นต้น พึงดูตัวอย่างต่อไป.)

๒๓๑. **ทุคฺคนฺโธ เจว ทุปฺปญฺโญ ทุปฺปุตฺโต มตฺรโช อยํ**
ทุสฺสสฺสํ ทุกฺกรํ ปุญฺญํ ทุพฺพณฺโณ ทุมฺมุโขติ จ

แปล ตัวอย่างคือ คำว่า ทุคฺคนฺธ มีกลิ่นเหม็นสาบ ทุปฺปญฺญ ไม่มีปัญญา ทุปฺปุตฺต ลูกชั่ว ทุสฺสสฺส มีข้าวกล้าไม่มั่งคั่ง ทุกฺกร ทำได้ยาก ทุพฺพณฺณ มีผิวพรรณเสีย ทุมฺมุข มีหน้าเสีย ดังนี้เป็นต้น.

(คาถานี้แสดงตัวอย่างของศัพท์ที่ประกอบกับ ทุ ตามลำดับแห่งอรรถะนั้นๆ ดังนี้-

– ทุคฺคนฺธ (ทุ + คนฺธ) ทุ อโสภโณ คนฺโธ เอตสฺสาติ ทุคฺคนฺโธ กลิ่นของวัตถุนั้น ชั่ว คือไม่ดี เหตุนั้น สิ่งนั้น ชื่อว่า ทุคฺคนฺธ มีกลิ่นชั่ว มีกลิ่นเหม็น.

– ทุปฺปญฺญ (ทุ + ปญฺญา) ทุ นตฺถิ ปญฺญา เอตสฺสาติ ทุปฺปญฺโญ ปัญญาของบุคคลนั้นเสีย คือไม่ดี เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ทุปฺปญฺญ ปัญญาเสีย ปัญญาไม่ดี

– ทุปฺปุตฺต (ทุ+ ปุตฺต) ทุ กุจฺฉิโต ปุตฺโต ทุปฺปุตฺโต บุตรชั่ว คือ อันมารดาเกลียดชังแล้ว ชื่อว่า ทุปฺปุตฺต บุตรที่ถูกเกลียด (ลูกชั่ว) ในคาถากล่าวเป็นประโยคว่า ทุปฺปุตฺโต มตฺรโช อยํ แปลว่า ลูกเกิดแต่ตนของเราคนนี้เป็นทุปฺปุตฺต ถือเอาความว่า ลูกชั่ว.

– ทุสฺสสฺส (ทุ + สสฺส) ทุ อสมิทฺธํ สสฺสํ เอตฺถาติ ทุสฺสสฺสํ ข้าวกล้าแว่นแคว้นนั้นเสีย คือไม่มั่งคั่ง เหตุนั้น แว่นแคว้นนั้น ชื่อว่า ทุสฺสสฺส มีข้าวกล้าไม่มั่งคั่ง.

– ทุกฺกร (ทุ+กร) ทุกฺเขน กิจฺฉน กริยเต พาลชเนหีติ ทุกฺกรํ คุณชาตใด พาลชนย่อมกระทำได้โดยยาก คือโดยลำบาก คุณชาตนั้น ชื่อว่า ทุกฺกร อันพาลชนทำได้ยาก ตามอุทาหรณ์ท่านเรียงเป็นประโยคว่า "ทุกฺกรํ ปุญฺญํ" แปลว่า "บุญอันพาลชน ทำได้โดยยาก."

– ทุพฺพณฺณ (ทุ + วณฺณ เป็น – พณฺณ) มีวิเคราะห์ว่า ทุ วิรูโป วณฺโณ เอตสฺสาติ ทุพฺพณฺโณ ผิวของบุคคลนั้นเสีย คือผิดรูปเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า ทุพฺพณฺณ มีผิวเสีย.

– ทุมฺมุข (ทุ + มุข) มีวิเคราะห์ ทุ วิรูปํ มุขํ เอตสฺสาติ ทุมฺมุโข หน้าของบุคคลนั้นเสีย คือผิดรูป เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า ทุมฺมุข มีหน้าเสีย.

ตัวอย่างของศัพท์ที่ประกอบด้วยศัพท์คือ ทุ มีอธิบายดังนี้.)

๒๓๒. **ภูสทฺโท วุฑฺฒิยญฺเจว ปฐวิยญฺจ วตฺตติ**
อภุมฺเมหิ จ ภูปาโล ภูรุโหติ นิทสฺสนํ.

แปล ศัพท์คือ ภู ย่อมเป็นไปในอรรถะว่า เจริญ และแผ่นดิน ตัวอย่างคือ อภุมฺเม ภูปาโล และภูรุโห.

(คาถานี้ แสดงถึงศัพท์คือ ภู ว่าแปลได้ ๒ นัยคือ ความเจริญ และแผ่นดิน ท่านแสดงอุทาหรณ์ว่า อภุมฺเม เป็นต้น มีอธิบายดังนี้–

– อภุมฺเม ภูศัพท์ในคำนี้บอกความเจริญในประโยคว่า "อภุมฺเม กถํ นุ ภณสิ ไฉนเล่าหนอ ท่านจึงกล่าวความไม่เจริญแก่ข้าพเจ้า" บทว่า อภุมฺเม แยกบทว่า อภุํ + เม คำว่า อภุ ศัพท์เดิม อภู แปลว่า ไม่เจริญ.

– ภูปาล มีวิเคราะห์ว่า ภุํ ปฐวึ ปาเลติ รกฺขตีติ ภูปาโล บุคคลใดย่อมปกครอง คือรักษาแผ่นดิน คือ ปฐพี เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า ภูปาล ผู้ปกครองแผ่นดิน ได้แก่ พระราชา

– ภูรุห มีวิเคราะห์ว่า ภุยํ ปฐวิยํ รุหตีติ ภูรุโห ต้นไม้ใด ย่อมงอกขึ้น บนแผ่นดิน คือปฐพี เหตุนั้นต้นไม้นั้น ชื่อภูรุห งอกบนแผ่นดิน.

ภูศัพท์มีอรรถะดังนี้)

๒๓๓. **ปจฺจตฺเต อุปโยเค จ กรเณ สมฺปทานิเย**
สามิมฺหิ จาติ เตสทฺโท ปญฺจสฺวตฺเถสุ ทิสฺสติ.

แปล ศัพท์คือ เต ย่อมปรากฏในอรรถะ ๕ ประการ มีเป็นปฐมาวิภัติ ทุติยาวิภัติ ตติยาวิภัติ จตุตถีวิภัติ และฉัฏฐีวิภัติ.

(คาถานี้ แสดงศัพท์คือเต ว่าปรากฏในอรรถะ ๕ ประการ มีเป็นปฐมาวิภัติเป็น ต้น มีอธิบายดังนี้-

– ปฐมาวิภัติ เต ปรากฏเป็นรูปนี้ ในปฐมาวิภัติพหูวจนะ ศัพท์เดิมเป็น ต (ตะ) แปลว่า "นั้น" ถ้าเป็นพหูวจนะ แปลว่า "เหล่านั้น" ในประโยคมีอาทิเช่น–

"<u>น เต</u> สุขํ ปชานนฺติ เย น ปสฺสนฺติ นนฺทนํ
คนเหล่าใด ยังไม่เห็นนันทวัน (อยู่ในดาวดึงส์)
<u>คนเหล่านั้น</u> ยังไม่รู้ชัด ซึ่งความสุข.

– ทุติยาวิภัติ เต ปรากฏเป็นรูปนี้เหมือนกัน และมีศัพท์เดิม ต และพหูวจนะ แปลว่า ซึ่ง- เหล่านั้น ในประโยคมีอาทิเช่น–

"เต น ปสฺสามิ ทารเก
หม่อมฉันไม่เห็นทารก<u>เหล่านั้น</u>"

– ตติยาวิภัติ เต ปรากฏเป็นรูปนี้เหมือนกัน แต่มีศัพท์เดิมเป็น ตุมฺห แปลว่า ท่าน, เธอ เป็น เต แปลว่า "อันท่าน" ในประโยคมีอาทิเช่น–

"กินฺเต ทิฏฺฐํ อาสวา เต ปทาลิตา

อะไร อันท่าน เห็นแล้ว อาสวะทั้งหลาย อันท่าน ทำลายเสียแล้ว.

– จตุตถีวิภัติ เต คงปรากฏในรูปนี้ และมีศัพท์เดิมคือ ตุมฺห เหมือนกัน แปลว่า "แก่ท่าน" ถ้ายกย่องก็ว่า "แด่ท่าน" หรือ "แด่พระองค์" ในประโยคมีอาทิเช่น–

"นโมเต ปุริสาชญฺญ นโม เต ปุริสุตฺตม

ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นบุรุษอาชาไนย

ขอความนอบน้อมจงมีแด่พระองค์

ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นบุรุษสูงสุด

ขอความนอบน้อมจงมีแด่พระองค์

– ฉัฏฐีวิภัติ คงมีรูปและศัพท์เดิมเหมือนตติยาและจตุตถี แต่แปลว่า "ของท่าน" ในประโยคมีอาทิเช่น–

"กินฺเต วตํ กึ ปน พฺรหฺมจริยํ

อะไรเป็นพรตของท่าน อนึ่ง อะไรเป็นพรหมจรรย์.

เตศัพท์ มีอรรถาธิบายดังนี้.

๒๓๔. **กรเณ สมฺปทาเน จ สามิกตฺเต จ อาคโม**

เม สทฺโท อิติ วิญฺเญยฺโย วิญฺญุนา นยทสฺสินา.

แปล ศัพท์คือ เม วิญญูผู้ชำนาญนัย พึงทราบว่า มาในอรรถะคือ ตติยาวิภัติ จตุตถีวิภัติและฉัฏฐีวิภัติ.

(คาถานี้ ชี้แจงถึงศัพท์คือ เม ว่าเป็นไปในอรรถะ ๓ นัย คือ–

– ตติยาวิภัติ เม เท่ากับ มยา แปลว่า "อันเรา" เช่น-

"กิจฺเฉน เม อธิคตํ

หลนฺทานิ ปกาสิตุํ

ญาณนี้ อันเราบรรลุแล้วโดยยาก

บัดนี้ไม่ควรที่จะประกาศ"

– จตุตถีวิภัติ เม เท่ากับ มม แปลว่า "แก่เรา แก่ข้าพเจ้า" ตามฐานะของผู้ที่ตนพูดด้วยเช่น–

"ตสฺส เม ภนฺเต ภควา สงฺขิตฺเตน ธมฺมํ เทเสตุ.
ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอผู้ทรงพระภาคเจ้า
โปรดทรงแสดงธรรมแต่โดยย่อ แก่ข้าพระองค์นั้น."

– ฉัฏฐีวิภัติ เหมือนกับจตุตถี แต่แปลว่า "ของเรา ของข้าพเจ้า หรือของข้าพระองค์" เช่น–
ปุตฺตา มตฺถิ ธนมตฺถิ
บุตรทั้งหลายของเรามีอยู่ทรัพย์มีอยู่'
คำว่า "มตฺถิ" แยกศัพท์ว่า "เม อตฺถิ"

ศัพท์คือ เม มีอรรถาธิบายดังนี้)

๒๓๕. ปจฺจตฺเต อุปโยเค จ กรเณ สมฺปทานิเย
สามิสฺส วจเน เจว ตเถว ปทปูรเณ.
อิเมสุ ฉสุ ฐาเนสุ โวสทฺโท สมฺปวตฺตติ.

แปล ศัพท์คือโว ย่อมเป็นไปในฐานะ ๖ เหล่านี้ คือ ปฐมาวิภัติ ๑ ทุติยาวิภัติ ๑ ตติยาวิภัติ ๑ จตุตถีวิภัติ ๑ ฉัฏฐีวิภัติ ๑ บทบูรณ์ ๑.

(คาถานี้แสดงถึงศัพท์คือ โว ว่าเป็นไปในอรรถะ ๖ ประการคือ-

– ปฐมาวิภัติ โว คงเป็นรูปนี้แต่มีความหมายเท่ากับ ตุมฺเห ในประโยคว่า–
"กจฺจิ โว อนุรุทฺธา สมคฺคา สมฺโมทมานา
อนุรุทธะ กิมพิละ ภคุ <u>เธอทั้งหลาย</u> ยังพร้อมเพรียง ชื่นบานดีอยู่หรือ?"
ประโยคตัวอย่างนี้เป็นพระดำรัสของพระพุทธเจ้าตรัสถามพระเถระ ๓ องค์ คือ พระอนุรุทธะ พระกิมพิละ พระภคุ.

– ทุติยาวิภัติ โว คงเหมือนกับปฐมาวิภัติ แต่แปลว่า ซึ่งท่านทั้งหลาย เป็นต้น ในประโยคเช่น–
คจฺฉถ ภิกฺขเว ปณาเมมิ <u>โว</u>
"ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอพากันไปเถิด เราให้เธอทั้งหลายหนีไป"

– ตติยาวิภัติ คงเหมือนกัน แต่แปลว่า อันท่านทั้งหลาย หรือ อันเธอทั้งหลายในประโยคเช่น–
"น โว มม สนฺติเก วตฺถพฺพํ
<u>อันเธอทั้งหลาย</u> ไม่พึงอยู่ในสำนักของเรา"

– จตุตถีวิภัตติ คงเหมือนกัน แต่แปลว่า แก่ท่านทั้งหลาย ในประโยคเช่น-
"วนปตฺถปริยายํ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามีติ
ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงวนปัตถปริยาย แก่เธอทั้งหลาย"

– ฉัฏฐีวิภัตติ คงเหมือนกัน แต่แปลว่า "ของท่านทั้งหลาย" หรือ "ของเธอทั้งหลาย" ในประโยคเช่น–
"สพฺเพ โว สาริปุตฺตา สุภาสิตํ
สารีบุตรทั้งปวง สุภาษิตของเธอทั้งหลาย.

– บทบูรณ์ หมายความว่า ศัพท์คือ โว ไม่มีความหมายอะไรในประโยค เป็นเพียงศัพท์ประกอบที่ทำให้สมบูรณ์เท่านั้น ในประโยคเช่น–
"ปสฺสามิ โวหํ อตฺตานํ เราเห็นตนอยู่"
ศัพท์คือ โว ในประโยคนี้ ไม่มีความหมายอะไร ทำให้บาทของฉันท์ครบเท่านั้น

เรื่องของศัพท์คือ "โว" มีอรรถาธิบายดังนี้)

๒๓๖. **ปจฺจตฺเต อุปโยเค จ กรเณ สมฺปทานิเย**
สามฺยาวธารเณ เจว นุสทฺทตฺเถ นิวารเย
ตถา นิปาตมตฺตมฺหิ โนสทฺโท สมฺปวตฺตติ.

แปล ศัพท์คือ โน ย่อมเป็นไปในอรรถะคือ ปฐมาวิภัตติ ทุติยา-ตติย- จตุตถี-ฉัฏฐี-อวธารณะ- นุศัพท์ปฏิเสธ และว่าสักว่านิบาต.

(คาถานี้ แสดงถึงศัพท์คือ โน ว่าเป็นไปในอรรถะต่างๆ คือ-

– ปฐมาวิภัตติ โน มาจากศัพท์เดิม คือ "อมฺห" แปลว่า "เรา" รูปปฐมาวิภัตติพหูวจนะเป็น "โน" แปลว่า "เราทั้งหลาย" ในประโยคเช่น–
"คามํ โน คจฺเฉยฺยาม
เราทั้งหลายพึงไปสู่บ้าน"

– ทุติยาวิภัตติ คงเหมือนปฐมา-แต่แปลว่า "ซึ่ง-" ในประโยคเช่น–
"มา โน อชฺช วิกนฺตึสุ รญฺโญ สูทา มหานเส
พ่อครัวทั้งหลายของพระราชา อย่าเชือด ซึ่งเราทั้งหลายในครัวใหญ่ ในวันนี้."

– ตติยาวิภัตติ คงเหมือนกัน แต่แปลว่า "อัน" ในประโยคเช่น–
"น โน วิวาโท นาเคหิ กตปุพฺโพ กุทาจนํ

การวิวาทกับนาคทั้งหลาย <u>อันเรา</u>ทั้งหลาย ไม่เคยกระทำในกาลไหนๆ”

–จตุตถีวิภัติ	คงเหมือนกัน แต่แปลว่า “แก่” ในประโยคเช่น– “สํวิภเชถ <u>โน</u> รชฺเชน ท่านทั้งหลาย จงแบ่งราชสมบัติแก่เราทั้งหลาย”
–ฉัฏฐีวิภัติ	คงเหมือนกัน แต่แปลว่า “ของ” ในประโยคเช่น– “สตฺถา โน ภควา อนุปฺปตฺโต พระผู้ทรงพระภาคพระศาสดา <u>ของเรามทั้งหลาย</u>เสด็จถึงแล้ว”
–อวธารณะ	หมายความว่า ศัพท์คือ โน เป็นนิบาตที่เน้นความหนักแน่นของสิ่งที่ศัพท์นี้ข้าประกอบ ในประโยคเช่น– “น <u>โน</u> สมํ อตฺถิ ตถาคเตน รัตนะที่สมอด้วยพระตถาคตเจ้าไม่มีเลย คำว่า <u>เลย</u> เน้นความ “ไม่มี” ให้หนักแน่น ห้ามความอื่นเสียเลย ศัพท์คือ น โน ในที่นี้ เท่ากับ “เนว” ไม่มีแน่, ไม่มีอย่างเด็ดขาด.
–นุศัพท์	หมายความว่า โน มีความหมายเหมือนกับศัพท์คือ นุ ซึ่งเป็นศัพท์ท้ายคำถามเช่น กึนุ “หรือหนอ” หรือหนา” ในประโยคเช่น– “ปสฺสถ โน ตุเมฺห ภิกฺขเว เอตํ เวภารํ ปพฺพตํ ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายเห็นหรือหนอ ซึ่งภูเขาเวภาระนั้น” อรรถะนี้พระฎีกาจารย์ว่า “ควรจะกล่าวว่า ปุจฉา คือการถาม”
–ปฏิเสธ	หมายความว่า ศัพท์คือ “โน” เป็นไปในอรรถะห้ามแปลว่า “ไม่” ในประโยค เช่น– “สุภาสิตญฺเญว ภาเสยฺย <u>โน</u> จ ทุพฺภาสิตํ ภเณ พึงกล่าวถ้อยคำเป็นสุภาษิตเท่านั้น และไม่พึงกล่าวถ้อยคำเป็นทุพภาษิตเลย”

– นิบาต หมายความว่าศัพท์คือ "โน" เป็นเพียงนิบาต ไม่มีความหมายอะไรในประโยค พึงเห็นในประโยค เช่น–

"น โน สภายํ น กโรนฺติ กิญฺจิ

คนทั้งหลายไม่ได้กระทำอะไรๆ ในสภา ก็หามิได้"

ศัพท์คือ "โน" ในประโยคนี้ ไม่มีคำพิเศษอะไร เป็นเพียงนิบาตเท่านั้น (น่าจะจัดเป็นบทบูรณ์เหมือนกับศัพท์คือ "โว" ที่กล่าวมาแล้ว.)

ศัพท์คือ "โน" มีอรรถาธิบายดังนี้.)

๒๓๗. **ปญฺญาย วตฺตติ ธีติ สทฺโท ธีโร ธิมาติ จ**
อิตฺถิยํ วตฺตติ ถีติ สทฺโท เญยฺโย ปโยคโต.

แปล ศัพท์คือ ธิ เป็นไปในอรรถะว่า ปัญญา เช่นศัพท์ว่า ธีโร และธิมา ศัพท์คือ ถี ย่อมเป็นไปในความว่า สตรี พึงทราบโดยประโยค.

(คาถานี้ แสดงถึงศัพท์คือ ธิ และ ถี อันแปลว่า ปัญญา และ สตรี ตามลำดับ ธิศัพท์ท่านแสดงอุทาหรณ์เป็นศัพท์คือ-

– ธิ มาจากวิเคราะห์คือ อตฺถํ ธาเรตีติ ธิ คุณชาติใด ย่อมทรงไว้ซึ่งประโยชน์ คุณชาตินั้นชื่อว่า ธิ คือปัญญา.

– ธีโร มาจากวิเคราะห์คือ ธิ เอตสฺส อตฺถีติ ธีโร ธิ ของบุคคลนั้น มีอยู่ เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ธีร ผู้มีธิคือปัญญาอันทรงประโยชน์ไว้ ศัพท์นี้ประกอบ ร ปัจจัย ส่วนศัพท์คือ "ธิมา" ก็แปลอย่างเดียวกัน แต่ประกอบ มนฺตุ ปัจจัย.

ส่วนศัพท์คือ ถี ที่แปลว่า สตรี, หญิง พึงทราบโดยประโยค ซึ่งปรากฏในคาถาต่อไป.)

๒๓๘. **ถิโย ตสฺส ปชายนฺติ น ปุมา ชายเต กุเล**
ถีนํ ภาโว ทุราชาโน มจฺฉสฺเสโวทเก คติ.

๒๓๙. **กุกฺกุฏา มณโย ทณฺฑา ถีโย จ ปุญฺญลกฺขณา**
อุปฺปชฺชนฺติ อปาปสฺส กตปุญฺญสฺส ชนฺตุโน.

แปล สตรีย่อมคลอดในสกุลของเขา บุรุษไม่บังเกิดในสกุล ภาวะของสตรีทั้งหลาย รู้ได้โดยยากเหมือนทางไปของปลาในน้ำ ฉะนั้น.

ไก่ขาว แก้วมณี ไม้เท้า และสตรีผู้ทรงบุญลักษณ์ ย่อมบังเกิด สำหรับคนที่ไม่บาปทำบุญไว้แล้ว.

(คาถาทั้ง ๒ นี้แสดงตัวอย่างประโยคที่ใช้ศัพท์ว่า ถี ในรูปต่างๆ นอกจากนี้ ในฎีกาได้แสดงศัพท์ที่เป็นชื่อของสตรีไว้ ดังนี้-

“อิตฺถี ถี วนิตา นารี อพลา ภีรุ สุนฺทรี
กนฺตา สีมนฺตินี มาตุ- คาโม มิสฺสา จ กามินี”

ศัพท์เหล่านี้ แปลว่า สตรี, หญิง ได้ทั้งนั้น)

๒๔๐. **ปจฺจตฺเต อุปโยเค จ ภุมฺเม จ กรเณปิ จ**
จตูเสฺวเตสุ ฐาเนสุ ยนฺติ สทฺโท ปวตฺตติ.

แปล ศัพท์คือ ยํ ย่อมเป็นไปในฐานะ ๔ เหล่านี้คือ ในปฐมาวิภัติ ทุติยาวิภัติ ตติยาวิภัต และสัตมีวิภัติ.

(คาถานี้ แสดงศัพท์ ยํ ว่าเป็นไปในฐานะ ๔ คือ

– ปฐมาวิภัติ ในประโยคเช่น “<u>ยํ</u> เม ภนฺเต เทวานํ ตาวตึสานํ สมฺมุขา สุตํ สมฺมุขา ปฏิคฺคหิตํ อาโรเจมิ ตํ ภนฺเต ภควโต
ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ <u>คำใด</u> ที่ข้าพเจ้าฟังแล้วต่อหน้า รับไว้แล้วต่อหน้า พวกเทวดาชาวดาวดึงส์ ข้าพระองค์ขอกราบทูลคำนั้นแด่พระผู้ทรงพระภาคเจ้าพระเจ้าข้า.”

– ทุติยาวิภัติ ในประโยคเช่น “<u>ยนฺตํ</u> อปุจฺฉิมฺหา อกิตฺตยิ โน อญฺญนฺตํ ปุจฺฉาม ตทิงฺฆ พฺรูหิ
เราทั้งหลายได้ถามแล้ว ซึ่งปัญหานั้น<u>ใด</u> ท่านได้ชี้แจงแก่พวกเราแล้ว. พวกเราขอถามปัญหาอื่น เชิญท่าน กล่าวถึงปัญหานั้น”

– สัตตมีวิภัติ ในประโยคเช่น “อิโต โส ภิกฺขเว เอกนวุโต กปฺโป <u>ยํ</u> วิปสฺสี ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ โลเก อุทปาทิ
ภิกษุทั้งหลาย พระผู้ทรงพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่า วิปัสสี เสด็จอุบัติในโลกในกัป<u>ใด</u> กัปนั้น เป็นกัปที่ ๙๑ แต่กัปนี้”

– ตติยาวิภัติ ในประโยคเช่น “อฏฺฐานเมตํ ภิกฺขเว อนวกาโส<u>ยํ</u> เอกิสฺสา โลกธาตุเทฺว สมฺมาสมฺพุทฺธา อุปฺปชฺเชยฺยํ
ภิกษุทั้งหลาย พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๒ พระองค์พึงเสด็จอุบัติในโลกธาตุเดียวกัน ด้วยเหตุใด เหตุนั้น มิใช่ฐานะ มิใช่โอกาส.

– นิบาต หมายความว่า ศัพท์คือ ยํ เป็นเพียงนิบาตเท่านั้น ไม่มีความหมายอะไร ในประโยคเช่น “เอกูนตึโส วยสา สุภทฺท ยํ ปพฺพชึ กึกุสลานุเอสี
สุภัททะ เรามีอายุ ๒๙ ปี โดยวัยบวช แล้วแสวงหาพระสัพพัญญุตญาณ

คำว่า "กึกุสล" ในพระราชดำรัสประโยคนี้ ในวรรณนามหาปรินิพพานสูตร อธิบายว่า "ตตฺถ กึกุสลนฺติ สพฺพญฺญุตญาณํ อธิปฺเปตํ ในคำว่า กึกุสลานุเอสี นั้น คำว่า กึกุสล พระผู้ทรงพระภาคเจ้าทรงหมายถึง "พระสัพพัญญุตญาณ"

ในคาถาท่านว่า เป็นไปในอรรถะ ๔ ในฎีกาท่านแถมนิบาตเข้าไว้ ก็เป็นกำไรของนักศึกษา ที่ได้ทราบเพิ่มขึ้น เรื่องของ ยํ ศัพท์มีอธิบายดังนี้แล.)

๒๔๑. **ปจฺจตฺเต อุปโยเค จ การเณ จ นิปาตเย**
จตูสฺวเตสุ ฐาเนสุ ตนฺติ สทฺโท ปวตฺตติ.

แปล ศัพท์คือ ตํ ย่อมเป็นไปในฐานะ ๔ เหล่านี้คือ ปฐมาวิภัติ ทุติยาวิภัติ การณะและนิบาต.

(คาถานี้ แสดงถึงศัพท์คือ ตํ ว่าเป็นไปในฐานะ ๔ คือ-

–ปฐมาวิภัติ ในประโยคเช่น–

"ตํ หิ ตสฺส สกํ โหติ

กรรมนั้นแหละ ย่อมเป็นของของตน ของบุคคลนั้น"

–ทุติยาวิภัติ ในประโยคเช่น–

"ตญฺจ อาทาย คจฺฉติ

และบุคคลนั้น ย่อมถือเอา ซึ่งกรรมนั้นไป"

–การณะ หมายความว่า ศัพท์คือ ตํ เป็นเหตุบังคับในประโยคเช่น

"ตํ กุเตตฺถ อานนฺท ลพฺภา ยนฺตํ ชาตํ ภูตํ สงฺขตํ ปโลกธมฺมํ ตํ จ มา ปลุชฺชีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ.

อานนท์ เพราะเหตุนั้น บุคคลพึงได้ในเรื่องนั้น จากที่ไหน เรื่องนี้คือ สรีระนั้นเกิดแล้ว เป็นแล้ว ถูกปรุงแล้ว มีความสลายไปเป็นธรรมดา ก็และสรีระนั้นอย่าสลายไปเลย ดังนี้ เป็นฐานะที่หาไม่ได้"

–นิบาต หมายความว่า ตํ ศัพท์ไม่มีความหมายพิเศษอะไร เป็นเพียงนิบาตเท่านั้น ในประโยค เช่น–

"โย ปน ภิกฺขุ โอติณฺโณ วิปริณเตน จิตฺเตน มาตุคามํ ทุฏฺฐุลฺลาหิ วาจาหิ โอภาเสยฺย ยถา ตํ ยุวา ยุวตึ

อนึ่ง ภิกษุใด กำหนัดแล้ว มีจิตแปรปรวนแล้ว พูดเกี้ยวมาตุคาม ด้วยวาจาหยาบชั่ว เหมือนชายหนุ่มพูดเกี้ยวหญิงสาวฉะนั้น"

ในประโยคนี้ คำว่า ตํ เป็นเพียงนิบาตเท่านั้น ไม่มีความหมายพิเศษอะไร.

ตํ ศัพท์มีอรรถาธิบายดังนี้.)

๒๔๒. **อิจฺจาเนกาภิเธยฺเยกกฺ- ขราเม จตุวีสติ**
สาสนญฺญูหิ วิญฺญูหิ ตตฺถ ตตฺถ วิชานิยา.

แปล อักขระเดี่ยวเหล่านี้ ๒๔ อักขระ มีความหมายเป็นอันมาก อันนักปราชญ์ทั้งหลายผู้รู้ถึงพระศาสนาพึงทราบในฐานะนั้นๆ.

(คาถานี้สรุปอรรถะของอักขระเดี่ยวทั้ง ๒๔ อักขระ ซึ่งมีความหมายหลายนัย ซึ่งเริ่มมาแต่คาถาที่๑๙๖ ในคาถาที่ ๑๙๗ ได้ระบุอักขระไว้ ๒๔ อักขระ มีอักขระคือ ก (กะ) เป็นต้น และ ย, ต เป็นที่สุด พึงย้อนไปดูคาถานั้น)

๒๔๓. **วิทฺธา ภูปาลกุมุท– โครกฺขาทิปเทสุ เว**
ภูกุโค อิติ ปฐวี วุจฺจตีติ วิภาวเย.

แปล นักปราชญ์พึงอธิบายว่า ศัพท์คือ ภู, กุ, โค ในบทมีอาทิคือ ภูปาล กุมุท และโครกฺข บัณฑิต กล่าวว่า "แผ่นดิน"

– ภู ปฐวึ ปาเลตีติ ภูปาโล บุคคลใดย่อมปกครอง ภู คือแผ่นดิน เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ภูปาล ผู้ปกครองแผ่นดิน ได้แก่พระราชา ไทยเราใช้เป็นพระนามของพระมหากษัตริย์ในคำกลอนโดยมากกว่า "ภูบาล"

– กุ ปฐวิยํ โมทติ ตตฺถ ชาตตฺตาติ กุมุทํ บัวใดย่อมบันเทิงในกุคือ แผ่นดิน เพราะเกิดในแผ่นดินนั้น เหตุนั้นบัวนั้น ชื่อว่า กุมุท บันเทิงในแผ่นดิน ศัพท์นี้ไทยใช้เรียกบัวทั่วๆ ไป ในนามว่า "โกมุท"

– คํ ปฐวึ รกฺขตีติ โครกฺโข บุคคลใดย่อมรักษาซึ่ง ค คือแผ่นดิน เหตุนั้นบุคคลนั้นชื่อว่า โครักขะ ผู้รักษาแผ่นดิน คือรักษาไร่นา ได้แก่ "ชาวนา" ศัพท์คือ โครกฺข เคยเข้าใจว่า "เลี้ยงวัว" แต่เมื่อพบที่นี่ ก็เห็นว่า เข้าใจผิด คำไขของท่านคือ เขตฺตรกฺข และ กสิรกฺข หมายความว่า "ชาวนา"

และในคาถานี้มีศัพท์ซึ่งน่าสังเกต คือ ศัพท์ว่า "วิทฺธา" ในฎีกาวางคำไขว่า "ปณฺฑิโต" ฉะนั้น ศัพท์คือ "วิทฺธา" จึงแปลว่า "ผู้รู้" มีในพระบาลีเช่น "ตํ วิทฺธา มนุพฺรูหเย" ศัพท์คือ "วิทฺธา" ในที่นี้ก็แปลว่า "ผู้รู้" นั่นเอง.)

๒๔๔. **สหยา สคชา เสนา สภฏายนุน เจ ชิตา**
อมาติโก มุโต อสฺส อกฺขรญฺญูปิ เม สุโต.

(คาถานี้คล้ายกับจะเป็นข้อสอบผู้ศึกษาพระคัมภีร์นี้มาจนบัดนี้ มีความเข้าใจในศัพทศาสตร์เพียงใด เพราะเป็นคาถาที่มีความหมายได้ ๒ ทาง หรือแปลได้ ๒ นัย ดังนี้–

นัยที่ ๑ หากเสนานี้ มีพลม้า พลช้าง พลราบ อันบุตรของเราไม่ชนะแล้ว เป็นอันฟังได้ว่า บุตรของเรา ไม่ใช่ลูกมีบิดามารดา แม้จะรู้อักขระ ก็พึงเป็นคนโง่.

นัยนี้ ท่านว่า เป็นพาหยัตถะ คืออรรถะภายนอก มิใช่อรรถะที่ประสงค์ คือ

นัยที่ ๒ ดังนี้-

แปล มาติกานี้ประกอบด้วย ห อักษร และ ย อักษร ประกอบด้วย ค อักษร และ ช อักษร ประกอบด้วย อิ อักษร และ น อักษร ประกอบด้วย ภ อักษร และ ฎ อักษร หากว่าศิษย์ของเราไม่ชำนาญแล้ว ศิษย์ผู้นั้นอันเราฟังได้ว่า ไม่รู้มาติกาแม้จะรู้ทั่วถึงอักขระ ก็พึงเป็นคนโง่.

ตามคำแปลนี้ จะเห็นได้ว่า ศัพท์ที่ท่านประพันธ์มีอรรถะเป็นอักษรว่าเป็นไป ฎีกาได้อธิบายได้ดังนี้-

– สหยา ถ้าเพ่งตามรูปศัพท์ก็จะเป็น ส+หย แปลว่า "เป็นไปกับด้วยม้า" ถือเอาความว่า "มีพลม้า" เป็นองค์ ๑ ของจตุรงคินีเสนา แต่อรรถที่ปรากฏนั้นเป็นภายนอก ส่วนอรรถะที่มุ่งคือ "มีอักขระคือ ห และ ย ซึ่งเป็นพยัญชนะ อ วรรค.

– สคชา เพ่งตามรูปศัพท์ ก็เป็น ส+คช แปลว่า "เป็นไปกับด้วยช้าง" ถือเอาความว่า "มีพลช้าง" เป็นอีกองค์ ๑ ของจตุรงคินีเสนา แต่อรรถะที่แท้จริงนั้น มุ่งเอาว่า "มีอักขระคือ ค และ ช" ซึ่งเป็น ก วรรค และ จวรรค

– เสนา ความหมายของศัพท์ก็คือ "กองทัพ" แต่ในที่มุ่งเอา อรรถะว่า "ส + อิ + น" สนธิเป็นเสนา แปลว่า "เป็นไปกับด้วยอักขระคือ อิ และ น" อันหมายถึง "สระ ๘ และตวรรค"

– สภฎา เพ่งตามรูปศัพท์ก็หมายถึง "เป็นไปกับด้วยพลรถที่พระราชาทรงชุบเลี้ยง" แต่หมายถึงอรรถะที่ว่า "มีอักขระ คือ ภ และ ฎ."

เป็นอันว่า บททั้ง ๔ นี้แสดงถึงอักขระในบาลีภาษาทั้งหมด ๔๑ อักขระ ถ้าศิษย์ผู้ใดไม่เชี่ยวชาญในอักขระเหล่านี้ ก็เท่ากับไม่มีมาติกา คือไม่มีแม่บทของถ้อยคำ ถึงจะเป็นผู้เรียนรู้อักขระ ก็ยังเป็นคนโง่ ดังนี้)

๒๔๕. **ญณนเมหิ สํยุตฺโต ตถา ยลวเพหิ โห**
สาสเน อุรโส เญยฺโย กณฺฐโชเยว เกวโล.

แปล พยัชนะคือ ห ในพระศาสนาประกอบด้วยพยัญชนะคือ ญ ณ น ม และ ย ล ว พ พึงทราบว่าเกิดแต่อก ลำพังตัวเกิดแต่คอเท่านั้นเทียว.

(คาถานี้ แสดงถึงพยัญชนะคือ ห ว่าประกอบกับพยัญชนะ ๘ อักขระคือ ญ ณ น ม และ ย ล ว พ เป็นพยัญชนะที่เกิดแต่อก หมายความว่า มีพยัญชนะทั้ง ๘ นั้น สะกดข้างหน้า เช่น ตณฺหหิ ตณฺหา นฺหาปก อมฺห วุยฺหติ อวฺหย รุฬฺห แต่ลำพัง ห เกิดแต่คอ การเปล่งเสียงพยัญชนะทั้ง ๘ เมื่อนำหน้าเป็นสังโยคร่วมกับ ห มีลักษณะเหมือน ห นำในภาษาไทย เช่น ตณฺหิ เปล่งเสียงคล้าย–ตัน-หญิ ตณฺหา เปล่งเสียงคล้าย–ตัน-หนา เสียง อักษร คือ ญ ก็ดี ณ ก็ดี ออกเสียงผสมกับ ห และในสระที่ประจำ ห จึงมีเสียงเช่นนั้น.)

๒๔๖. **ตณฺหิ ตณฺหา นฺหาปนํ อมฺห วุยฺหเต วุฬฺหเต ตถา**
อวฺหโย รุฬฺหิ อิจฺเจเต ปโยคา โหนฺติ สาสเน.

แปล การประกอบศัพท์เหล่านี้คือ ตณฺหิ ตณฺหา นฺหาปนํ อมฺห วุยฺหเต วุฬฺหเต อวฺหโย รุฬฺหิ ย่อมมีในพระศาสนา.

(คาถานี้ แสดงอุทาหรณ์ของ ห ที่ประกอบกับพยัญชนะทั้ง ๘ มีศัพท์ ๑ ที่ท่านไม่แสดงไว้คือ ลฺห เป็นศัพท์ที่ไม่เคยพบในพระบาลีนั้นๆ จึงแสดงรูปไว้.)

๒๔๗. **จตุพฺพิธํปิ ยํ วากฺยํ ปเทเยว จ ลพฺภติ**
คชฺชํ ปชฺชญฺจ เคยฺยญฺจ กจฺฉญฺจาติ ตทีริเย.

แปล พากย์ใด แม้มี ๔ ก็ย่อมได้ในเพราะบททั้งนั้น ท่านผู้รู้พึงกล่าวถึงพากย์นั้น คือ คชฺช ๑ ปชฺช ๑ เคยฺย ๑ กจฺฉ ๑.

(คาถานี้ชี้แจงถึงพากย์คือ ถ้อยคำที่พูดกันถึงเรื่องนั้นๆ ในภาษาบาลีจำแนกประเภทไว้ ๔ ประเภท คือ-

๑. คชฺช แปลว่า "การพูด" เห็นจะได้แก่ "บอกเล่า".
๒. ปชฺช " "บทกลอน".
๓. เคยฺย " "บทขับ"
๔. กจฺฉ " "บทอธิบาย"

พากย์ทั้ง ๔ นี้ มีอธิบายดังต่อไปนี้-)

๒๔๘. **ตตฺร ยํ จุณฺณิเยเหว ปเทหิ อภิสงฺขตํ**
เวยฺยากรณสงฺขาตํ ตํ คชฺชนฺติ ปวุจฺจติ

แปล บรรดาพากย์เหล่านั้น พากย์ใดเรียบเรียงแล้วด้วยบททั้งหลายอันเรียงรายไป กล่าวคือ เรียงตามไวยากรณ์ พากย์นั้น ท่านผู้รู้เรียกให้ชื่อว่า คัชชะ (การพูด หรือบอกเล่า).

(คาถานี้อธิบายพากย์ที่เรียกว่า "คัชชะ" ตามความในคาถาระบุชัดว่า พากย์ หรือถ้อยคำที่พูดกันถึงเรื่องนั้นๆ ที่เรียบเรียงด้วยบทคือถ้อยคำเรียงรายไปตามระเบียบของไวยากรณ์ หรือที่เรียกในภาษาไทยว่า

"ความเรียง" เช่น พระธัมมจักกัปปวัตตนสูตร เป็นความเรียงโดยตลอด เป็นพระพุทธดำรัสตามระเบียบไวยากรณ์ดังนี้–

"เทฺวเม ภิกฺขเว อนฺตา ปพฺพชิเตน น เสวิตพฺพา ภิกษุทั้งหลาย ที่สุด ๒ อย่างเหล่านี้ อันบรรพชิตไม่พึงเสพ."

พระบาลีทำนองนี้เรียกไวยากรณ์คือ คัชชะ บางทีก็เรียกว่า "จุณณียบท")

๒๔๙. **คาถาปเทน พนฺเธน ยํ วากฺยมภิสงฺขตํ**
สุทฺธิกคาถามยิกํ ตํ ปชฺชนฺติ กถียติ.

แปล พากย์ใดท่านผู้รู้แต่งแล้ว ด้วยการผูกด้วยบทร้อยกรอง เป็นพากย์ที่สำเร็จแล้วด้วยคาถาล้วนๆ พากย์นั้น ท่านผู้รู้กล่าวให้ชื่อว่า "ปัชชะ".

(คาถานี้อธิบายพากย์ที่ได้นามว่า ปัชชะ ตามความในคาถาระบุชัดว่าเป็นบทคาถา คือบทที่ผูกเป็นเรื่องร้อยกรอง ซึ่งมีกฎเกณฑ์ในการแต่งพิเศษเรียกว่า ฉันทลักษณะ กำหนดด้วยครุลหุ และอักขระในบท เช่นคาถาท่านแต่งในคัมภีร์นี้ก็เป็นปัชชะ เพราะเป็นบทร้อยกรองโดยตลอด มีลักษณะเป็นพิเศษต่างจากไวยากรณ์ หรือคัชชะที่แล้วมา ซึ่งก็สังเกตได้โดยง่าย.)

๒๕๐. **คาถาหิ จุณฺณิเยหว ปเทหิปิ จ สงฺขตํ**
มิสฺสิตฺวา ยํ สคาถตฺตา ตํ เคยฺยนฺติ ปวุจฺจติ.

แปล พากย์ใด ท่านผู้รู้แต่งผสมกันด้วยคาถาและจุณณียบท เพราะมีคาถาผสมพากย์นั้น ท่านผู้รู้เรียกว่า เคยยะ.

(คาถานี้อธิบายพากย์ที่ได้นามว่าเคยยะ ตามความในคาถาระบุว่า เป็นการแต่งแบบผสม คือคาถาและจุณณียบท หรือกลอนและความเรียง จะแต่งเป็นความเรียงก่อน แล้วจึงแต่งกลอนสลับกันไปเพราะเหตุที่ผสมกับคาถา ซึ่งเป็นบทที่ขับได้ จึงเรียก เคยยะ น่าจะแปลว่า "พากย์ที่ขับได้")

๒๕๑. **คชฺชาทีหิ ตุ ยํ ตีหิ วิมุตฺตนฺตํ สุเมธสา**
อฏฺฐกถาทิกํ สาตฺถ– วจนํ กจฺฉมพฺรวุํ.

แปล พากย์ใดพ้นไปจากพากย์ทั้ง ๓ มีคัชชะเป็นต้น ท่านผู้มีปัญญาทั้งหลายเรียกพากย์นั้น อันมีถ้อยคำมีประโยชน์ มีอรรถกถาเป็นต้นว่า กัจฉะ.

(คาถานี้อธิบายถึงพากย์ที่ได้นามว่า กัจฉะ ตามความในคาถาระบุว่าเป็นพากย์ที่พ้นไปจากพากย์ทั้ง ๓ ดังที่อธิบายมาแล้ว เป็นถ้อยคำที่มีประโยชน์ คือให้ความหมายของศัพท์และข้อความ ทำให้ศัพท์หรือข้อความที่มีอรรถะลึกลับซับซ้อนกระจ่างขึ้น เข้าใจได้ง่ายขึ้น เป็นประโยชน์แก่ผู้ศึกษา มีชื่อเรียกการเรียบเรียงแบบนี้ว่า อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา โยชนา และปกรณ์อื่นๆ ซึ่งอธิบายขยายความคัมภีร์นั้นๆ

ตามลำดับคือ อรรถกถา อธิบายพระบาลี ฎีกาอธิบายอรรถกถาและปกรณ์พิเศษ อนุฎีกาอธิบายฎีกา โยชนาอธิบายถึงการประกอบความของคัมภีร์นั้นๆ เหล่านี้เรียกว่า กัจฉะ บทอธิบาย หรือพากย์ขยายความ.)

๒๕๒. **เตสุ คชฺชาทิเภเทสุ คนฺเถสุ ปุพฺพวิญฺญุหิ**
สํพฺยญฺชนโวมิสฺส- วสา สนฺธิภิธานโต.

๒๕๓. **สรา ยนฺติ สเรโรปิ เอโก เทฺวปิ ตฺโยปิ วา**
ธาตุสํสฏฺฐมฺหิ สนฺธิมฺหิ สนฺธาย กถิตํ อิทํ.

แปล ถ้อยคำนี้ ท่านผู้รู้แต่ก่อนในคัมภีร์มีคัชชะเป็นต้นเหล่านั้นกล่าวไว้ มุ่งหมายเฉพาะสนธิที่ผสมกับธาตุว่า สระทั้งหลายหนึ่งหรือสอง หรือแม้สามย่อมถึงการลบไปในเพราะสระตามวิธีของสนธิด้วยอำนาจของความผสมกันของพยัญชนะร่วม.

(คาถานี้แสดงการประกอบศัพท์ในคัมภีร์มี คัชชะ เป็นต้น ที่จะนำมาเรียบเรียงเป็นพากย์นั้นๆ กระทำได้ด้วยวิธีของสนธิ วิธีสอนของสนธิเป็นอุปกรณ์ของบาลีภาษาที่จะกระทำให้การผูกศัพท์เป็นรูปต่างๆ โดยเฉพาะสนธิที่ผสมกับธาตุ คือรากของศัพท์ต่างๆ สระทั้งหลาย หนึ่ง สอง หรือแม้ทั้งสาม จะถูกลบคือหายรูปไปเพราะสระด้วยกัน ทั้งนี้เพราะสระทำให้พยัญชนะมีเสียง สระต้องมีเพียงหนึ่ง แต่พยัญชนะที่อาศัยสระนั้น มากกว่าหนึ่งได้อยู่มาอาศัยสระกันเรียกว่า "กล้ำ" ฉะนั้น ถ้ามีสระเกินกว่าหนึ่ง ไม่ว่าจะเป็นหนึ่ง สอง หรือสาม ก็จะถูกลบไป ให้เหลือเพียงหนึ่งเท่านั้น พึงเห็นอุทาหรณ์ ต่อไป)

๒๕๔. **ตสฺมา วิญฺญูหิ วิญฺเญยฺยํ โสตูนํ กงฺขธํสกํ**
นสิ ราชภโฏ ยนฺติ เอยฺย เหยฺย นิทสฺสนํ.

แปล เพราะเหตุนั้น อุทาหรณ์คือ นสิ ราชภโฏ ยนฺติ เอยฺย และเหยฺย อันจะกำจัดเสีย ซึ่งความสงสัยของหมู่นักศึกษา อันวิญญูชนทั้งหลายพึงทราบ.

(คาถานี้แสดงอุทาหรณ์ของสนธิวิธี ตามที่กล่าวมาในคาถาก่อน ได้ยกตัวอย่างศัพท์สนธิ ๔ ศัพท์ดังนี้-

– นสิ ราชภโฏ คำว่า "นสิ" ในบาทนี้ เป็นบทสนธิ ตัดบทว่า "น+อสิ" จะได้เห็นว่ามีสระใกล้กัน ๒ สระ คือ อ ที่ น และ อ ต้นคำ อสิ เมื่อมีสระ ๒ สระอยู่ชิดกันเช่นนี้ จะเชื่อมบทเข้ากันโดยลบสระเสียตัวหนึ่งก็ได้ น+อสิ นี้ ลบสระหนต้น คือ ที่ น พยัญชนะคือ น ก็เข้าอาศัยสระต้นศัพท์ อสิ เป็น "นสิ" ประโยคนี้ "นสิ ราชภโฏ" แปลว่า "ท่านไม่ได้เป็นข้าราชการหรือ?"

– ยนฺติ เป็นกิริยา พหูพจน์ ประกอบประโยคว่า "พหู ชนานานาทิสํ ยนฺติคจฺฉนฺติ คนเป็นอันมาก ย่อมพากันไปสู่ ทิศต่างๆ "ศัพท์คือ ยนฺติ ตั้งอักขระว่า "ยา+อ+อนฺติ" มีสระชิดกันถึง ๓ สระ คือ อา-อ- และ อ (ของอนฺ-) สระทั้ง ๒ คือ อา-อ ก็ถูกลบไป พยัญชนะคือ ย เข้าอาศัย สระคือ อ ของ อนฺ จึงเป็น ยนฺติ

– เอยฺย เป็นกิริยา เอกพจน์ ประกอบประโยคว่า วิสฺสาสํ เอยฺย คจฺเฉยฺย ปณฺฑิโต บัณฑิตพึงถึงความคุ้นเคย ศัพท์คือเอยฺย ตั้งอักขระว่า อิ ธาตุ แปลว่า ไป, ถึง +อ+เอยฺย ลบสระเบื้องต้นทั้ง ๒ คือ อิ-อ เสีย คงเป็น เอยฺย

– เหยฺย เป็นกิริยาเอกพจน์ ประกอบประโยคว่า "สเจ อุปฺปาโท เหยฺย ภเวยฺย ถ้าความเกิดขึ้นพึงมี" ศัพท์คือ เหยฺย ตั้งอักขระว่า หุ ธาตุในความมี ความเป็น + อ เอยฺย ลบสระทั้ง ๒ คือ อุ อ เสีย คงเป็น เหยฺย.

อุทาหรณ์ตามที่ท่านแสดงไว้นี้สระถูกลบไป ๒ สระ พยัญชนะต้องอาศัยสระหนปลาย ดังนี้.)

๒๕๕. **ธนฺติ ลนฺติ ทิสา ภนฺติ วิเนยฺยุํ ญนฺติ วนฺติ จ**
อชฺเฌยฺยาสิ อุเปยฺยาสิ อิจฺจาทิ จ นิทสฺสนํ.

แปล อนึ่ง พึงทราบตัวอย่างอาทิคือ ธนฺติ ลนฺติ วิเนยฺยํ ญนฺติ วนฺติ อชฺเฌยฺยาสิ และ อุเปยฺยาสิ.

(คาถานี้แสดงอุทาหรณ์ของสระสนธิ คือการลบสระเหมือนคาถาก่อน จะขอตั้งรูปของอักขระให้ดูแต่ละศัพท์ และอธิบายเฉพาะที่แปลก ดังนี้–

– ธนฺติ คือ ธาธาตุในความว่าทรง + อ + อนฺติ ลบ อา อะ เป็น ธนฺติ ย่อมทรงไว้

– ลนฺติ คือ ลาธาตุ ในความว่า ถือ + อ + อนฺติ ลบ อา อะเป็น ลนฺติ ย่อมถือเอา

– ภนฺติ คือ ภาธาตุ ในความว่า สว่าง + อ + อนฺติ ลบอา อะเป็น ภนฺติ ทิสา ภนฺติ ทิศทั้งหลาย ย่อมสว่าง

– วิเนยฺยุํ คือ วิ บทหน้า นี ธาตุ ในความนำไป + อ + เอยฺยุํ ลบ อี อะ เป็น วิเนยฺยุํ พึงฝึกฝน พึงนำไปให้วิเศษ

– ญนฺติ คือ ญาธาตุ ในความรู้ + อ อนฺติ ลบ อา อะ เป็น ญนฺติ ย่อมรู้
– วนฺติ คือเวธาตุ ในความพินาศ + อ อนฺติ ลบ เอ อะ เป็น วนฺติ ย่อมพินาศ
– อชฺเฌยฺยาสิ คือ อธิ + อิ + เอยฺยาสิ ตามรูปนี้ สระมี ๔ สระ ลบ ๒ สระเบื้องต้นคือ อธิ เป็น อชฺฌ ลบ อ – อิ - อ - อชฺฌ เข้าอาศัย เอ แห่ง เอยฺยาสิ เป็น อชฺเฌยฺยาสิ พึงเรียน
– อุเปยฺยาสิ คือ อุป + อิ+อ + เอยฺยาสิ ตามรูปนี้สละ ๔ สระ ลบ ๓ สระต้น คือ อ – อิ – อ – เป็น อุเปยฺยาสิ พึงเข้าใกล้

สระทั้งหลาย หนึ่ง สอง หรือสาม ถูกลบไป ดังตัวอย่างนี้แล.)

๒๕๖. **โส สสฺสํ สินฺติ โยเคหิ ภวเต ว ยถากฺกมํ**
สิสฺโส สสฺสญฺจ สิสฺสญฺจ ชโน ตุยฺหํ ธนํ อิติ.

แปล แปลง สิ เป็น โอ แปลง ส เป็น อํ และแปลง สิ เป็น อํ ย่อมมีตามลำดับ โดยสูตรทั้งหลายว่า โส สสฺสํ และ สิ เช่น ชโน ตุยฺหํ และ ธนํ

(คาถานี้แสดงถึงการแปลงของรูปวิภัติ ๒ วิภัติคือ สิ และ ส อันแปลงเป็นรูปสระนั้น ๆ คือ-

– สิ เป็นรูปวิภัติของปฐมา แปลงเป็น โอ ตามสูตรว่า “โส” เป็นคำย่อมาจากวิเคราะห์ว่า สิสฺส โอ โส โอแห่งสิ เช่น คำว่า ชโน ตั้ง ชน ศัพท์ ลง สิปฐมาวิภัติ แปลง สิ ปฐมาวิภัติเป็น โอ เป็น ชโน
– ส เป็นรูปวิภัติของจตุตถี แปลงเป็น อํ ตามสูตรว่า ‘.สสฺสํ’ เป็นคำย่อมาจาก สสฺส อํ สสฺสํ อํ แห่ง ส เช่นคำว่า ตุยฺหํ ตั้ง ตุมฺห ลง ส จตุตถีวิภัติ แปลง ตุมฺห เป็น ตุยฺห แปลง ส เป็น อํ เป็น ตุยฺหํ
– สิ เป็นรูปวิภัติของปฐมา แปลง เป็น อํ ตามสูตรว่า “สิ” ซึ่งเป็นคำย่อมาจาก วิเคราะห์ว่า สิสฺส อํ สึ อํ แห่งสิ เช่นคำว่า “ธนํ” ตั้ง ธน ลง สิ ปฐมาวิภัติ แปลง สิ เป็น อํ เป็น ธนํ

คาถานี้มีอธิบายดังนี้แล.)

๒๕๗. **สิสฺสํ สินฺติ สิสฺโส โสติ ปโยโค กมโต มโต**
ปุญฺญํ อนปฺปกํ ตสฺส สิสฺโส โย ครุมานโน.

แปล การประกอบศัพท์ พึงทราบตามลำดับคือ สิสฺสํ ด้วยสูตร เป็น สึ สิสฺโส ด้วยสูตรเป็น โส ศิษย์ผู้ใด นับถือครู บุญไม่น้อย ย่อมมีแต่ศิษย์ผู้นั้น

(คาถานี้ตอนแรกทำนองจะเป็นอธิบายขยายความของคาถาก่อน ที่กล่าวถึงรูปศัพท์อันเป็นสูตร คือ สึ และ โส ซึ่งมาจาก สิสฺสํ อํ แห่ง สิ แปลว่า อํ แห่ง สิ เหมือนกัน หมายความว่า แปลงสิปฐมาวิภัติเป็น อํ และ สิสฺโส โอ แห่ง สิ เป็น โส แปลว่า โอ แห่ง สิ เหมือนกัน หมายความว่า แปลงสิปฐมาวิภัติเป็น โอ การแปลงสิเป็น อํ มีสูตรว่า สึ แปลง สิเป็นโอ มีสูตรว่า โส ในบาทที่ ๓ และ ๔ เป็นอุทาหรณ์ศัพท์ที่สำเร็จด้วยสูตรคือ สึ และ โส ดังนี้-

– ปุญฺญํ ศัพท์เดิม ปุญฺญ ลงสิปฐมาวิภัตินปุงสกลิงค์ เอกวจนะ แปลงสิเป็นอํ ด้วยสูตรคือ สึ สำเร็จรูปเป็น ปุญฺญํ

– สิสฺโส ศัพท์เดิม สิสฺส ลงสิปฐมาวิภัติ ปุงลิงค์ เอกวจนะ แปลง สิ เป็น โอ ด้วยสูตรคือ โส สำเร็จรูปเป็น สิสฺโส

น่าสังเกตว่า อุทาหรณ์ของท่าน เป็นทำนองให้คติแก่บรรดาศิษย์ทั่วๆไป ให้มีความนับถือยกย่องครูอาจารย์ แม้ในรูปศัพท์ที่เป็นอุทาหรณ์ ก็ให้ศิษย์ได้คติไปด้วย เป็นวิธีการอันฉลาดของโบราณจารย์ทีเดียว.)

๒๕๘. **สตฺถา ติฏฺฐติ สพฺพญฺญู สตฺถา ยนฺติ ธนตฺถิกา**
สตฺถา อเปติ ปุริโส โภนฺโต สตฺถา ทิชาปถํ

แปล พระศาสดาผู้สัพพัญญูเสด็จประทับยืน กองเกวียนทั้งหลายต้องการทรัพย์พากันเดินทางไป บุรุษหลบหลีกจากศาสตรา ท่านผู้จริญทั้งหลาย พ่อค้าผู้จริญทั้งหลาย ถิ่นของพราหรณ์.

(คาถานี้กล่าวถึงทรัพย์ที่มีรูปเหมือนกัน อ่านเหมือนกัน คือ "ทั้ง ๔ ศัพท์ แต่ก็แปลต่างกัน ดังที่แปลไว้มีข้อที่แปลแย้งกับความเห็นของพระฎีกาจารย์อยู่ข้อหนึ่ง ในการแปลคาถานี้คือ บาทที่ ๔ ที่ว่า "โภนฺโต สตฺถา ทิชาปถํ" ซึ่งแปลตามอธิบายของพระฎีกาจารย์ว่า "สตฺถาบทนี้ เป็นอาลปนะ พหูพจน์" ตามมติของพระฎีกาจารย์ "สตฺถา" ก็ต้องแปลว่า "พ่อค้าทั้งหลายผู้เจริญ ถิ่นของพราหมณ์" สตฺถา ในที่นี้มีบทไขว่า "พาณิชา" มีวิเคราะห์ว่า "สห อตฺเถน" "เป็นไปกับด้วยประโยชน์" ถ้าแปลตามความรู้ของผู้แปลแล้ว ก็น่าจะว่า "ท่านผู้จริญทั้งหลาย ศาสตรทั้งหลาย เป็นคัลลองของพราหมณ์" แต่ "สตฺถ" ที่แปลว่า "ศาสตร" นั้น ท่านว่าเป็น นปุงสกลิงค์ ซึ่งรูปศัพท์ในพหูพจน์จะต้องเป็น "สตฺถานิ" ในที่นี้เป็น "สตฺถา" ข้อนี้ก็เคยมีเหมือนกันที่ "อานิ" เป็น "อา" ยุติอย่างไรขอฝากไว้.)

๒๕๙. **สตฺถํ ยํ ติขิณนฺเตน สตฺโถ กตฺวาน กปฺปิยํ**
ชลํ สตฺถุสฺส ปาทาสิ สตฺถา ตํ ปริภุญฺชติ.

แปล ศาสตราเล่มใด คม ชาวเกวียนกระทำเครื่องใช้ ด้วยศาสตราเล่มนั้น พระอานนท์ตักน้ำ ถวายแด่พระศาสดา พระศาสดาเสวยน้ำนั้น.

(คาถานี้แสดงถึงรูปศัพท์ ๔ ศัพท์ ที่ออกเสียงต่างกัน และแจกรูปต่างกัน พึงสังเกตรูปศัพท์ทั้ง ๔ คือ สตฺถํ สตฺโถ สตฺถุสฺส และ สตฺถา ตามที่ปรากฏนั้น และพึงดูคาถาต่อไปประกอบด้วย.)

๒๖๐. **สตฺตานุสาสโก สตฺถา สตฺโถ เทสนฺตรํ คโต**
สตฺถํ ปาณหรํ สตฺถํ อตฺถชานนการณํ.

แปล พระศาสดาทรงพร่ำสอนสัตว์ ชาวเกวียนเดินทางไปสู่ประเทศอื่น ศาสตราบาดมือ ศาสตราเป็นเหตุให้รู้อรรถะ.

(คาถานี้กล่าวถึงศัพท์ ซึ่งมีรูปเหมือนกัน แต่ออกเสียงต่างกันบ้าง เหมือนกันบ้าง ความหมายของแต่ละศัพท์มีอย่างไร ก็ปรากฏในคำแปลแล้ว.)

๒๖๑. **นาโคว นาคมารุยฺห นาคมูลํ อุปาคมิ**
นาคปุปฺผํ คเหตฺวาน นาคสฺส อภิปูชยิ.

แปล นาคนั้นแหละ ขึ้นสู่นาค เข้าไปใกล้โคนนาค เก็บดอกนาค น้อมบูชาแด่นาค.

(คาถานี้แสดงถึงศัพท์คือ นาค (นา-คะ) ว่า มีความหมายหลายนัย ดังจะแยกให้เห็น ดังนี้-

นาโค– หมายถึง "ผู้ประเสริฐ" ได้แก่ "พระราชา"
นาคํ– หมายถึง "สัตว์ประเสริฐ" ได้แก่ "ช้าง"
นาคมูลํ– หมายถึง "โคนต้นกากทิง"
นาคปุปฺผํ– หมายถึง "ดอกกากทิง"
นาคสฺส– หมายถึง "ผู้หมดบาป" ได้แก่ "พระพุทธเจ้า"

ความรวมก็คือ–

"พระราชาเสด็จขึ้นสู่พญาช้างต้น เสด็จเข้าไปใกล้ต้นกากทิง ทรงเก็บดอกกากทิง น้อมบูชาแด่พระพุทธเจ้า"

ศัพท์คือ นาค นี้ ในคาถานี้ มีความหมายดังนี้.)

๒๖๒. **นาคินฺโท นาคมารุยฺห นาคปุปฺเผหิ ปูชยิ**
นาคํ ติโลกวนฺเทยฺยํ นาเคนคฺเคน ปูชิตํ.

แปล จอมนาค ขึ้นสู่นาค บูชานาค ผู้อันโลกทั้งสามน้อมไหว้ อันนาคผู้เลิศบูชาแล้ว ด้วยดอกนาคทั้งหลาย.

(คาถานี้คงแสดงถึงความหมายของศัพท์คือ นาค ทำนองเดียวกับคาถาก่อน.)

๒๖๓. **คุณมิสฺสกสมฺพนฺธ– สงฺเกตปริมาณโต**
สงฺขฺยาโย ฉพฺพิธา วุตฺตา อเนกปริยายโต.

แปล สงฺขยา ๖ ประเภท ท่านกล่าวไว้โดย คูณ, บวก, สัมพันธ์ สังเกต, ปริมาณ และโดยอเนกปริยาย.

(คาถานี้แสดงถึง "สังขยา" ศัพท์สำหรับกำหนดนับ ตามความในคาถานี้แสดงว่าท่านกล่าวไว้ ๖ ประเภทคือ-

–คุณสังขยา นับด้วยคูณ
–มิสสกสังขยา นับด้วยบวก
–สัมพันธสังขยา นับด้วยสัมพันธ์
–สังเกตสังขยา นับด้วยสังเกต
–ปริมาณสังขยา นับด้วยปริมาณ
–อเนกปริยายสังขยา นับด้วยปริยายที่มาก

การกำหนดนับจำนวนนามนั้น มีการนับได้ถึง ๖ ประเภท พึงดูอุทาหรณ์ต่อไปนี้–)

๒๖๔. **ติโสฬสสหสฺสานิ นาริโย สมลงฺกตา**
อสีติ ทส เอโก จ อินฺทนามา มหพฺพลา.

แปล นารี ๔๘,๐๐๐ นาง ประดับกายเรียบร้อยแล้ว เทพบุตรมีนามว่า อินทะ มีกำลังมาก ๙๑ ตน.
(คาถานี้แสดงอุทาหรณ์ของสังขยา ๒ ประเภท ดังนี้–

–คุณสังขยา นับด้วยคูณ คือศัพท์ "ติโสฬสสหสฺสานิ" ศัพท์นี้ถ้าเขียนตามเลขวิธี จะเป็นรูป ๑๖,๐๐๐ x 3 (ติ=3 โสฬสสหสฺส = ๑๖,๐๐๐) จึงได้แปลว่า ๔๘,๐๐๐ นี้เป็นการนับด้วยวิธีคูณ และขอได้กลับไปดูคาถาที่ ๒๕ ติปญฺจ = ๑๕

–มิสสกสังขยา คือศัพท์ อสีติ ทส เอโก ซึ่งเขียนตามเลขวิธีเป็น ๘๐+๑๐+๑ (อสีติ = ๘๐ ทส = ๑๐ เอโก= ๑) รวมกันเป็น ๙๑

คาถานี้แสดงอุทาหรณ์ของสังขยา ๒ ประเภท ดังนี้)

๒๖๕. **เสตฺถ ราชิโย เสตา ทสฺสนียา มโนรมา**
ฉ ปิงฺคลา ปณฺณรส หลิทฺทา จ จตุทฺทส.

แปล ในดวงแก้วมโนหรนั้น มีรอยขาว ๑๐ รอย รอยแดง (ชมพู) ๒๑ รอย และรอยเหลือง ๑๔ รอย น่าดู ยังใจให้รื่นรมย์.

(คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของ มิสสกสังขยา คือ "ฉ ปิงฺคลา ปณฺณรส" ที่แปลไว้ว่า "รอยแดง (ชมพู) ๒๑ รอย" คือ ฉ = ๖ + ปณฺณรส = ๑๕ จึงแปลว่า ๒๑ คาถานี้ ท่านนำมาจากวิธูรชาดก.)

๒๖๖. **สตํ หตฺถี สตํ อสฺสา สตํ อสฺสตรี รถา**
สตํ กญฺญา สหสฺสานิ อามุตฺตมณิกุณฺฑลา.

๒๖๗. **อกสฺส ปทวิหารสฺส กลฺลํ นาคฺฆนฺติ โสฬสึ**
โยชนานํ สตานุจฺโจ หิมวา ปญฺจ ปพฺพโต.

แปล ช้าง ๑๐๐,๐๐๐ เชือก ม้า ๑๐๐,๐๐๐ ตัว รถเทียมม้าอัสดร ๑๐๐,๐๐๐ คัน นางสาวน้อยสวมกุณฑลแล้วมณี ๑๐๐,๐๐๐ นาง ยังไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ อันบัณฑิตแบ่งแล้ว ๑๖ หนของการก้าวเท้าครั้งหนึ่ง ภูเขาหิมพานต์สูง ๕๐๐ โยชน์

คาถาทั้ง ๒ นี้แสดงอุทาหรณ์ของสัมพันธสังขยา การนับด้วยการสัมพันธ์ ในคาถาที่ ๑ พึงสังเกตศัพท์ที่สังขยา "สตํ" อันเป็นศัพท์กำเนิดจำนวนช้างเป็นต้น และศัพท์คือ "สหสฺสานิ" ในบาทที่ ๓ ของคาถา ซึ่งแสดงจำนวนของ กญฺญา และมีศัพท์คือ สตํ นำเหมือนกัน ท่านแนะนำไว้ว่า ศัพท์สังขยาทำนองนี้ สตํ ต้องเชื่อมกันกับ สหสฺสานิเสมอไป ฉะนั้นจึงต้องแปลว่า "๑๐๐,๐๐๐" ทุกอย่างระบุไว้และท่านยังแนะนำต่อไปว่า "นัยนี้พึงนำไปในฐานะเช่นนี้ แม้อื่นๆ ซึ่งหมายความว่า "ถ้ามีบทประพันธ์ทำนองนี้ ก็ให้ใช้แนวนี้เสมอไป ส่วนที่ว่า จำนวนสิ่งต่างๆ อันมีจำนวนถึงอย่างละ ๑๐๐,๐๐๐ นั้น ยังไม่รวมถึงเสี้ยวที่ ๑๖ อันบัณฑิตแบ่งแล้ว ๑๖ หน ของการก้าวเท้าครั้งหนึ่ง หมายความว่า สิ่งต่างๆ เหล่านั้น แม้จะมีปริมาณมาก แต่เมื่อเทียบกับการก้าวเท้าไปบำเพ็ญกุศลเช่นก้าวเท้าไปวัด ไปทำบุญให้ทาน ไปฟังเทศน์เป็นต้นก็น้อยนัก เพียงนิดเดียวเท่านั้น การก้าวเท้าไปบำเพ็ญกุศลมีค่ามากกว่านั้นยิ่งนัก และที่ว่า "ภูเขาหิมพานต์สูงตั้ง ๕๐๐โยชน์" นั้น ก็เป็นอุทาหรณ์ของสัมพันธสังขยาเช่นเดียวกัน พึงสังเกตศัพท์คือ สตานิ และ ปญฺจ ซึ่งอยู่ห่างกัน แต่ก็มีการสัมพันธ์กันตามเกณฑ์ของสังขยาที่เรียกว่า "สัมพันธ์สังขยา" ดังนี้แล.)

๒๖๘. **ตึส เม ปุริสนฺวุโตฺย สพฺเพ เจเก กนิจฺจิตา**
เอโก เทฺว ตโย จตฺตาโร สตรํสี ทิวากโร.

แปล นักรบของเรา คัดแต่ชั้นเอกๆ ทั้งหมด ๓๙,๐๐๐ นายหนึ่ง, สอง, สาม, สี่ดวงอาทิตย์มีรัศมีนับร้อย.

(คาถานี้แสดงอุทาหรณ์ของสังเกตสังขยา ปริมาณสังขยา และ อเนกปริยายสังขยาดังนี้-

– สังเกตสังขยา ได้แก่ "ตึส เม ปุริสนวุโตย" ซึ่งแปล ว่า ๓๙,๐๐๐ เรื่องราวเป็นอย่างไร ท่านอธิบายไว้ในคาถาต่อไป.

– ปริมาณสังขยา ได้แก่ "เอโก เทฺว ตโย จตฺตาโร" ซึ่ง แปลว่า "หนึ่งสอง, สาม, สี่" อันเป็นปรกติสังขยา ในบาลีไวยากรณ์

– อเนกปริยายสังขยา ได้แก่ "สตรํสี" ซึ่งแปลไว้ว่า "มีรัศมีนับร้อย" คำว่า "นับร้อย" นั้นหมายถึง "มากเหลือเกิน" นับโดยปริยายว่ามากเท่านั้น ไม่ใช่แน่นอน เป็น "สหสฺสรํสี" มีรัศมีนับพัน ก็มี อนึ่งสังขยานี้ น่าจะเรียกว่า "อเนกปริมาณสังขยา" ก็ได้ เช่น ศัพท์ว่า "ปโรสตํ กว่าร้อย ปโรสหสฺสํ กว่าพัน" ก็น่าจะรวมอยู่ในประเภทนี้.

เรื่องของสังขยาทั้ง ๖ ประเภทนี้ เป็นเรื่องที่ผู้ศึกษาทางภาษาบาลีพึงกำหนดพิจารณาเพื่อความแตกฉานแห่งความรู้ โดยเฉพาะสังเกตสังขยา ซึ่งมีลักษณะพอจะแยกประเภทได้เป็น ๒ ประเภทคือ โลกสังเกต กำหนดหมายตามเรื่องของโลก เช่น สินฺธุ, อณฺณว, ได้แปลว่า "๔" เป็นต้น ส่วนสังเกตสังขยาในที่นี้มีทำนองจะเป็น "อรรถสังเกต" คือ สังเกตความหมาย ดูเหมือนจะมีเพียงแห่งเดียว ในบาลีประเทศที่ท่านนำมาเป็นอุทาหรณ์ คือ "ตึส เม ปุริสนวุโตฺย" ท่านอธิบายไว้ ดังต่อไปนี้-)

๒๖๙. ตึสญฺเจว สหสฺสานิ นวุติ จ สตานิ จ
ตึสนวุติโย นาม วุตฺตา อุมฺมงฺคชาตเก.

๒๗๐. ยสฺมา ปาวจเน สนฺติ นยาเยว อจินฺติยา
โวหารา จ สุดุพฺพุหตฺถา ทยาปนฺเนน เทสิตา.

๒๗๑. ตสฺมา สาตฺถกเถ ธีโร คมฺภีเร ชินภาสิเต
อุปเทสํ สทา คเณฺห ครุ สมฺมา อุปฏฺฐหํ.

แปล พันทั้งหลาย สามสิบ และร้อยทั้งหลาย เก้าสิบ ชื่อว่า ตึสนวุติ พระผู้ทรงพระภาคเจ้าตรัสไว้ใน อุมังคชาดก.

เพราะรูปศัพท์มีอยู่ในปาพจน์ แต่นัยนั่นแหละ ไม่มีผู้ขบคิดกัน ทั้งโวหาร ก็มีอรรถะเร้นลับดี พระทยาบันเจ้า ทรงแสดงไว้แล้ว.

เหตุนั้น ธีรชน บำรุงครูโดยชอบอยู่ พึงถือเอาอุปเทศในพระภาษิตของพระชินเจ้า อันลึกซึ้ง พร้อมทั้งอรรถกถา ทุกเมื่อ

(คาถาทั้ง ๓ นี้อธิบายศัพท์คือ ตึส นวุติ ตามที่พระผู้ทรงพระภาคเจ้าตรัสไว้ในอุมังคชาดกคือ มโหสถชาดก ตอนขุดอุมงค์ เฉพาะคำว่า "ตึส เม ปุริสนวุโตฺย" นี้ เป็นพระดำรัสของพระเจ้าจุลนี ตรัสถึง กำลังไพร่ของพระองค์ กล่าวคือ ตรัสชมกำลังรบที่จะทรงกรีธาไปล้อมมโหสถ และพระเจ้าวิเทหราช อันกองทัพของพระเจ้าจุลนีนั้นปรากฏว่ามีถึง ๑๘ กองทัพ ฉะนั้น นักรบของพระองค์ที่คัดเฉพาะ ทหารเอกก็ควรจะมีจำนวนถึง ๓๙,๐๐๐นาย ในอรรถกถาแห่งมโหสถชาดก ก็กล่าวถึงศัพท์ "ตึส นวุติ" ว่า หมายถึงสามสิบพันและเก้าสิบร้อยและเห็นว่า "เป็นจำนวนที่ทราบกันในครั้งนั้น และในตอนที่พระผู้ทรง พระภาคเจ้าทรงนำมาตรัสในครั้งนี้ ก็เป็นที่เข้าใจกันเช่นนั้น ฉะนั้นตรัสเพียง "ตึส ๓๐" และ "นวุติ ๙๐" ก็หมายถึง ๓๙,๐๐๐ นั่นเอง ฉะนั้น ท่านจึงแนะให้ถืออุปเทส คือการชี้แจงอย่างใกล้ชิดครู บำรุงครู โดยถูกต้อง ผลเสีย ผลดี ในเรื่องเสื่อม และได้อุปเทสของครูมีอย่างไร ท่านชี้แจงไว้ต่อไปนี้-)

๒๗๒. ครูปเทสหีโน หิ อตฺถสารํ น วินฺทติ
อตฺถสารวิหีโน โส สทฺธมฺมา ปริหายติ.

๒๗๓. ครูปเทสลาภี จ อตฺถสารสมายุโต
สทฺธมฺมํ ปริปาเลนฺโต สทฺธมฺมสฺมา น หายติ.

แปล จริงอยู่ บุคคลผู้เสื่อมจากอุปเทสของครู ย่อมไม่พบอรรถะอันเป็นสาระ บุคคลนั้นเป็นผู้เสื่อม เด็ดขาดแล้วจากอรรถะอันเป็นสาระ ย่อมเสื่อมรอบจากพระสัทธรรม ส่วนบุคคลผู้ได้รับอุปเทส ของครู ย่อมเพียบพร้อมด้วยอรรถะอันเป็นสาระรักษาอยู่โดยรอบซึ่งพระสัทธรรม ย่อมไม่เสื่อม จากพระสัทธรรม.

(คาถาทั้ง ๒ นี้ท่านชี้ให้เห็นความสำคัญแห่งอุปเทสของครู ซึ่งถ้าศิษย์ห่างเหินทอดทิ้ง ไม่เห็นเป็นสำคัญ ก็เสียหนักถึงขนาดเสื่อมจากพระสัทธรรมทีเดียว ตรงกันข้าม ผู้ได้รับอุปเทสของครู ย่อมไม่เสื่อมจากพระสัทธรรม ซึ่งเป็นข้อแนะที่สำเร็จประโยชน์โดยทั่วๆ ไปทีเดียว).

๒๗๔. **เอก ทฺวิ ติ จตุ ปญฺจ ฉ สตฺต อฏฺฐ นว จ**
ทส จาติ ฐิตํ เกณฺฑํ สพฺพํ ภวติ กิตฺตกํ.

แปล ตั้งเกณฑ์ว่า ๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗, ๘, ๙. ๑๐, รวมทั้งหมด จะเป็นเท่าไร.

(คาถานี้เป็นโจทย์เลข ซึ่งเข้าใจง่ายๆ ว่า ๑ ฯลฯ ๑๐ บวกกันได้เท่าไร ถ้าจะคิดสนุกๆ อย่าเพิ่งดูวิธีทำ ลองคิดหาวิธีทำด้วยตนเองดูก่อนว่าจะทำได้อย่างไร ถ้าจะไม่บวกกันเรื่อยไปคือ ๑ + ๒= ๓+๓= ๖+๔=๑๐+๕=๑๕ ฯลฯ เป็นต้น แล้วดูวิธีทำของท่านต่อไป.)

๒๗๕. **อาทิองฺคํ ชุตํ กตฺวา อนฺเตน คุณิตํ กเร**
ชมฺเมน หาริกํ กตฺวา ลทฺธํ เญยฺยํ ปมาณกํ.

แปล พึงกระทำจำนวนต้นและจำนวนท้าย ให้รวมกัน คูณด้วยจำนวนสุดท้าย ทำการหารด้วย ๒ ผลลัภพึงทราบอย่างถูกต้อง.

(คาถานี้แสดงวิธีทำเลขโจทย์ ข้อที่ท่านตั้งไว้ว่า ๑-๑๐ บวกกันได้เท่าไร วิธีทำตามคาถาเป็นดังนี้-

– บวกจำนวนต้นและจำนวนสุดท้าย	๑ + ๑๐ = ๑๑
– คูณด้วยจำนวนสุดท้าย	๑๑ × ๑๐ = ๑๑๐
– หารด้วย ๒ คือ	๑๑๐ ÷ ๒ = ๕๕

เป็นอันว่า ๑-๑๐ บวกกันได้ผลลัภ ๕๕

วิธีทำเลขแบบนี้ เป็นวิธีสากลสำหรับเลขประเภทนี้ แม้จะเพิ่มจำนวนขึ้นไปอีกเป็น ๑-๒๐, ๑-๓๐ หรือ ๑-๑๐๐ ก็ใช้วิธีแบบนี้ เช่น ๑-๑๐๐.

๑ + ๑๐๐ = ๑๐๑ × ๑๐๐= ๑๐๑๐๐ ÷ ๒ =๕๐๕๐

เป็นอันว่า ๑-๑๐๐ บวกกันได้ ๕๐๕๐

เคยปรากฏว่า นักคำนวณเอกผู้หนึ่ง เป็นฝรั่ง เคยคิดหาวิธีทำเลขประเภทนี้ คือ ๑-๑๐๐ บวกกัน และทำได้สำเร็จเป็นเวลา ๑๐๐ กว่าปีมาแล้ว แต่ของไทยเรามีปรากฏในคัมภีร์นี้ ซึ่งแต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๐๗๘ นับมาถึง ๒๕๐๘ ก็ ๔๓๐ ปีมาแล้ว

เราคิดได้ก่อนฝรั่ง ๓๐๐ กว่าปี แต่พวกเราก็ไม่ทราบกันว่า วิธีทำเลขแบบนี้เป็นของเรามาหลายร้อยปีแล้ว แปลกดี เชิญดูเลขวิธีทำข้อต่อไป.)

๒๗๖. **เอโก เทฺว จตฺตาโร อฏฺฐ โสฬส จตุรฏฺฐกา**
จตุสฏฺฐี ฐิตํ เกณฺฑํ สพฺพํ ภวติ กิตฺตกํ.

แปล ตั้งเกณฑ์ว่า ๑, ๒, ๔ ๘, ๑๖, ๓๒, ๖๔ รวมทั้งหมดเป็นเท่าไร.

(คาถานี้เป็นโจทย์เลขอีกข้อหนึ่ง ซึ่งคงมี ๑ ต่อจากนั้นก็ใช้แต่เลขคู่คือ ๒ เป็นต้น เป็นจำนวนคู่ ยกเว้นจำนวน ๑๐ เพราะจำนวน ๑๐ นั้น จำต้องทิ้งเพราะ ๘ แล้วก็ ๑๖ เลขข้ามจำนวน ๑๐ ไปต่อจากนั้น ก็เป็น ๓๒ และ ๖๔ เป็นคู่ทั้งนั้น ฉะนั้น โจทย์ข้อนี้จึงเขียนตามเลขวิธีได้ว่า ๑+๒+๔+๘+๑๖+๓๒+๖๔ เป็นเท่าไร?

ถ้าลองบวกไปตามนี้ก็คงได้ผลลัภเหมือนกัน แต่วิธีที่ทำลัดๆ มีอยู่เชิญดูต่อไป.)

๒๗๗. **อวสานํ ฐิตํ กตฺวา ทฺวเยน คุณิตํ กเร**
อาทินา โลปยิตฺวาน เสสํ เญยฺยํ ปมาณกํ.

แปล พึงกระทำจำนวนสุดท้ายให้เป็นตัวตั้ง แล้วคูณด้วย ๒ ลบด้วยจำนวนต้นที่เหลือ พึงทราบว่าเป็นผลลัภที่ถูกต้อง.

(คาถานี้ชี้แจงวิธีทำโจทก์ข้อที่ว่านั้นเอง ตามความในคาถามีข้อชี้แจงดังนี้

– จำนวนสุดท้ายเป็นตัวตั้ง คือ ๖๔
– คูณด้วย ๒ คือ ๖๔ x ๒ = ๑๒๘
– ลบด้วยจำนวนต้น คือ ๑๒๘-๑ = ๑๒๗

เป็นอันว่า ๑, ๒ ๔, ๘, ๑๖, ๓๒, ๖๔ บวกกันได้ ๑๒๗ และถ้าจะหาวิธีต่อไปอีก คือ ๑๒๘,๒๕๖ ก็คงทำตามวิธีได้เช่นเดียวกัน คือ ๒๕๖ x ๒ = ๕๑๒-๑= ๕๑๑ และวิธีนี้ย่อมสำเร็จประโยชน์ในการทำเลขแบบนี้ได้ทั่วไป)

๒๗๘. **ปญฺชเรเปกเมกสฺมึ เอโก ทฺเว ตโย จตุ**
ปญฺจ ฉ สตฺตฏฺฐ นว สกุณา ฐปิตา สิยุํ
ติณฺณนฺนนฺตุ กุมารานํ กถํ สมํ ทเท กวี.

แปล ในกรงใบหนึ่งๆ มีนกถูกขังไว้ ๑ ตัว ๒ ตัว ๓ ตัว ๔ ตัว ๕ ตัว ๖ ตัว ๗ ตัว ๘ ตัว ๙ ตัว ผู้รู้พึงแบ่งให้เด็ก ๓ คนเท่าๆ กันได้อย่างไร?

(คาถานี้เป็นโจทก์อีกข้อหนึ่งซึ่งชวนคิดไม่น้อยเลย ตามความในคาถา ก็หมายความว่า มีกรงนก ๙ ใบ มีนกอยู่ในกรงแต่ละใบ คือ ๑ ตัว ฯลฯ ๙ ตัว จะแบ่งให้แก่เด็ก ๓ คนเท่าๆ กันอย่างไร? คิดดูแล้วก็ลำบากใจอยู่ จำนวนกรงไม่ยาก ก็คงคนละ ๓ ใบ แต่จำนวนนกในกรงนั้นสิ จะแบ่งอย่างไรถึงจะได้นกคนละ ๑๕ ตัว วิธีนี้เองได้กลายมาในรูปขีดตาราง ๔ เหลี่ยม ๙ ช่อง ให้ทำเลข ๑-๙ บรรจุในช่องนั้นๆ ให้นับได้ ๑๕ ทุกแถว ทั้งทะแยงก็ให้ได้ ๑๕

๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗, ๘, ๙,

ตาตะตางสมมุติเป็นกรง ๙ ใบ ตัวเลขเท่ากับจำนวนนกที่บรรจุในกรง จะนำตัวเลขบรรจุอย่างไร จึงจะบวกกัน ๓ ช่องได้ ๑๕ ทุกแถว แม้จะเป็นแถวทะแยง คิดเล่นสนุกๆ ก่อน แล้วค่อยดูคำตอบ ก็จะได้รสสนุกไม่น้อยเลย.)

๒๗๙. **เอกํ ปญฺจ นเวกสฺส เอกสฺส เทฺว ฉ สตฺต จ**
ตโย จ จตุโร อฏฺฐ ติณฺณํ สมํ ททเ กวี.

แปล ผู้รู้พึงแบ่งให้แก่เด็ก ๓ คน เท่าๆ กัน คือ คนหนึ่งได้ ๑ ตัว ๕ ตัวและ ๙ ตัว คนหนึ่งได้ ๒ ตัว ๖ ตัว และ ๗ ตัว คนหนึ่งได้ ๓ ตัว ๔ ตัวและ ๘ ตัว.

(คาถานี้แสดงวิธีแบ่งจำนวนนกในกรง ดังนี้-

– คนที่หนึ่งได้นก ๑ - ๕ - ๙ =๑๕
– คนที่หนึ่งได้นก ๒ - ๖ - ๗ =๑๕
– คนที่หนึ่งได้นก ๓- ๔ - ๘ = ๑๕

การแบ่งทำนองนี้ เป็นการแบ่งเพื่อให้ได้เท่ากันเท่านั้น ยังไม่เป็น ๑๕ ทุกแถว ท่านจึงแสดงวิธีแบ่งอีกแบบหนึ่ง ต่อไป–)

อถวา อีกอย่างหนึ่ง

๒๘๐. **จตุโร นวโม เทฺว จ ตีณิ ปญฺจ จ สตฺตกา**
อฏฺฐ เอโก ตถา ฉฏฺฐี ติณฺณํ สมํ ททเ กวี.

แปล ผู้รู้พึงแบ่งให้แก่เด็ก ๓ คน เท่าๆ กัน ดังนี้ คือ–

คนหนึ่งได้ ๔,๙ และ ๒

คนหนึ่งได้ ๓,๕ และ ๗

คนหนึ่งได้ ๘,๑ และ ๖

(คาถานี้เป็นวิธีแบ่งอีกแบบหนึ่ง ซึ่งตรงกับที่จะบรรจุลงในช่องตาตาราง ๙ ช่องคือ–

๔	๙	๒
๓	๕	๗
๘	๑	๖

เมื่อบรรจุในช่องนี้ ก็จะบวกกันได้แถวละ ๑๕ ทุกแถว แม้จะเป็นแนวทะแยงก็คงได้ ๑๕ นับว่าเป็นเลขที่มีกลไกอยู่ไม่น้อย ชวนสนุกได้ดีทีเดียว.)

๒๘๑. **เหฏฺฐิมา พฺรหฺมโลกมฺหา มหนฺตี ปติตา สิลา**
อโหรตฺเตน เอเกน โอคฺคตา อฏฺฐ ตาฬิส

๒๘๒. **โยชนานํ สหสฺสานิ จตุมาเสหิ ภูมิคา**
เอวํ วุตฺตปฺปมาเณน เหฏฺฐิมา พฺรหฺมภูมิกา.

แปล ระยะทางพรหมโลกชั้นต่ำ โดยประมาณท่านกล่าวไว้อย่างนี้ ก้อนศิลาใหญ่ตกลงมาจากพรหมโลก ชั้นต่ำ ลอยลิ่วลงวันและคืนหนึ่งเป็นระยะทาง ๔๘,๐๐๐ โยชน์ถึงแผ่นดินโดยกาล ๔ เดือน.

(คาถาทั้ง ๒ นี้แสดงถึงพรหมโลกว่า อยู่ห่างจากโลกเราประมาณเท่าไร ท่านกล่าวว่า ก้อนศิลาขนาดใหญ่ตกลงมาจากพรหมโลกขั้นต่ำความเร็วของก้อนศิลานั้น ๔๘,๐๐๐ โยชน์ต่อวันและคืน หรือ ๒๔ ชั่วโมง คิดเป็นชั่วโมงละ ๒,๐๐๐ โยชน์ จะต้องกินเวลา ๔ เดือน จึงจะถึงพื้นดิน คือพื้นโลกของเรา ลอง คิดดูตามเกณฑ์ที่ท่านว่านี้ จะได้ผลดังนี้–

– ความเร็วของวันและคืน	๔๘,๐๐๐	โยชน์
– ๓๐ วันและคืน ๑ เดือน	๓๐	วัน
– ๑ เดือนเป็นระยะ	๑,๔๔๐,๐๐๐	โยชน์
– ๔ เดือนถึง	๔	เดือน
– ๔ เดือนเป็นระยะ	๕,๗๖๐,๐๐๐	โยชน์

คิดแล้วก็ได้ผลลัภว่า "ห้าล้านเจ็ดแสนหกหมื่น" โยชน์ หากแตกโยชน์เป็นไมล์ ๑ โยชน์ก็เท่ากับ ๑๐ ไมล์ ใช้ ๑๐ คูณ เพิ่ม ๐ อีกหนึ่ง ๐ ก็เป็น "ห้าสิบเจ็ดล้านหกแสน" ไมล์ ระยะของพรหมโลกชั้นต่ำจากโลกนี้ ท่านกล่าวไว้ดังนี้.)

๒๘๓. **อิโต สตสหสฺสานิ สตฺตปญฺญาสหูปรํ**
สฏฺฐิญฺเจว สหสฺสานิ อุพฺเพเธน ปกาสิตา.

แปล พรหมโลกชั้นต่ำ ท่านประกาศไว้ส่วนสูงจากโลกนี้ ๕๗ แสน ๖๐ พันโยชน์.

(คาถานี้กำหนดส่วนสูงของพรหมโลกชั้นต่ำ ตรงกับที่กล่าวมาแล้ว คือ ๕,๗๖๐,๐๐๐ (ห้าล้านเจ็ดแสนหกหมื่น) โยชน์)

๒๘๔. **ภวคฺคา ปติตา สิลา ตปฺปมาเณน โอคฺคตา**
สตฺตวีสทินมาสํ จตุวีสญฺจ ภูมิคา.

แปล ก้อนศิลาตกลงมาจากชั้นภวัคคพรหม ลอยลิ่วลงมา โดยประมาณนั้น ๒๔ เดือน ๒๗ วัน ถึงแผ่นดิน.

๒๘๕. **สตฺตโกฏิทสลกฺขํ ปญฺจาสีตินหุตฺตกํ**
ฉ สหสฺสญฺจ ภุมฺมมฺหา ภวคฺคํ อุจฺจกมฺมตํ.

แปล ภวัคคพรหม ท่านกล่าวว่า สูงจากพื้นดิน ๗ โกฏิ ๑๐ แสน ๘๕ หมื่น และ ๖ พันโยชน์.

(คาถาทั้ง ๒ นี้ กล่าวถึงพรหมโลกชั้นยอดที่เรียกว่า "ภวัคคะ แปลว่า "ยอดแห่งภพ" ในคาถาที่ ๒๘๓ ที่ท่านกล่าวถึงก้อนศิลาที่ตกลงมาจากชั้นภวัคคพรหมลอยลิ่วลงมา "ด้วยประมาณนั้น" ซึ่งหมายความว่า "เท่ากันกับที่ตกลงมาจากพรหมโลกชั้นต่ำในวันหนึ่งคืนหนึ่ง ๔๘,๐๐๐ โยชน์" แต่จากภวัคคพรหม กินเวลานานกว่า ตามรูปศัพท์ก็ ๒๔ เดือน ๒๗ วัน แต่เมื่อคิดตามระยะสูงที่ท่านกล่าวในคาถาที่ ๒๘๕ คือ ๗๑,๘๕๖,๐๐๐ โยชน์ หารด้วย ๔๘,๐๐๐ โยชน์ ก็จะเป็นระยะเวลาถึง ๔๙ เดือนกับ ๒๗ วัน เกินกว่าที่ระบุไว้ถึง ๒๕ เดือน ไม่ทราบว่ายุติเป็นอย่างไร ขอฝากไว้แต่วิจารญาณของท่านผู้รู้ทั้งหลายสืบไป.)

๒๘๖. **อิโต ปรํ ปวกฺขามิ ติภูมฺมํ ปุคฺคลมฺปิจ**
ตตฺรฏฺฐมานสญฺเจว เฉกภาวาย โสตุนํ.

แปล ต่อแต่นี้ไป ข้าพเจ้าจักกล่าวถึงบุคคลผู้ตั้งอยู่ในภูมิทั้ง ๓ และจิตในบุคคลผู้ตั้งอยู่ในภูมิทั้ง ๓ นั้น เพื่อความเป็นผู้ฉลาดของผู้ศึกษาทั้งหลาย.

(คาถานี้เริ่มเรื่องที่เกี่ยวกับอภิธรรม คือบุคคลผู้ดำรงอยู่ในภูมิทั้ง ๓ คือ กามาวจรภูมิ ๑ รูปาวจรภูมิ ๑ อรูปวจรภูมิ ๑ และจิตที่ตั้งอยู่ในภูมิทั้ง ๓ นั้น ตามลำดับ ซึ่งท่านได้แสดงในคาถาต่อๆไป.)

๒๘๗. **นิติเป อมจาตายา ตุนิป กามภูมิโย**
ปา มุ ม ป อ อา ป อ สุเว อ อ อ สุ สุ อ.
ร อรุ อา วิ อา เนติ ติภุมฺมํ เภทโต ปุคํ.

แปล ภูมิ ๓ โดยประเภทเป็น ๓๑ คือ-

- ภูมิ ๑๑ ภูมิ ได้แก่ นิรยะ ๑ ติรัจฉานโยนิ ๑ เปตวิสัย ๑ อสุรกาย ๑ มสุสส ๑ จาตุมหาราชิกา ๑ ตาวตึสะ ๑ ยามา ๑ ตุสิตา ๑ นิมมานรดี ๑ ปรนิมมิตวสวัดดี ๑ ชื่อว่า กามภูมิ.
- ภูมิ ๑๖ ภูมิ ได้แก่ ปาริสัชชา ๑ ปุโรหิตา ๑ มหาพรหมา ๑ ปริตตาภา ๑ อัปปมาณาภา ๑ อาภัสสรา ๑ ปริตตสุภา ๑ อัปปมาณสุภา ๑ สุภกิณหา ๑ เวหัปผลา ๑ อสัญญีสัตตะ ๑ อวิหา ๑ อตัปปา ๑ สุทัสสา ๑ สุทัสสี ๑ อกนิฏฐะ ๑ ชื่อว่า รูปภูมิ.
- ภูมิ ๔ ภูมิ ได้แก่ อากาสานัญจายตนภูมิ ๑ วิญญาณัญจายตนภูมิ ๑ อากิญจัญญายตน ภูมิ ๑ เนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ ๑ ชื่อว่า อรูปภูมิ.

(คาถานี้แต่งแบบอาทิสังเกต แสดงถึงภูมิ ๓ ภูมิ จำแนกออกเป็น กามภูมิ ๑๑ รูปภูมิ ๑๖ อรูปภูมิ ๔ รวมทั้ง ๓ ภูมิเป็น ๓๑ มีข้อปลีกย่อยที่พึงทราบดังนี้–

– กามภูมิ ๑๑ แบ่งเป็น-
อบายภูมิ ๔ คือ นิรยะ ๑ ติรัจฉานโยนิ ๑ เปตวิสัย ๑ อสุรกาย ๑ สุคติภูมิ ๗ คือ มนุสส ฯลฯ ปรนิมมิตวสวัตดี
- รูปภูมิ ๑๖ แบ่งเป็น
ปฐมฌานภูมิ ๓ คือ ปาริสัชชา ๑ ปุโรหิตา ๑ มหาพรหมา ๑
ทุติยฌานภูมิ ๓ คือ ปริตตภา ๑ อัปปมาณาภา ๑ อาภัสสรา ๑
ตติตยฌานภูมิ ๓ คือปริตตสุภา ๑ อัปปมาณสุภา ๑ สุภกิณหา ๑
จตุตถฌานภูมิ ๒ คือ เวหัปผลา ๑ อสัญญีสัตตา ๑
สุทธาวาส ๕ คือ อวิหา ๑ อตัปปา ๑ สุทัสสา ๑ สุทัสสี ๑ อกนิฏฐา ๑

ส่วนอรูปภูมิไม่มีข้อปลีกย่อยอะไร ในคัมภีร์ฏีกาท่านได้นำคาถาประมวลภูมิมาสาธกไว้ดังนี้–

“ทเสกา กามภูมี จ รูปภูมี จ โสฬส
อรูปภูมี จตสฺโส ภูมิโย เอกตึสติ.

ภูมิ ๓๑ ภูมิ คือ กามภูมิ ๑๑ รูปภูมิ ๑๖ และ อรูปภูมิ ๔” คาถานี้มีอธิบายดังนี้แล.)

๒๘๘. **กฏยาทิ ฌธพนฺตา นวสงฺขยา ปกิตฺติตา**
ปาทิ มนฺตา ปญฺจสงฺขยา สุญฺญา นาม สรา ญนา.

แปล อักขระมี ก ฏ และ ย เป็นต้นมี ฌ ธ และ พ เป็นที่สุด ท่านกำหนดว่า นวสังขยา อักษรมี ป เป็นต้น มี ม เป็นที่สุด ท่านกำหนดว่า ปัญจสังขยา สระ และ ญ น ชื่อว่า สูญ.

(คาถานี้เป็นเกณฑ์ของวัณณเลข หรือ วัณณสังขยา ซึ่งได้พูดถึงมาแล้วในบทที่๙ แต่ในตอนนั้นมิได้มีกำหนดกฎเกณฑ์อะไร ท่านมาระบุไว้ในตอนนี้ ในฏีกาท่านอธิบายไว้ดังนี้–

“คาถานี้มีชื่อว่า สีหคติอธิการ เพราะระบุในฐานะเบื้องต้นและเบื้องปลาย (น่าจะตรงกับคำที่ท่านอาจารย์แต่ก่อนเรียกว่า “พยัคฆ์ข้ามห้วย” คือเหยียบฐานแรก แล้วก็โดดไปเหยียบฐานปลายทีเดียว) ความหมายในคาถานี้ มีดังนี้–

อักขระ คือ	ก	เป็นต้น ถึง	ฐ	เป็นอักขระที่๙
"	ฏ	"	ธ	"
"	ย	"	พ	"

มีข้อพิเศษตรงที่ ย เป็นต้นนี้ ต้องใช้ “ศ ษ” เข้ามาจะตกที่ ๙ ตรง พ

อักษรคือ ป เป็นต้น ถึง ม ก็เป็นอักขระที่ ๕

สระ ๘ คือ อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ และ ญ น ชื่อว่า สูญ.

ตามที่กล่าวมานี้ อักขระทั้งปวง จะเป็นตัวเลข ดังนี้-

อักขระ ๔	คือ	ก ฏ ย ป	เป็นตัวเลข ๑
อักขระ ๔	คือ	ข ฐ ร ผ	เป็นตัวเลข ๒
อักขระ ๔	คือ	ค ฑ ล พ	เป็นตัวเลข ๓
อักขระ ๔	คือ	ฆ ฒ ว ภ	เป็นตัวเลข ๔
อักขระ ๔	คือ	ง ณ ศ ม	เป็นตัวเลข ๕
อักขระ ๓	คือ	จ ต ษ	เป็นตัวเลข ๖
อักขระ ๓	คือ	ฉ ถ ส	เป็นตัวเลข ๗
อักขระ ๓	คือ	ช ท ห	เป็นตัวเลข ๘
อักขระ ๓	คือ	ฌ ธ ฬ	เป็นตัวเลข ๙
สระ ๘ และญ น			เป็นตัวเลข ๐

การใช้ตัวอักษรแทนตัวเลข เป็นประโยชน์ในการประพันธ์มาก ดังจะได้เห็นต่อไป.

๒๘๙. **กา กายา รู มยา รู ฌา นลา ภู มานสาลยา**
ทุสฺวเหตุ ทฺวิติเหตุ มคฺคฌา ผลฌา รุยา.

แปล ภูมิ ๓๐ ภูมิ คือกามภูมิ ๑๑ รูปภูมิ ๑๕ อรูปภูมิ ๔ เป็นที่อยู่แห่งจิต บุคคล ๑๒ คือ ปุถุชน ๔ ได้แก่ ทุคคติอเหตุกบุคคล สุคติอเหตุกบุคคล ทวิเหตุกบุคคล ติเหตุกบุคคล พระอริยบุคคล ผู้ตั้งอยู่ในมรรค ๔ ผู้ตั้งอยู่ในผล ๔

(ในฎีกาท่านได้สาธกถ้อยคำที่ท่านได้กล่าวไว้ ไม่ทราบว่าในคัมภีร์ใด เพราะท่านไม่เคยเอ่ยชื่อไว้ ดังนี้–

ปุถุชฺชนา จ จตฺตาโร มคฺคฏฺฐา จตุโร ชนา
ผลฏฺฐา จตุโร เจติ ทฺวาทส ปุคฺคลา สิยุํ.

บุคคลพึงมี ๑๒ ประเภท คือปุถุชน ๔ ท่านผู้ตั้งอยู่ในมรรค ๔ ท่านผู้ตั้งอยู่ใน ผล ๔. ทั้งนี้เป็นประมวลบุคคลในโลก มีอธิบายในคาถาต่อๆ ไป.)

๒๙๐. **ปาปาเย มานเว ปาปา นปา เทเวสุ สุลาริเย**
ฌาญฺญูรูเป อรูเป ชา ภุมฺยา ขิลา ปุ ฐาปรา.

แปล บุคคลผู้ตั้งอยู่ในอบาย ๑ ในมนุสสโลก ๑๑ ในเทวโลก ๑๐ ในอริยภูมิ ๓ ในรูปภพอื่น ๙ ในอรูปภพ ๘ บุคคลทั้งสิ้น ๒๑๒ โดยภูมิ.

(คาถานี้กล่าวถึงบุคคลในภูมินั้นๆ ฎีกาขยายความดังต่อไปนี้–

– บุคคลผู้ตั้งอยู่ในอบายมี ๑ คือ อเหตุกบุคคลฝ่ายทุคคติ ที่จำแนก เป็น ๔ ด้วยอำนาจของบุคคลผู้ตั้งอยู่ในอบายภูมิ ๔

– บุคคล ๑๑ ที่เหลือ นอกจาก อเหตุกบุคคลฝ่ายทุคคติ ย่อมมีในมนุสสโลก

– บุคคล ๑๐ คือ ทุเหตุกบุคคล ๑ ติเหตุกบุคคล ๑ พระอริยบุคคล ๘ ย่อมมีในเทวโลก ๖ ชั้น และแต่ละชั้นๆ ก็มีบุคคลทั้ง ๑๐ ฉะนั้น จึงเป็นบุคคล ๖๐ ถ้วน ในเทวโลก.

– บุคคลผู้ตั้งอยู่ในอริยภูมิ ๓ หมายถึงบุคคลผู้ตั้งอยู่ในชั้นสุทธาวาส ๕ ชั้น มี ๓ ประเภท คือ พระอริบุคคลผู้ตั้งอยู่ในอนาคามีผล ๑ พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในอรหัตมรรค ๑ พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ใน อรหัตผล ๑ พระอริยบุคคล ๓ ประเภทนี้ย่อมมีในสุทธวาส ทั้ง ๕ ชั้น จึงเป็น ๑๕

– บุคคลผู้ตั้งอยู่ในรูปภพอื่น ๙ หมายความว่า บุคคลผู้ตั้งอยู่ในรูปภพ นอกจากอสัญญีภพ และสุทธาวาส คงเหลือ ๑๐ บุคคลที่ตั้งอยู่ในรูปภพเหล่านี้ มี ๙ คือ ปุถุชนผู้เป็นติเหตุก ๑ พระอริยบุคคลทั้ง ๘ รวม ๙ ย่อมตั้งอยู่ในรูปภพทั้ง ๑๐ แต่ละชั้นๆ จึงเป็นบุคคล ๙๐

– บุคคลตั้งอยู่ในอรูปภพ ๘ หมายความว่า ในอรูปภพทั้ง ๔ มีบุคคลผู้ตั้งอยู่ ๘ คือ ปุถุชนติเหตุก ๑ พระอริยบุคคลยกเว้นพระโสดาปัตติมัคคัฏฐบุคคล คงเหลือ ๗ รวม ๘ มีในอรูปภพแต่ละชั้น จึงเป็นบุคคล ๓๒

เมื่อรวมบุคคลทั้งหมดในภูมิทั้ง ๓ คือ ๔+๑๑+๖๐+๑๕+๙๐+๓๒ เป็น ๒๑๒

อนึ่ง ในฎีกายังได้เสนอนัยอื่นอีก คือ ในบาทที่ ๔ ของคาถานี้ ซึ่งมีอยู่ว่า “ภุมฺยา ขิลา ธรา” ซึ่งแปล ว่า “บุคคลทั้งสิ้น ๒๙ โดยภูมิ” และอธิบายว่า

– ในกามภูมิ มีบุคคลทั้งหมด ๑๒

– ในรูปภูมิ มีบุคคล ๙ คือ ติเหตุกปุถุชน ๑ พระอริยบุคคล ๘

– ในอรูปภูมิ มีบุคคล ๘ คือ ติเหตุกปุถุชน ๑ พระอริยบุคคล ยกเว้นพระอริยบุคคล ผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค คงเหลือ ๗

ทั้งได้สาธกคาถาที่ท่านกล่าวไว้มายืนยันว่า–

“กามิโน ทฺวาทสา เจว รูปพฺรหฺมา นเวริตา
อฏฺฐธารูปิโน พฺรหฺมา สพฺเพ เอกูนตึสติ.

บุคคลผู้มีกาม ๑๒ รูปพรหมท่านกล่าวว่า มี ๙ อรูปพรหมมี ๘ รวมทั้งหมดเป็น ๒๙. บุคคลในภูมิทั้ง ๓ มีดังนี้แล.)

๒๙๑. **ฉลํ ทฺมฺหิ นทํ สุมฺหิ มณํ สุทฺธมฺหิ ทุติเย**
ปญฺจาทิตติเย เวหปฺ- ผเล มุตํ รูเป ธุตํ.

แปล จิต ๓๗ ดวง ย่อมเกิดในทุคคติ จิต ๘๐ ดวง ย่อมบังเกิดในกามสุคติ จิต ๕๕ ดวง ย่อมเกิดในสุทธาวาส จิต ๖๖ ดวง ย่อมบังเกิดในหมวด ๓ แห่งทุติยฌานภูมิ จิต ๖๕ ดวง ย่อมบังเกิดในหมวด ๓

แห่งตติยฌานภูมิ และในชั้นเวหัปผละ อันเป็นชื่อของจตุตถฌาณภูมิ จิต ๖๙ ดวง ย่อมเกิดในรูปภพ.

(คาถานี้แสดงถึง "จิต" ที่บังเกิดในภูมินั้นๆ ในฎีกาขยายความไว้ดังนี้-

๑. จิต ๓๗ ดวงย่อมเกิดในทุคติ ท่านกล่าวไว้ในพระคัมภีร์อภิธรรมมาวตารว่า–

"กุสลากุสลา กาเม เตสํ ปากา อเหตุกา
อาวชฺชนทฺวยญฺจาติ สตฺตตึเสว มานสา.
นรกาทีสฺวปาเยสุ จตูสฺวปิ จ ชายเร.

จิต ๓๗ ดวง คือ กุศลจิต อกุศลจิต อเหตุกจิต อันเป็นวิบากของกุศลจิตเหล่านั้น และอาวัชชนจิต ๒ ดวง ย่อมบังเกิดในอบายแม้ทั้ง ๔ มีนรกเป็นต้น" และได้กล่าว ไว้ในพระคัมภีร์สัจจสังเขปว่า–

"กามสุภาสุภํ
หาสวชฺชมเหตุญฺจ อปาเย สตฺตตึสิเม.

จิตตุปบาท ๓๗ ดวงเหล่านี้ คือ กามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง อกุศลจิต ๑๒ ดวง และ อเหตุกจิต (ยกเว้นหสิตุปปาทจิต) ๑๒ ดวง ย่อมเกิดได้ในอบายภูมิ".

(ความหมายของเรื่องนี้ หมายความว่า ผู้ที่บังเกิดในอบายภูมิทั้ง ๔ แห่งใดแห่งหนึ่ง ไม่ใช่หมายความว่า จะต้องมีแต่อกุศลจิตไปตลอดชาติเรื่อยไปตลอดชาติ อาจมีกุศลจิตคือคิดเรื่องกุศลบ้างก็ได้ ฉะนั้น กุศลจิตกามาวจรย่อมเกิด ได้แก่ ผู้ที่เกิดในอบายภูมิ.)

๒. จิต ๘๐ ดวง ย่อมเกิดในกามสุคติ ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธรรมมาวตารว่า

"กาเม เทวมนุสฺสานํ นว ปากา มหคฺคตา
เนว ชายนฺติ ชายนฺติ อสีติ หทยา สทา.

วิบากจิตอันเป็นมหัคคตะ ๙ ดวง ย่อมไม่บังเกิดเลย แก่เทวดาและมนุษย์ ในกามาวจร จิต ๘๐ ดวง ย่อมบังเกิดในกาลทุกเมื่อ."

ในพระคัมภีร์สัจจสังเขป ท่านกล่าวไว้ว่า–

"หิตฺวา มหคฺคเต ปาเก อสีติ เสสกามิสุ

จิต ๘๐ ดวง ยกเว้นมหัคคตวิปากจิต ๙ ดวง ย่อมบังเกิดในกามสุคติภูมิที่เหลือ."

(ความหมายของข้อนี้คือ จิตมี ๘๙ ดวง ยกเว้นมหัคคตวิบากจิตเสีย ๙ ดวง ได้แก่ รูปาวจรวิบาก ๕ ดวง อรูปาวจรวิบาก ๔ ดวง คงเหลือ ๘๐ ดวง ย่อมบังเกิดในกามสุคติภูมิที่เหลือคือ สวรรค์ ๖ ชั้น และมนุษย์ ๑)

๓. จิต ๕๕ ดวง ย่อมเกิดในชั้นสุทธาวาส จิตที่บังเกิดในขั้นสุทธาวาสทั้ง ๕ ชั้นมี ๕๕ ดวง ซึ่งท่านอ้างอธิบายในพระคัมภีร์สัจจสังเขป ซึ่งรวมกับจิตที่เกิดในฌาน ภูมิ ฉะนั้น จะได้กล่าวรวมกัน

๔. จิต ๖๖ ดวง ย่อมบังเกิดในหมวด ๓ แห่งทุติฌานภูมิ คำว่า ทุติยฌานภูมิ หมายถึง พรหมโลกที่เกิดของท่านผู้ที่ได้ทุติยฌาน คือ ปริตตาภา ๑ อัปปมาณาภา ๑ อาภัสสรา ๑ ที่ว่ามีจิตเกิด ๖๖ ดวงนั้น โปรดทราบรวมกัน

๕. จิต ๖๕ ดวง ย่อมบังเกิดในหมวด ๓ แห่งปฐมฌานภูมิ ฯลฯ คำว่า ปฐมฌานภูมิ หมายถึงพรหมโลก อันเป็นที่เกิดของท่านผู้ได้ปฐมฌาน มี ๓ ชั้น คือ พรหมปาริสัชชา ๑ พรหมปุโรหิตา ๑ มหาพรหมา ๑ คำว่า ตติฌานภูมิ หมายถึง พรหมโลก อันเป็นที่เกิดของท่านผู้ได้ตติฌานมี ๓ ชั้น คือ ปริตตสุภา ๑ อัปปมาณสุภา ๑ สุภกิณหา ๑ คำว่า เวหัปผลา เป็นชื่อของภูมิอันเป็นที่เกิดของท่านผู้ได้จตุตถฌาน

ข้อความทั้ง ๓ ข้อนี้ ในฎีกาท่านยกคาถาในพระคัมภีร์สัจจสังเขปมาเป็นบทยืนยันดังต่อไปนี้–

“จกฺขุโสตมโนธาตุ ตีรณํ โวฏฺฐวํ ปิจ
โทสหีนชวา โส โส ปาโก รูเป อนาริเย
ปญฺจสฏฺฐี ฉสฏฺฐี ตุ ปริตฺตาภาทิสุ ติสุ
อาทิปญฺจามลา กงฺขา- ทิฏฺฐิยุตฺเต วินา ตหึ
เตเยว ปญฺจปญฺญาส ชายเร สุทฺธภูมิสุ.

จิต ๖๕ ดวง คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ มโนธาตุ สันตีรณจิต โวฏฐัพพนจิต ชวนจิต ยกเว้น โทสมูลจิต และวิบากจิตนั้นๆ ย่อมบังเกิดในรูปภพอันมิใช่อริยภูมิ ส่วนจิต ๖๖ ดวง ย่อมบังเกิดในรูปภพทั้ง ๓ มีปริตรตาภาเป็นต้น บรรดาจิต ๖๕ ดวง ยกเว้นมัคคจิตเบื้องต้น ๕ ดวงและจิตที่ประกอบ ด้วยวิจิกิจฉา และทิฏฐิ จิต ๕๕ ดวงเหล่านั้นแหละ ย่อมเกิดในสุทธาวาสภูมิ.

(คาถาในพระคัมภีร์สัจจสังเขปที่ท่านยกมาในฎีกานี้ ท่านประกอบความไว้ ดังต่อไปนี้–

“จิต ๖๕ ดวง คือ จักขุวิญญาณ ๒ ดวง โสตวิญญาณ ๒ ดวง มโนธาตุ ๓ ดวง สันตีรณจิต ๓ ดวง โวฏฐัพพนจิต ๑ ดวง ชวนจิต ยกเว้นโทสมูลจิต ๒ ดวง คงเหลือ ๕๓ ดวง วิบากจิตของตนๆ ย่อมบังเกิดในรูปภพที่เหลือ ยกเว้นสุทธาวาสภูมิ ส่วนจิต ๖๖ ดวง

ย่อมบังเกิดขึ้นในขั้นทุติยฌาน มีปริตตาภาเป็นต้น เพราะวิบากจิตเกิด ๒ ดวง จิตตุปบาท ๕๕ ดวงเหล่านั้นนั่นแหละ ยกเว้นจิตตุปปาท อันเป็นโลกุตตรจิต ๕ ดวง กล่าวคือ มรรคจิตเบื้องต่ำ ๓ ดวงและผลจิต ๒ ดวง กับจิตตุปปาท ๕ ดวง ที่ประกอบด้วยวิจิกิจฉา และทิฐิ รวม ๖๐ ดวง (จาก ๖๕ ดวงที่กล่าวมาแล้ว) ย่อมบังเกิดในสุทธาวาสภูมิทั้ง ๕

จิต ๖๙ ดวง ย่อมเกิดในรูปภพ หมายความว่าจิต ๘๙ ดวง ชักออก ๒๐ ดวง คือ มหาวิบากจิต ๘ ดวง โทสมูลจิต ๒ ดวง ฌานวิญญาณเป็นต้น ๖ ดวง และ อรูปวิบากจิต ๔ ดวง รวม ๒๐ ดวง คงเหลือ ๖๙ ดวง ย่อมมีในรูปภูมิ ๑๕ ภูมิ.

ในฎีกาได้นำถ้อยคำที่กล่าวไว้คงจะในพระคัมภีร์อธิธรรมาวตารว่า–

ฌานมนาทิฉกฺกญฺจ มหาปากา รุสทฺวยํ
นตฺถิ อรูปปากา จ รูปาจวรภูมิยํ.

จิต ๖ ดวง มีฌานจิต เป็นต้น มหาวิบากจิต ๘ ดวง โทสมูลจิต ๒ ดวงอรูปวิบากจิต ๔ ดวง ไม่มีในรูปาวจรภูมิ.

คาถาที่ ๒๙๑ มีอธิบายในฎีกา ดังที่เก็บความมาบันทึกไว้ฉะนี้.)

๒๙๒. **จฌารุปฺเป ธุนํ ธุเทฺว พภํ ปภํ ธุฑํ ถุทํ**
กาเมสุ ธํ นทํ ธูตํ รูเป นุรํ จฺวารุเป ฑวํ.

แปล จิต ๔๖ ดวง ในอรูปภพ ลดเสีย ๒ ดวง ในภพหนึ่ง ในภพหนึ่งๆ คง มี ๒ ดวง จึงมี ๔๓ ดวง ๔๑ ดวง ๓๙ ดวง ๓๗ ดวง จิต ๙ ดวง ไม่เกิดในกามภพ จิต ๘๐ ดวง ย่อมเกิดตามควร จิต ๖๙ ดวง ย่อมเกิดในรูปภพตามควร จิต ๒๐ ดวง ย่อมไม่เกิดในรูปภพ จิต ๔๖ ดวง ย่อมเกิด ในอรูปภพจิต ๔๓ ดวง ย่อมไม่เกิดในอรูปภพ.

(คาถานี้ท่านแสดงถึงจิตในรูปภพทั้ง ๔ ฎีกาอธิบายความของคาถานี้ไว้ว่า

– อรูปภพ มีจิต ๔๖ ดวง บังเกิดในแต่ละภูมิ ลดเสียภูมิละ ๒ ดวง ดังนี้
– อากาสานัญจายตนภูมิ จิตบังเกิด ๔๓ ดวง คืออกุศลจิต ยกเว้นโทสมูลจิต ๒ ดวง คงเหลือ ๑๐ ดวง กามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง กามาวจรกิริยาจิต กล่าวคือ โวฏฐัพพน มหากิริยาจิต ๙ ดวง อรูปกุศลกิริยาจิต ๘ ดวง โลกุตตรจิต คือมรรคจิต ผลจิต ยกเว้นโสดาปัตติมรรคจิต คงเหลือ ๗ ดวง และวิบากจิตแห่งอรูปชั้นต้น ๑ ดวง
– วิญญานัญจายตนภูมิ จิตบังเกิด ๔๑ ดวง คือ จิตที่บังเกิดในอากาสานัญจายตนภูมิที่กล่าวนั้น ยกเว้นเสีย ๓ ดวง ปฐมารูปกุศล ๑ – วิบาก ๑ – กิริยา ๑ คงเหลือ ๔๐ บวก วิญญาณัญจายตนวิบากจิตเข้าอีก ๑ ดวง เป็น ๔๑ ดวง

– อากิญจัญญายตนภูมิ มีจิตบังเกิด ๓๙ ดวง คือ จิตที่กล่าวถึงในอรูปที่ ๒ นั้นแหละ ยกเว้นเสีย ๓ ดวงคือ ทุติยารูปกุศล ๑- วิบาก ๑- กิริยา ๑ คงเหลือ ๓๘ ดวง บวก อากิญจัญญายตนวิบากจิตเข้าอีก ๑ ดวง เป็น ๓๙ ดวง
– เนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ จิตบังเกิด ๓๗ ดวง คือ จิตที่กล่าวถึงใน ตติยารูป นั้นแหละยกเสีย ๓ ดวงคือ ตติยารูปกุศล ๑ – วิบาก ๑- กิริยา ๑ คงเหลือ ๓๖ บวก เนวสัญญานาสัญญาตนวิบากจิตเข้าอีก ๑ ดวง เป็น ๓๗ ดวง

เพ่งความตามที่ฎีกาประกอบความไว้ จะเห็นได้ว่า ในแต่ละภูมิ ลดลงภูมิละ ๒ ดวง คือ ๔๓-๔๑-๓๙ และ ๓๗ โดยลำดับ และฎีกาท่านได้อ้างข้อความในพระคัมภีร์ สัจจสังเขป มายืนยันดังนี้–

"อาทิมคฺคทฺสาหาส– รูปหีนชวา สโก
ปาโก โวฏฺฐพฺพนญฺเจติ ติตาฬีส สิยุํ นเภ
อโธโธมนวชฺชา เต ปาโก เจว สโก สโก
ทุติยาทีสุ ชายนฺเต เทฺว เทฺว โอนา ตโต ตโต.

จิต ๔๓ ดวง คือชวนจิต ยกเว้นมรรคจิตดวงต้น ปฏิฆสัมปยุตจิต หสิตุปปาทจิต (คงเหลือ ๔๑ ดวง) วิบากจิตของตน (คืออากาศนัญจายตนวิบาก) และโวฏฐัพพนจิต พึงมีใน อากาสานัญจายตนภูมิ จิตเหล่านั้น ยกเว้นจิตในชั้นต่ำๆ และผลของตนๆ ลดลงเสียจาก จิตชั้นต่ำนั้นๆ ชั้นละ ๒ ย่อมบังเกิดในชั้นที่ ๒ (วิญญานัญจายตนภูมิ) เป็นต้น.

นอกจากนี้ ท่านยังได้อ้างถึงข้อความในพระคัมภีร์อภิธรรมาวตาร ดังต่อไปนี้–

"ฐเปตฺวา ปฐมํ มคฺคํ กุสลานุตฺตรา ตโย
กามาวจรปุญฺญานิ อปุญฺญานิ ตถา ทส
จตฺตาริรูปปุญฺญานิ สพฺเพ ปากา อนุตฺตรา
ปฐมารูปปาโก จ นว กามกฺริยาปิจ
อรูปาปิ กฺริยา สพฺพา เตจตฺตาฬีสมานสา
อุปชฺชนฺติ ปเนตานิ ปฐมารูปภูมิยํ
วุตฺเตสุ ปน จิตฺเตสุ ปฐมารูปภูมิยํ
ฐเปตฺวา ปฐมา รูปตฺ- ตยํ ปาโก จ อตฺตโน
เอกจตฺตาฬีส ชายนฺติ ทุติยารูปภูมิยํ
เอวํ เสสทฺวเย เญยฺยา หิตฺวา เหฏฺฐิมเหฏฺฐิมํ.

จิต ๔๓ ดวงเหล่านี้ คืออนุตตรกุศลจิต ยกเว้นมรรคจิตดวงแรก คงเหลือ ๓ ดวง กามาจรกุศลจิตทั้งหมด อกุศลจิต ๑๐ ดวง (ยกเว้นโทสมูลจิต ๒ ดวง) รูปาวจรกุศลจิต ๔ ดวง รูปาวจรวิบากจิต ๔ ดวง อรูปาวจรวิบากจิตดวงที่ ๑ ทั้งกามาจรกิริยาจิต ๙ ดวง อรูปาวจรกิริยาจิต ทั้งหมด ย่อมบังเกิดในอรูปาวจรภูมิขั้นต้น จิต ๔๑ ดวง คือ บรรดาจิต ที่กล่าวแล้วในอรูปาวจรชั้นแรก ยกเว้นอรูปาวจรจิตขั้นต้น ๓ ดวง คงเหลือ ๔๐ ดวง กับอรูปาวจรวิบากจิตของตน คือ วิญญาณัญจายตนวิบากจิต ๑ ดวง รวมเป็น ๔๑ ดวง ย่อมบังเกิดในอรูปภูมิที่ ๒ จิตในอรูปภูมิ ๒ ชั้นที่เหลือ ลดอรูปาวจรจิตชั้นต่ำๆ เสีย พึงทราบด้วยอาการอย่างนี้.

นอกจากนี้ ในฎีกายังได้อ้างถึงคำที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์นามรูปปริจเฉท อีกว่า–

"สตฺตตึส อปาเยสุ กาเมสีติ ปกาสิตา
ปญฺจปญฺญาส สุทฺเธสุ รูเปเสฺวกูนสตฺตติ
ฉจตฺตาฬีส อารุปฺเป อุปฺปชฺชนฺติ ยถารหํ
เอวํ ภูมิเภเทน จิตฺตุปฺปาทา ปกาสิตา.

จิตตุปบาทประกาศไว้โดยประเภทแห่งภูมิอย่างนี้คือ จิตุปบาท ๓๐ ดวง บังเกิดในอบายภูมิ ๘๐ ดวงประกาศไว้ในกามาวจรภูมิ ๕๕ ดวง ประกาศไว้ในสุทธาวาสภูมิ ๖๙ ดวง ประกาศไว้ในรูปาวจรภูมิ ๔๖ ดวง ย่อมบังเกิดในอรูปาวจรภูมิตามควร.

เมื่อแสดงจิตที่เป็นไปในภูมิทั้งหลายแล้ว ต่อจากนั้นเพื่อจะแสดงว่า จิตเท่านี้มีในภูมิเหล่านั้น จิตเท่านี้ไม่มีในภูมิเหล่านั้น ท่านจึงได้กล่าวข้อความที่ว่า "จิต ๙ ดวง ไม่เกิดในกามภพ" เป็นต้น ความหมาย ของข้อความเหล่านั้นมีดังนี้–

– จิต ๙ ดวง หมายถึง มหัคคตวิบากจิต ๙ ดวง ไม่บังเกิดในกามภพ จิต ๘๐ ดวง ที่เหลือ ย่อมบังเกิด
– จิต ๒๐ ดวง หมายถึง ฌานาทิตรัย ๖ ดวง มหาวิบากจิต ๘ ดวง โทสมูลจิต ๒ ดวง อรูปาวจรจิต ๔ ดวง ไม่เกิดในรูปภพ.

ข้อนี้มีถ้อยคำที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์ปรมัตถวินิจฉัยว่า–

"โทสมูลมหาปาเก ฌานาทิตฺตยมานสา
นตฺถารูปวิปากา จ วีสติรูปภูมิยํ.

จิต ๒๐ ดวง คือ โทสมูลจิต มหาวิบากจิต ฌานาทิตรัย อรูปาวจรจิต ไม่มีในอรูปาวจรภูมิ."

– จิต ๔๓ ดวง หมายถึง รูปาวจรจิตทุกดวง วิบากของกามาวจรจิต โทมนัสจิต อาทิมรรคจิต อเหตุกกริยาจิต ๒ ดวง ไม่มีในอรูปาวจรภูมิ.

ในข้อนี้ท่านอ้างถ้อยคำในพระคัมภีร์อภิธรรมาวตารมายืนยันว่า–

"รูปาวจริกา สพฺเพ วิปากา กามธาตุยา
โทมนสฺสาทิมคฺโค จ กฺริยา จ เทฺว อเหตุกา.
เตจตฺตาฬีส จิตฺตานิ นตฺถิ อารุปฺปภูมิยํ.

จิต ๔๓ ดวง คือรูปาวจรจิตทุกดวง วิบากของกามาวจรจิต โทมนัสจิต อาทิมรรคจิต และอเหตุกกริยาจิต ๒ ดวง ไม่มีในอรูปาวจรภูมิ."

สรุปความในคาถาที่ ๒๙๑ นี้มีว่า–

"อิจฺเจวํ
กาเม อสีติ ชายนฺติ น โหนฺติ นว มานสา
เอกูนสตฺติ รูเป น สิยุํ วีส มานสา
ฉจตฺตาฬีส อารุปฺเป น ติตาฬีส ชายเร
อิติ จิตฺตานํ ภูมีสุ วิภชฺเชยฺย สุปณฺฑิโต.

ด้วยอาการดังที่กล่าวนี้ เป็นอันว่า บัณฑิตพึงจำแนกจิตทั้งหลาย ในภูมิทั้งหลายดังนี้ จิต ๘๐ ดวง ย่อมเกิดในกามภพ จิต ๙ ดวงไม่มีในกามภพ จิต ๖๙ ดวง ย่อมเกิดในรูปภพ จิต ๒๐ ดวงไม่มีในรูปภพ จิต ๔๖ ดวง ย่อมเกิดในอรูปภพ จิต ๔๓ ดวง ไม่เกิดในอรูปภพ."

คาถาที่ ๒๙๒ มีอรรถาธิบายดังนี้แล.)

๒๙๓. **ฉลํ ทุมฺหิ สุทฺธีสุ กฺวํ ลตํ คิมฺหิ ผลีทฺวเย**
ธุศาโท ตติเย ฤศํ ลมนฺเต มคฺคเฏสุ กํ.

แปล จิต ๓๗ ดวง ย่อมเป็นไปในทุคคติ จิต ๔๑ ดวง ย่อมมีในสุคติ (อเหตุกบุคคล และ ทุเหตุกบุคคล) จิต ๖๓ ดวง ย่อมมีในติเหตุกบุคคล จิต ๕๙ ดวง ย่อมมีในพระอริยบุคคล ๒ ข้างต้น จิต ๕๗ ดวง ย่อมมีในพระอริยบุคคลที่ ๓ จิต ๕๓ ดวง ย่อมมีในพระอริยบุคคล องค์สุดท้าย จิตแต่ละดวง ย่อมมีในพระอริยบุคคล ผู้ดำรงในมรรคทั้ง ๔."

(คาถานี้แสดงถึงจิตที่เป็นไปในบุคคล ต่อจากที่ท่านได้แสดงจิตที่เป็นไปในภูมินั้นๆ มีอธิบายดังต่อไปนี้–

- จิต ๓๗ ดวง หมายถึงจิตที่กล่าวมาแล้วในก่อน ย่อมเป็นไปในทุคคติ อเหตุกบุคคล
- จิต ๔๑ ดวง หมายถึง กุศลจิต และ อกุศลจิตที่เป็นกามาวจร ๒๐ ดวง มหาวิบากจิตอันเป็นญาณวิปยุต ๔ ดวง และ อเหตุกจิต ยกเว้นหสนจิต ๑๗ ดวง ย่อมมีในบุคคล ๒ จำพวก คือ อเหตุกบุคคลฝ่ายสุคติ ๑ และ ทุเหตุกบุคคล ๑

- จิต ๖๓ ดวง หมายถึง กุศลจิต และอกุศลจิต อันเป็นกามาวจรจิต ๒๓ ดวง อาวัชชนจิต ๒ ดวง กุศลจิต และวิบากจิต อันเป็นมหัคคตะ ๑๘ ดวง ย่อมมี ในปุถุชนผู้เป็นติเหตุกะ
- จิต ๕๙ ดวง หมายถึงกุศลจิต ยกเว้นจิตที่สัมปยุตด้วยทิฐิและวิจิกิจฉา ๗ ดวง กุศลจิต ยกเว้นมรรคจิต ๑๗ ดวง อาวัชชนจิต ๒ ดวง โลกียวิบากจิต ๓๒ ดวง โสดาปัตติผลจิต ๑ ดวง ย่อมมีในพระโสดาบัน จิตเหล่านั้น และสกทาคามิผลจิต ๑ ดวง ย่อมมีในพระสกทาคามี อันเป็นพระอริยบุคคลขั้นต้น
- จิต ๕๗ ดวง หมายถึง จิต ๕๖ ดวง ซึ่งหักผลจิตดวงหนึ่ง และโทสมูลจิต ๒ ดวง จากจิต ๕๙ ดวง ข้างต้น เพิ่มอนาคามิผลจิตอีกดวงหนึ่ง เป็น ๕๗ ดวง ย่อมมีในพระอนาคามี
- จิต ๕๓ ดวง หมายถึง กิริยาจิต ๒๐ ดวง โลกิยวิบากจิต ๓๒ ดวงและ อรหัตผลจิต ๑ ดวง รวม ๕๓ ดวง มีในพระอรหันต์ ความข้อนี้ท่านได้กล่าวไว้ว่า–

> “ทุคฺคติอเหตุกสฺมึ กามปุญฺญา อปุญฺญกา
> หาสวชฺชมเหตุญฺจ สตฺตตึเสว ชายเร
> อเหตุกทฺวิเหตูสุ สตฺตตึส มนา จ เต
> ญาณหีนา มหาปากา เอกตาฬีส ชายเร
> กามรูปารูปปุญฺญา เตสํ ปากา ติเหตุเก
> อปุญฺญาวชฺชนญฺเจติ เตสฏฺฐี หทยา สิยุํ
> อุภยผลฏฺเฐ อาโท ทิฏฺฐิกงฺขํ วินา ตหึ
> เสสา สกํ ผลญฺจาติ โหนฺติ เอกูนสฏฺฐิ ตุ
> อนาคามิผลฏฺฐมฺหิ วินา เตสุ รุสทฺวยํ
> เสสา สกผลญฺจาติ สตฺตปญฺญาสธา สิยุํ
> ภินฺนาคสฺส จ สนฺตาเน สพฺเพ ปากา จ โลกิยา
> สพฺพา กฺริยา ผลํ อนฺตํ เตปญฺญาเสว มานสา
> มคฺคฏฺฐานํ จตุนฺนมฺปิ ปุคฺคลานํ สกํสกํ
> มคฺคจิตฺตํ สิยา เตสํ เอกจิตฺตกฺขณา หิเต.

กุศลจิต อกุศลจิต และอเหตุกจิต ยกเว้นสหิตุปปาทจิต รวม ๓๗ ดวง ด้วยกัน ย่อมบังเกิดในอเหตุกบุคคลฝ่ายทุคคติ จิต ๓๗ ดวงเหล่านั้น และมหาวิบากจิต ยกเว้นที่เป็นญาณสัมปยุต รวม ๔๑ ดวง ย่อมเกิดในบุคคลผู้อเหตุกะและทุเหตุกะ กามาวจรกุศลจิต รูปาวจรกุศลจิต อรูปาวจรกุศลจิต วิบากของจิตเหล่านั้น อกุศลจิต และ

อาวัชชนจิต รวม ๖๓ ดวง พึงมีในติเหตุกบุคคลจิต ยกเว้นที่สัมปยุตด้วยทิฐิและวิจิกิจฉาที่เหลือ และผลจิตของตนๆ รวม ๕๗ ดวง ย่อมมีในพระอริยบุคคลผู้ดำรงในพระอริยผลทั้ง ๒ เบื้องต้น (คือพระโสดาบันและพระสกทาคามี) ในจิตเหล่านั้น ยกเว้นโทสมูลจิต ๒ ดวง และ ผลจิตของตน รวมเป็น ๕๗ ดวง พึงมีในพระอริยบุคคลผู้ดำรงในพระอนาคามิผล วิบากจิตอันเป็นโลกิยะทั้งปวง กิริยาจิตทั้งปวง ผลจิตรวม ๕๓ ดวง และย่อมมีในสันดานของพระอรหันต์ อันเป็นพระอริยบุคคลองค์สุดท้าย สำหรับพระอริยบุคคล ผู้ตั้งอยู่ในมรรคแม้ทั้ง ๔ เหล่านั้น พึงมีมรรคจิตของตนๆ องค์ละดวง เพราะพระอริยบุคคลเหล่านั้น มีขณะจิตขณะเดียว."

คาถาที่ ๒๙๓ มีอธิบายดังนี้แล.)

๒๙๔. ฉลํ กวํ ภมํ อีศํ ชวํ ภวนฺตุ กามิสุ
ฌลํ มลํ ปลํ เวหปฺ- ผลาทิตติเย ตเล.

แปล อนึ่ง จิต ๓๗ ดวง ๔๑ ดวง ๕๔ ดวง ๕๐ ดวง ๔๘ ดวง ๔๔ ดวง ย่อมบังเกิดแก่ปุถุชน ในกามภูมิทั้งหลาย จิต ๓๙ ดวง ๓๕ ดวง ๓๑ ดวง ย่อมบังเกิดแก่บุคคลในชั้นที่ ๓ มีชั้นเวหัปผละ เป็นต้น.

(คาถานี้แสดงถึงจิตที่เป็นไปแก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในภูมินั้นๆ โดยพิเศษ ต่อจากที่ได้ชี้แจงถึงจิตที่เป็นไปแก่บุคคลในภูมินั้นๆ โดยสามัญแล้ว คาถานี้มีอธิบายดังต่อไปนี้–

– จิต ๒๗ ดวง มุ่งบุคคลผู้อเหตุกะฝ่ายทุคคติ
– จิต ๔๑ ดวง มุ่งบุคคลผู้อเหตุกะฝ่ายสุคติ และ ทุเหตุกะ
–จิต ๕๔ ดวง มุ่งบุคคลผู้ติเหตุกะ (ไตรเหตุ)
– จิต ๕๐ ดวง มุ่งพระอริยบุคคล คือพระโสดาบัน และ พระสกทาคามี
– จิต ๔๘ ดวง มุ่งพระอนาคามี
– จิต ๔๔ ดวง มุ่งพระอรหันต์

เรื่องนี้มีสังคหถาถาดังต่อไปนี้–

"ปาปานิ กามปุญฺญานิ เตสํ ปากา อเหตุกา
อาวชฺชนทฺวยญฺจาติ สตฺตตึเสว มานสา
ทุคฺคตาเหตุสตฺตสฺส อุปฺปชฺชนฺติ ทีปเย.

บัณฑิตพึงแสดงว่า จิต ๓๗ ดวง เท่านั้น คือ อกุศลจิต กามาวจรกุศลจิตวิบาก ของกุศลจิตเหล่านั้น ที่ป็นอเหตุกะ และอาวัชชนจิต ๒ ดวง ย่อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้อเหตุกะฝ่ายทุคคติ."

"สตฺตตึสติเจตานิ	กามปากา ทุเหตุกา
เอกตาพีส จิตฺตานิ	สุคตาเหตุโน สิยุํ
ทฺวิเหตุกสฺส เจตานิ	เอกตาพีส ชายเร.

จิต ๔๑ ดวง คือ จิต ๓๗ ดวงเหล่านั้น และ กามาวจรวิบากทุเหตุกะ พึงมีแก่สัตว์ผู้อเหตุกะฝ่ายสุคติ และจิต ๔๑ ดวงเหล่านี้ ย่อมมีแก่บุคคลผู้เป็นทุเหตุกะ."

เอกตาพีส จิตฺตานิ	กามปากา ติเหตุกา
รูปารูเปสุ ปุญฺญานิ	จตุปญฺญาส ชายเร
กามาวจรสตฺตสฺส	ปุถุชฺชนติเหตุโน.

จิต ๕๔ ดวง คือ จิต ๔๑ ดวงเหล่านั้น กามาวจรวิบากติเหตุกะ รูปาวจรกุศลจิต อรูปาวจรกุศลจิต ย่อมบังเกิดแก่สัตว์ในกามาวจรผู้เป็นปุถุชนไตรเหตุ."

"ฉเทเวสุ มนุสฺเสสุ	โสตาปนฺนสฺส เทหิโน
สกทาคามิโน จาปิ	ทิฏฺฐิกงฺขํ วินา ตหึ
เสสํ ผกผลญฺจาติ	สมปญฺญาส ชายเร.

จิต ๕๐ ดวง คือ ในจิตเหล่านั้น ยกเว้นจิตที่สัมปยุตด้วยทิฐิและวิจิกิจฉาจิตที่เหลือและผลจิตของตนๆ ย่อมบังเกิดแก่พระโสดาบัน และพระสกทาคามี ในเทวดา ๖ ชั้น ในมนุษย์."

"อนาคามิสฺส เจเตสุ	วชฺเชตฺวา ปฏิฆทฺวยํ
เหฏฺฐิมญฺจ ผลํ หิตฺวา	เสสานิ อตฺตโน ผลํ
อฏฺฐตาพีส จิตฺตานํ	ชายนฺตีติ ปกาสเย.

บัณฑิตพึงประกาศว่า จิต ๔๘ ดวง คือในจิต ๕๐ ดวงเหล่านั้น ยกเว้นที่สัมปยุต ด้วยโทสะ ๒ ดวง และยกเว้นผลจิตขั้นต่ำเสีย ๑ ดวง ที่เหลือและผลของตน (อนาคามีผลจิต) ย่อมบังเกิดแก่พระอนาคามี."

"เตวีสติ กามปากานิ	อรหตฺตผลํ กฺริยา
จตุตาพีส จิตฺตานิ	อรหโต ตุ ชายเร.

จิต ๔๔ ดวง คือกามาวจรวิบากจิต ๒๓ อรหัตตผลจิต ๑ กิริยาจิต ๒๐ ย่อมบังเกิดแก่พระอรหันต์."

ตอนนี้เป็นถ้อยแถลงถึงจิตที่เป็นไปในบุคคลผู้อยู่ในกามภูมิ.

- จิต ๓๙ ดวง ๓๕ ดวง ย่อมบังเกิดแก่บุคคลในชั้นที่ ๓ มีชั้นเวหัปผละ เป็นต้น พึงทราบว่าจิตจำนวนที่กล่าวนั้น ย่อมบังเกิดแก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในชั้นเวหัปผละ และในชั้นของปฐมฌาน ๓ ชั้น ตามควร.

คาถาที่ ๒๘๔ มีอธิบายดังนี้.)

๒๘๕. **ทุติเย ตุ นภํ จาคํ ผาลํ สุทฺเธ มลํ กวํ**
จตุกฺเก ตฺวรูเป จิตฺตํ กมา ภุรํ นุรํ กยุทฺเธกุนํ.

แปล ส่วนจิต ๔๐ ดวง ๓๖ ดวง ๓๒ ดวง ย่อมบังเกิดแก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในชั้นทุติยฌานตามควร จิต ๓๕ ดวง ๔๑ ดวง ย่อมบังเกิดแก่พระอนาคามีและ พระอรหันต์ ในชั้นสุทธาวาสตามลำดับ ส่วนจิต ๒๔ ดวง ๒๐ ดวง ๑๕ ดวง ลดจิตชั้นสูงลงดวงหนึ่งๆ ย่อมบังเกิดในอรูป ๔ ตามลำดับ

(คาถานี้พูดถึงจิตอันเป็นไปในรูปาวจรภูมิ ตั้งแต่ชั้นทุติยฌานภูมิ สุทธาวาสภูมิ และจิตที่เป็นไปในอรูปาวจรภูมิ ในฎีกาท่านอธิบายว่าความข้อนี้รวมเอาความในคาถาที่ ๒๘๓ แนบท้ายมาชี้แจงไว้ด้วย ดังต่อไปนี้–

- จิต ๓๙ ดวง คือกุศลจิตอันเป็นไปในภูมิทั้ง ๓ อกุศลจิต ยกเว้นโทสมูลจิต จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ มโนธาตุ สันตีรณจิต โวฏฐัพพนจิต และปฐมรูปวิบากจิต ย่อมบังเกิดแก่ปุถุชนผู้เป็นติเหตุกะ ในชั้นปฐมฌาน
- จิต ๓๕ ดวง คือจิตเหล่านั้น ยกเว้นทิฐิสัมปยุต และผลจิตของตนๆ ย่อมบังเกิดแก่พระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี.
- จิต ๔๑ ดวง คือ กิริยาจิตทั้งหมด จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ สัมปฏิจฉันนจิต สันตีรณจิต ผลจิตของตน รูปวิบากจิตดวงแรก ย่อมบังเกิดแก่พระอรหันต์
- จิตเหล่านั้นแหละ ยกเว้นปฐมวิบากจิต เพิ่มจตุตถวิบากจิต ย่อมบังเกิดแก่บุคคลเหล่านั้น ในชั้นตติยฌาณ
- อนึ่ง จิตเหล่านั้นแหละ ยกเว้นจตุตถวิบาก เพิ่มปัญจมวิบาก ย่อมบังเกิดแก่บุคคลเหล่านั้น ในชั้นเวหัปผละ
- แต่ว่า จิตเหล่านั้นแหละ ยกเว้นวิบากจิตที่กล่าวแล้วในก่อนเสีย เพิ่มทุติยวิบากจิต และติตยวิบากจิตเข้า ๒ ดวง ย่อมบังเกิดแก่บุคคลเหล่านั้นในชั้นทุติยฌาน
- จิต ๓๕ ดวง ๔๑ ดวง ที่กล่าวแล้วในก่อน ย่อมบังเกิดแก่พระอนาคามี แก่พระ อรหันต์ ในชั้นสุทธาวาส

ตอนนี้เป็นถ้อยแถลงถึงจิตที่เป็นไปในบุคคลผู้ตั้งอยู่ในรูปาวจรภูมิ

ส่วนในอรูปาวจรภูมิ ๔ ชั้น มีจิตบังเกิดแก่ปุถุชน พระเสขะ และพระอเสขะ ดังต่อไปนี้–

ในอรูปชั้นที่ ๑

- จิต ๒๔ ดวง คืออกุศลจิต ยกเว้นโทสมูลจิต ๒ ดวง คงเหลือ๑๐ ดวง กามาวจร กุศลจิต ๘ ดวง อรูปวจรกุศลจิต ๔ ดวง โวฏฐัพพนจิต ๑ ดวงและ อรูปวิบากจิต ดวงต้น ๑ดวง (อากาศานัญจายตนวิบาก) ย่อมบังเกิดแก่ปุถุชนผู้เป็นติเหตุกะ

- จิต ๒๐ ดวงคือ จิตเหล่านั้น ยกเว้นอกุศลจิต ๕ ดวง ที่ประกอบด้วยทิฐิและวิจิกิจฉา และผลจิตของตนๆ ย่อมบังเกิดแก่พระเสขะผู้ดำรงในอริยผล ๓
- จิต ๑๕ ดวง คือมหากิริยาจิต ๘ ดวง อรูปาวจรกิริยาจิต ๑ ดวง โวฏฐัพพนจิต ๑ ดวง อรหัตผลจิต ๑ ดวงอรูปวจรวิบากดวงต้น ๑ ดวง (อากาสานัญจายตนวิบาก) ย่อมบังเกิดแก่พระอรหันต์

ในอรูปชั้นที่ ๒

- จิต ๒๓ ดวงคือ จากจิต ๒๔ ดวง ที่กล่าวไว้ในอรูปที่ ๑ ยกเว้นเสีย ๒ ดวง คือ อรูปาวจรกุศลจิต และวิบากจิตของอรูปที่ ๑ คงเหลือ ๒๒ ดวง และอรูปาวจรวิบากจิต ๑ดวง (วิญญาณัญจายตนวิบาก) ย่อมบังเกิดแก่ปุถุชนผู้ติเหตุกะ
- จิต ๑๙ ดวง คือ จากจิต ๒๐ ดวงที่กล่าวไว้ในอรูปาววจรที่ ๑ ยกเว้น เสีย ๒ ดวง คือ อรูปาวจรกุศลจิต และ อรูปาวจรวิบากจิต คงเหลือ ๑๘ ดวง และ อรูปาวจรวิบากจิต ๑ ดวง (วิญญณัญจายตนวิบาก) ย่อมบังเกิดแก่พระเสขบุคคลทั้ง ๓
- จิต ๑๔ ดวง คือ จากจิต ๑๕ ดวงที่กล่าวแล้วในอรูปที่ ๑ ยกเว้นเสีย ๒ ดวง คือ อรูปาวจรวิบากจิต และกิริยาจิตในอรูปที่๑ คงเหลือ ๑๓ และอรูปวจรวิบากจิต ๑ ดวง (วิญญาณัญจายตนวิบาก) ย่อมบังเกิดแก่พระอรหันต์.

ในอรูปชั้นที่ ๓

- จิต ๒๒ ดวง คือ จากจิต ๒๓ ดวง ที่กล่าวไว้ในอรูปชั้นที่ ๒ ยกเว้นเสีย ๒ ดวง คืออรูปาวจรกุศลจิต และ อรูปาวจรวิบากจิตของอรูปที่ ๒ คงเหลือ ๒๑ ดวง และ อรูปาวจรวิบากจิต (อากิญจัญญายตนวิบาก) ๑ ดวง ย่อมบังเกิดแก่ปุถุชนผู้เป็นติเหตุกะ
- จิต ๑๘ ดวง คือจิต ๑๙ ดวง ที่กล่าวในอรูปที่๒ ยกเว้นเสีย๒ ดวง เหมือนกัน คงเหลือ ๑๗ ดวง และอรูปาวจรวิบากจิต (อากิญจัญญายตนวิบาก) ๑ ดวง ย่อมบังเกิดแก่พระเสขบุคคลทั้ง ๓
- จิต ๑๓ ดวง คือจิต ๑๔ ดวงที่กล่าวในอรูปที่๒ ยกเว้นเสีย ๒ ดวง คืออรูปาวจร วิบากจิต และกิริยาชั้นที่ ๒ คงเหลือ ๑๒ ดวง และอรูปาวจรวิบากจิต (อากิญจัญญายตนวิบาก) ๑ ดวง ย่อมบังเกิดแก่พระอรหันต์

ในอรูปชั้นที่ ๔

- จิต ๒๑ ดวง คือ จากจิต ๒๒ ดวงที่กล่าวไว้ในอรูปชั้นที่ ๓ ยกเว้นเสีย ๒ ดวง คือ อรูปาวจรจิต และ วิบากจิตของอรูปที่ ๓ คงเหลือ ๒๐ ดวง และ อรูปาวจรวิบากจิตที่ ๔ (เนวสัญญานาสัญญายตนวิบาก) ๑ ดวง ย่อมบังเกิดแก่ปุถุชนผู้เป็นติเหตุกะ

- จิต ๑๗ ดวง คือ จากจิต ๑๘ ดวง ที่กล่าวในอรูปชั้นที่ ๓ ยกเสีย ๒ ดวงเหมือนกัน คงเหลือ ๑๖ ดวง และ อรูปาวจรวิบากจิตดวงที่ ๔ (เนวสัญญานาสัญญายตนวิบาก) ย่อมบังเกิดแก่พระเสขบุคคลทั้ง ๓
- จิต ๑๒ ดวง คือ จากจิต ๑๓ ดวงที่กล่าวในอรูปชั้นที่ ๓ ยกเว้นเสีย ๒ ดวง คือ อรูปวิบากจิต และกิริยาจิต ของอรูปที่ ๓ คงเหลือ ๑๑ ดวงและ อรูปวิบากจิตดวงที่๔ (เนวสัญญานาสัญญายตนวิบาก) ย่อมบังเกิดแก่พระอรหันต์

ตอนนี้เป็นข้อแถลงเรื่องจิตที่เป็นไปในบุคคลผู้ตั้งอยู่ในอรูปภูมิทั้ง ๔ สรุปว่า จิตในอรูปภูมิที่บังเกิดแก่บุคคลตั้งต้น แต่ปุถุชนผู้เป็นติเหตุกะ ในภูมิชั้นสูงๆ ขึ้นไปจิตจะน้อยกว่าภูมิต่ำๆ ชั้นละ ๑ ดวง ดังที่บันทึกไว้นั้นแล.)

๒๘๖. **อสญฺญิภูมิตฺฐโฐ จ ปุคฺคโล อิธ นีริโต**
จิตฺตสฺสฏฺฐานภาเวน เสสา ตฏฺฐานตีริตา.

แปล อสัญญีภูมิและบุคคลผู้ตั้งอยู่ในอสัญญีภูมินั้น ท่านมิได้กล่าวไว้ในอธิการนี้ เพราะความที่อสัญญีภพนั้น มิใช่เป็นฐานแห่งจิต ภูมิที่เหลือท่านกล่าวไว้เพราะเป็นฐานของจิต.

(คาถานี้ท่านแสดงถึงภูมิคืออสัญญี ไม่มีสัญญา และบุคคลที่เกิดในภูมินี้ ซึ่งไม่ได้กล่าวชี้แจงไว้ในตอนนี้เลยว่ามีจิตบังเกิดเท่าไร เหตุที่ไม่ชี้แจงท่านกล่าวว่าเพราะอสัญญีภูมิ มิใช่ฐานของจิต คือไม่ใช่ที่ตั้งของจิต ส่วนภูมินอกจากนี้ท่านชี้แจงไว้เพราะเป็นฐานของจิตดังนี้ และเรื่องของไตรภูมิก็เป็นอันจบเพียงเท่านี้.)

๒๘๗. **ฐานสตฺตชวาลมฺเพ เภตฺวา สนฺธิญฺจ เวทนํ**
จิตฺตปฺปวตฺติ ฐาตพฺพา ยถาวุตฺตานุสารโต.

แปล ปวัติแห่งจิต จำแนกซึ่งฐานะ, สัตว์, ชวนะ, อาลัมพนะ, ปฏิสนธิ และเวทนา บัณฑิตพึงทราบโดยกระแสความของถ้อยคำตามที่กล่าวไว้แล้ว

(คาถานี้ แสดงถึงความเป็นไปของจิต ซึ่งควรทราบโดยจำแนกตามฐานะเป็นต้น ก็เป็นเรื่องที่ควร(ทราบ)ได้ตามกระแสความที่กล่าวมาแล้ว ฐานะเป็นต้น ในฎีกาอธิบายไว้ดังนี้–

- ฐานะ ๓ คือกามธาตุ ๑ รูปธาตุ ๑ อรูปธาตุ ๑
- บุคคล ๓ คือปุถุชน ๑ พระเสขะ ๑ พระอเสขะ๑
- ชวนจิต ๓ คือ กามาวจรกิริยาจิต ๑ กามาวจรกุศลจิต ๑ กามาวจรอกุศลจิต ๑
- อาลัมพนะ ๔ คือ อิฏฐาลัมพนะ ๑ อิฏฐมัชฌัตตาลัพนะ ๑ อนิฏฐาลัมพนะ ๑ นวัตตัพพาลัมพนะ ๑
- ปฏิสนธิ ๓ คือ ติเหตุกปฏิสนธิ ๑ ทุเหตุกปฏิสนธิ ๑ อเหตุกปฏิสนธิ ๑

–เวทนา ๓ คือ สุขเวทนา ๑ ทุกขเวทนา ๑ อทุกขมสุขเวทนา ๑

ความเคลื่อนไหวของจิต จำแนกฐานะเป็นต้นอย่างนี้แล้ว พึงทราบอย่างไร อย่างนี้คือ–

–จำแนกฐานะ

- ในอรูปเบื้องหน้าแต่ภวังคจลนะ มีมโนทวาราวัชชนจิตเท่านั้น ไม่มีจิตดวงอื่น
- ในรูปธาตุ มีอาวัชชนะ ๒ ดวงเท่านั้น แต่หน้ามโนธาตุ มีจักขุวิญญาณธาตุ และโสตวิญญาณธาตุ ๒ ดวงเท่านั้น ไม่มีจิตดวงอื่น อนึ่ง แต่หน้า โวฏฐัพพนะ ชวนะ ยกเว้นโทมนัส
- ในกามธาตุ ภวังคจิต เป็นกามาวจรภวังคจิตเท่านั้น
- ในรูปธาตุ และ อรูปธาตุ ภวังคจิต คงเป็นรูปาวจรภวังคจิต และ อรูปาวจรภวังคจิต เท่านั้น
- ในกามธาตุ แต่หน้าชวนจิต มีตทาลัพนจิต (เฉพาะกามธาตุ)
- ในรูปธาตุ และอรูปธาตุ จุติ มีเบื้องหน้ากามาวจรสุภกิริยาชวนจิตเท่านั้น
- ในกามธาตุ เบื้องหน้าแต่ตทาลัพนะ มีจุติและภวังค์ (เฉพาะกามธาตุเท่านั้น)

–จำแนกบุคคล

- จิตอื่น ยกเว้นกิริยาชวนจิต ย่อมมีเบื้องหน้าแต่โวฏฐัพพนจิต แก่บุคคลผู้มิใช่พระอริยะ
- สำหรับพระเสขะ ยกเว้นจิตที่ประกอบด้วยทิฐิและวิจิกิจฉา และทุเหตุกภวังค์ และอเหตุกภวังค์
- แต่สำหรับพระอนาคามียกเว้นจิตที่ประกอบด้วยโทมนัสด้วย
- สำหรับพระอเสขะ คงมีแต่กิริยาชวนะ และ ติเหตุกภวังค์เท่านั้น

–จำแนกชวนจิต

- ตทาลัพนะ อันชวนะประกอบไว้เพราะพระบาลีว่า ตทาลัมพนะ อันชวนะกำหนด อนึ่ง ภวังค์ประกอบด้วยอุเบกขาเท่านั้น ย่อมบังเกิดในลำดับแห่งโทมนัส เพราะอันไม่เป็นไปแห่งโสมนัส

–จำแนกอาลัมพนจิต

–กุศลวิบากจิต ย่อมบังเกิดในอิฏฐาลัมพนจิต และ ในอิฏฐมัชฌัตตาลัมพนจิต

–อกุศลวิบากจิต พึงประกอบในอาลัมพนะอื่นๆ

ความแปลกกันในสันตีรณจิต และ ตทาลัมพนจิต มีดังนี้–

–ในอิฏฐาลัมพนะ ประกอบด้วยโสมนัส

- ในอิฏฐมัชฌัตตาลัมพนะ ประกอบด้วยอุเบกขา

–**จำแนกปฏิสนธิ**

- สำหรับอเหตุกะ แต่หน้าโวฏฐัพพนจิต มีแต่กุศลและอกุศลจิตเท่านั้น ภวังค์เป็นอเหตุกะเท่านั้น
- สำหรับทุเหตุกะ ก็เหมือนกัน ภวังคจิตเป็นทุเหตุกะเท่านั้น
- สำหรับติเหตุกะ มีพิเศษที่ว่า ภวังค์ทุกดวงเป็นติเหตุกะทั้งนั้น

–**จำแนกปฏิสนธิ**

- แต่หน้าชวนจิตอันประกอบด้วยโทมนัส มีจิตอื่น ยกเว้น จุติจิต, ภวังคจิต, ตทาลัมพนจิต ที่ประกอบด้วยโสมนัส
- แต่หน้ากิริยาชวนจิตประกอบด้วยอุเบกขา ยกเว้นตทาลัมพนจิตที่ประกอบด้วยโสมนัส
- แต่หน้ากิริยาชวนจิตประกอบด้วยโสมนัส ยกเว้นตทาลัมพนจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา

อรรถนี้บัณฑิตพึงตรวจดูในฎีกาสัจจสังเขป.

คาถาที่ ๒๙๗ มีอธิบายดังนี้แล.)

๒๙๘. **อารุปฺปจุติยา โหนฺติ เหฏฺฐิมารูปวชฺชิตา**
ปรมารูปสนฺธี จ ตถา กาเม ติเหตุกา.

แปล อรูปปฏิสนธิ เว้นอรูปชั้นต่ำ ย่อมมีเบื้องหน้าแต่อรูปจุติ และ ปฏิสนธิติเหตุกะ ในกามาวจรก็เหมือนกัน.

(ความหมายของคาถานี้ ฎีกาอธิบายไว้ว่า การปฏิสนธิในอรูปชั้นสูงย่อมมีเบื้องหน้าแต่การจุติจากอรูปชั้นต่ำ การปฏิสนธิในอรูปชั้นต่ำย่อมไม่มีเบื้องหน้าแต่การจุติจากอรูปชั้นสูง เพราะท่านผู้ได้อรูปฌานชั้นสูงๆ มีจิตคลายกำหนัดแล้ว เพราะเห็นโทษในอรูปฌานชั้นต่ำๆ โดยไม่ประมวลไว้ซึ่งอรูปฌานชั้นต่ำๆ ส่วนกามาวจรปฏิสนธิอันเป็นติเหตุกะ อันเป็นวิบากของอุปจารฌานนั้น ย่อมมีได้เพราะอุปจารฌานกล่าวคือกามาวจรกุศลอันเป็นไปแล้วในอารมณ์ใกล้อรูปาวจรฌาน.

จากอธิบายนี้จะเห็นได้ว่า ท่านผู้ได้อรูปฌานชั้นสูง ไม่มีความคำนึงถึงอรูปฌานชั้นต่ำ จุติจากชั้นสูงแล้ว ที่จะลงมาปฏิสนธิในชั้นต่ำไม่มี ส่วนกามาวจรปฏิสนธิ ติเหตุกะนั้น น่าจะหมายถึงการจุติจากชั้นอรูปมาสู่กามาวจรภูมิกระมัง.)

๒๙๙. **รูปาวจรจุติยา อเหตุรหิตา สิยุํ**
สพฺพา กาเม ติเหตุมฺหา กาเมเสฺวว ปเนตรา.

แปล ปฏิสนธิในกามภพ รูปภพ อรูปภพ เบื้องหน้าแต่จุติจากรูปาวจร พึงเว้นจากอเหตุกะปฏิสนธิจิตทั้งหมด ๑๙ ดวง พึงมีเบื้องหน้าแต่กามาวจรจุติอันเป็นติเหตุกะ ส่วนปฏิสนธินอกนี้พึงมีในกามภพเท่านั้น.

(ความหมายในคาถานี้ เข้าใจว่า เบื้องหน้าแต่การจุติจากรูปภพ ปฏิสนธิที่เป็น อเหตุกะไม่มี จะมีก็แต่ทุเหตุกะ และติเหตุกะเท่านั้น เบื้องหน้าแต่จุติจากกามาวจรอันเป็นติเหตุกะ มีปฏิสนธิจิตทั้งหมด ๑๙ ดวง เบื้องหน้าแต่การจุติอันเป็นทุเหตุกะและอเหตุกะ คงมีปฏิสนธิจิตนอกนี้ คงมีแต่ในกามภพเท่านั้น.

๓๐๐. **สุโต ทุ เทฺว ทุโต สุ เทฺว ปญฺจสุ รู อรูสุโต**
รุโต เจวมรุหฏฺฐ ทุโต ทุ เทฺว วรา สิยุํ.

แปล เบื้องหน้าแต่จุติจากสุคติอันเป็นกามาวจร มีปฏิสนธิในทุคคติ ๒ เบื้องหน้า แต่จุติจากทุคติ มีปฏิสนธิในสุคติอันเป็นกามาวจร ๒ เบื้องหน้าแต่จุติจากสุคติ อันเป็นกามาวจร มีปฏิสนธิ ในสุคติ ในรูปาวจร ในอรูปาวจร ๕ ดวง เบื้องหน้าแต่จุติจากรูปภพ ก็มีปฏิสนธิในสุคติในรูปภพ ในอรูปภพเหมือนกัน เบื้องหน้าแต่จุติจากอรูปภพ มีปฏิสนธิจิต ๘ ดวง เบื้องหน้าแต่จุติ จากทุคคติ มีปฏิสนธิในทุคคติ ๒ ดวง รวมปฏิสนธิจิตทั้งหมด ๒๔ ดวง.

(คาถานี้แสดงถึงจิตที่เป็นปฏิสนธิในภูมิต่างๆ ซึ่งมีทั้งหมด ๒๔ ดวง แยกประเภทย่อยๆ ดังนี้

- เบื้องหน้าแต่จุติจากกามสุคติ มีปฏิสนธิในทุคติ ๒ หมายความว่า การเคลื่อนจากสุคติอันเป็นกามาวจรไป จุตินั้นก็เป็นอตีตารมณ์ จะมีปฏิสนธิในทุคคติได้ ๒ ดวง ด้วยอำนาจของอารมณ์ที่เป็นอดีตและปัจจุบัน เห็นจะหมายความว่า ปฏิสนธิต่อจากจุติจิตดวงนั้น ยึดหน่วงอารมณ์อะไร เช่นยึดหน่วงอกุศลแต่อดีตเป็นอารมณ์ หรือยึดหน่วงอกุศลในปัจจุบันชาตินั้นเป็นอารมณ์ ก็เป็นทุคติปฏิสนธิเหมือนกัน รวมความว่า จากสุคติ มีปฏิสนธิ ๒ ดวง ดังนี้.
- เบื้องหน้าแต่จุติจากทุคคติ มีปฏิสนธิในกามสุคติ ๒ ดวง หมายความว่า การเคลื่อนไปจากทุคคติ จุตินั้นเป็นอตีตารมณ์ จะมีกามสุคติปฏิสนธิ ๒ ดวง ด้วยอำนาจอารมณ์อดีตและปัจจุบัน เห็นจะหมายความว่า การจุติจากทุคติ มิใช่ต้องไปทุคคติอีก อาจมาเกิดในสุคติก็ได้ เพราะมีกามสุคติปฏิสนธิอยู่แล้วแต่ความยึดหน่วงในขณะปฏิสนธิ ถ้ายึดหน่วงกุศลแต่อดีตเป็นอารมณ์ ก็จะบังเกิดในสุคติ หรือยึดหน่วงกุศลที่กระทำในชาตินั้นเป็นอารมณ์ ก็บังเกิดในสุคติได้ รวมความว่าจากทุคคติ มีปฏิสนธิ ๒ ดวงดังนี้.
- เบื้องหน้าแต่จุติจากกามสุคติ มีปฏิสนธิในรูปภพ ในอรูปภพ ๕ ดวง หมายความว่า การเคลื่อนไปจากกามสุคติ จุตินั้นเป็นอตีตารมณ์ จะมีกามสุคติปฏิสนธิ เป็นอตีตารมณ์ดวง ๑ เป็นปัจจุบันนารมณ์ดวง ๑ มีรูปาวจรปฏิสนธิเป็นนวัตตัพพารมณ์ ดวง ๑ มีรูปปฏิสนธิเป็นอตีตารมณ์ ๑ ดวง เป็นนวัตตัพพารมณ์ ๑ ดวง เห็นจะหมายถึงว่า ผู้ที่เกิดในกามสุคติภพ เช่นเป็นมนุษย์เมื่อตายไป ก็จะมีทางปฏิสนธิได้ ๕ ทาง ดังที่กล่าวนั้น.

- เบื้องหน้าแต่รูปาวจรจุติ ก็จะมีปฏิสนธิ ๕ ดวง เหมือนกัน หมายความว่ารูปาวจร จุตินั้น เป็นนวัตตัพพารมณ์ มีกามสุคติปฏิสนธิเป็นอตีตารมณ์ดวง ๑ เป็น ปัจจุบันนารมณ์ดวง ๑ เข้าใจว่า ท่านผู้ที่เกิดในรูปภพ จุติจากภพที่เกิดนั้น มีทางที่จะ ไปเกิดได้ ๕ ทาง ดังที่กล่าวนั้น
- อรูปาวจรจุติ มีปฏิสนธิ ๘ ดวง หมายความว่าจุติจากอรูปภพ ซึ่งมี ๒ ด้วยอารมณ์ คือ อตีตารมณ์ ๑ นวัตตัพพารมณ์ ๑ จะมีปฏิสนธิ ๘ ดวงคือ กามสุคติปฏิสนธิเป็น อตีตารมณ์ดวง ๑ เป็นปัจจุบันนารมณ์ดวง ๑ รูปาวจรปฏิสนธิ คือเป็นอตีตารมณ์ดวง ๑ เป็นนวัตตัพพารมณ์ดวง ๑ รวมเป็น ๔ ดวงนี้ สำหรับอรูปาวจร จุติที่เป็นอตีตารมณ์ กามสุคติปฏิสนธิเหมือนก่อน ๒ ดวง อรูปาวจรปฏิสนธิเป็น อตีตารมณ์ดวง ๑ เป็น นวัตตัพพารมณ์ดวง ๑ รวม ๔ ดวง นี้ สำหรับอรูปาวจร จุติ ที่เป็นนวัตตัพพารมณ์ รวมทั้ง ๒ ส่วนเป็น ๘ ดวง
- เบื้องหน้าแต่จุติจากทุคคติมีปฏิสนธิใน ๒ ดวง หมายความว่า การเคลื่อนจากทุคคติ จะมีปฏิสนธิในทุคคติได้ ๒ ดวง ด้วยอำนาจอารมณ์ คือ เป็นอตีตารมณ์ดวง ๑ เป็น ปัจจุบันนารมณ์ดวง ๑ เห็นจะหมายถึงว่าผู้ที่จุติจากทุคคติ ก็มีทางที่จะไปเกิด ในทุคคติ ได้อีก เหมือนผู้ที่พ้นโทษจากเรือนจำ มีทางที่จะกลับเข้าไปในเรือนจำได้อีก ฉะนั้น.

รวมปฏิสนธิจิตทั้งหมด ๒+๒+๕+๕+๘+๒= ๒๔ ดังนี้แล.)

เตนวาห วิสุทฺธิมคฺคฎีกายํ เพราะเหตุนั้นแล พระฎีกาจารย์จึงกล่าวไว้ในฎีกาแห่งปกรณ์ วิเสสวิสุทธิมรรค ดังต่อไปนี้–

๓๐๑. **เทฺว เทฺว ปญฺจาถ ปญฺจฏฺฐ เทฺว ภวาลมฺพเภทโต**
จุติยา ตาทิสาเยตา จตุวีสติ สนฺธิโย.[๑]

แปล ปฏิสนธิจิต ๒๔ ดวงเหล่านี้ เป็นเช่นกับด้วยจุติจิต โดยประเภทแห่งภวังค์และ อาลัมพนะคือ ๒ ดวง ๒ ดวง ๕ ดวง ๕ ดวง ๘ ดวง ๒ ดวง

(คาถานี้ท่านนำมาจากคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา ฎีกาปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค เพื่อยืนยันข้อความที่ท่านกล่าวแล้ว ในคาถาที่ ๓๐๐ มีอธิบายดังที่ได้เก็บความจากฎีกามาบันทึกไว้ และพึงดูต่อไปนี้ประกอบด้วย.)

๓๐๒. **สุคติจุติโต โหนฺติ ทุคฺคติปฏิสนฺธิโย**
อตีตวตฺตมานานํ โคจรานํ วสา ทุเว.

แปล เบื้องหน้าแต่จุติจากสุคติ ย่อมมีปฏิสนธิในทุคคติ ๒ ดวง ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์อันเป็น อดีตและปัจจุบัน.

---

[๑] ปรมตฺถมญฺชุสา ๑/๓๓๐

๓๐๓. **ทุคฺคติจุติโต โหนฺติ สุคติปฏิสนฺธิโย**
อตีตวตฺตมานานํ โคจรานํ วสา ทุเว.

แปล เบื้องหน้าแต่จุติจากทุคคติ ย่อมมีปฏิสนธิในสุคติ ๒ ดวง ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์อันเป็นอดีตและปัจจุบัน.

๓๐๔. **สุคติปฏิสนฺธิโย อตีตปจฺจุปนฺนวสา ทุเว**
รูปสนฺธิ ปเนกาว ปญฺญตฺตาลมฺพนา ตถา.

๓๐๕. **อารุปฺปสนฺธิโยตีต- ปญฺญตฺตาลมฺพโต ทุเว**
อิติมา สนฺธิโย ปญฺจ โหนฺติ สุคติจุติโต.

แปล ปฏิสนธิ ๕ ดวงเหล่านี้ คือ สุคติปฏิสนธิ ๒ ดวง ด้วยอำนาจอตีตารมณ์ และปัจจุบันนารมณ์ รูปปฏิสนธิ ๑ ดวง เป็นนวัตตัพพารมณ์ อรูปปฏิสนธิ มี ๒ ดวงเหมือนกัน เพราะเป็นอตีตารมณ์และนวัตตัพพารมณ์ (รวม ๕ ดวง) ย่อมมีแต่หน้าจุติจากสุคติ.

๓๐๖. **ตเถว สนฺธิโย ปญฺจ โหนฺติ ตา รูปจุติยา**
อรูปจุติยา โหนฺติ อฏฺฐิมา ปฏิสนฺธิโย.

๓๐๗. **สุคติสนฺธิโยตีต- ปจฺจุปฺปนฺนวสา ทุเว**
อรูปสนฺธิโยตีต- ปญฺญตฺตาลมฺพโต ตถา.

๓๐๘. **จตสฺโสมา นวตฺตพฺพา- ลมฺพนารูปจุติยา**
ตาเยว จตสฺโส โหนฺติ อตีตาลมฺพจุติโต.

แปล ปฏิสนธิ ๕ ดวงเหมือนอย่างนั้นแหละ ปฏิสนธิเหล่านั้น ย่อมมีเบื้องหน้าแต่รูปจุติ ปฏิสนธิ ๘ ดวงเหล่านี้คือ สุคติปฏิสนธิ ๒ ดวง ด้วยสามารถเป็นอตีตารมณ์ และปัจจุบันนารมณ์ อรูปปฏิสนธิ ๒ ดวง เหมือนกัน เพราะเป็นอตีตารมณ์ และนวัตตัพพารมณ์ อรูปปฏิสนธิ ๔ ดวงเท่านี้ ย่อมมีเบื้องหน้าแต่อรูปจุติเป็นอตีตารมณ์ (รวม ๘ ดวง) ย่อมมีเบื้องหน้าแต่อรูปจุติ.

๓๐๙. **ทุคฺคติจุติโต โหนฺติ ทุคฺคติปฏิสนฺธิโย**
อตีตวตฺตมานานํ โคจรานํ วสา ทุเว.

แปล ปฏิสนธิ ๒ ดวง ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์เป็นอดีตและปัจจุบัน ย่อมมีเบื้องหน้าแต่ทุคคติจุติ.

(คาถาเหล่านี้ (๓๐๒-๓๐๙) ท่านอธิบายปฏิสนธิที่จะมีเบื้องหน้าแต่จุติจากภูมินั้นๆ มีอธิบายเหมือนที่กล่าวแล้วในคาถา ๒๙๙ นั้นแล.)

๓๑๐. **วราติ วรสทฺโท ตุ จตุวีสติวาจโก**
ตสฺมาสฺส จตุวีสติ สิยุ สนฺธีติ เวทิโย.

แปล เพราะศัพท์คือ "วร" ที่ว่า "วรา" ดังนี้เป็นศัพท์บอกจำนวน ๒๔ ฉะนั้น พึงทราบว่าปฏิสนธิ พึงมี ๒๔ ดวงดังนี้.

(คาถานี้ ท่านอธิบายศัพท์คือ "วรา" ในคาถาที่ ๒๙๙ ซึ่งเป็นคำย่อเรื่องปฏิสนธิจิต ทั้ง ๒๔ ดวงนั้น ด้วยคาถาเพียงคาถาเดียว แต่มีในอรรถาธิบายพิสดาร ในเรื่องปฏิสนธิจิตทั้งหมด พึงพิจารณาดังที่ได้แปลและเก็บความจากฎีกามาบันทึกไว้นั้นแล.)

๓๑๑. **ทฺวาทส ทส สตฺต จ เอวญฺจ สนฺธิ ติวิธา**
ติธาลมฺพนเภเทน ภวนฺตีติ สุฑีปเย.

แปล อนึ่ง บัณฑิตพึงชี้แจงว่า ปฏิสนธิย่อมมีโดยประการ ๓ ด้วยประเภทแห่งอารมณ์ ๓ อย่าง, อย่างนี้คือ ๑๒ ดวง ๑๐ ดวง และ ๗ ดวง.

(คาถานี้ท่านแนะแนวชี้แจงปฏิสนธิอีกทางหนึ่ง คือปฏิเสธนั้นจำแนกเป็น ๓ ตามประเภทแห่งอารมณ์ ๓ คือ อตีตารมณ์ ปัจจุบันนารมณ์ และนวัตตัพพามมณ์ ฎีกาอธิบายไว้ดังนี้-

- ปฏิสนธิเป็นอตีตารมณ์ ๑๒ คือ กามปฏิสนธิ ๑๐ อรูปปฏิสนธิ ๒ ดวง คือ ทุติยะและจตุตถะ
- ปฏิสนธิเป็นปัจจุบันนารมณ์ ๑๐ ดวง คือ กามปฏิสนธิ
- ปฏิสนธิเป็นนวัตตัพพารมณ์ ๗ ดวง คือ รูปปฏิสนธิ ๕ อรูปปฏิสนธิ ๒ คือ ปฐมะและตติยะ

จำแนกปฏิสนธิตามอารมณ์มีดังนี้.)

๓๑๒. **ทฺวิธาลมฺเพหิ ทฺวิธา จุตี ทฺวาทส สตฺต จ**
เอกาลมฺพา กามรุป- จุตารูปฺปา ทฺวิลมฺพนา.

แปล จุติมี ๒ ประเภทคือ ๑๒ ดวง และ ๗ ดวง ด้วยอารมณ์ ๒ ประเภท คือ กามจุติ และ รูปจุติ เป็นเอการมณ์ อรูปจุติ เป็นทวารมณ์.

(คาถานี้ท่านแสดงถึงจุติ จำแนกเป็น ๒ ประเภท คือ ๑๒ ดวง และ ๗ ดวง ตามประเภทแห่งอารมณ์ ๒ คือ อตีตารมณ์ และนวัตตัพพารมณ์ ฎีกาอธิบายดังนี้–

- จุติเป็นอตีตารมณ์ กามจุติ ๑๐ ดวง อรูปจุติ ๒ ดวง คือ ทุติยะและ จตุตถะ รวม ๑๒ ดวง
- จุติเป็นนวัตตัพพารมณ์ คือ รูปจุติ ๕ ดวง อรูปจุติ ๒ ดวง คือ ปฐมะ และตติยะ รวม ๗ ดวง
- กามจุติเป็นเอการมณ์ทั้ง ๑๐ ดวง เป็นอตีตารมณ์ทั้งนั้น
- รูปจุติทั้ง ๕ ดวงเป็นเอการมณ์ เป็นนวัตตัพพารมณ์ทั้งนั้น
- อรูปจุติเป็นทวารมณ์ ดวงที่ ๑ และที่ ๓ เป็นนวัตตัพพารมณ์ ดวงที่ ๒ และที่ ๔ เป็นอตีตารมณ์ จุติเป็นปัจจุบันนารมณ์ไม่มี.

(คาถาที่ ๓๑๒ มีอธิบายดังนี้แล.)

๓๑๓. อปายมฺหา จุตา สตฺตา กามธาตุมฺหิ ชายเร
สพฺพฐาเนสุ ชายนฺติ เสสกามภวา จุตา.

แปล สัตว์ทั้งหลายจุติจากอบาย ย่อมบังเกิดในกามธาตุ จุติจากกามภพที่เหลือ ย่อมบังเกิดในที่ทั้งปวง.

๓๑๔. สุทฺธาวาสา จุตา สุทฺธา- วาเสสุปริ ชายเร
อสญฺญิมฺหา จุตา กาม- สุคติเมฺหปฺปชฺชเร.

แปล พระอนาคามีจุติจากชั้นสุทธาวาส ย่อมบังเกิดในชั้นสุทธาวาสเบื้องบนสัตว์ที่จุติจากอสัญญีภพ ย่อมบังเกิดในกามสุคติ.

(คาถาทั้ง ๒ นี้ แสดงถึงที่เกิดของสัตว์ทั้งหลาย ภายหลังจากจุติ มีอธิบายตามแนวฎีกาดัง ต่อไปนี้

- จุติจากอบายภูมิ ๔ เป็นพวกอเหตุกสัตว์ย่อมบังเกิดในกามธาตุหมายถึงกามภูมิ ๑๑ ภูมิ อบาย ๔ สวรรค์ ๖ มนุษย์ ๑.
- จุติจากกามภพที่เหลือ คือ สวรรค์ ๖ มนุษย์ ๑ ย่อมบังเกิดในที่ทั้งปวง คือ ในกามภูมิ ในรูปาวจรภูมิและในอรูปาวจรภูมิ ตามควร.
- พระอนาคามี จุติจากสุทธาวาสชั้นต่ำย่อมไปบังเกิดในสุทธาวาสชั้นสูง.
- จุติจากอสัญญีภพย่อมบังเกิดในกามสุคติภูมิ ๗ คือสวรรค์ ๖ มนุษย์ ๑ ไม่ไปอบาย.

เรื่องจุติในคาถาทั้ง ๒ ขยายความตามฎีกาดังนี้แล.)

๓๑๕. เสสรูปา จุตา สตฺตา ชายนฺตาปายวชฺชิเต
อารุปฺโปปริ กาม- สุคติมฺหิ จ ตมฺหิ จ.

แปล สัตว์ทั้งหลายจุติแล้ว จากรูปภพที่เหลือ ย่อมบังเกิดในฐานะยกเว้นอบายสัตว์ทั้งหลาย จุติจากอรูปภพแล้ว ย่อมบังเกิดในอรูปภพสูงขึ้นไป ในกามสุคติ และในอรูปภพชั้นนั้น.

(คาถานี้แสดงถึงบุคคลที่จุติจากรูปภพที่เหลือ คือนอกจากอสัญญีภพ และสุทธาวาส ก็จะเกิดในภพต่างๆ ยกเว้นอบายทั้ง ๔ ที่จุติจากอรูปภพ ก็เกิดในอรูปภพชั้นสูงขึ้นไป กามสุคติ คือมนุษย์และสวรรค์ ในชั้นที่เกิดแล้วนั้นเองได้ ตามที่ปรากฏในคาถานี้ แสดงว่าผู้ที่จุติจากรูปภพ ไม่ไปเกิดใน อบายภูมิ.)

๓๑๖. ปุถุชฺชนาว ชายนฺติ อสญฺญาปายภูมิสุ
สุทฺธาวาเสสุ ชายนฺติ อนาคามิกปุคฺคลา

แปล ปุถุชนนั้นย่อมบังเกิดในอสัญญีภพ และ อบายภูมิ พระอริยบุคคลชั้นอนาคามีเท่านั้น ย่อมบังเกิดในสุทธาวาส.

(คาถานี้กล่าวถึงปุถุชนและพระอนาคามี แสดงว่าปุถุชนเท่านั้น ที่จะเกิดในอสัญญีภพ และ อบายภูมิ พระอริยบุคคลไม่เกิดใน ๒ ภูมินั้น)

๓๑๗. **เวหปฺผเล อกนิฏฺเฐ ภวคฺเค จ ปติฏฺฐิตา**
น ปุนาญฺญตฺถ ชายนฺติ สพฺเพ อริยปุคฺคลา.

แปล พระอริยบุคคลทั้งปวง ตั้งอยู่แล้วในชั้นเวหัปผละ ในชั้นอกนิฏฐะ และในชั้นภวัคคะ ย่อมไม่บังเกิดในภพอื่น.

(คาถานี้ตามความหมายคล้ายจะกำหนดภพที่พระอริยบุคคลต่ำกว่า พระอนาคามีคือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี ไปบังเกิดในภพทั้ง ๓ เวหัปผละ อกนิฏฐะ และภวัคคะ ๓ ภพนี้เท่านั้น ไม่ไปบังเกิดในที่อื่นเลย ภพทั้ง ๓ นี้ ท่านกล่าวว่า "ภวสีสะ" คือยอดภพ เพราะเป็นชั้นยอดของพรหมโลกทั้งหลาย (พึงดูคาถาต่อไป) พระอริยเจ้าทั้งปวงจึงไปบังเกิด ดังนี้.)

๓๑๘. **พฺรหฺมโลกตา เหฏฺฐา อริยา โนปปชฺชเร**
ทุกฺขมูลสมุจฺเฉทา- ปรินิพฺพนฺตยนาสวา

แปล พระอริยบุคคลทั้งหลาย ย่อมไม่บังเกิดต่ำกว่าพรหมโลก พระอริยบุคคลผู้ไม่มีอาสวะ (พระอรหันต์) ย่อมปรินิพพาน เพราะถอนรากเหง้าของทุกข์ได้หมดแล้ว.

(คาถานี้ไม่มีความพิเศษประการใด ความกระจ่างในเนื้อหาแล้ว)

๓๑๙. **เวหปฺผลํ อกนิฏฺฐํ ภวคฺคํ จ อิเม ตโย**
พฺรหฺมโลกานมคฺคตฺตา ภวสีสาติ วุจฺจเร.

แปล ภพทั้ง ๓ นี้คือ เวหัปผละ ๑ อกนิฏฐะ ๑ ภวัคคะ ๑ บัณฑิตทั้งหลายกล่าวให้ชื่อว่า "ภวสีสะ" เพราะเป็นยอดของพรหมโลกทั้งหลาย.

๓๒๐. **อริยานํ ปิยตฺตา จ ยาตา เตสํ ตโต น หิ**
เตน เต สพฺพโลกานํ อุตฺตมาติ ปวุจฺจเร.

แปล อนึ่ง เพราะเหตุที่ภพทั้ง ๓ นั้น เป็นที่รักของพระอริยเจ้าทั้งหลาย การไปจากภพทั้ง ๓ นั้นของอริยเจ้าเหล่านั้น จึงไม่มีแท้จริง เพราะเหตุนั้น พรหมโลกทั้งสามเหล่านี้ บัณฑิตจึงเรียกว่าเป็นโลกสูงสุดกว่าโลกทั้งปวง

๓๒๑. **ฉสุ เทวสฺวนาคามี วีตราคา น ติฏฺฐเร**
น จิรฏฺฐายิโน ตตฺถ โลกิยาปิจ โยคิโน

แปล พระอนาคามีทั้งหลาย มีราคะไปปราศแล้ว ย่อมไม่ดำรงอยู่ในเทวโลก ๖ ชั้น แม้ถึงบรรดาพระโยคาวจรที่ยังเป็นโลกียะ ก็ยังดำรงอยู่ไม่นานในเทวโลกทั้ง ๖ ชั้นนั้น.

(คาถานี้แสดงถึงเหตุที่พระอนาคามีไม่บังเกิดในเทวโลก ๖ ชั้น เพราะปราศจากราคะ ความกำหนัดในกามแล้ว ในเทวโลกนั้นยังเต็มไปด้วยกามารมณ์ หาสถานที่วิเวกไม่ได้ ฉะนั้น พระอนาคามีจึงไม่บังเกิด

และแม้พระโยคี คือท่านที่ประกอบความเพียรที่ยังเป็นโลกียะ คือไม่บรรลุฌานสมาบัติ ต้องการวิเวก ก็จะไม่ดำรงอยู่นานในเทวโลกทั้ง ๖ นั้นเพราะหาที่วิเวกไม่ได้เช่นเดียวกัน.)

๓๒๒. **คิหิลิงฺเค น ติฏฺฐนฺติ มนุสฺเสสุ อนาสวา**
ปพฺพชฺชาย จ ภุมฺเม จ พฺรหฺมตฺเตปิ ปติฏฺฐเร

แปล พระอริยบุคคลผู้ไม่มีอาสวะ ในมนุษย์ทั้งหลาย ย่อมไม่ดำรงอยู่ในเพศคฤหัสถ์ ย่อมดำรงอยู่ในบรรพชา ในภุมมเทวดา และแม้ในความเป็นพรหม.

(คาถานี้ชี้แจงเรื่องของพระอรหันต์ คือท่านที่เป็นพระอรหันต์ ยังดำรงอยู่ในโลกจะไม่ดำรงอยู่ในเพศคฤหัสถ์ ท่านอธิบายไว้ว่า เพราะเพศคฤหัสถ์เป็นเพศทราม ไม่อาจทรงไว้ซึ่งพระอรหัตตผลอันสูงสุดได้ พระอรหันต์ทั้งหลายย่อมดำรงอยู่ในบรรพชิตเพศ หรือท่านที่เป็นภุมมเทวดา หากบรรลุพระอรหัตตผล ก็คงเป็นภุมมเทวดาอยู่ได้ และท่านที่บรรลุพระอรหัตตผล ก็คงเป็นพรหมอยู่ได้จนกว่าจะสิ้นอายุ.)

๓๒๓. **โสตาปนฺนา วรา วุตฺตา สกทาคามิโน ริยา**
ชวานาคามิโน ขีณา- สวา ขยา จ วิญฺญุหิ.

แปล พระโสดาบัน วิญญูชนกล่าวไว้ว่ามี ๒๔ พระสกทาคามี กล่าวไว้ว่ามี ๑๒ พระอนาคามี กล่าวไว้ว่ามี ๔๘ พระขีณาสพกล่าวไว้ว่ามี ๑๒.

(คาถานี้มีจำแนกพระอริยบุคคล แยกย่อยออกไปตามลักษณะ ดังนี้

– พระโสดาบัน ๒๔ พระโสดาบันมี ๓ พวก คือ สัตตักขัตตุปรมะ เกิด ๗ ครั้ง เป็นอย่างยิ่ง ๑ โกลังโกละ จากสกุลสู่สกุล (เกิด ๒ -๓ ชาติ) ๑ เอกพีชี มีพืชครั้งเดียว ๑ ใน ๓ พวกนั้น แต่ละพวกยังแจกตามปฏิปทาและอภิญญาคือ ปฏิบัติลำบาก ตรัสรู้ ช้า ๑ ปฏิบัติลำบากตรัสรู้เร็ว ๑ ปฏิบัติสบาย ตรัสรู้ช้า ๑ ปฏิบัติสบาย ตรัสรู้เร็ว ๑ จึงเป็น ๑๒ ทั้งหมดยังจำแนกตามธุระ คือสำเร็จด้วยสัทธาธุระ ๑๒ สำเร็จด้วย ปัญญาธุระ ๑๒ รวม ๒๔

– พระสกทาคามี ๑๒ พระสกทาคามี มี ๓ พวก แจกตามวิโมกข์คือ พ้นแล้วด้วยสุญญตวิโมกข์ ๑ พ้นแล้วด้วยอนิมิตตวิโมกข์ ๑ พ้นแล้วด้วยอัปปณิหิตวิโมกข์ ๑ แต่ละพวกก็แจกตามปฏิปทาและอภิญญา ๔ เช่นเดียวกับพระโสดาบัน จึงเป็น๑๒

– พระอนาคามี ๔๘ กำหนดตามชั้นสุทธวาสทั้ง ๕ ดังนี้-

๑. อุปฺปนฺนสมนนฺตรา ปรินิพฺพายี พอบังเกิดในชั้นสุทธาวาสเรียบร้อยก็ปรินิพพาน

๒. อายุวมชฺฌํ อปฺปตฺวา ปรินิพฺพายี มีอายุยังไม่ถึงท่ามกลางของแต่ละชั้นก็ปรินิพพาน

๓. อายุวมชฺฌํ ปตฺวา ปรินิพฺพายี มีอายุถึงท่ามกลางแล้ว ปรินิพพาน.

(ทั้ง ๓ นี้เรียกว่า อนฺตรา ปรินิพฺพายี คือ ปรินิพพานในระหว่าง)

๔. อุปหจฺจ ปรินิพฺพายี ใกล้จะถึงกำหนดอายุจึงปรินิพพาน

๕. อุทฺธํโสโต มีกระแสในเบื้องบน คือ ไม่ปรินิพพานในชั้นที่บังเกิดนั้น ยังจะเกิดในชั้นสูงๆ ขึ้นไป

พระอนาคามีที่บังเกิดในสุทธาวาสทั้ง ๕ มีลักษณะที่กล่าวนี้ และยังมีองค์ประกอบอีก ๒ ประการคือ–

๑. อสังขาระ ไม่มีเหตุชักชวน

๒. สสังขาระ มีเหตุชักชวน

เมื่อนำองค์ประกอบคูณกับลักษณะ ก็เป็น ๑๐

คราวนี้ พระอนาคามีที่บังเกิดใน อกนิฏฐะ ซึ่งเป็นชั้นสุดยอดของสุทธาวาส ก็ตัดลักษณะ อุทธํโสโต ออกไปได้เนื่องจากไม่มีชั้นสูงกว่านั้น ฉะนั้นที่จำแนกลักษณะครบ ๕ จึงได้เพียง ๔ ชั้นคือ อวิหา อตัปปา สุทัสสา และสุทัสสี พร้อมทั้งองค์ประกอบ ก็เป็นพระ อนาคามี ๔๐ ส่วนที่บังเกิดในชั้นอกนิฏฐะ คงเหลือ ๔ คูณกับองค์ประกอบ ๒ ก็เป็น ๘ รวมเป็นพระอนาคามี ๔๘ ดังนี้.

– พระขีณาสพ ๑๒ เหมือนพระสกทาคามี

พระอริยบุคคลมีประมาณเท่านี้ (๙๖) ย่อมไม่บังเกิดในภายนอก พ้นไปจากพุทธศาสนานี้ ย่อมบังเกิดในพระศาสนาของพระสัพพัญญูพุทธเจ้าเท่านั้น

ข้อความที่อธิบายพระอริยบุคคลข้างบนนี้ ในฎีกาท่านกล่าวว่า เป็นข้อความที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวในวัณณนาแห่งบุคคลบัญญัติ ที่บันทึกไว้นี้ เป็นการแปลโดยเก็บความมา.)

๓๒๔. **ขยา รูปา วรา กณฺณา ผลฏฺฐา จตุโร กมา**
มคฺคฏฺเฐหิ จ เต ภุมฺมา ทฺวิคุณา ชนกา สิยุํ.

แปล พระอริยบุคคลผู้ดำรงในอริยผล ๔ พวก เป็น ๑๒, ๑๓, ๒๔, ๒, ตามลำดับ พระอริยบุคคลเหล่านั้นกับพระอริยบุคคลผู้ดำรงในอริยมรรค เป็น ๕๔ คูณด้วย ๒ เป็น ๑๐๘

(คาถานี้แสดงถึงการนับจำนวนพระอริยบุคคลนัยหนึ่ง ตามที่ปรากฏในวัณณนาแห่งรตนสูตร ซึ่งในพระบาลีรตนสูตรกำหนดพระอริยบุคคลไว้ ๑๐๘ พระสิริรัตนปัญญาเถร ผู้รจนาปกรณ์นี้ได้นำมาประพันธ์เป็นคาถานี้ ฎีกาได้นำข้อความในวัณณนาแห่งรตนสูตรมาสาธกไว้ จะขอเก็บความมาบันทึกไว้ตามสมควร ดังนี้–

– พระโสดาบัน ๓ คือ สัตตักขัตตุปรมะ ๑ โกลังโกละ ๑ เอกพีชี ๑

– พระสกทาคามี ๓ ตามผลที่ได้บรรลุในภพทั้ง ๓ คือ กามภพ ๑ รูปภพ ๑ อรูปภพ ๑ รวมพระอริยบุคคลทั้ง ๒ นี้เป็น ๖ คูณด้วยปฏิปทา ๔ มีปฏิบัติลำบาก ตรัสรู้ช้า เป็นต้น ๔ เป็น ๒๔

– พระอนาคามี นับ ๒๔ เหมือนคาถาที่ ๓๒๒ แต่ไม่ยาก อนฺตราปรินิพฺพายี เป็น ๓ และกำหนดเอา สสงฺขารปรินิพฺพายี และอสงฺขารปรินิพฺพายี เข้ามา จึงเป็นดังนี้-

๑. อนฺตราปรินิพฺพายี ปรินิพพานในระหว่าง

๒. อุปหจฺจปรินิพฺพายี ปรินิพพานใกล้หมดอายุ

๓. สสงฺขารปรินิพฺพายี ปรินิพพานมีเหตุชักชวน

๔. อสงฺขารปรินิพฺพายี ปรินิพานไม่มีเหตุชักชวน

๕. อุทฺธํ โสโต อกนิฏฺฐคามี มีกระแสในเบื้องบน ไปสู่อกนิฏฐะ

ทั้งนี้สำหรับสุทธาวาส ๔ ชั้น มีอวิหาเป็นต้น เป็น๒๐ อกนิฏฐะ ตัดข้อ ๕ ออก เหลือ ๔ คงเป็น ๒๔ ดังนี้

– พระอรหันต์ ๒ คือ-

๑. สุกฺขวิปสฺสโก บำเพ็ญวิปัสสนาล้วน

๒. สมถยานิโก มีสมถะเป็นยาน

รวมพระอริยบุคคลผู้ดำรงในพระอริยผล ๕๐ บวกกับพระอริยบุคคลผู้ดำรงในพระอริยมรรค ๔ เป็น ๕๔

– คูณด้วย ธุระ ๒ คือ สัทธาธุระ ๑ ปัญญาธุระ ๑ ซึ่งพระอริยบุคคลทุกๆ องค์ ต้อง บำเพ็ญ. รวมเป็นอริยบุคคล ๑๐๘

อรรถาธิบายในวัณณนาแห่งรตนสูตร เก็บความโดยประสงค์ ดังนี้.)

๓๒๕. **วรา ริยา ชวา นตา ผลฏฺฐา จตุโร กมา**
มคฺคฏฺฐพุทฺธทฺวเยหิ สพฺเพ เต นามิยา สิยุํ.

แปล พระอริยบุคคลผู้ดำรงในพระอริยผล ๔ พวกตามลำดับ คือ ๒๔, ๑๒, ๔๘, ๖๐ กับพระอริยบุคคลผู้ดำรงในอริยมรรค และหมวดสองแห่งพระพุทธเจ้า รวมทั้หมดพึงเป็น ๑๕๐.

(คาถานี้ได้กำหนดจำนวนพระอริยบุคคลอีกนัยหนึ่ง ฎีการะบุว่าเป็นนัยฎีกาปกรณ์วิเศษ วิสุทธิมรรค กำหนดจำนวนดังนี้–

– พระโสดาบัน คงมี ๒๔ เหมือนที่กล่าวไว้แล้ว ในคาถาที่ ๓๒๓

– พระสกทาคามี คงมี ๑๒ เหมือนที่กล่าวไว้เช่นเดียวกัน

– พระอนาคามี คงมี ๔๘ เหมือนที่กล่าวไว้เช่นเดียวกัน

– พระอรหันต์ คงมี ๑๒ เหมือนพระสกทาคามี แต่แยกเป็นปัญญาวิมุต ๑๒ อุภโตภาควิมุต ๑๒ เตวิชชะ ๑๒ ฉฬภิญญะ ๑๒ ปฏิสัมภิทาปัตตะ ๑๒ จึงเป็น ๖๐
– พระอริยบุคคลผู้ดำรงในพระอริยมรรค ๔
– พระพุทธเจ้า ๒ คือ พระปัจเจกพุทธเจ้า ๑ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๑ รวมทั้งสิ้นเป็นพระอริยเจ้า ๑๕๐ องค์.

(คาถานี้มีอธิบายตามนัยแห่งฎีกาปกรณ์วิเศษวิสุทธิมรรค.)

๓๒๖. **ป ภ อา ทสฺ มา สา ผุ สํ ตี โว โช ต จุ กี ภฺยา**
ป ภา วิ สํ ติ โว โช ต จุ ตา เอกํ ปกาสิตํ.

แปล กิจมี ๑๔ คือ ปฏิสันธิกิจ ๑ ภวังคกิจ ๑ อาวัชชนกิจ ๑ ทัสสนกิจ ๑ สวนกิจ ๑ ฆายนกิจ ๑ สายนกิจ ๑ ผุสนกิจ ๑ สัมปฏิจฉันนกิจ ๑ สันตีรณกิจ ๑ โวฏฐัพพนกิจ ๑ ชวนกิจ ๑ ตทาลัมพนกิจ ๑ จุติกิจ ๑ ฐาน อาจารย์ประกาศไว้ ๑๐ คือ ปฏิสนธิฐาน ๑ ภวังคฐาน ๑ อาวัชชนฐาน ๑ วิญญาณ ฐาน ๑ สัมปฏิจฉันนฐาน ๑ สันตีรณฐาน ๑ โวฏฐัพพนฐาน ๑ ชวนฐาน ๑ ตทาลัมพนฐาน ๑ จุติฐาน ๑.

(คาถานี้แสดงถึงหน้าที่ของจิต และฐานคือตำแหน่งของจิต มีอธิบายอย่างไร ได้บันทึกไว้แล้วในคาถาที่ ๒๑ ความจริงคาถาทั้ง ๒ นี้เหมือนกัน น่าจะซ้ำกัน แต่ในที่นี้เป็นมาติกาที่ว่าด้วยปกิณณกะ และมีข้อต่างกันอยู่ในบาทที่ ๔ คาถาที่ ๒๑ บทคือ นยํ ในคาถานี้เป็น เอกํ ซึ่งแปลว่า ๑๐ เหมือนกันเท่านั้น โปรดดูความพิสดาร ในคาถาที่ ๒๑ นั้น.)

๓๒๗. **กํ ฐานํ ปสฺส ตมฺภสฺส อาสฺส วิ วาทิโน กกํ**
โวสฺส รํ ชุสฺส ตนฺตสฺส ขํ จุสฺส กํ ขิลํ มรํ.

แปล ฐานของปฏิสนธิมี ๑ ของภวังค์มี ๖ ของอาวัชชนะมี ๒ ของวิญญาณของสัมปฏิจฉันนะของสันตีรณะ มีดวงละ ๑ ของโวฏฐัพพนะมี ๒ ของชวนะมี ๖ ของ ตทาลัมพนะมี ๒ ของจุติมี ๑ รวมทั้งหมดมี ๒๕.

(คาถานี้มีอธิบายอย่างไร ดูคาถาต่อไป.)

๓๒๘. **เอกํ จุภนฺตรํ ปสฺส ฐานํ ภสฺส ฉธา มตํ**
ปวาต อาชอา โวอา ต จุ ช จุนฺตรมฺปิจ.

แปล ระหว่างจุติและภวังค์มีฐาน ๑ เป็นปฏิสนธิฐาน ฐานของภวังค์ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ ๖ ฐาน คือ ระหว่างปฏิสนธิ อาวัชชนะ เป็นภวังคฐาน ๑ ระหว่างตทาลัมพนะและอาวัชชนะเป็นภวังคฐาน ๑ ระหว่างชวนะและอาวัชชนะเป็นภวังคฐาน ๑ ระหว่างโวฏฐัพพนะ และอาวัชชนะเป็นภวังคฐาน ๑ ระหว่างตทาลัมพนะและจุติ เป็น ภวังคฐาน ๑ ระหว่างชวนะและจุติเป็นภวังคฐาน ๑.

(คาถานี้กล่าวถึงฐานหรือตำแหน่งของจิต เป็นความขยายของคาถาที่ ๓๒๗ นั้นเอง และเรื่องนี้ได้บันทึกไว้ละเอียดแล้วในอธิบายของคาถาที่ ๒๑ ต้องการความพิสดาร พึงดูในคาถานั้น แต่ในฎีกาของคัมภีร์นี้ได้กล่าวถึงความมุ่งหมายไว้น่าสนใจ จึงขอนำมาบันทึกไว้ดังต่อไปนี้–

- ที่ว่า “ระหว่างแห่งปฏิสนธิและอาวัชชนะ” นี้ กล่าวมุ่งหมายความบังเกิดขึ้นแห่งภวังคจิต ๑๓ ดวง ๑๔ ดวง หรือยิ่งกว่านั้น ในระหว่างแห่งปฏิสนธิและอาวัชชนะด้วยความใคร่ในภพ.
- ที่ว่า “ระหว่างแห่งตทาลัมพนะและอาวัชชนะ” นี้ กล่าวมุ่งหมายความบังเกิดขึ้นแห่งภวังคจิต ในที่สุดของตทาลัมพนะ อันเป็นไปในอติมหันตารมณ์และวิภูตารมณ์
- ที่ว่า “ระหว่างแห่งชวนะและอาวัชชนะ” นี้ กล่าวมุ่งหมายความบังเกิดขึ้นแห่งภวังคจิตในที่สุด แห่งชวนะอันเป็นไปในอวิภูตารมณ์และมหันตารมณ์ ของหมู่สัตว์ในกามาวจร และในวิภูตารมณ์ มหันตารมณ์ และอติมมหันตารมณ์ ของพวกพรหม
- ที่ว่า “ระหว่างแห่งโวฏฐัพพนะและอาวัชชนะ” นี้ กล่าวมุ่งหมายความบังเกิดขึ้นของภวังคจิต ในปริตตารมณ์ ของสัตว์ในกามาวจรของพวกพรหม
- ที่ว่า “ระหว่างแห่งตทาลัมพนะและจุติ” นี้กล่าวมุ่งหมายความบังเกิดขึ้นของภวังคจิตดวงเดียว ในที่สุดแห่งตทาลัมพนะ ของสัตว์ผู้มีอายุเหลืออยู่ ๒ ขณะจิต เบื้องหน้าวิถีของตทาลัมพนะดวงหนึ่ง ผู้เมื่อจุติจากกามโลกนั้นเอง หรือในพรหมโลก จุติในพรหมโลกแล้วจะบังเกิดในกามโลกนั้นเอง
- ที่ว่าระหว่างแห่งชวนะและจุติ” นี้ กล่าวมุ่งหมายความบังเกิดขึ้นของภวังคจิตดวงหนึ่ง ในที่สุดของชวนะ ของสัตว์ผู้มีอายุเหลืออยู่ ๒ ขณะ เบื้องหน้าแห่งวิถีของชวนะ ผู้จะจุติจากกามโลก แล้วบังเกิดในกามโลกแล้วบังเกิดในพรหมโลก หรือในกามโลก.

ฎีกาขยายความภวังคฐาน ๖ ไว้ดังนี้แล.)

๓๒๙. **ภวิราชนฺตรํวาสุส ทุธา ฐานํ ปกาสิตํ**
วิสุส อาสุสนฺตรํ เอกํ ฐานํ เญยฺยํ วิภาวินา.

แปล ฐานของอาวัชชนะ ท่านประกาศไว้ ๒ คือ ระหว่างภวังค์และวิญญาณและระหว่างภวังค์และชวนฐานหนึ่งอันนักปราชญ์พึงทราบ ระหว่างวิญญาณและอาวัชชนะ.

(คาถานี้คงขยายความของคาถาที่ ๓๒๒ ชี้แจงเรื่องฐานของจิต ตอนนี้ฎีกาอธิบายไว้ดังนี้-

- ที่ว่า “ระหว่างภวังค์และวิญญาณ” หมายถึงปัญจทวาราวัชชนะบังเกิดระหว่างภวังคุปัจเฉทะ และปัญจวิญญาณ

- ที่ว่า "ระหว่างภวังค์และชวนะ" หมายถึงมโนทวาราวัชชนะบังเกิดในระหว่างแห่งภวังคุปัจเฉทะ กุศล อกุศล กิริยา และชวนะอันเป็นกามาวจร
- ที่ว่า "ระหว่างวิญญาณและอาวัชชนะ" หมายถึงฐานหนึ่ง ระหว่างปัญจทวาราวัชชนะและสัมปฏิจฉันนะ

(คาถานี้ ฎีกาอธิบายดังนี้แล.)

๓๓๐. **วิตินฺตเร ก ํ สํฐานํ ติสฺส สํโวนฺตรํ ตถา**
ติชติภนฺตรํ โวสฺส ทฺธา ฐานํ ปกาสิตํ.

แปล ฐาน คือ สัมปฏิจฉันนฐานมี ๑ ในระหว่างวิญญาณและสันตีรณะ อนึ่ง ฐานของสันตีรณะเป็นระหว่างสัมปฏิจฉันนะ และโวฏฐัพพนะ ฐานของ โวฏฐัพพนะท่านประกาศไว้ ๒ ระหว่างสันตีรณะและชวนะ และระหว่างสันตีรณะและภวังค์.

(คาถานี้มีความแจ่มอยู่แล้ว มีที่ควรขยายความก็คือ ฐานของโวฏฐัพพนะ ซึ่งประกาศว่ามี ๒ ฐานนั้น ฎีกาอธิบายว่า "อยู่ในระหว่างแห่งสันตีรณะและชวนะและสันตีรณะและภวังค์ อันเป็นไปในมหันตารมณ์และปริตตารมณ์ตามลำดับ.)

๓๓๑. **ชสฺส ฐานํ ฉธา โวต- โวภ โวจุนฺตรํ ตถา**
อาต อาภนฺตรํ อาจุนฺ- ตรํ เญยฺยํ สุวิญฺญุนา.

แปล ฐานของชวนะ ท่านผู้รู้ดี พึงทราบโดย ๖ ประการคือ ระหว่าง โวฏฐัพพนะและ ตทาลัมพนะ ระหว่างโวฏฐัพพนะและภวังค์ระหว่างโวฏฐัพพนะและจุติ ระหว่างอาวัชชนะและตทาลัมพนะ ระหว่างอาวัชชนะและภวังค์ ระหว่างอาวัชชนะและจุติ.

(คาถานี้ฎีกาขยายความไว้ดังต่อไปนี้-

- ที่ว่า "ระหว่างโวฏฐัพพนะและตทาลัมพนะ" นี้หมายถึงความบังเกิดขึ้นแห่งชวนะในอติมหันตารมณ์ อนึ่งในมรณาสันนกาลของสัตว์บางจำพวก
- ที่ว่า "ระหว่างโวฏฐัพพนะและภวังค์" นี้ หมายถึงความบังเกิดขึ้นแห่งชวนะในมหันตารมณ์ อนึ่งในมรณาสันนกาลของสัตว์บางจำพวก
- ที่ว่า "ระหว่างโวฏฐัพพนะและจุติ" นี้ หมายถึงความบังเกิดขึ้นแห่งชวนะ ในระหว่างแห่งโวฏฐัพพนจิตและจุติจิตของสัตว์บางสัตว์ผู้จุติจากกามโลกแล้วจะบังเกิดในกามโลกนั้นนั่นเอง
- ที่ว่า "ระหว่างอาวัชชนะและตทาลัมพนะและระหว่างอาวัชชนะและภวังค์" ทั้ง ๒ นี้ หมายถึงความบังเกิดขึ้นระหว่างชวนจิตระหว่างมโนทวาราวัชชนะ และตทาลัมพนะ และระหว่างมโนทวาราวัชชนะและภวังค์ ในวิภูตารมณ์และอวิภูตารมณ์ตามลำดับ อนึ่ง ในมรณาสันนกาลของสัตว์บวกพวก

– ที่ว่า "ระหว่างอาวัชชนะและจุติ" นี้ หมายถึงความบังเกิดขึ้นแห่งชวนจิต ในระหว่างมโนทวาราวัชชนจิตและจุติจิต ของสัตว์ผู้จุติจากกามโลกแล้วจะบังเกิดในกามโลก หรือในพรหมโลก จุติจากพรหมโลกแล้ว จะบังเกิดในกามโลก.

ฐานของโวฏฐัพพนะ พึงทราบว่ามี ๖ ฐานดังนี้แล.)

๓๓๒. **ช ภ ชวุนฺตรํ ตสฺส ทุธา ฐานํ ปกาสิตํ**
ตปฺชปภปนฺตรํ จุสฺส ฐานํ ติธา มตํ.

แปล ฐานของตทาลัมพนะ ท่านประกาศไว้ ๒ ฐาน คือ ระหว่างชวนะ และภวังค์ และระหว่างชวนะและจุติ ฐานของจุติกล่าวไว้ ๓ ฐาน คือ ระหว่างตทาลัมพนะและปฏิสนธิระหว่างชวนะและปฏิสนธิ ระหว่างภวังค์และปฏิสนธิ.

(คาถานี้ฎีกาขยายความไว้ดังต่อไปนี้–

– ที่ว่า "ระหว่างชวนะและภวังค์" นี้ หมายถึงความบังเกิดขึ้นแห่งตทาลัมพนจิต ระหว่างชวนจิต และภวังคจิต ในอติมหันตารมณ์ อนึ่งในมรณาสันนกาลของสัตว์บางพวก
– ที่ว่า "ระหว่างชวนะและจุตินี้" นี้ หมายถึงความบังเกิดขึ้นแห่งตทาลัมพนะระหว่างชวนจิตของจุติจิต ของสัตว์บางสัตว์ที่จุติจากกามโลกแล้ว จะบังเกิดในกามโลกนั่นเอง
– ที่ว่า "ระหว่างตทาลัมพนะและปฏิสนธิ" นี้ หมายถึงความบังเกิดขึ้นแห่งจุติจิตของสัตว์ผู้จุติจากกามโลก และจะบังเกิดในกามโลกหรือในพรหมโลก.
– ที่ว่า "ระหว่างชวนะของปฏิสนธิ และระหว่างภวังค์และปฏิสนธิ" ทั้ง ๒ นี้ หมายถึงความบังเกิดขึ้นแห่งจุติจิต ในระหว่างแห่งจิตตามที่กล่าวมาแล้ว ของสัตว์ผู้จุติจากกามโลกแล้ว จะบังเกิดในกามโลก หรือในพรหมโลก จุติจากพรหมโลกแล้วจะบังเกิดในพรหมโลก หรือในกามโลก.

ฎีกาขยายความของคาถานี้ไว้ดังนี้.)

๓๓๓. **เอวํ จุทฺทส กิจฺจานิ ปกาเสสาภิธมฺมิโก**
สงฺเขปา ทส ฐานานิ วิตฺถารา ปญฺจวีสติ.

แปล พระอาจารย์ฝ่ายอภิธรรมประกาศกิจ ๑๔ ฐานโดยย่อ ๑๐ โดยพิสดาร ๒๕ ด้วยประการฉะนี้.

๓๓๔. **ปภจุ พกมาทส- ฆาสาผุสํ รรํ ติลํ**
โวกํ โช มม ตกฺยนฺติ ชาเนยฺย คณนโกวิโท.

แปล ปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และจุติจิต มีอย่างละ ๑๙ ดวง อาวัชชนจิต ทัศนกิจ คือ จักขุวิญญาณ สวนกิจคือโสตวิญญาณ ฆายนกิจ คือ ฆานวิญญาณ สายนกิจ คือ ชิวหาวิญญาณ ผุสนกิจ คือ กายวิญญาณ

และสัมปฏิจฉันนจิต มีอย่างละ ๒ ดวง สันตีรณจิต มี ๓ ดวง โวฏฐัพพนจิต มี ๑ ดวง ชวนจิต มี ๕๕ ดวง ตทาลัมพนจิต มี ๑๑ ดวง ท่านผู้ฉลาดในการนับพึงทราบด้วยประการ ฉะนี้.

(คาถานี้แสดงถึงการนับจำนวนจิต ซึ่งไม่มีข้อความพิเศษอะไร และฎีกาก็มิได้อธิบายข้อความอะไรไว้ พึงทราบจำนวนตามที่ท่านนับไว้นั้นแล.)

๓๓๕. **กวาร์ว กรวาร์ กรลวารกมฺมนํ**
กเนกํ กรเนกญฺจ ธุปํ กํ กมฺมรํ นยํ.

แปล จิตเป็นไปวาระจิตเดียวเท่านั้น เป็นไป ๑ วาระ ๒ วาระ เป็นไป ๑ วาระ ๒ วาระ และ ๓ วาระ เป็นไป ๑ วาระ และหลายวาระ เป็นไป ๑ วาระ ๒ วาระ และหลายวาระ จิตพวกหนึ่งๆ มี ๑๙ ดวง ๒๕ ดวง ๑ ดวง ตามลำดับ.

(คาถานี้แสดงถึงวาระของจิต ฎีกาขยายความไว้ดังต่อไปนี้–

- จิต ๑๙ ดวง คือ ทวิปัญจวิญญาณ สัมปฏิจฉันนจิต ๒ ดวง ย่อมเป็นไปวาระเดียวเท่านั้น ด้วยสามารถแห่งกิจมีทัสสนกิจเป็นต้นตามควร.
- จิต ๑ ดวงคือ โสมนัสสันตีรณจิต ย่อมเป็นไป ๑ วาระ ๒ วาระ ด้วยอำนาจสันตีรณะและตทาลัมพนะ
- จิต ๑ ดวงคือ โวฏฐัพพนจิต ย่อมเป็นไป ๑ วาระ ๒ วาระ ๓ วาระ ด้วยอำนาจแห่งอาวัชชนะและโวฏฐัพพนะ
- จิต ๒๕ ดวง คือ รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง และอากาสานัญจายตนะวิญญาณัญจายตนะ อากิญจัญญายตนะ ทั้งกุศลจิต, วิบากจิตและกิริยาจิตรวม ๙ ดวง เนวสัญญา-นาสัญญายตนวิบากจิต ๑ ดวง ย่อมเป็นไปวาระเดียว หรือหลายวาระ ด้วยอำนาจแห่งทางและความดำริ เป็นต้น
- จิต ๑๐ ดวง สันตีรณจิตสหรคตกับอุเบกขา ๒ ดวง มหาวิบากจิต ๘ ดวง ย่อมเป็นไป ๑ วาระ ๒ วาระ หรือหลายวาระด้วยอำนาจปฏิสนธิเป็นต้น

คาถานี้ฎีกาอธิบายดังนี้แล.)

๓๓๖. **ถวาร์ว ปวตฺตํ กํ ตถวารนฺตุ ภํ มนํ**
มุจฺจถ วารกํ เจกํ พรามตกวารชํ.

แปล จิตดวงหนึ่งเป็นไป ๗ วาระ ส่วนจิต ๔ ดวง เป็นไป ๖ วาระ ๗ วาระ อนึ่ง จิต ๑๖ ดวงเป็นไป ๕ วาระ ๖ วาระ และ ๗ วาระ จิต ๘ ดวง เป็นไป ๓ วาระ ๔ วาระ ๕ วาระ ๖ วาระ.

(คาถานี้ แสดงถึงวาระของจิต ต่อจากคาถาที่ ๓๓๖ ฎีกาอธิบายไว้ดังต่อไปนี้-

- จิตดวงหนึ่งเป็นไป ๗ วาระ กล่าวคือ หสิตุปปาทจิต
- จิต ๔ ดวงเป็นไป ๖ วาระ ๗ วาระ กล่าวคือมหากิริยาจิตเป็นญาณวิปยุต
- จิต ๑๖ ดวง เป็นไป ๕ วาระ ๖ วาระ ๗ วาระ กล่าวคือ อกุศลจิต ๑๒ ดวง มหากุศลจิตเป็นญาณวิปยุต ๔ ดวง
- จิต ๘ ดวงเป็นไป ๓ วาระ ๔ วาระ ๕ วาระ ๖ วาระ ๗ วาระ กล่าวคือ มหากุศลญาณสัมปยุต และมหากิริยาจิต เป็นไป ๓ วาระเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งชื่อว่า อุปจาร อนุโลม และโคตรภูเป็นต้น

คาถานี้ มีอธิบายดังนี้แล.)

๓๓๗. **ขลาเนกปฺปวตฺตํ ขํ กรลาเนกวาร ภํ**
สมฺปิณฺฑิตมฺมนํ สพฺพํ เอกนวุติเภทกํ.

แปล จิต ๒ ดวงเป็นไป ๒ วาระ ๓ วาระ และหลายวาระ จิต ๔ ดวงเป็นไป ๑ วาระ ๒ วาระ ๓ วาระ และหลายวาระ จิตทั้งหมด ท่านประมวลไว้ ๙๑ ดวง.

(คาถานี้แสดงถึงวาระของจิต ต่อจากคาถาที่ ๓๓๔ ฎีกาอธิบายไว้ดังต่อไปนี้–

- จิต ๒ ดวง ฯลฯ หมายถึงโสตาปัตติผลจิตและสกทาคามิผลจิต
- จิต ๔ ดวง ฯลฯ หมายถึง เนวสัญญานาสัญญายตนจิต ทั้งกุศลจิต และกิริยาจิต และอนาคามิผลจิต อรหัตตผลจิต

รวมทั้งหมดเป็นจิต ๙๑ ดวงเพราะถือเอาอภิญญาจิต ๒ ดวง รวมด้วยเพราะเป็น จิตพิเศษ ข้อที่เป็นความพิเศษคือจำนวนจิต กล่าวไว้ ๘๙ ดวง แต่ในที่นี้ว่า ๙๑ ดวง คือนับรวม อภิญญาจิต ๒ ดวงด้วยดังนี้-)

๓๓๘. **ขมฺหิ รํ ยมฺหิ ลํ กุยมฺหิ ภํ ขุยมฺหิ ตํ ธุสมฺหิ สํ**
จยนฺตุ นิพฺพลํ เญยฺยํ มานสํ พลเภทโต.

แปล พละ ๒ มีในจิต ๒ ดวง พละ ๓ มีในจิต ๑ ดวง พละ ๔ มีในจิต ๑๑ ดวง พละ ๖ มีในจิต ๑๒ ดวง พละ ๗ มีในจิต ๗๙ ดวง ส่วนจิต ๑๑ ดวง ไร้พละ พึงทราบจิตโดยประเภทแห่งพละด้วยประการฉะนี้

(ตอนนี้ท่านชี้แจงประเภทจิต โดยจำแนกตามพละ องค์ฌาน องค์มรรค และอินทรีย์ ในคาถานี้จำแนกตามพละ ฎีกาอธิบายไว้ดังต่อไปนี้–

- พละ ๒ คือ วิริยพละ สมาธิพละ มีในจิต ๒ ดวงคือ มโนทวาราวัชชนจิต และหสิตุปปาทจิต
- พละ ๓ คือ อหิริกพละ ๑ อโนตตัปปพละ ๑ วิริยพละ ๑ มีในจิต ๑ ดวง คือ วิจิกิจฉาสัมปยุตจิต

- พละ ๔ คืออหิริกพละ ๑ อโนตตัปปพละ ๑ วิริยพละ ๑ อสมาธิพละ ๑ มีในจิต ๑๑ ดวง คือในอกุศลจิตยกเว้นที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจฉา.
- พละ ๖ คือ สัทธาพละ ๑ วิริยพละ ๑ สติพละ ๑ สมาธิพละ ๑ หิริพละ ๑ โอตตัปปพละ ๑ มีในจิต ๑๒ ดวงคือ กุศลจิต วิบากจิต กิริยาจิต อันเป็นกามาวจร ที่เป็นญาณวิปยุต.
- พละ ๗ คือ สัทธาพละ ๑ วิริยพละ ๑ สติพละ ๑ สมาธิพละ ๑ ปัญญาพละ ๑ หิริพละ ๑ โอตตัปปพละ ๑ มีในจิต ๗๙ ดวง คือกุศลจิต วิบากจิต กิริยาจิต อันเป็นกามาวจร ที่เป็นญาณสัมปยุต ๑๒ ดวง รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง โลกุตตรจิต ๔๐ดวง
- จิต ๑๖ ดวง คือ ทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ สัมปฏิจฉันนจิต ๒ ดวง สันตีรณจิต ๓ ดวง ปัญจทวาราวัชชนะ ๑ ดวง ไม่มีกำลัง

จิต ๑๒๑ ดวง จำแนกโดยพละ พึงทราบด้วยประการฉะนี้.)

๓๓๙. **วคฺคมฺหิ รํ ปิยมฺหิ ลํ ฉลมฺหิ ภํ ยถารหํ**
ธรมฺหิ มํ นยํ นงฺยํ เญยฺยํ ฌานงฺคเภทโต.

แปล องค์ฌาน ๒ มีในจิต ๓๔ ดวง องค์ฌาน ๓ มีในจิต ๑๑ ดวง องค์ฌาน ๔ มีในจิต ๓๗ ดวง ตามควร องค์ฌาน ๕ มีในจิต ๒๙ ดวง จิต ๑๐ ดวง ไม่ใช่องค์ฌาน พึงทราบจิตโดยจำแนก ตามองค์ฌาน ด้วยประการฉะนี้

(คาถานี้ท่านชี้แจงประเภทจิต โดยจำแนกจิตตามองค์ฌาน ฎีกาอธิบายไว้ดังต่อไปนี้–

- องค์ฌาน ๒ คือ เวทนา ๑ เอกัคคตาแห่งจิต ๑ มีในจิต ๓๔ ดวง คือรูปาวจรจิต เฉพาะจตุตถฌานและปัญจมฌาน ๖ ดวง อรูปาวจร จิต ๑๒ ดวง จตุตถฌานและปัญจมฌาน อันเป็นโลกุตตรจิต ๑๖ ดวง

ข้อนี้มีอธิบายในเรื่องของเวทนาต่อไปอีกดังนี้–

- องค์ฌาน ๒ คือ สุข ๑ เอกัคคตาแห่งจิต ๑ ย่อมมีในจิต ๑๑ ดวง คือรูปาวจรจิต จตุตถฌานทั้งกุศลจิต, วิบากจิต, และกิริยาจิต ๓ ดวง และโลกุตตรจิต อันมีจตุตถฌาน เป็นบาท ๘ ดวง
- องค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา ๑ เอกัคคตาแห่งจิต ๑ มีในปัญจมฌานจิต ๒๓ ดวง

พึงสังเกตว่าเวทนาแจกเป็น ๒ คือ สุขและอุเบกขา ดังนี้แล

- องค์ฌาน ๓ คือ ปีติ ๑ สุข ๑ เอกัคคตาแห่งจิต ๑ มีในจิต ๑๑ ดวง คือตติยฌานจิต ทั้งที่เป็นรูปาวจร และโลกุตตระ
- องค์ฌาน ๔ มีในจิต ๓๗ ดวงตามควร คือ จิตที่เป็นไปในทุติยฌาน ๑๑ ดวงกุศลจิต, วิบากจิต, และกิริยาจิต อันเป็นกามาวจร ที่สหรคตกับอุเบกขา ๑๒ ดวง อกุศลจิต

ยกเว้นโสมนัสสหรคต ๔ ดวง คงเหลือ ๘ ดวง สันตีรณจิตสหรคตกับอุเบกขา ๒ ดวง อาวัชชนะ ๒ ดวง

ด้วยบทว่า "ตามควร" ฎีกาจำแนกความออกไปดังนี้.

- องค์ฌาน ๔ คือวิจาร ๑ ปีติ ๑ สุข ๑ เอกัคคตา ๑ มีในจิตประกอบด้วยทุติฌาน ๑๑ ดวง
- องค์ฌาน ๔ คือ วิตก ๑ วิจาร ๑ อุเบกขา ๑ เอกัคคตา ๑ ย่อมมีในจิต ๒๔ ดวง คือกามาวจรกุศลจิต, วิบากจิต, และกิริยาจิต เป็นอุเบกขา สหรคต ๑๒ ดวง อกุศลจิตอุเบกขาสหคต ๖ ดวง สัมปฏิจฉันนจิต ๒ ดวง สันตีรณจิต ๒ ดวง อาวัชชนจิต ๒ ดวง รวม ๒๔ ดวง
- องค์ฌาน ๔ คือ วิตก ๑ วิจาร ๑ สุข ๑ เอกัคคตา ๑ ย่อมมีในปฏิฆจิต ๒ ดวง

องค์ฌาน ๔ มีในจิต ๓๗ ดวง ตามควรดังนี้

- องค์ฌาน ๕ คือ วิตก ๑ วิจาร ๑ ปีติ ๑ สุข ๑ เอกัคคตา ๑ มี ในจิต ๒๙ ดวง คือ จิตที่เป็นไปในปฐมฌาน ๑๑ ดวง กามาวจรกุศลจิต, วิบากจิต, กิริยาจิต เป็น โสมนัสสหรคต ๑๒ ดวง โลภมูลจิต โสมนัสสหรคต ๔ ดวง สุขสันตีรณจิต ๑ ดวง หสิตุปปาทจิต ๑ ดวง
- จิต ๑๐ ดวง ไม่เป็นองค์ฌาน คือทิวปัญจวิญญาณ

จิต ๑๒๑ ดวง พึงทราบโดยจำแนกตามองค์ฌานด้วยประการฉะนี้.)

๓๔๐. **กมฺหิ ขํ ฉมฺหิ ลํ ฆนฺตุ นภมฺหิ มํ มยมฺหิ ถํ**
ขลมฺหิ ชนฺตุ ทุมฺหิ ทยํ นงฺคํ มคฺคงฺคเภทโต.

แปล องค์มรรค ๒ มีในจิต ๑ ดวง องค์มรรค ๓ มีในจิต ๗ ดวง ส่วนองค์มรรค ๔ มีในจิต ๔๐ ดวง องค์มรรค ๕ มีในจิต ๑๕ ดวง องค์มรรค ๗ มีในจิต ๓๒ ดวง ส่วน องค์มรรค ๘ มีในจิต ๘ ดวง จิต ๑๘ ดวง ไม่มีองค์มรรค พึงทราบจิตโดยจำแนกตามองค์มรรค ด้วยประการฉะนี้

(คาถานี้แสดงถึงประเภทของจิต จำแนกตามองค์มรรค ฎีกาอธิบายไว้ดังต่อไปนี้–

- องค์มรรค ๒ คือ มิจฉาสังกัปปะ ๑ มิจฉาวายามะ ๑ มีในจิต ๑ ดวง คือ ดวงที่สหรคตกับวิจิกิจฉา.
- องค์มรรค ๓ คือ มิจฉาสังกัปปะ ๑ มิจฉาวายามะ ๑ มิจฉาสมาธิ ๑ มีในจิต ๗ ดวง คือ โลภมูลจิต ที่เป็นทิฐิวิปยุต ๔ ดวง โทสมูลจิต ๒ ดวง ดวงที่สหรคตกับอุทธัจจะ ๑ ดวง
- องค์มรรค ๔ มีมิจฉาทิฐิ มิจฉาสังกัปปะเป็นต้น มีในจิต ๔๐ ดวง คือ โลภมูลจิต ที่สัมปยุตด้วยทิฐิ ๔ ดวง กามาวจรกุศลจิต วิบากจิต กิริยาจิต ที่เป็นญาณวิปยุต ๑๒ ดวง รูปาวจรจิตมี มีทุติยฌานเป็นต้น ยกเว้นปฐมฌาน ๑๒ ดวง อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง รวม ๔๐ ดวงตามควร

ความหมายของอธิบายในตอนนี้ มีอยู่ว่า องค์มรรคทั้ง ๘ นั้น แต่ละ ๓ ดวง ก็มีในจิตเหล่านั้นแต่ละหมวด ท่านจึงขยายความต่อไปดังนี้–

– องค์มรรค ๔ คือ มิจฉาทิฐิ ๑ มิจฉาสังกัปปะ ๑ มิจฉาวายามะ ๑ มิจฉาสมาธิ ๑ ย่อมมีในโลภมูลจิตทิฐิสัมปยุต ๔ ดวง

– องค์มรรค ๔ คือ สัมมาสังกัปปะ ๑ สัมมาวายามะ ๑ สัมมาสติ ๑ สัมมาสมาธิ ๑ ย่อมมีในกามาวจรกุศลจิต วิบากจิต และกิริยาจิต ที่เป็นญาณวิปยุต ๑๒ ดวง

– องค์มรรค ๔ คือสัมมาทิฐิ ๑ สัมมาวยามะ ๑ สัมมาสติ ๑ สัมมาสมาธิ ๑ ย่อมมีในรูปาววจรจิต และอรูปาวจรจิต มีทุติยฌานเป็นต้น ๒๔ ดวง

องค์มรรค ๔ มีในจิต ๔๐ ดวงดังนี้.

– องค์มรรค ๕ คือ สัมมาทิฐิ๑ สัมมาสังกัปปะ ๑ สัมมาวายามะ ๑ สัมมาสติ ๑ สัมมาสมาธิ ๑ มีในจิต ๑๕ ดวง คือ รูปาวจรจิตปฐมฌาณ ๓ ดวง กามาวจรจิต ทั้งกุศล วิบาก และกิริยาที่เป็นญาณสัมปยุต ๑๒ ดวง รวม ๑๕ ดวง

– องค์มรรค ๗ คือสัมมาทิฐิ ๑ สัมมาวาจา ๑ สัมมากัมมันตะ ๑ สัมมาอาชีวะ ๑ สัมมาวายามะ ๑ สัมมาสติ ๑ สัมมาสมาธิ ๑ ย่อมมีในจิต ๓๒ ดวง คือ ในโลกุตตรจิต ที่ประกอบด้วยทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน และปัญจมฌาน

– องค์มรรค ๘ คือ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ ย่อมมีในจิต ๘ ดวง คือ ในโลกุตตร จิต ประกอบด้วยปฐมฌาน

– จิต ๑๘ ดวง คือ อเหตุกจิตทั้ง ๑๘ ดวง ไม่มีองค์มรรค

จิต ๑๒๑ ดวง พึงทราบโดยจำแนกตามองค์มรรค ด้วยประการฉะนี้.)

๓๔๑. **ตฺยมฺหิ ขํ กมฺหิ ลํ ตฺยมฺหิ ภํ ขฺยมฺหิ ตํ พลมฺหิ สํ**
นภมฺหิ ชํ ยถโยคํ เญยฺยํ อินฺทฺริยเภทโต.

แปล อินทรีย์๒ ประการ มีในจิต ๑๖ ดวง อินทรีย์๓ ประการ มีในจิต ๑ ดวง อินทรีย์๔ ประการ มีในจิต ๑๖ ดวง อินทรีย์ ๖ ประการ มีในจิต ๑๒ ดวง อินทรีย์ ๗ ประการ มีในจิต ๓๙ ดวง อินทรีย์ ๘ ประการ มีในจิต ๔๐ ดวง ตามควร พึงทราบจิตโดยจำแนกตามอินทรีย์ด้วยประการฉะนี้.

(คาถานี้จำแนกจิตตามประเภทของอินทรีย์ ฎีกาอธิบายดังต่อไปนี้–

– อินทรีย์ ๒ ประการ คือเวทนินทรีย์ ๑ ชีวตินทรีย์ ๑ ย่อมมีในอเหตุกจิต ๑๖ ดวง คือทวิปัญจวิญญาณ สัมปฏิจฉันนจิต สัตตีรณจิต และปัญจทวาราวัชชนจิต ตามควร

หมายความว่า อินทรีย์ทั้ง ๒ ประการนี้ จะมีในจิต ๑๖ ดวงตามที่ว่านั้นไม่เหมือนกัน ฎีกาอธิบายอีกชั้นหนึ่งดังนี้–

- อินทรีย์ ๒ ประการ คือ ทุกขินทรีย์ ๑ ชีวิตินทรีย์ ๑ ย่อมมีในกายวิญญาณอกุศลจิต
- อินทรีย์ ๒ ประการคือ สุขินทรีย์ ๑ ชีวิตินทรีย์ ๑ ย่อมมีในกายวิญญาณกุศลวิบากจิต
- อินทรีย์ ๒ ประการ คือ โสมนัสสินทรีย์ ๑ ชีวิตินทรีย์ ๑ ย่อมมีในโสมนัสสันตีรณจิต
- อินทรีย์ ๒ ประการ คืออุเบกขินทรีย์ ๑ ชีวิตินทรีย์ ๑ ย่อมมีในจิต ๑๓ ดวง ที่เหลือ

อินทรีย์ ๒ ประการในจิต ๑๖ ดวง ดังนี้แล.

- อินทรีย์ ๓ ประการ คือ อุเบกขินทรีย์ ๑ ชีวิตินทรีย์ ๑ วิริยินทรีย์ ๑ ย่อมมีในจิต ๑ ดวง คือ ดวงที่สหรคตกับวิจิกิจฉา.
- อินทรีย์ ๔ ประการ คือ เวทนินทรีย์ ๑ วิริยินทรีย์ ๑ สมาธินทรีย์ ๑ ชีวิตินทรีย์ ๑ มีในจิตอันเป็นอกุศลอเหตุกะที่เหลือ ๑๓ ดวงตามควร

หมายความว่า อินทรีย์ ๔ ดวงนี้มีในจิต ๑๓ ดวง ต่างกันดังนี้-

- อินทรีย์ ๔ ประการคือ โสมนัสสินทรีย์ ๑ วิริยินทรีย์ ๑ สมาธินทรีย์ ๑ ชีวิตินทรีย์ ๑ มีในจิต ๕ ดวง ที่สหรคตกับโสมนัส
- อินทรีย์ ๔ ประการ คือ โสมนัสสินทรีย์ กับ อินทรีย์อีก ๓ นั้น รวมเป็น ๔ มีจิต ๒ ดวง ที่สหรคตกับโทมนัส
- อินทรีย์ ๔ ประการคือ โสมนัสสินทรีย์ กับอินทรีย์อีก ๓ นั้น มีในจิตที่สหรคต กับอุเบกขา ๖ ดวงที่เหลือ

อีนทรีย์ ๔ ประการ มีในจิต ๑๓ ดวงดังนี้แล.

- อินทรีย์ ๖ ประการ คือเวทนินทรีย์ ๑ สัทธินทรีย์ ๑ วิริยินทรีย์ ๑ สตินทรีย์ ๑ สมาธินทรีย์ ๑ ชีวิตินทรีย์ ๑ ย่อมมีในจิต ๑๒ ดวง คือ กามาวจรจิต ทั้งกุศลจิต วิบากจิต และ กิริยาจิต ที่เป็นญาณวิปยุตตามควร

หมายความว่า อินทรีย์ทั้ง ๖ ประการ มีในจิต ๑๒ ดวง ต่างๆ กัน ดังนี้-

- อินทรีย์ ๖ ประการนั้น เว้นอินทรีย์คือ โสมนัสสินทรีย์มีในจิตที่สหรคตกับโสมนัส ๖ ดวง
- อินทรีย์ ๖ ประการนั้น เวทนินทรีย์ คือ อุเบกขินทรีย์ มีในจิตที่สหรคตกับอุเบกขา ๖ ดวง

อินทรีย์ ๖ ประการมีในจิต ๑๒ ดวง ดังนั้นแล.

- อินทรีย์ ๗ ประการ คือเวทนินทรีย์ ๑ สัทธินทรีย์ ๑ วิริยินทรีย์ ๑ สตินทรีย์ ๑ สมาธินทรีย์ ๑ ปัญญินทรีย์ ๑ ชีวิตินทรีย์ ๑ ย่อมมีในจิต ๓๙ ดวง ตามควร

หมายความว่า อินทรีย์ ๗ ประการนี้มีในจิตต่างๆ กัน ดังนี้

- อินทรีย์ ๗ ประการ เวทนินทรีย์ เป็นโสมนัสสินทรีย์ กับอินทรีย์อีก ๖ ประการ เหล่านั้น มีในกามาวจรจิตทั้งกุศลจิต วิบากจิต และ กิริยาจิต ที่สหรคตกับอุเบกขา ๖ ดวง และในจิตที่สหรคตกับปัญจมฌาน ๑๕ ดวง รวมเป็น ๒๑ ดวง

อินทรีย์ ๗ ประการ มีในจิต ๓๙ ดวงดังนี้แล.

- อินทรีย์ ๘ ประการ มีในจิต ๔๐ ดวง ตามควร ดังนี้
- โสมนัสสินทรีย์ ๑ ชีวิตินทรีย์ ๑ วิริยินทรีย์ ๑ สัทธินทรีย์ ๑ สตินทรีย์ ๑ อนัญญตัญญัสสามีตินทรีย์ ๑ มีในโสดาปัตติมรรคจิต ประกอบด้วย ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน ๔ ดวง
- อุเบกขินทรีย์ กับ อินทรีย์อีก ๗ ประการเหล่านั้น มีในโสดาปัตติมรรคจิต ประกอบด้วยปัญจมฌาน
- อินทรีย์เหล่านั้นเปลี่ยน อนัญญตัญญัสสามีตินทรีย์เป็น อัญญินทรีย์ มีในจิต ๓๐ ดวง มีโสดาปัตติผลจิตเป็นต้น อรหัตตมรรคจิตเป็นที่สุด ตามควร ดังนี้.
- โสมนัสสินทรีย์ ฯลฯ อัญญินทรีย์ มีในจิต ๒๔ ดวง คือ ในโสตาปัตติผลจิต ฯลฯ อรหัตตมรรคจิต ที่ประกอบด้วย ปฐมฌาน ฯลฯ จตุตถฌาน
- อุเบกขินทรีย์ ฯลฯ อัญญินทรีย์มีในจิต ๖ ดวง ที่ประกอบด้วยปัญจมฌาน
- อินทรีย์เหล่านั้น เปลี่ยน อัญญินทรีย์เป็นอัญญาตาวินทรีย์ ย่อมมีในอรหัตตผลจิต ๕ ดวง

อินทรีย์ ๘ ประการ มีในจิต ๔๐ ดวง ดังนี้แล.

ในตอนนี้กล่าวถึงอินทรีย์ธรรมที่เป็นพิเศษ ๓ ประการ คือ อนัญญตัญญัสสามีตินทรีย์ อัญญินทรีย์ อัญญาตาวินทรีย์ ในฎีกาอธิบายว่า อินทรีย์ทั้ง ๓ นี้ คือ ปัญญินทรีย์นั่นเอง เพื่ออธิบายสภาวะของธรรม จึงถือเอาว่า "ปัญญินทรีย์" เพื่อชี้แจงถึงความพิเศษของกิจแห่งอัธยาศัยของบุคคล จึงถือเอาโดยแยกเป็นอินทรีย์ ๓ ในฎีกาท่านอธิบายอินทรีย์ทั้ง ๓ นี้ไว้ดังนี้–

> "อนมตคฺเค สํสาเร อนญฺญาตํ อมตปทํ จตุสจฺจธมฺมเมว วา ญสฺสามีติ เอวมชฺฌาสเยน ปฏิปนฺนสฺส อินฺทฺริยํ อนญฺญตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ อินทรีย์ของท่านผู้ปฏิบัติด้วยอัธยาศัยอย่างนี้ว่า เราจักรู้อมตบทที่เราไม่รู้เลยในสงสารวัฏ อันมีที่สุดเบื้องต้นรู้ไม่ได้ หรือว่าเราจักรู้ซึ่งสัจจธรรม ๔ นั่นแล ดังนี้ ชื่อว่า อนัญญตัญญัสสามีตินทรีย์"
>
> "อาชานาติ ปฐมมคฺเคน ทิฏฺฐมริยานํ อนติกฺกมิตฺวา ชานาตีติ อญฺญํ คุณชาติใด ย่อมรู้ทั่วถึง คือรู้ไม่ล่วงพ้นข้อที่พระอริยเจ้าทั้งหลายเห็นแล้วด้วยปฐมมรรค เหตุนั้น คุณชาตินั้น ชื่อว่า อญฺญ คุณชาติอันรู้ทั่วถึงนั้นด้วย เป็นอินทรีย์ด้วย ชื่อว่า อัญญินทรีย์."

"อญฺญาตาวิโน จตุตาริ สจฺจานิ ปฏิวิชฺฌิตฺวา ฐิตสฺส อรหโต อินฺทฺริยํ อญฺญาตาวินฺทฺริยํ อินทรีย์ของท่านผู้รู้ทั่วถึงแล้ว คือ พระอรหันต์ ผู้แทงตลอดสัจจธรรมทั้ง ๔ แล้ว ชื่อว่า อัญญาตาวินทรีย์."

จิต ๑๒๑ ดวง พึงทราบโดยจำแนกตามอินทรีย์ด้วยประการฉะนี้.

๓๔๒. ฆรมฺหิ ปฐมชฺฌานํ พกมฺหิ ทุติยนฺตถา
ตติยญฺจ ชิโน มุกฺเก สมาปชฺชิ จตุตฺถกํ.

แปล พระชินเจ้า ทรงเข้าปฐมฌาน ในฐานะ ๒๔ ทรงเข้าทุติยฌาน ในฐานะ ๑๓ ทรงเข้าตติยฌาน ในฐานะ ๑๓ เหมือนกัน ทรงเข้าจตุตถฌาน ในฐานะ ๑๕.

(คาถานี้ ท่านนำอรรถะที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในวัณณนาของมหาปรินิพพานสูตรมาแสดงโดยสังเขป ฎีกาได้นำอรรถะใน วัณณนานั้นมาแสดงไว้ดังนี้–

"จริงอย่างนั้น พระผู้ทรงพระภาคเจ้า ทรงเข้าปฐมฌาน ในฐานะ ๒๔ เหล่านี้ก่อน คือ ในอสุภ ๑๐ ในอาการ ๓๒ ในกสิณ ๘ ในเมตตา กรุณา มุทิตา ในอานาปานะ และในปริจฉินนากาส ทรงเข้าทุติยฌาน ในฐานะ ๑๓ คือ ในฐานะ ๒๔ นั้น ยกเว้นอาการ ๓๒ และอสุภ ๑๐ คงเหลือ ๑๓ ทรงเข้าตติยฌาน ในฐานะ ๑๓ เหล่านั้นแหละ ทรงเข้าจตุตถฌานในฐานะ ๑๕ เหล่านี้คือ ในกสิณ ๘ ในอุเบกขาพรหมวิหาร ในอานาปานะ ในปริจฉินนากาส และในอรูป ๔.

คาถานี้มีนัยดังนี้แล.)

๓๔๓. ปญฺจคพฺภา วรา สาลา สีตจฺฉายา มโนรมา
สุชนานํ ปวิฏฺฐานํ กายจิตฺตสุขาวหา.

๓๔๔. การุณิเกน ธีเรน สุฏฺฐาปิตา หิเหสินา
สุชเนหิ ปวิฏฺเฐหิ รกฺขณิยา น ทูสฺสิยา.

แปล ศาลาอันประเสริฐมี ๕ ห้อง มีเงาร่มเย็น ยังใจให้รื่นรมย์นำความสุขกายสุขใจมาให้ แก่คนดีทั้งหลายผู้เข้าไปแล้ว พระธีรเจ้า ผู้ทรงพระกรุณาแสวงหาสิ่งเกื้อกูล ทรงสถาปนาไว้เป็นอันดีแล้ว อันคนดีทั้งหลายผู้เข้าไปแล้ว พึงรักษาไว้ ไม่พึงทำลายเสีย.

(คาถานี้ ฎีกากล่าวแต่เพียงว่า "กล่าวมุ่งถึงพระศาสนาของพระพุทธเจ้าสัพพัญญู ซึ่งเป็นไปตลอดกาล ๑,๐๐๐ ปี" เท่านั้นเอง คล้ายจะให้เข้าใจว่า "ศาลา ๕ ห้อง" คือ "พระศานาอายุ ๕,๐๐๐ ปี" คำว่าห้องหมายถึง ๑,๐๐๐ ปีนั่นเอง.

๓๔๕. นเม ตเมสทีโกมํ สุเรโส อปนาปสุ
สุปิ อ ธ สิ ติ ปุ วิ สิเว กุโก กโค ทเร.

๓๔๖. **อาทิวณฺณทฺวยํ กิริยา สงฺขยานฺตวณฺณทฺวยกํ.**
มชฺเฌ เสสกฺขรํ อาทิ- สงฺเกตพุทฺธนามกํ.

(การแปลคาถาทั้ง ๒ นี้ต้องชี้แจงก่อน เพราะคาถาที่ ๓๔๕ นั้น เป็นคาถาหลักความ ส่วนคาถา ๓๔๖ เป็นคาถาอธิบายความ ฉะนั้นการแปลต้องแปลคาถาที่ ๓๔๖ ก่อน พึงทราบดังนี้.

แปล อักษรต้น ๒ อักษร เป็นกิริยา อักษรสุดท้าย ๒ อักษรเป็นอักษรสังขยาอักษรที่เหลือในท่ามกลาง ระบุนามพระพุทธเจ้าด้วยอาทิสังเกต.

(ตามความที่ได้แปลมานี้หมายความว่าอักษรต้น ๒ อักษร คือ "นเม" เป็นคำกิริยา อักษรสุดท้าย ๒ อักษร คือ "ทเร" เป็นอักษรบอกจำนวน ส่วนอักษรที่ในท่ามกลาง คือ "ตเม ฯลฯ กโค" เป็นอักษรต้นพระนามพระพุทธเจ้า ดังนี้ คาถาที่ ๓๔๕ จึงแปลได้ว่า-

ขอนอบน้อมพระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์ คือ พระตัณหังกร, พระเมธังกร, พระสรณังกร, พระทีปังกร, พระโกณฑัญญะ, พระมังคละ, พระสุมนะ, พระเรวตะ, พระโสภิตะ, พระอโนมทัสสี, พระปทุมะ, พระนารทะ, พระปทุมุตตระ, พระสุเมธะ, พระสุชาตะ, พระปิยทัสสี, พระอัตถทัสสี, พระธัมมทัสสี, พระสิทธัตถะ, พระติสสะ, พระปุสสะ, พระวิปัสสี, พระสิขี, พระเวสสภู, พระกุกกุสันธะ, พระโกนาคมนะ, พระกัสสปะ, พระโคตมะ.

คาถาทั้ง ๒ นี้ มีคำแปล และอธิบายดังนี้แล.)

๓๔๗. **สฺวาภิธานา ตโย พุทฺธา สมฺพุทฺธา จ ทุเว ทุเว**
โก สิ อ ป อภิธานา เสสา นานาภิธานกา.

แปล พระพุทธเจ้า ๓ พระองค์ ทรงพระนามด้วยอักษรต้นพระนามว่า "สุ" และพระสัมพุทธเจ้า ๒, ๒ พระองค์ ทรงพระนามด้วยอักษรต้นพระนามว่า โก, สิ, อ, ป, พระสัมพุทธเจ้าที่เหลือทรงพระนามด้วยอักษรต้นพระนามต่างๆ

(คาถานี้แสดงถึงอักษรต้นพระนามของพระพุทธเจ้าทั้ง ๒ พระองค์ ดังนี้–

– อักษรต้นพระนาม "สุ" มี ๓ พระองค์ คือ พระสุมนะ พระสุเมธะ พระสุชาตะ
– อักษรต้นพระนาม "โก" มี ๒ พระองค์คือ พระโกณฑัญญะ พระโกนาคมนะ
– อักษรต้นพระนาม "สิ" มี ๒ พระองค์ คือ พระสิทธัตถะ พระสิขี
– อักษรต้นพระนาม "อ" มี ๒ พระองค์ คือพระอโนมทัสสี พระอัตถทัสสี
– อักษรต้นพระนาม "ป" มี ๒ พระองค์ คือ พระปทุมะ พระปทุมุตตระ

นอกจากนี้ อีก ๑๗ พระองค์ ทรงพระนามต่างๆ

ความหมายของคาถานี้ มีดังนี้แล.)

๓๔๘. อภิธมฺเม จ สุตฺตนฺเต วินเย ขนฺธเกปิ จ
ปริวาเร จ เย ปญฺหา คมฺภีรา เต สุณาถ โภ.

แปล ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ปัญหาอันลึกซึ้งเหล่าใด ในพระอภิธรรม พระสุตตันตะ พระวินัย ขันธกะ และบริวาร เชิญท่านทั้งหลายสดับปัญหาเหล่านั้น.

๓๔๙. น ทุกฺขสจฺเจน สมงฺคิภูโต น มคฺคสจฺเจน กุโต นิโรโธ
สมุทยสจฺจโต สุวิทูรวิทุโร ตํ ปุคฺคลํ กตมํ วทนฺติ พุทฺธา.

แปล บุคคลมิได้เป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยทุกขสัจ มิได้เป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยมรรคสัจ นิโรธ จะมีแต่ที่ไหน เป็นผู้ไกลด้วยดีจากสมุทัยสัจ พุทธะทั้งหลายเรียกบุคคลนั้นว่า พวกไหน.

(ปัญหาข้อนี้ฎีกาว่า หมายถึง “บุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยขณะแห่งผลจิตในอรูป”)

๓๕๐. อเหตุโก โนปิ จ รูปนิสฺสิโต สปฺปจฺจโยปิ จ โส อสงฺขตา
อสงฺขตารมฺมโณ โนปิจ รูปี ตํ ปุคฺคลํ กตมํ อทนฺตํ พทฺธา.

แปล อเหตุกบุคคล มิได้อาศัยรูป อนึ่งเล่า บุคคลนั้น มีปัจจัย เพราะเป็นอสังขตะ มีอสังขตธรรมเป็นอารมณ์ แต่มิได้มีรูปฌาน พุทธะทั้งหลายเรียกบุคคลนั้นว่าพวกไหน.

(ปัญหานี้ฎีกาเฉลยว่า “หมายถึงบุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยขณะแห่งมโนทวาราวัชชนจิต ในวิถีแห่งการพิจารณาพระนิพพานในอรูป.)

๓๕๑. โลเกปิ ชาโต น จิรํ ชีวนฺโต เอเกน จิตฺเตน สมงฺคิภูโต
จิตฺตํ อคนฺตฺวา ทุติยํ จุโตว ตํ ปุคฺคลํ กตมํ วทนฺติ พุทฺธา.

แปล บุคคลแม้เกิดในโลกแล้ว ก็มิได้เป็นอยู่นาน เป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยจิตดวงหนึ่ง ไม่ถึงจิตดวงที่๒ ก็จุติไปเลย พุทธะทั้งหลายเรียกบุคคลนั้นว่าพวกไหน.

(ปัญหานี้ฎีกาเฉลยว่า หมายถึงบุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยขณะแห่งมรรคจิตในที่ทั้งปวง เพราะว่าบุคคลนั้นเป็นบุคคลวิเศษ คือได้นามว่า มัคคัฏฐบุคคล ในตอนนั้นต่อจากนั้น ก็ได้นามอย่างอื่นมีว่าโสดาบันเป็นต้น.)

๓๕๒. สํสารขีโณ น จ วนฺตราโค น จาปิ เสกฺโข น จ ทิฏฺฐธมฺโม
น ขีณาสโว อนฺติมเทหธารี ตํ ปุคฺคลํ กํนุ วทนฺติ พุทฺธา.

แปล บุคคลผู้มีการท่องเที่ยวสิ้นสุดแล้ว แต่ยังไม่หมดราคะ ทั้งยังไม่เป็นพระเสขะ และยังไม่ได้เห็นธรรม ยังไม่เป็นพระขีณาสพ แต่ก็ทรงอัตภาพเป็นครั้งสุดท้าย พุทธะทั้งหลายกล่าวบุคคลนั้นว่าใครหนอ.

(ปัญหานี้ฎีกาเฉลยว่า หมายถึงบุคคลผู้บังเกิดในภพสุดท้าย มีพระสัพพัญญูโพธิสัตว์เป็นต้น.)

๓๕๓. **พฺรหฺมาโน โหนฺติ เอกจฺเจ อเหตุกปฏิสนฺธิกา**
ติรจฺฉานคเตกจฺเจ อคฺคผลํ ลภนฺติ หิ.

พรหมบางพวก เป็นผู้ปฏิสนธิด้วยอเหตุกะ ดิรัจฉานบางพวก พากันได้ผลอันเลิศก็มี

(ปัญหานี้ ฎีกาเฉลยว่า ที่ว่า **พรหม**บางพวกปฏิสนธิด้วยอเหตุกจิต หมายถึง อสัญญีสัตว์ ความจริงพวกอสัญญีสัตว์เป็นพวกรูปปฏิสนธิ ปฏิสนธิด้วยรูป แต่รูปเป็นอเหตุกะ รูปทั้งหมด ไม่เป็นตัวเหตุได้เลยเพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่าเป็นอเหตุกะทั้งนั้น ที่ว่า ดิรัจฉานบางพวกพากันได้ผลอันเลิศ หมายถึงพากันได้อริยผล และสามัญญผล ข้อนี้พึงทราบด้วยอำนาจแห่งถ้อยคำที่มุ่งกล่าว สมดังที่พระผู้ทรงพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ดิรัจฉานอันภิกษุไม่พึงให้บรรพชา ไม่พึงให้อุปสมบท” ดังนี้ ในพระพุทธดำรัสนี้ แม้เทวราชพระนามว่าสักกะ ก็เรียกได้ว่า “ดิรัจฉาน” แต่ท้าวสักกะก็ทรงบรรลุมรรคผลได้เหมือนกัน.)

๓๕๔. **สหสฺสนยนา พุทฺธา เอกกฺขเณ สมาคตา**
เทโวรคนราทีหิ อาคนฺตฺวา สมฺปูชิตา.

แปล พระพุทธเจ้าทรงมีดวงพระเนตร ๑,๐๐๐ มาพร้อมกันในขณะเดียว บรรดานรานนิกรมีเทวดา นาค และมนุษย์เป็นต้น พากันมาบูชาอย่างพร้อมเพรียงกัน.

(ปัญหานี้ฎีกาเฉลยว่า หมายถึงพระพุทธนิมิต กับพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และได้นำพระประวัติตอนหนึ่งของพระพุทธเจ้ามาสาธกไว้ดังต่อไปนี้–

> “ดังจะกล่าวโดยย่อ พระผู้ทรงพระภาคเจ้าเสด็จจากพระนครราชคฤห์สู่พระนครเวสาลีทรงระงับภัย ๓ ประการที่เกิดพร้อมกันในพระนครเวสาลีนั้น ด้วยรัตนสุตตเทศนา เสด็จกลับมา ทรงเนรมิตพระพุทธนิมิตมีภิกษุ ๕๐๐ เป็นบริวาร ในเรือ ๕๐๐ ลำ ในแม่น้ำคงคา ลำละ ๑ องค์ ส่วนพระองค์เอง มีภิกษุ ๕๐๐ เป็นบริวาร ประทับในเรือลำหนึ่ง อันเทวดา นาค และมนุษย์พากันบูชาแล้ว.”

ข้อความในพระประวัติการตอนนี้เสดงว่า “ดวงพระเนตรของพระพุทธเจ้ามีถึง ๑,๐๐๐” ดังนี้เล.”

๓๕๕. **นาโธมุโข โย นุทฺธมุโข โน ทิสานุทิสามุโข**
ภุญฺชติ สมโณ ตสฺส อาชีโว สุชฺฌเต กถํ.

แปล สมณะ ฉันไม่ก้มหน้า ไม่เงยหน้า ไม่มองทิศใหญ่และทิศน้อย อาชีพของสมณะนั้นย่อมบริสุทธิ์อย่างไร?

(ปัญหานี้ฎีกาเฉลยว่า สมณะ บรรพชิต รูปใด ไม่ก้มหน้าไม่เงยหน้า ไม่มองทิศใหญ่ทิศน้อย ฉันคือบริโภคปัจจัยมีบิณฑบาตเป็นต้น อาชีพของสมณะบรรพชิตรูปนั้น ย่อมบริสุทธิ์ สมณะผู้เช่นนั้นจะมีได้อย่างไร คือด้วยอาการอย่างไร.

ปัญหานี้กล่าวมุ่งบรรพชิตผู้สมบูรณ์ด้วยอาชีวะอันบริสุทธิ์ มีพระสารีบุตรเป็นต้น เรื่องมีอยู่ว่า พระสารีบุตร เมื่อจะแสดงว่าภาวะที่ตนเป็นผู้มีอาชีวะบริสุทธิ์ ได้กล่าวถ้อยคำมีอาทิว่า "น้องหญิง เราไม่ก้มหน้าฉัน" ในข้อนั้นมีพระสูตรสาธกดังนี้.–

"ครั้งหนึ่ง ท่านพระสารีบุตร พำนักอยู่ในเมืองราชคฤห์ที่เวฬุวนารามกลันทกนิวาปสถาน ครองผ้าในเวลาเช้า ถือบาตรและจีวร เข้าไปในเมืองราชคฤห์เพื่อบิณฑะ ท่านเที่ยวไปในเมืองราชคฤห์ ตามลำดับตรอก แล้วอาศัยรุกขมูลแห่งหนึ่งฉันภัตนั้น ครั้งนั้น ปริพาชิกาชื่อสุจิมุขีเข้าไปหาท่านพระสารีบุตรถึงที่ที่ท่านนั่งฉันอยู่ ได้กล่าวถ้อยคำนี้ "สมณะ ท่านก้มหน้าฉันภัต หรือหนอ? พระสารีบุตรตอบว่า "น้องหญิง เรามิได้ก้มหน้าฉันภัตเลย." "สมณะ ถ้าเช่นนั้น ท่านก็เงยหน้าฉันภัตน่ะซี."

"หามิได้เลย น้องหญิง เรามิได้เงยหน้าฉันภัตเลย"

"สมณะ ถ้าเช่นนั้น ท่านมองดูทิศใหญ่ทิศน้อย ฉันภัตน่ะซี"

"หามิได้ น้องหญิง เรามิได้มองดูทิศใหญ่ทิศน้อย ฉันภัต"

"สมณะ ท่านตอบปฏิเสธทุกๆ ข้อที่ข้าพเจ้าถาม ท่านฉันภัตด้วยอาการอย่างไรเล่านะ"

พระสารีบุตรตอบว่า "น้องหญิง สมณพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง เลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพ ด้วยดิรัจฉานวิชา คือ (วิชาดูพื้นที่เช่น พื้นที่สร้างบ้านสร้างเมือง) สมณพราหมณ์เหล่านี้ บัณฑิตเรียกว่า "ก้มหน้ากิน" "น้องหญิง สมณพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง เลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพ ด้วยดิรัจฉานวิชา คือ นักขัตตวิชา (วิชาดูฤกษ์) สมณพราหมณ์เหล่านี้ บัณฑิตกล่าวว่า "แหงนหน้ากิน"

"น้องหญิง สมณพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง เลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพด้วยการเป็นทูตประกอบการเดินสาร สมณพราหมณ์พวกนี้บัณฑิตกล่าวว่า "มองทิศกิน"

"น้องหญิง สมณพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง เลี้ยงชีพด้วยมิจฉาชีพด้วยติรัจฉานวิชา คือ องค วิชา (วิชาว่าด้วยดูอวัยวะ) สมณพราหมณ์เหล่านี้ บัณฑิตเรียกว่า "มองทิศแยกกิน"

"น้องหญิง เรามิได้เลี้ยงชีวิต ด้วยมิจฉาชีพ ด้วยติรัจฉานวิชา คือวัตถุวิชา, นักขัตตวิชา, การเป็นทูตเดินสาร และองควิชา เราแสวงหาภิกษาหารด้วยธรรมแล้วจึงฉัน.

ปริพาชิกาสุจิมุขีสนทนากับพระสารีบุตรแล้วเข้าไปสู่ถนนจากถนน สู่ตรอกจากตรอก ในเมืองราชคฤห์ ประกาศแก่มหาชนอย่างนี้ว่า "สมณะเชื้อสายพระศากยบุตรประกอบด้วยธรรม ฉันอาหารไม่มีโทษ เชิญท่านทั้งหลายถวายบิณฑบาตแก่พระสมณะเชื้อสายพระศากยบุตรเถิด."

ในเรื่องนี้มีคาถาแสดงอรรถะดังต่อไปนี้–

"สาริปุตฺโต มหาเถโร ปุจฺฉิโต สูจิมุขิยา
ปริพฺพาชิกกญฺญาย อิทํ วจนมพฺรวิ
อโธมุโข น ภุญฺชามิ อุทฺธํมุโข ปิ วาตถา
ทิสามุโข น ภุญฺชามิ วิทิสามุโข ปิวา.

พระมหาเถรสารีบุตร ถูกนางปริพาชิกาสุจิมุขีถามแล้ว ได้กล่าวคำนี้ว่าเราไม่ก้มหน้ากิน ไม่แหงนหน้ากิน ไม่มองทิศกิน ไม่มองทิศแยกกิน.”

สาสเน พุทฺธเสฏฺฐสฺส สทฺธาปพฺพชิโต นโร
ทุกฺขโต โมจนตฺถาย สมฺมาชีวํ น หาปเย
อโธมุโข น ภุญฺเชยฺย อุทฺธํมุโข ปิวา ตถา
ทิสามุโข น ภุญฺเชยฺย วิทิสามุโข ปิวา.

กุลบุตรผู้บวชแล้วด้วยศรัทธา ในพระศาสนาของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุด เพื่อประโยชน์ที่จะพ้นจากความทุกข์ ไม่พึงยังสัมมาอาชีพให้เสื่อมไป ไม่พึงก้มหน้าฉัน ทั้งไม่พึงแหงนหน้าฉัน ไม่พึงมองทิศฉัน ทั้งไม่พึงมองทิศแยกฉัน.

คาถานี้มีอธิบายดังนี้แล.)

๓๕๖. **น นิปนฺโน น นิสินฺโน น ติฏฺฐํ น จรมฺปิ จ**
อรหตฺตผลํ ปตฺโต กตโม โส กเถถ โภ.

แปล พระสาวกองค์ใด ไม่นอน ไม่นั่ง ไม่ยืน ทั้งไม่เดินด้วย บรรลุพระอรหัตผลได้ ท่านผู้เจริญ ขอเชิญท่านเฉลยว่า พระสาวกองค์นั้น คือพระอะไร?.

(คาถานี้เป็นปัญหาที่ถามถึงพระสาวกองค์หนึ่ง คือ พระอานนท์ ซึ่งเรื่องราวในการบรรลุพระอรหัตผลของท่าน โดยย่อดังนี้–

จำเดิมแต่พระผู้ทรงพระภาคเจ้าปรินิพพานไปได้ ๓ เดือน รุ่งขึ้นจะเป็นวันที่พระอรหันต์ ๕๐๐ กระทำการสังคายนาพระธรรมวินัย พวกภิกษุพูดกับพระอานนท์ว่า “ท่านผู้มีอายุ พรุ่งนี้เป็นวันประชุม ก็แหละท่านยังเป็นเสขบุคคลยังมีกิจที่จะต้องกระทำ เพราะเหตุนั้นท่านไม่ควรไปสู่ที่ประชุม ท่านจงไม่ประมาทเถิด.”

พระอานนท์ดำริว่า “พรุ่งนี้เป็นวันประชุมสังคายนา การที่เรายังเป็นเสขบุคคลอยู่ จะไปสู่ที่ประชุมนั้น ไม่สมควรแก่เราเลย” ดังนี้แล้ว บำเพ็ญกายคตาสติกรรมฐานตลอดเวลาคืนนั้นเป็นส่วนมาก ก้าวลงจากที่จงกรมในเวลาใกล้รุ่งของราตรีเข้าไปสู่วิหาร คิดว่า “เราจักนอน” แล้วก็เอนกายลง เท้าทั้งสองพ้นพื้น ศีรษะยังไม่ทันถึงหมอน จิตหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ถือมั่น ในระหว่างนี้ พระอรหัตผลของพระเถระพ้นไปจากอิริยาบถทั้ง ๔ เพราะเหตุนั้นเมื่อถามว่า ในพระศาสนานี้ พระภิกษุองค์ใด ไม่นอน ไม่นั่ง ไม่ยืน ไม่เดิน บรรลุพระอรหัตผล ดังนี้ ควรเฉลยว่า พระอานนทเถระ

ข้อความนี้ปรากฏในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา ภาค ๑ หน้า ๑๒.)

๓๕๗. **เอโกเยว ปิตา ทุวินฺนํ ทุวินฺนํ มาตา จ โสจโก**
ทุวินฺนํ มาตาปิตา เอกา กถํ โหติ กเถถ โภ.

แปล ชายคนเดียวนั้นแหละ เป็นบิดาของเด็ก ๒ คน และเป็นมารดาคลอดบุตร ๒ คน หญิงคนเดียว เป็นทั้งมารดาเป็นทั้งบิดา ของเด็ก ๒ คน ท่านผู้จริญ เชิญท่านเฉลยว่าเป็นได้อย่างไร.

(คาถานี้กล่าวถึงเรื่องของโสเรยยเศรษฐี และคนที่เรียกว่า "อุภโตพยัญชนก" ซึ่งมีเรื่องโดยย่อดังต่อไปนี้

"เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระนครสาวัตถี ที่เมืองโสเรยยะบุตรของเศรษฐีมีชื่อเหมือนชื่อเมืองว่า โสเรยยะ ได้พาเพื่อนคนหนึ่งนั่งรถไปร่วมกัน เพื่ออาบน้ำพร้อมด้วยบริวารขบวนใหญ่ออกจากเมืองไป ขณะนั้นพอดีกับพระมหากัจจายนเถระ จะเดินเข้าสู่เมืองเพื่อบิณฑบาต กำลังยืนครองสังฆาฏิอยู่ภายนอกเมือง พระมหาเถระองค์นี้ มีผิวงดงาม เหมือนผิวของทองคำ

บุตรเศรษฐีโสเรยยะเห็นพระเถระนั้นแล้วคิดว่า "โอหนอ พระเถระองค์นี้น่าจะเป็นภรรยาของเรา หรือไม่เช่นนั้นผิวแห่งร่างกายของภรรยาของเราน่าจะเป็นเหมือนผิวสรีระของพระเถระองค์นี้"

ในทันใดที่ความคิดของเขาจบลงนั้นเอง เพศชายของเขาอันตรธานไปเสียแล้ว เพศหญิงได้ปรากฏแทน.

เขาละอาย ลงจากรถหนีไป พวกบริวาร ก็จำเขาไม่ได้ พากันพูดว่า "นี่อะไรกัน นี่อะไรกัน" โสเรยะในเพศหญิง ก็ไม่สนใจอะไรกับเสียงพูดกัน ได้เดินไปตามทางที่จะไปสู่ตักกศิลา.

แม้แต่เพื่อนของเขาก็เที่ยวค้นหาเขาทาง โน้นทางนี้ แต่ก็ไม่พบเลย ทุกคนพากันอาบน้ำแล้วก็ชวนกันกลับเรือน เมื่อถูกถามว่า "บุตรเศรษฐีไปไหน?" ก็พากันตอบว่า "พวกเราเข้าใจว่า ลูกท่านลงอาบน้ำเสร็จแล้วกลับมาแล้ว จึงได้พากันมา"

ทีนั้นบิดามารดาของโสเรยยะให้คนเที่ยวค้นหาในที่นั้นๆ เมื่อไม่พบ ก็พากันร้องให้ร่ำไรรำพันคิดว่า "คงตายเสียแล้ว" ได้จัดการให้มตกภัต อุทิศให้ไป.

กล่าวถึงโสเรยยะ เดินไปตามทางที่จะไปตักกศิลา เห็นกองเกวียนที่จะเดินทางไปตักกศิลาขบวนหนึ่ง ก็เดินตามรถคันหนึ่งไปติดๆ ทางเบื้องหลัง

ชาวเกวียนเห็นโสเรยยะแล้ว พูดกะเขาว่า "เธอมาเดินตามหลังยานของพวกเรา พวกเราไม่รู้จักเธอเลยว่า เธอนี้เป็นทาริกาของใคร?"

โสเรยยะตอบว่า "เจ้านายขาเชิญพวกท่านขับยานของตนไปเถิด ดิฉันจักเดินเท้าตามไป" เมื่อเดินไป เดินไป ก็รู้สึกล้า จึงถอดแหวนที่สวมนิ้วชี้มอบให้คนเหล่านั้น ขอให้จัดโอกาสแก่ตนในยานหลังหนึ่ง

ชาวเกวียนร่วมคิดกันว่า "ลูกชายเศรษฐีของเรา ในเมืองตักกศิลายังไม่มีภรรยา พวกเราจักนำไปเสนอแก่เขาพวกเราจักได้บรรณาการใหญ่หลวง" คิดกันแล้ว ก็จัดเกวียนให้เขาได้โดยสารไปในขบวน.

เมื่อถึงตักกศิลาแล้ว พวกเหล่านั้น ก็นำความไปแจ้งแก่ลูกเศรษฐีแห่งตักกศิลาว่า "เจ้านาย พวกข้าพเจ้าพานางแก้วมาเพื่อท่าน"

ลูกเศรษฐีกล่าวว่า "พามาให้ข้าพเจ้าดูซิ" เมื่อพวกชาวเกวียนพานางมาพบ ก็เห็นว่า "นางนี้มีวัยเหมาะสมกับเรา มีรูปสวย น่าเลื่อมใส" เกิดความสิเน่หา ก็รับโสเรยยะไว้เป็นภรรยา

แท้จริง ชายที่ไม่เคยเป็นหญิง หรือหญิงที่ไม่เคยเป็นชายไม่มีเลย เพราะชายที่ประพฤติละเมิดในภรรยาของชายอื่นตายไปแล้ว ต้องตกนรกหมกไหม้ตลอดแสนปีเป็นอันมาก เมื่อนำมาสู่กำเนิดมนุษย์ต้องเป็นหญิงตลอด ๑๐๐ อัตตภาพ แม้พระอานนท์เถระผู้มีบารมีบำเพ็ญไว้แล้วตั้งแสนกัป เป็นพระอริยสาวก ตอนที่ท่องเที่ยวในสงสาร บังเกิดในสกุลช่างทอง กระทำกรรมคือสมสู่กับภรรยาของชายอื่นต้องตกนรก แล้วด้วยส่วนเหลือของวิบาก ต้องเกิดเป็นหญิงบำเรอบาทของชายใน ๑๔ อัตภาพ ต้องถูกตอนในอัตภาพ ๗ อัตภาพ ส่วนหญิงกระทำบุญมีให้ทานเป็นต้น คลายความพอใจในความเป็นหญิงอธิษฐานจิตว่า "บุญของข้าพเจ้านี้จงเป็นไปเพื่อการได้อัตภาพเป็นชาย หญิงที่เคารพผัวเหมือนเทวดาก็ย่อมได้อัตภาพเป็นชายเหมือนกัน แม้ด้วยอำนาจที่ปฏิบัติโดยชอบในผัว แต่ลูกเศรษฐีโสเรยยกะนี้บังเกิดความคิดไม่แยบคายในพระเถระจึงต้องกลายเพศเป็นหญิงไปในอัตภาพเดียวนี้ นางโสเรยยะอยู่ร่วมกับลูกเศรษฐีในตักกศิลา ได้มีบุตร ๒ คน และตอนที่เป็นชายอยู่ในเมืองโสเรยยนคร ก็มีบุตร ๒ คน รวมเป็นมีบุตร ๔ คน โสเรยยะเป็นบิดาของบุตร ๒ เป็นมารดาของบุตร ๒ ตามที่กล่าวในคาถาที่ ๓๕๖ นั้น เรื่องของลูกเศรษฐีโสเรยยะนั้น ภายหลังจากนี้ ก็ได้โอกาสขอขมาพระมหากัจจายนเถระ ได้เพศชายกลับคืนมา ต่อมาภายหลังได้บรรพชาอุปสมบทในพระศาสนา บำเพ็ญสมณธรรมสำเร็จเป็นพระอรหันต์องค์หนึ่งในพระศาสนา

ส่วนข้อที่ว่า หญิงผู้เดียว เป็นมารดาของบุตร ๒ คนนั้น หมายถึงอุภโตพยัญชนกที่เป็นหญิง คือบุคคลที่ปรากฏเครื่องหมายเพศทั้ง ๒ อย่าง เพศหญิงก็มี เพศชายก็มีในคนเดียว ท่านว่าคนพวกนี้สมสู่กับชายก็มีบุตรได้ หญิงอื่นสมสู่กับตนเองก็มีบุตรได้ จึงว่ามีบุตรได้ ๒ คน ข้อนี้ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์วินัยวินิจฉัยว่า–

"อุภโตพฺยญฺชนา อิตฺถี คพฺภํ คณฺหาติ อตฺตนา
คณฺหาเปติ ปรํ คพฺภํ ตสฺมา มาตา ปิตา จ สา.

หญิงที่เป็นอุภโตพยัญชนก ย่อมมีครรภ์ด้วยตน และมีครรภ์กับผู้อื่น เพราะเหตุนั้น หญิงที่เป็นอุภโตพยัญชนกนั้น จึงเป็นมารดาก็ได้ เป็นบิดาก็ได้ดังนี้.

คาถาที่ ๓๕๖ มีความพิสดารดังนี้แล.)

๓๕๘. **นารี รูปวตึ ภิกฺขุ** **รตฺตจิตฺโต อสญฺญิโต**
เมถุนโยคํ กตฺวาปิ **น โส ปาราชิโก กถํ.**

แปล ภิกษุมีจิตกำหนัดนารีรูปงาม ไม่สำรวมแล้ว แม้กระทำการประกอบเมถุน เธอก็ไม่เป็นปาราชิก ได้อย่างไร?"

(คาถานี้เป็นปัญหาที่มุ่งเอาภิกษุที่เสพเมถุนด้วยความฝัน ในฎีกายกเอาคำที่ท่านกล่าวไว้มายืนยันว่า–

"อจฺฉราสทิสํ นารึ **สุปินฺเตน ปสฺสติ**
ตายํ เมถุนสํโยเค **กเตปิ น ภวิสฺสติ.**

ภิกษุเห็นนารีสวยเหมือนนางอัปสรด้วยความฝัน แม้เมื่อกระทำการประกอบเมถุนในนารีนั้น จักไม่เป็นอาบัติ.

ปัญหาในคาถาที่ ๓๕๗ มีเฉลยดังนี้.)

๓๕๙. **พหิทฺธา เคหโต ภิกฺขุ** **อิตฺถี อพฺภนฺตรํ ฐิตา**
ฉิทฺทํ เคหสฺส เนวตฺถิ **กถํ เมถุนโต จุโต.**

แปล ภิกษุอยู่ภายนอกเรือน สตรีอยู่ภายในเรือน ช่องของเรือนไม่มีเลย เป็นปาราชิก เพราะเสพเมถุนได้อย่างไร?.

(คาถานี้เป็นปัญหาที่มุ่งหมายภิกษุที่เสพเมถุน ด้วยอำนาจวัตถุสันถัดเป็นต้น ฎีกาอ้างถ้อยคำที่ท่านกล่าวไว้มายืนยันว่า–

"อนฺโตทุสฺสกุฏิฐาน- **มาตุคาเมน เมถุนํ**
สนฺถตานิวเมเนว **กตฺวา โหติ ปราชิโก.**

ภิกษุเสพเมถุนกับหญิงผู้ยืนอยู่ภายในกุฎีที่ทำด้วยผ้า ด้วยสามารถแห่งวัตถุมีสันถัตเป็นต้น ย่อมเป็นปาราชิก."

เรื่องนี้ความหมายก็คือ การปฏิบัติเมถุนกิจด้วยการใช้"สันถัด" ซึ่งเข้าใจว่า"เครื่องห่อหุ้ม" เช่นผ้าเป็นต้น พูดกันในปัจจุบันนี้ ก็เข้าใจกันได้ง่ายๆ ในความหมายว่า"เครื่องป้องกัน" ฉะนั้น ปัญหาในคาถานี้ คำว่า "เรือน" ก็หมายถึง "กระโจมผ้า" ภิกษุอยู่ข้างนอก หญิงอยู่ข้างใน ปฏิบัติเมถุนกิจกันก็เป็นปาราชิกได้เพราะผ้าที่ขึงเป็นกระโจมนั้น มิใช่เป็นเครื่องป้องกันอาบัติ ถ้าภิกษุประกอบเมถุนกิจดังที่กล่าวนั้นโดยคิดว่า มีวัตถุห่อหุ้มนิมิตแล้ว ก็หาพ้นจากปาราชิกไม่ดังนี้แล.)

๓๖๐. **คาเม วา ทิวารญฺเญ** **ยํ ปเรสํ มมายิตํ**
น หวนฺโตปิ ตํ เถยฺยา **กถํ ปาราชิโก ภเว.**

แปล บุคคลมิได้ลักสิ่งของที่ยึดถือว่าเป็นของเรา ของผู้อื่นเลย ไม่ว่าในบ้านหรือในป่า พึงเป็นปาราชิกเพราะการลักนั้นได้อย่างไร?.

(ปัญหานี้หมายถึงบุคคลผู้ขโมยสังวาส เรียกว่า "เถยยสังวาสกะ" คือขะโมยเพศของพระภิกษุในพระพุทธศาสนา ได้แก่นำเอาผ้ากาสาวพัสตร์มาครองด้วยตนเองและโกนผม โกนหนวด ทำเหมือนพระ ที่เรียกเป็นสามัญว่า "พระปลอม" หรือ "พระบวชอง" ไม่มีอุปัชฌาย์ คู่สวด บุคคลผู้ขโมยเพศ พวกนี้พระพุทธเจ้าตรัสว่า "เป็นปาราชิก" คือห้ามบวชในพระพุทธศาสนา ฎีกาได้นำถ้อยคำที่ท่านกล่าวไว้มาอ้างอิงว่า–

"เถยฺยสํวาสโก เอโส ลิงฺคสํวาสเถนโก
ปรภณฺฑํ อคณฺหนฺโต เตน โหติ ปราชิโก.

บุคคลที่เป็นเถยยสังวาสกะนั้น เป็นผู้ขโมยสังวาสแห่งเพศ มิได้ลักภัณฑะของผู้อื่น ย่อมเป็นปาราชิกเพราะเหตุนั้น."

(คาถาที่ ๓๖๐ มีอธิบายดังนี้.)

๓๖๑. **จตุโร ชนา สํวิธาย ครุภณฺฑํ อาวหรุํ**
ตโย ปาราชิกา โหนฺติ เอโก น ปราชิโก กถํ.

แปล ภิกษุ ๔ รูป สมคบกันลักครุภัณฑ์ ๓ รูปเป็นปาราชิก รูปหนึ่งไม่เป็นปาราชิก อย่างไร?.

(ปัญหาในคาถานี้หมายถึงการสมคบกันพระ ๔ รูป รูปหนึ่งเป็นอาจารย์ อีก ๓ รูปเป็นศิษย์ สมคบกันลักครุภัณฑ์ ราคา ๖ มาสก เพราะอาจารย์ไปลักมาก่อน ๓ มาสก บังคับศิษย์ทั้ง ๓ ให้ลัก คนละมาสกรวมเป็น ๓ มาสก และ ๓ มาสกนี้เป็นการลักด้วยมือของตนๆ และจะเป็น ๕ มาสก เพราะรวมกับมาสกที่เป็นทรัพย์ที่ถูกสั่งให้ลัก คือที่อาจารย์ลักไปก่อนแล้ว ๓ รูปนี้เป็นปาราชิก อาจารย์ต้องอาบัติถุลลัจจัย.)

๓๖๒. **ปุริสํเยว มาเรติ น อิตฺถึ หนตี นโร**
มาตุฆาตกนาเมน วุจฺจติ โส กถํ ปุน.

แปล คนฆ่าบุรุษนั่นแหละ มิได้ฆ่าสตรีเลย แต่คนนั้นถูกเรียกโดยชื่อว่า ผู้ฆ่ามารดาได้อย่างไร?.

(คาถานี้หมายถึง คนที่ถูกฆ่า เป็นประเภทที่เปลี่ยนเพศ คือเคยเป็นหญิงมาก่อนจนมีสามีและมีบุตรแล้ว ต่อมาก็เปลี่ยนเพศเป็นชาย อย่างเรื่องพระโสเรยยะในคาคาที่ ๓๕๗ ฉะนั้น ผู้ที่เป็นบุตรมาฆ่าในตอนที่เปลี่ยนเพศเป็นชายก็เป็นการฆ่าบุรุษ แต่ก็เรียกว่า ฆ่ามารดา เพราะบุรุษนั้นเป็นมารดาของตนดังนี้แล.)

๓๖๓. **อิตฺถึเยว จ มาเรติ น หเน ปุริสํ นโร**
ปิตุฆาตกนาเมน วุจฺจติ โส กถํ ปน.

แปล อนึ่ง คนฆ่าสตรีแท้ๆ มิได้ฆ่าบุรุษเลย แต่เขาก็ถูกกล่าวโดยชื่อว่าผู้ฆ่าบิดาได้อย่างไร?.

(ปัญหานี้พึงทราบโดยนัยกลับกัน-กับคาถาที่ ๓๖๒ นั้นแล เพราะเป็นเรื่องของคนที่เปลี่ยนเพศเหมือนกัน.)

๓๖๔. **ครุกา ภณโต สจฺจํ อลิกํ ภณโต ลหุ**
ลหุ สจฺจํ ภณนฺตสฺส มุสา จ ภณโต ครุ.

แปล พูดจริงต้องอาบัติหนัก พูดเหลาะแหละต้องอาบัติเบา
พูดจริงต้องอาบัติเบา และพูดเท็จต้องอาบัติหนัก.

(คาถานี้กล่าวถึงปัญหาในทางพระวินัย มีคำเฉลยดังต่อไปนี้–

– พูดจริงต้องอาบัติหนัก กล่าวคือ ภิกษุพูดกะสิขิรณีว่า "เธอเป็นสิขิรณี" กะ อุภโตพยัญชนะ "เธอเป็นอุภโตพยัญชนก" ต้องอาบัติสังฆาทิเสส เพราะวาจาหยาบ (สิริขณีเป็นถ้อยคำทำนองประณามแบบประชด ตามศัพท์แปลว่า "แม่มีหงอน" ถ้าจะเทียบให้ใกล้กับปัจจุบันที่พอจะเข้าใจกัน ก็เช่นกับคำว่า "แม่อกภูเขา" ก็เห็นจะพอเข้าใจกันได้ ส่วนอุภโตพยัญชนกนั้น เป็นการกล่าวที่หยาบคายเหมือนกัน พระภิกษุพูดถ้อยคำนี้ แม้จะเป็นความจริงก็ต้องอาบัติหนัก คือสังฆาทิเสส)
– พูดเหลาะแหละต้องอาบัติเบา กล่าวคือ ภิกษุกล่าวมุสาวาททั้งๆ ที่รู้สึกดีอยู่ ต้องอาบัติปาจิตตีย์
– พูดจริงต้องอาบัติเบา กล่าวคือ อาบัติเบาได้แก่อาบัติปาจิตตีย์ย่อมมีแก่ภิกษุผู้กล่าวคำจริง ในเพราะอวดอุตตริมนุสสธรรมที่มีจริง
– พูดเท็จต้องอาบัติหนัก กล่าวคือ อาบัติหนักได้แก่อาบัติปาราชิก ย่อมมีแก่ภิกษุผู้พูดเท็จในเพราะการกล่าวอวดอุตริมนุสสธรรมที่ไม่มีจริง.

คาถาที่ ๓๖๔ มีอธิบายดังนี้แล.)

๓๖๕. **กุทฺโธ ครหิโย โหติ กุทฺโธ โหติ ปสํสิโย**
อถ โก นาม โส ธมฺโม เยน กุทฺโธ ปสํสิโย.

แปล ผู้ที่โกรธแล้ว ย่อมเป็นผู้ถูกติเตียน ผู้ที่โกรธ ย่อมได้รับสรรเสริญเมื่อเป็นเช่นนั้น ผู้ที่โกรธแล้วได้รับสรรเสริญเพราะธรรมใด ธรรมนั้นชื่อว่าธรรมอะไร?.

(คาถาที่ท่านกล่าวมุ่งถึงวัตรของเดียรถีย์ แท้จริงเดียรถีย์ผู้ปรารถนาซึ่งบรรพชาในพระศาสนาเมื่อบำเพ็ญวัตร ครั้นพระคุณแห่งพระรัตนตรัย อันบุคคลกล่าวถึงอยู่เป็นผู้โกรธแล้ว ย่อมเป็นผู้ควรติเตียน ครั้นเมื่อคุณของเดียรถีย์ อันบุคคลกล่าวถึงอยู่ เป็นผู้โกรธแล้ว ย่อมเป็นผู้ควรสรรเสริญเดียรถีย์ ผู้นั้นอันภิกษุพึงบวชให้.)

๓๖๖. **ตุฏฺโฐ ปสํสิโย โหติ ตุฏฺโฐ โหตุ ครหิโย**
อถ โก นาม โส ธมฺโม เยน ตุฏฺโฐ ครหิโย.

แปล ผู้ยินดีแล้ว ย่อมเป็นผู้ควรสรรเสริญ ผู้ยินดีแล้ว ย่อมเป็นผู้ควรติเตียนเมื่อเป็นเช่นนั้น ผู้ยินดีแล้ว ควรติเตียนเพราะธรรมใด ธรรมนั้นชื่อว่าธรรมอะไร?.

(คาถาที่ท่านมุ่งกล่าวถึงวัตรของเดียรถีย์เหมือนกัน แท้จริง เดียรถีย์นั้นกำลังบำเพ็ญวัตร เมื่อพระคุณของพระรัตนตรัย อันบุคคลกล่าวถึงอยู่ เป็นผู้ยินดี ย่อมเป็นผู้ควรสรรเสริญ ครั้นคุณของพวกเดียรถีย์ อันบุคคลกล่าวถึงอยู่เป็นผู้ยินดีแล้ว ย่อมเป็นผู้ควรติเตียน เดียรถีร์ผู้นั้น ภิกษุไม่พึงบวชให้.

คาถาที่ ๓๖๖ มีอธิบายดังนี้.)

๓๖๗. **เฉทเน โหติ อาปตฺติ อนาปตฺติ อเฉทเน**
อเฉทเน จ อาปตฺติ อาปตฺติ เฉทเน กถํ.

แปล เป็นอาบัติในเพราะการตัด ไม่เป็นอาบัติในเพราะการไม่ตัด อนึ่ง เป็นอาบัติในเพราะการไม่ตัด ไม่เป็นอาบัติในการตัด อย่างไร?.

(คาถานี้เป็นปัญหาในทางวินัย มีเฉลยดังต่อไปนี้–

- เป็นอาบัติในเพราะการตัด ในข้อนี้หมายถึงเมื่อภิกษุมีเถยยจิต ตัดต้นไม้ที่เป็น วนบดี ต้องอาบัติปาราชิก ตัดต้นหญ้าและเถาวัลย์เป็นต้น ต้องอาบัติปาจิตตีย์ ตัด องคชาต ต้องอาบัติถุลลัจจัย ทั้งที่เป็นอาบัติในเรื่องตัด ไม่ตัดอย่างที่ว่า ก็ไม่เป็น อาบัติ
- เป็นอาบัติในเพราะไม่ตัด ในข้อนี้หมายถึง เมื่อภิกษุไม่ปลงผมซึ่งยาว ไม่ตัดเล็บซึ่งยาว ต้องอาบัติทุกกฎ เมื่อตัดเสีย ก็ไม่ต้องอาบัติ.

คาถานี้มีอธิบายดังนี้.)

๓๖๘. **ฉาทเน โหติ อาปตฺติ อนาปตฺติ อฉาทเน**
อฉาทเน จ อาปตฺติ นาปตฺติ ฉาทเน กถํ.

แปล ต้องอาบัติในเพราะการปิด ไม่ต้องอาบัติในเพราะการไม่ปิด และต้องอาบัติในเพราะการไม่ปิด ไม่ต้องอาบัติในเพราะการปิดอย่างไร?”

(คาถานี้เป็นปัญหาในพระวินัย มีคำเฉลยดังต่อไปนี้-

- ต้องอาบัติในเพราะการปิด หมายถึงภิกษุปกปิดอาบัติของตน ไม่บอกแก่ภิกษุอื่น หรือปกปิดอาบัติของภิกษุเหล่าอื่น ต้องอาบัติ แต่เมื่อไม่ปกปิดอย่างนั้น ก็ไม่ต้อง อาบัติ
- ต้องอาบัติเพราะการไม่ปิด หมายถึง ต้องอาบัติในเพราะไม่ปกปิดด้วยเครื่อง ปกปิดคือ เรือนไฟ น้ำ และผ้า แล้วกระทำบริกรรมเป็นต้น แต่เมื่อปกปิดด้วยเครื่องปกปิด เหล่านั้น ก็ไม่ต้องอาบัติ.

ฎีกายกพระพุทธพจน์มายืนยันว่า "พระผู้ทรงพระภาคเจ้าตรัสพระดำรัสนี้ไว้ว่า-

"ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตอนุญาตเครื่องปกปิด ๓ ประเภทคือ เครื่องปกปิด คือเรือนไฟ ๑ เครื่องปกปิดคือน้ำ ๑ เครื่องปกปิดคือผ้า ๑."

ฎีกาได้เสนอมติว่าเครื่องปกปิดคือเรือนไฟและน้ำ ควรแก่ภิกษุผู้กระทำบริกรรม

ไม่ควรในกรรมที่เหลือมีการไหว้เป็นต้น เครื่องปกปิด คือผ้า ย่อมควรในกรรม ทั้งปวง."

ตามมติของฎีกาแสดงว่า "เวลาอบตัวในเรือนไฟเวลาอาบน้ำไม่ควรแสดงการไหว้เป็นต้น เพราะอยู่ในลักษณะเปลือย ต่อเมื่อได้นุ่งห่มเรียบร้อยแล้วจึงควรกระทำกรรมอื่นๆ.

คาถาที่ ๓๖๘ มีอธิบายดังนี้.)

๓๖๙. **ตโย ชเนปิ ธาเรติ เอกา กญฺญา อสามิกา**
เอติสฺสา เนว เต ปุตฺตา กา สา เก เต กเถถ โภ.

แปล หญิงคนหนึ่งไม่มีสามี ประคองคน ๓ พวกไว้ได้ คนเหล่านั้นมิได้เป็นบุตรของหญิงนั้นเลย ท่านผู้เจริญ เชิญเฉลย หญิงนั้นเป็นใคร คนเหล่านั้นเป็นใคร.

(คาถานี้กล่าวถึงปัญหาในทางโลก เป็นปัญหาชวนคิดดี คำเฉลยปรากฏในคาถาต่อไปนี้)

๓๗๐. **ภูกญฺญา ธารยิ เอกา ถีปุนฺนนามเก ตโย**
เอติสฺสา เนว เต ปุตฺตา ตนฺนิสฺสิตาว เต สทา.

แปล นางธรณีผู้เดียวประคองคน ๓ พวก อันมีชื่อว่า หญิง ชาย และกะเทย คนทั้ง ๓ พวกนั้น มิใช่บุตรของนางเลย คนเหล่านั้นต้องอาศัยนางนั้นทุกเมื่อแล.

(คาถานี้เฉลยปัญหาที่กล่าวในคาถาที่ ๓๖๕ นั้นเอง)

๓๗๑. **อิตฺถึ หเน น มาตรํ ปุริสํ น ปิตรํ หเน**
หเน อนริยํ มนฺโท เตน จานนฺตรํ ผุเส.

แปล บุคคลผู้โง่ฆ่าหญิงมิใช่มารดา ฆ่าชายมิใช่บิดา ฆ่าบุคคลมิใช่พระอริยเจ้า แต่เขาต้องอนันตริยกรรมเพราะเหตุนั้น.

(คาถานี้ก็หมายถึงเรื่องการเปลี่ยนเพศดังที่กล่าวมาในเรื่องของ พระโสเรยะในคาถาที่ ๓๕๖ นั้นเอง ที่ว่าฆ่าบุรุษผู้มิใช่พระอริยเจ้านั้น หมายถึงฆ่าบุรุษ ฆ่าสตรีธรรมดา น่าจะได้แก่บิดามารดา ซึ่งมิใช่พระอริยเจ้า แต่ก็มีโทษหนักเท่ากับฆ่าพระอริยาเจ้าเหมือนกัน.

๓๗๒. **อิตฺถึ หเนยฺย มาตรํ ปุริสํ ปิตรํ หเน**
มาตรํ ปิตรํ หนฺตฺวา น เต นานนฺตรํ ผุเส.

แปล บุคคลฆ่าหญิงผู้เป็นมารดา ฆ่าชายผู้เป็นบิดา ฆ่ามารดาบิดาแล้ว ก็ไม่ต้องอนันตริยกรรมเพราะเหตุนั้น.

(คาถานี้ ฎีกาอธิบายว่า ข้อนี้ท่านกล่าวหมายถึงมารดาบิดาที่เป็นดิรัจฉาน.)

๓๗๓. **เอโก ติปฺปึ นิทหนฺโต วนคุมฺเพ วิสชฺชยิ**
ตสฺส สา ปิตรํ วชฺเฌ ตํ ขณํ ชนโก มริ
น ผุสฺสานนฺตรํ กมฺมํ วิปจฺจิตฺวาน ธารเย.

แปล บุคคลผู้หนึ่ง เมื่อจะวางหอก พุ่งเข้าไปในพุ่มไม้ในป่า หอกนั้นแทงบิดาของเขา บิดาตายทันที เขาไม่ต้องอนันตริยกรรม บัณฑิตพึงพิจารณาแล้ว จำทรงไว้.

(คาถานี้เป็นปัญหาเรื่องกรรมชั่วที่เรียกว่า "อนันตริยกรรม" ในคาถานี้กล่าวถึงเรื่องบุคคลผู้หนึ่งถือหอกเข้าป่า ต้องการวางหอกไว้เพื่อกรณียะอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็พุ่งหอกเข้าไปในพุ่มไม้ ซึ่งบิดาของเขานอนหลับอยู่ หอกนั้นแทงบิดาของเขาตายทันที บุคคลนั้นไม่ต้องอนันตริยกรรม เพราะไม่มีวธกเจตนาความตั้งใจฆ่า

๓๗๔. **เอโก อโช ตโมฐาเน สยิตฺวา ตโต คมี**
สยนฺตํ มนุชํ ตตฺถ หนิ ปาราชิโก ภเว.

แปล แพะตัวหนึ่งนอนอยู่ในที่มืด ไปจากที่นั้นแล้ว ภิกษุฆ่ามนุษย์ซึ่งนอน (แทน) ในที่นั้น พึงเป็นปาราชิก.

(คาถานี้เป็นปัญหาทางพระวินัยเรื่องมีอยู่ว่า

> "ภิกษุรูปหนึ่ง กำหนดใกล้ชิดซึ่งแพะอันนอนในที่หนึ่งไว้ คิดว่า เราจักมาในเวลากลางคืน แล้วจักฆ่าเสีย แต่แพะได้ไปเสียจากที่นั้นแล้ว มีคนๆ หนึ่งห่มผ้ากาสาวะสีเหลือง นอนแทนตรงที่แพะนอน ภิกษุนั้นเดินมาในเวลากลางคืนคิดว่า "เราจะฆ่าแพะ" ฆ่าคนที่นอนอยู่ที่นั้นตาย."

การกระทำของภิกษุรูปนี้ ท่านกล่าวไว้ว่า

> พึงเห็นว่า เพราะเจตนาว่าจะฆ่าสัตว์นี้ มีอยู่ ย่อมเป็นผู้ได้ชื่อว่า ฆ่าคนนั่นเอง และต้องอาบัติปาราชิก เพราะจิตถึงความสำเร็จยิ่งดวงก่อน ไม่เป็นประมาณ เพราะความไม่มีแห่งความสำเร็จประโยชน์ด้วยจิตดวงนั้นแต่วธกจิต และชีวิตินทรีย์อันเป็นอารมณ์ของวธกดวงนั้นเป็นประมาณดังนี้.

คาถานี้มีอธิบายดังนี้.)

๓๗๕. **โจรสญฺญาย ชนกํ ตโมฐานคตํ หนิ**
โส ผุสานนฺตรํ กมฺมํ วิปจฺจิตฺวาน ธารเย.

แปล บุคคลฆ่าบิดาซึ่งไปในที่มืด ด้วยสำคัญว่าเป็นโจร บุคคลนั้นพึงต้องอนัตริยกรรม บัณฑิตพึงพิจารณาจำทรงไว้.

(คาถานี้ท่านว่า มีนัยเหมือนภิกษุตั้งใจจะฆ่าแพะ แต่มนุษย์มานอนแทน จึงถูกฆ่า ภิกษุนั้น ต้องปาราชิกเหมือนกัน)

๓๗๖. **เอกา อิตฺถี สุนิรูเปน ตํ หนิ วธเจตสา**
เจสา มนุสฺสรูเปน มตา ภเว ปราชิโก.

แปล หญิงคนหนึ่ง ท่องเที่ยวอยู่ด้วยรูปนางสุนัข ภิกษุฆ่านางด้วยวธกจิต หากนางตายด้วยรูปมนุษย์ ภิกษุเป็นปาราชิก.

(คาถานี้ มีความแปลกอยู่ เห็นจะเป็นเพราะความเชื่อถือในยุคหนึ่ง เชื่อว่าจะเป็นเช่นนั้นก็ได้ เนื่องด้วยความเชื่อถือแต่ก่อนๆ นั้น คนอาจกลายเป็นเดรัจฉานได้ เช่น เถรกวาดกลายเป็นจระเข้เพราะอำนาจเวทย์มนต์ เป็นเรื่องที่ปรากฏอยู่ ฉะนั้นเรื่องหญิงที่กลายเป็นนางสุนัขตามปัญหาจึงมีอยู่ นี้เป็นเป็นความเข้าใจของผู้แปล.)

๓๗๗. **เอโก คนฺตฺวา วธตฺถาย ภิกฺขุ หตฺถคตํ สตฺถํ**
อุกฺขิปิตฺวา มา คจฺฉาติ วทนฺโต ภิกฺขุ ตํ หนิ
น เจ วธจิตฺโต โหติ น โส โหติ ปราชิโก.

แปล บุคคลผู้หนึ่งเดินเข้าหาภิกษุ เพื่อต้องการจะฆ่าเสีย ภิกษุเงื้อศาสตราที่ถือพลางกล่าวว่า อย่า – อย่าเข้ามา ภิกษุฆ่าบุคคลผู้นั้นเสีย ถ้าไม่มีวธกจิต ภิกษุนั้นไม่เป็นปาราชิก.

(คาถานี้มีความแจ่มอยู่แล้ว ไม่มีอรรถาธิบายพิเศษอะไร ก็เป็นที่เข้าใจได้.)

๓๗๘. **คาเม อาปชฺชิ นารญฺเญ อรญฺเญ ตุ น คามเก**
คาเม เจว อรญฺเญ จ อาปชฺชิ โนภยตฺถ จ.

แปล ภิกษุต้องอาบัติในบ้าน ไม่ต้องในป่า อนึ่ง ต้องในป่า ไม่ต้องในบ้าน ต้องในบ้านและในป่า และต้องในฐานะทั้งสอง.

(คาถานี้ท่านเรียกชื่อว่า "คามจตุกกะ หมวด ๔ ว่าด้วยบ้าน" เป็นประมวลพระพุทธบัญญัติอีกหมวดหนึ่ง มีอธิบายดังต่อไปนี้

– อาบัติที่ต้องในบ้าน ได้แก่อาบัติที่เป็นบัญญัติในเสขิยวัตร ประกอบด้วยละแวกบ้าน อาบัติเหล่านั้นภิกษุต้องในบ้านเท่านั้น ไม่ต้องในป่า

– อาบัติที่ต้องในป่า ได้แก่อาบัติข้อที่ว่า ภิกษุที่รับอรุณในป่าต้องอาบัติ หมายความว่า ภิกษุที่ต้องอยู่ในบ้าน หรือรับอรุณในบ้าน อาบัติข้อนี้ภิกษุที่ต้องในป่า ถ้าเป็นในบ้านก็ไม่ต้องอาบัติ

– อาบัติที่ต้องทั้งในบ้านทั้งในป่า ได้แก่อาบัติที่ว่าด้วยการพูดเท็จเป็นต้น ไม่ว่าในบ้าน หรือในป่า เป็นต้องอาบัติทั้งนั้น ไม่จำกัดว่าในที่ไหน

– ข้อที่ว่าไม่ต้องในบ้าน และในป่า ไม่มีอธิบาย ก็เป็นเรื่องที่เข้าใจง่าย

คาถานี้มีอธิบายดังนี้.)

๓๗๙.	**อนฺโตสีมาย อาปชฺชิ**	**พหิสีมาย โน ปน**
	พหิสีมาย อาปชฺชิ	**อนฺโตสีมาย โน ปน.**
๓๘๐.	**อนฺโต พหิ จ สีมาย**	**อาปชฺชติ อนาทโร**
	เนว อนฺโต น จ พหิ	**อาปชฺชติ กทาจิปิ.**

แปล ต้องอาบัติภายในสีมา แต่ไม่ต้องนอกสีมา ต้องภายนอกสีมา แต่ไม่ต้องภายในสีมา ภิกษุผู้ไม่เอื้อเฟื้อ ย่อมต้องทั้งภายในและภายนอกสีมา แม้ในบางฐานะ ก็ไม่ต้องทั้งภายในและภายนอกสีมา.

(คาถานี้พูดถึงเรื่องสถานที่ที่ภิกษุต้องอาบัติ โดยกำหนดเอาสีมาเป็นหลัก เรียกชื่อว่า "อันโต สีมาทิจตุกะ หมวด ๔ มีภายในสีมาเป็นต้น" มีอธิบายไว้ในฎีกาดังต่อไปนี้–

–ต้องอาบัติภายในสีมา	ภิกษุอาคันตุกะ ไม่แสดงอาคันตุกวัตร กั้นร่ม สวมรองเท้า เข้าไปสู่วิหาร เพียงแต่ก้าวไปสู่อุปจารสีมา ย่อมอาบัติ ภิกษุผู้อาคันตุกะนั้นชื่อว่า ต้องอาบัติภายในสีมา ไม่ต้องภายนอกสีมา
–ต้องอาบัติภายนอกสีมา	ภิกษุผู้จะจากไป ไม่ปฏิบัติวัตรของภิกษุผู้จะจากไป มีการเก็บภัณฑะที่ทำด้วยไม้เป็นต้น หลีกออกไป เพียงแต่ก้าวพ้นอุปจารสีมาไปเท่านั้น ย่อมต้องอาบัติ ภิกษุผู้จากไปนั้นชื่อว่า ต้องอาบัติภายนอกสีมา ไม่ต้องอาบัติภายในสีมา
–ต้องอาบัติทั้งภายในและภายนอกสีมา	อาบัติการพูดเท็จเป็นต้น ภิกษุย่อมต้องได้ทั้งภายในและภายนอกสีมา ไม่มีจำกัดเขตไว้ในที่ไหนๆ

คาถาที่ ๓๗๘, ๓๗๙ มีอธิบายดังนี้แล.)

๓๘๑.	**อาทิยนฺโตว ครุกํ**	**ลหุกํ ปโยชยํ**
	อาทิยนฺโตว ลหุกํ	**ครุกํ ตุ ปโยชยํ.**
๓๘๒.	**อาทิยนฺโตปิ ครุกํ**	**ปโยเชนฺโตปิ อาปชฺชิ**
	อาทิยนฺโต จ ลหุกํ	**ปโยเชนฺโตปิ อาปชฺชิ.**

แปล ภิกษุถือเอาเอง ต้องอาบัติหนัก แต่ใช้ ต้องอาบัติเบา ถือเอาเอง ต้องอาบัติเบา ใช้ต้องอาบัติหนัก ทั้งถือเอาเอง ทั้งใช้ต้องอาบัติหนัก และถือเอาเองก็ดีใช้ก็ดี ต้องอาบัติเบา.

(คาถาทั้งสองนี้ แสดงถึงปัญหาทางพระวินัยเช่นเดียวกันเรียกชื่อว่า "อาทิยันต-? ตุกกะ หมวด ๔ แห่งผู้ถือเอาเอง" มีอธิบายดังต่อไปนี้–

– ถือเอาเองต้องอาบัติหนัก คือภิกษุถือเอาด้วยมือของตนเอง ซึ่งทรัพย์ (ของผู้อื่น) ๑ บาท หรือควรค่า ๑ บาท หรือเกิน ๑ บาท ต้องอาบัติหนัก

– ใช้ต้องอาบัติเบา ใช้ผู้อื่นให้ถือเอา ด้วยบังคับว่า "จงถือเอาหย่อนกว่าบาท" ต้องอาบัติเบา

– ถือเอาเองต้องอาบัติเบา คือ ถือเอาด้วยมือของตนหย่อนกว่าบาท ต้องอาบัติเบา

– ใช้ผู้อื่นต้องอาบัติหนัก คือใช้ผู้อื่นด้วยคำสั่งว่า "จงเอา ๑ บาทหรือควรค่า ๑ บาท หรือเกินกว่า ๑ บาท ต้องอาบัติหนัก.

ส่วนอีก ๒ ข้อนั้น พึงทราบโดยนัยนี้.

คาถาที่ ๓๘๑, ๓๘๒ มีอธิบายดังนี้.)

๓๘๓. **กมฺเมน อาปชฺชิตฺวาน อกมฺเมน ตุ วุฏฺฐิโต**
อกมฺเมนาปชฺชิตฺวาน กมฺเมน ปน วุฏฺฐิโต.

๓๘๔. **กมฺเมเนวาปชฺชิตฺวาน กมฺเมเนว ปวุฏฺฐิโต**
อกมฺเมนาปชฺชิตฺวาน อกมฺเมเนว วุฏฺฐิโต.

แปล ภิกษุต้องอาบัติด้วยกรรม แต่พ้นอาบัติด้วยอกรรม ต้องอาบัติด้วยอกรรม แต่พ้นอาบัติด้วยกรรม ต้องอาบัติด้วยกรรม พ้นอาบัติด้วยกรรมเหมือนกัน ต้องอาบัติด้วยอกรรม พ้นอาบัติด้วยอกรรมเหมือนกัน.

(คาถาทั้งสองนี้ คงเป็นปัญหาทางพระวินัย เป็นประมวลพระพุทธบัญญัติอีกนัยหนึ่ง โดยใช้กรรมเป็นหลักเรียก "กัมมจตุกกะ หมวดที่ ๔ แห่งกรรม" คำว่า กรรมในที่นี้หมายถึง สังฆกรรม กรรมที่สงฆ์พึงกระทำ ทั้ง ๔ ข้อนั้นมีอธิบายดังนี้

– ต้องอาบัติด้วยกรรม พ้นด้วยอกรรม
  หมายถึงภิกษุต้องอาบัติใน เพราะไม่ถอนคืนความเห็นที่ลามกด้วยกรรม (คือสงฆ์สวดสมนุภาสน์ ๓ ครั้ง) แต่ภิกษุนั้นพ้นจากอาบัตินั้นได้ด้วยการแสดง คือสงฆ์ไม่ต้องทำสังฆกรรม เรียกว่าพ้นอาบัติด้วยกรรม

– ต้องอาบัติด้วยอกรรม แต่พ้นอาบัติด้วยกรรม
  หมายถึงต้องอาบัติมีจงใจปล่อยน้ำอสุจิเป็นต้น ต้องอยู่ปริวาสเป็นต้น จึงจะพ้น อาบัติการที่ต้องอยู่ปริวาสนั้น สงฆ์ต้องทำกรรม

– ต้องอาบัติด้วยกรรม พ้นอาบัติด้วยกรรม
  หมายถึง ต้องอาบัติ ที่สงฆ์ ต้อง ทำกรรม คือสวดสมนุภาสน์ และต้องอยู่ปริวาส จึงพ้นอาบัติ

– ต้องอาบัติด้วยอกรรม พ้นอาบัติด้วยอกรรม

หมายถึงการอาบัติที่เหลือกล่าวคำเท็จ เป็นต้น

กัมมจตุกะ มีอธิบายดังนี้.)

๓๘๕. สมฺมุขา อาปชฺชิตฺวาน ปรมฺมุขา ตุ วุฏฺฐิโต
ปรมฺมุขาปชฺชิตฺวาน สมฺมุขา ปน วุฏฺฐิโต.

๓๘๖. สมฺมุขา จาปชฺชิตฺวาน สมฺมุขาเยว วุฏฺฐิโต
ปรมฺมุขาปชฺชิตฺวาน ปรมฺมุขาว วุฏฺฐิโต.

แปล ต้องอาบัติต่อหน้า แต่พ้นอาบัติลับหลัง ต้องอาบิตลับหลัง แต่พ้นอาบัติต่อหน้า ต้องอาบัติต่อหน้า พ้นอาบัติต่อหน้าเหมือนกัน ต้องอาบัติลับหลัง พ้นอาบัติลับหลังเหมือนกัน.

(คาถาทั้งสองนี้คงเป็นเรื่องทางพระวินัย เป็นประมวลอีกแนวหนึ่ง คือตั้งเกณฑ์ต่อหน้าและลับหลัง เรียกว่า “สัมมุขาจตุกกะ หมวด ๔ แห่งต้องต่อหน้า” มีอธิบายดังต่อไปนี้-

– ต้องต่อหน้าพ้นลับหลัง หมายถึง อาบัติเพราะไม่ถอนคืน ความเห็นอันลามก เป็นการต้องเฉพาะหน้าสงฆ์ แต่ก็พ้นอาบัติลับหลัง คือไม่ต้องปลงอาบัติต่อหน้าสงฆ์

– ต้องลับหลังพ้นต่อหน้า หมายถึงอาบัติ มีการจงใจปล่อยน้ำอสุจิเป็น ต้องมีสงฆ์กระทำกรรมมีให้ปริวาส เป็นต้น เป็นการพ้นต่อหน้าสงฆ์

– ต้องต่อหน้าพ้นต่อหน้า หมายถึง ต้อง อาบัติ ที่ต้อง มีสงฆ์ สวดสมนุภาสน์ และต้องอยู่ในปริวาสเป็นต้น จึงจะพ้นอาบัติ

– ต้องลับหลัง พ้นลับหลัง หมายถึงต้องอาบัติที่เหลือนอกจากนั้น

คาถาที่ ๓๘๕, ๓๘๖ มีอธิบายดังนี้แล.)

๓๘๗. อจิตฺตโกว อาปชฺชิ สจิตฺตโก ตุ วุฏฺฐิโต
สจิตฺตโกว อาปชฺชิ อจิตฺตโก ตุ วุฏฺฐิโต

๓๘๘. อจิตฺตโก จ อาปชฺชิ อจิตฺตโก จุ วุฏฺฐิโต
สจิตฺตโก จ อาปชฺชิ สจิตฺตโก จ วุฏฺฐิโต.

แปล ภิกษุไม่จงใจต้องอาบัติ แต่มีความจงใจพ้นอาบัติ มีความจงใจต้องอาบัติ แต่มีความจงใจพ้น อาบัติ ไม่มีความจงใจต้องอาบัติ ทั้งไม่มีความจงใจพ้นอาบัติ และมีความจงใจต้องอาบัติ ทั้งมีความจงใจพ้นอาบัติ.

(คาถาทั้ง ๒ นี้ คงเป็นเรื่องเนื่องด้วยพระวินัย เป็นวิธีประมวลอีกแบบหนึ่งเรียกว่า “อจิตตกาทิจตุกกะ หมวด ๔ แห่งภิกษุผู้ไม่จงใจเป็นต้น” มีอธิบายดังนี้–

– ไม่จงใจต้องอาบัติ แต่มีความจงใจพ้นอาบัติ
หมายถึงต้องอาบัติ ที่เป็นประเภท อจิตตกะ เมื่อแสดงอาบัติในภายหลัง ชื่อว่า มีความจงใจพ้นอาบัติ
– จงใจต้องอาบัติแต่ไม่จงใจพ้นอาบัติ
หมายถึงต้องอาบัติประเภทจิตตกะ นอนหลับอยู่ในที่ที่ระงับอธิกรณ์ด้วยติณวัตถารกวินัย (ระเบียบเปรียบการกลบด้วยหญ้า) พ้นอาบัติได้ชื่อว่า ไม่จงใจพ้น อาบัติ

อีก ๒ ข้อที่เหลือ พึงทราบตามแนวที่กล่าวแล้ว

คาถาที่ ๓๘๗, ๓๘๘ มีอธิบายดังนี้แล.)

๓๘๙. **ปสุตฺโต อาปชฺชวาน ปฏิพุทฺโธ ว วุฏฺฐิโต**
ปฏิพุทฺธาปชฺชิตฺวาน ปสุตฺโต ปน วุฏฺฐิโต.

๓๙๐. **ปสุตฺโต อาปชฺชิตฺวาน ปสุตฺโตปิ จ วุฏฺฐิโต**
ปฏิพุทฺธาปชฺชิวาน ปฏิพุทฺโธว วุฏฺฐิโต.

แปล ภิกษุหลับต้องอาบัติ ตื่นพ้นอาบัติ ตื่นต้องอาบัติ แต่ว่าหลับพ้นอาบัติ หลับต้องอาบัติ ก็หลับพ้นอาบัติ ตื่นต้องอาบัติ ตื่นพ้นอาบัติ

(คาถาทั้งสองนี้เป็นเรื่องเนื่องด้วยพระวินัย เป็นประมวลอีกแนวหนึ่ง ใช้หลับและตื่นเป็นหลัก เรียกชื่อว่า ปสุตตาทิจตุกกะ หมวด ๔ แห่งผู้หลับเป็นต้น" มีอธิบายดังนี้-

– หลับต้องอาบัติ ตื่นพ้นอาบัติ
หมายถึงอาบัติที่พึงต้องด้วยการนับจำนวนเส้นขน เพราะถูกโอกาสที่มิได้ปูลาดเตียงของสงฆ์ด้วยเครื่องปูลาดของตน นอนหลับไป และอาบัติที่ว่าด้วยการนอนร่วมกับอนุปสัมบัน แต่ครั้นตื่นแล้วทราบความที่ตนต้องอาบัติ ก็แสดงอาบัติ ชื่อว่า ตื่นพ้นอาบัติ
– ตื่นต้องอาบัติ หลับพ้นอาบัติ
หมายถึง ภิกษุ เมื่อยังตื่นอยู่ ต้อง อาบัติ บางประเภท ครั้นไปนอนหลับในที่มีการระงับอธิการณ์ด้วยติณวัตถารกวินัย ก็พ้นอาบัติประเภทที่ ระงับด้วยอธิกรณสมถะข้อนี้ได้

อีก ๒ ข้อที่เหลือ พึงทราบตามแนวที่กล่าวแล้ว

คาถาที่ ๓๘๙, ๓๙๐ มีอธิบายดังนี้แล.)

๓๙๑. **กาเยน อาปชฺชิตฺวาน วาจาย ปน วุฏฺฐิโต**
วาจาย อาปชฺชิตฺวาน กาเยน ปน วุฏฺฐิโต

๓๙๒. **กาเยนวาปชฺชิตฺวาน** **กาเยนว จ วุฏฺฐิโต**
วาจาเยวาปชฺชิตฺวาน **วาจาเยว จ วุฏฺฐิโต.**

แปล ต้องอาบัติด้วยกาย แต่พ้นจากอาบัติด้วยวาจา ต้องอาบัติด้วยวาจา แต่พ้นจากอาบัติด้วยกาย ต้องอาบัติด้วยกายนั่นเทียว พ้นอาบัติด้วยกายนั่นเอง ต้องอาบัติด้วยวาจานั่นเทียว พ้นอาบัติด้วยวาจานั่นเอง.

(คาถานี้คงเป็นปัญหาเนื่องด้วยพระวินัยเป็นประมวลอีกแบบหนึ่งเรียกว่า "กายจตุกกะ หมวดที่ ๔ แห่งกาย" มีอธิบายดังต่อไปนี้–

– ต้องด้วยกาย พ้นด้วยวาจา
หมายถึงต้องอาบัติที่เป็นไปทางกายทวารภายหลังแสดงอาบัติ ชื่อว่าต้องด้วยกาย พ้นด้วยวาจา
– ต้องด้วยวาจาพ้นด้วยกาย
หมายถึง ต้อง อาบัติ ที่เป็นไป ทาง วจี ทวาร ภายหลัง พ้นได้ใน สถานที่ที่มี การระงับอธิกรณ์ด้วยติณวัตถารกวินัย ชื่อว่า ต้องด้วยวาจาพ้นด้วยกาย
– ต้องด้วยกาย พ้นด้วยกาย
หมายถึง ต้องอาบัติ ที่เป็นไปทาง กาย ทวาร ภายหลังพ้นอาบัตินั้นในสถานที่ที่มีการระงับอธิกรณ์ด้วยติณวัตถารกวินัย ชื่อว่า ต้องด้วยกาย พ้นด้วยกาย
– ต้องด้วยวาจา พ้นด้วยวาจา
หมายถึง ต้องอาบัติที่เป็นไปทางวาจา ภายหลัง แสดงอาบัติ ก็พ้นจากอาบัติ ชื่อว่าต้องด้วยวาจา พ้นด้วยวาจา.

คาถาที่ ๓๙๑, ๓๙๒ มีอธิบายดังนี้แล)

๓๙๓. **สกวาจาปชฺชิตฺวาน** **ปรวาจาย วุฏฺฐิโต**
ปรวาจาปชฺชิตฺวาน **สกวาจาย วุฏฺฐิโต**

๓๙๔. **สกวาจาปชฺชิตฺวาน** **สกวาจาย วุฏฺฐิโต**
ปรวาจาปชฺชิตฺวาน **ปรวาจาย วุฏฺฐิโต**

แปล ต้องอาบัติด้วยวาจาของตน พ้นอาบัติด้วยวาจาของผู้อื่น ต้องอาบัติด้วยวาจาของผู้อื่น พ้นอาบัติด้วยวาจาของตน ต้องอาบัติด้วยวาจาของตน พ้นอาบัติด้วยวาจาของตน ต้องอาบัติด้วยวาจาของผู้อื่นพ้นอาบัติด้วยวาจาของผู้อื่น.

(คาถาทั้งสองนี้ เป็นเรื่องเนื่องด้วยพระวินัยเหมือนกัน เป็นประมวลอีกแนวหนึ่ง เรียกชื่อว่า "สกวาจาทิจตุกกะหมวด ๔ แห่งกรรมมีวาจาของตนเป็นต้น" มีอธิบายดังต่อไปนี้–

- ต้องด้วยวาจาของตน พ้นด้วยวาจาของผู้อื่น
  หมายถึงต้องอาบัติ อันเป็นไปในวจีทวาร มีการบอกธรรมโดยบท ว่าพร้อมกันกับอนุปสัมบันเป็นต้น ต้องอาบัติด้วยวาจาของตนไปสู่สถานที่ที่ระงับอธิกรณ์ด้วยติณวัตถารกวินัย พ้นอาบัติ ด้วยกรรมวาจาของผู้อื่นชื่อว่า พ้นด้วยวาจาของผู้อื่น
- ต้องด้วยวาจาของผู้อื่น พ้นด้วยวาจาของตน
  หมายถึงต้องอาบัติ เพราะไม่ถอนคืนทิฐิอันลามก ด้วยกรรมวาจาของผู้อื่น แสดงอาบัติแก่บุคคลด้วยวาจาของตนชื่อว่า ต้องด้วยวาจาของผู้อื่นพ้นด้วยวาจาของตน.
- ต้องด้วยวาจาของตน พ้นด้วยวาจาของตน
  หมายถึงต้องอาบัติอันเป็นไป ทางวจีทวารมีบอกธรรม โดยบทเป็นต้น เป็นประเภทแล้วแสดงอาบัติก็พ้น ชื่อว่า ต้องด้วยวาจาของตน พ้นด้วยวาจาของตน
- ต้องด้วยวาจาของผู้อื่น พ้นด้วยวาจาของผู้อื่น
  หมายถึง ต้องอาบัติสังฆาทิเสส ประเภท ที่ต้องสวดสมนุภาสน์ ๓ ครั้ง จะพ้นด้วยกรรมวาจาปริวาสเป็นต้น ชื่อว่า ต้องด้วยวาจาของผู้อื่น พ้นด้วยวาจาของผู้อื่น.

คาถาที่ ๓๙๓, ๓๙๔ มีอธิบายดังนี้แล.)

๓๙๕. ฉนฺนมติวสฺสติ วิวฏํ นาติวสฺสติ
ตสฺมา ฉนฺนํ วิวเรถ เอวนฺตํ นาติวสฺสติ.

แปล โทษย่อมรั่วรดเรือนอาบัติที่ปกปิดไว้ ไม่รั่วรดเรือนอาบัติที่เปิดเผยแล้ว เพราะเหตุนั้น พระภิกษุพึงเปิดเรือนอาบัติที่ปิดไว้เสีย ด้วยอาการอย่างนี้ โทษจะไม่รั่วรดเรือนอาบัตินั้นได้.

(คาถานี้ท่านผู้รจนาได้แสดงมติในการปิดและเปิดเผยอาบัติเปรียบด้วยเรือน แต่ตรงกันข้ามกับเรือนธรรมดา ตรงที่เรือนธรรมดานั้นต้องปกปิด ฝนจึงไม่รั่ว แต่เรือนคืออาบัติ ถ้าปิดไว้ โทษก็รั่วรดได้ เรือนธรรมดา ถ้าเปิดเครื่องมุงเครื่องบังออก ฝนก็รั่วรดได้ แต่เรือนคืออาบัติ เปิดเผยแล้ว โทษรั่วรดไม่ได้ดังนี้.)

๓๙๖. วินโย วรราชาว อภิธมฺโม ปุโรหิโต
สุตฺตนฺโต ว มหามจฺโจ ตโย ทิสฺสนฺติ สาสเน.

แปล พระวินัยดุจดังพระราชาองค์ประเสริฐ พระอภิธรรมดุจดังปุโรหิต พระสูตรดุจดังมหาอำมาตย์ บุคคล ๓ ย่อมปรากฏในพระศาสนา.

(คาถานี้ ท่านผู้รจนามีประสงค์เพื่อจะแสดงกิจคือหน้าที่ของพระไตรปิฎก โดยเปรียบกับบุคคล เปรียบสังฆมณฑลเหมือนอาณาจักรหนึ่ง ซึ่งมีประชาในอาณาจักรคือพระภิกษุ อาณาจักรต้องมีผู้ปกครองคือพระราชา สังฆมณฑล ก็มีพระวินัยเป็นสภาพปกครอง เปรียบเหมือนพระราชาผู้ดำเนิน

ประสาสโนบาย พระราชาทรงปกครองราชอาณาจักร ต้องมีที่ปรึกษาราชการ ในสังฆมณฑลก็มีพระอภิธรรมเป็นประดุจปุโรหิตเป็นที่ปรึกษาหมายถึงว่า พระอภิธรรมเท่ากับเป็นสภาพอันจะแนะการดำเนินให้ทราบเหตุผล คือสภาวะที่แท้จริง ถ้าเกิดปัญหาเกี่ยวกับการดำเนินการปกครอง ว่าผิดชอบอย่างไรก็วินิจฉัยได้ด้วยพระสูตร หากกล่าวในด้านปฏิบัติ สมมุติตนเป็นเมือง พระวินัยเป็นราชาปกครองตนมีความเป็นระเบียบเรียบร้อย มีความเป็นอยู่ไม่เดือดร้อน มีพระอภิธรรมเป็นที่ปรึกษา เป็นผู้ แนะแนวในการปฏิบัติเพื่อรู้สภาวะความจริง และมีปัญหาเกี่ยวกับเรื่องถูกผิด ก็จะได้อาศัยพระสูตรตัดสิน ดังนี้ ทั้งนี้เป็นมติของผู้แปลขอฝากไว้แต่วิจารณญาณของผู้รู้)

๓៩๗. **วินโย กิจฺจคมฺภีโร อภิธมฺโม สภาวโต**
สุตฺตนฺโต อตฺถคมฺภีโร อิเม ตโย สุคมฺภิรา.

แปล พระวินัยลึกโดยกิจ พระอภิธรรมลึกโดยสภาวะ พระสุตตันตะลึกโดยอรรถ พระธรรมทั้ง ๓ นี้ลึกด้วยดี.

๓៩๘. **อปฺเปว สสโก โกจิ ปติฏฺเฐยฺย มหณฺณเว**
น โกจิ จตุคมฺภีเร ติวิเธ ปิฏกณฺณเว.

แปล กระต่ายน้อยตัวไหนเล่าพึงยืนอยู่ในมหรรณพได้ ไฉนนะ บุคคลใดๆ ก็ไม่ยืนอยู่ได้ในอรรณพคือพระไตรปิฎกอันลึก ๔ สถาน.

(ความหมายของคาถาทั้ง ๒ นี้มีดังนี้ คาถาที่ ๓៩๗ แสดงถึงความลึกซึ้งของพระไตรปิฎกแต่ละส่วน คือ

– พระวินัยลึกโดยกิจ
หมายถึงความสลับซับซ้อนในกิจที่พระภิกษุในพระพุทธศาสนา จะต้องปฏิบัติต้องมีศรัทธาอย่างแท้จริง จึงจะสามารถปฏิบัติได้ครบถ้วนบริบูรณ์ ไม่บกพร่องไม่ย่อหย่อน
– พระอภิธรรมลึกโดยสภาวะ
หมายถึงความสลับซับซ้อนในเรื่องสภาวะ คือ ความเป็นของตนเอง ได้แก่ ขันธ์ธาตุ อายตนะ แต่ละเรื่องมีความสลับซับซ้อน ลึกซึ้ง
– พระสุตตันตะลึกโดยอรรถ
หมายถึง ความหมายอขง แต่ละ พระสูตรมีความลึกซึ้ง ต้องการปัญญาอันละเอียดเป็นเครื่องสอดส่อง จะพิเคราะห์ด้วยอาการผิวเผินไม่ได้เลย

รวมความว่า คาถาที่ ๓៩๗ นี้ประกาศความลึกซึ้งของพระธรรมคำสอนของพระผู้ทรงพระภาคเจ้านั่นเอง ส่วนคาถาที่ ๓៩๘ นั้น แสดงถึงความลึกซึ้งของพระไตรปิฎกแต่ละส่วนว่าทรงความลึกซึ้งส่วนละ ๔ สถาน คือ

– อัตถคัมภีระ ลึกโดยอรรถ
– ธัมมคัมภีระ ลึกโดยธรรม
– เทสนาคัมภีระ ลึกโดยเทศนา
– ปฏิเวธคัมภีระ ลึกโดยปฏิเวธ

เมื่อพระไตรปิฎกทรงความลึกซึ้งเช่นนี้ ใครเล่าจะหยั่งถึง เปรียบเหมือนกระต่ายตัวน้อยไม่อาจหยั่งมหาสมุทรได้ฉะนั้น ทั้งนี้เป็นการพรรณนาเชิดชูพระธรรมของพระผู้ทรงพระภาคเจ้านั่นแล.)

๓๙๙. ปาปามจุปิติ ปญฺจ- วิธํ วินยปิฏกํ
วณฺณนาสุส ปทตจ- ปสมนฺตวฺหยา กมา.

แปล พระวินัยปิฎกมี ๕ คัมภีร์คือ ปา, ปา, มะ, จุ และปะ วัณณนาของพระวินัยปิฎกนั้นมีชื่อว่า สมันตะ ปะ, ทะ, ตะ, จะ และ ปะ ตามลำดับ

(คาถานี้กล่าวถึงพระวินัยปิฎกโดยสังเขป ใช้อักษรต้นของชื่อคัมภีร์แบบอาทิสังเกต มีคำเต็มว่า–

ปา–	ได้แก่	ปาราชิก
ปา–	"	ปาจิตตีย์
ม–	"	มหาวรรค
จุ–	"	จุลลวรรค
ป–	"	ปริวารวรรค

วัณณนา หมายถึงคัมภีร์อธิบายความมี ๕ คัมภีร์เท่ากัน มีชื่อว่า สมนฺตปาสาทิกา และนำด้วยศัพท์ว่า ปฐม-ทุติย-ตติย-จตุตถ- และ ปญฺจม- ตามลำดับ)

๔๐๐. สํวิธาปุกยปิติ สตฺตวิธํภิธมฺมกํ
อสนฺติ วณฺณนา ทฺวินฺนํ ปญฺจนฺนํ สมนามกา.

แปล พระอภิธรรมปิฎกมี ๗ คัมภีร์ คือ สํ, วิ, ธา, ปุ, ก, ย, ป วัณณนาของ ๒ คัมภีร์ต้นคือ อ, สํ วัณณนาของ ๕ คัมภีร์ มีชื่อเสมอกับชื่อคัมภีร์.

(คาถานี้กล่าวถึงพระอภิธรรมปิฎกว่า มี ๗ คัมภีร์ มีชื่อตามที่นำอักษรต้นมากล่าวคือ-

สํ –	ได้แก่	สงฺคินี
วิ –	"	วิภงฺค
ธา –	"	ธาตุกถา
ปุ –	"	ปุคฺคลปญฺญตฺติ
ก –	"	กถาวตฺถุ
ย –	"	ยมก
ป -	"	ปฏฺฐาน

วัณณนา หมายถึงคัมภีร์อธิบายความของ ๒ คัมภีร์ต้น มีชื่ออักษรต้นว่า อ, สํ คือ-

วัณณนาของสังคินีชื่อ อฏฺฐสาลินี
วัณณนาของวิภังค์ชื่อ สมฺโมหวิโนทนี
ส่วนวัณณนาของอีก ๕ คัมภีร์ มีชื่อเหมือนชื่อปรณ์)

๔๐๑. **สกลํ ตโต เสสํ สุตฺตนฺตปิฏกํ มตํ**
เอวํ ปิฏกเภทน พุทฺธสฺส วจนํ มตํ.

แปล พระพุทธพจน์ที่เหลือจากนั้นแม้ทั้งสิ้น ท่านกล่าวว่า พระสุตตันตปิฎก พระพุทธวจนะ ท่านกล่าวโดยประเภทแห่งปิฎก ด้วยประการฉะนี้.

๔๐๒. **ที ม สํ อํ ขุติ ปญฺจ นิกายา วิญฺญุนา มตา**
สุ ป สา ม ปีติ ปญฺจ วณฺณนาสํ ยถากฺกมํ.

แปล นิกาย ๕ คือ ที, ม, สํ, อํ, ขุ วิญญูชนได้กล่าวไว้ วัณณนาของนิกายเหล่านั้นมี ๕ คัมภีร์ คือ สุ, ป, สา, ม, ป, ตามลำดับ.

(คาถานี้ชี้แจงพระสุตตันตปิฎก แบ่งเป็นหมวดเรียกว่า “นิกาย” ๕ นิกาย คือ ทีฆนิกาย, มัชฌิมนิกาย, สํยุตตนิกาย, อังคุตตรนิกายและ ขุททกนิกาย ส่วนวัณณนาคือ คัมภีร์อธิบายความของพระสูตร คงมี ๕ คัมภีร์เท่านั้น และมีชื่อดังนี้–

สุมงฺคลวิลาสินี	วัณณนา	ทีฆนิกาย
ปปญฺจสูทนี	"	มัชฌิมนิกาย
สารัตถปกาสินี	"	สํยุตตนิกาย
มโนรถปูรณี	"	อังคุตตรนิกาย
ปรมตฺถโชติกา	"	ขุททกนิกาย

คาถานี้มีอธิบายดังนี้แล.)

๔๐๓. **สีมปาติ ติวคฺโค โส นิกาโย ทีฆนามโก**
มู ม อุ ติ ติวคฺโค โส นิกาโย มชฺฌิโม มโต.

แปล นิกายที่มีชื่อว่า “ทีฆนิกาย” นั้นมี ๓ วรรค คือ สีลขันธวรรค ๑ มหาวรรค ๑ ปาฏิกวรรค ๑ นิกายที่เรียกว่า “มัชฌิมนิกาย” นั้นมี ๓ วรรคคือ มูลปัณณาสก์ ๑ มัชฌิมปัณณาสก์ ๑ อุปริปัณณาสก์ ๑.

๔๐๔. **ส ทิ ขุ สปีติ ปญฺจ- วคฺโค สํยุตฺตนามโก**
เอ ทุ ติ จ ป ฉ สา น ท เอตฺยงฺคุตฺตโร ปิโย.

แปล นิกายที่ชื่อว่า สํยุตตนิกายมี ๕ วรรค คือ สคาถวรรค ๑ นิทานวรรค๑ ขันธวารวรรค ๑ สฬายตนวรรค ๑ มหาวรรค ๑ อังคุตตรนิกายมี ๑๑ ประเภทคือ เอกนิบาต ๑ ทุกนิบาต ๑ ติกนิบาตร ๑ จตุกกนิบาต ๑ ปัญจกนิบาต ๑ ฉักกนิบาต ๑ สัตตกนิบาต ๑ อัฏฐกนิบาต ๑ นวกนิบาต ๑ ทสกนิบาต ๑ เอกาทสกนิบาต ๑.

๔๐๕. ขุ ท อุ อิ สุ วิ เป เถ เถ ชา นิ ป อ พุ จ วิ
อ อิติ สตฺตรสปฺ- ปเภโท ขุทฺทกนามโก.

แปล ที่ชื่อว่า ขุททกนิกายมี ๑๗ ประเภท คือ ขุททปาฐะ ๑ ธรรมบท ๑ อุทาน ๑ อิติวุตตกะ ๑ สุตตนิบาต ๑ วิมานวัตถุ ๑ เปตวัตถุ ๑ เถรคาถา ๑ เถรีคาถา ๑ ชาตกะ ๑ นิทเทส ๑ ปฏิสัมภิทามรรค ๑ อปทาน ๑ พุทธวังสะ ๑ จริยาปิฎก ๑ วินัยปิฎก ๑ อภิธัมมปิฎก ๑.

๔๐๖. เอวํ นิกายเภเทน พุทฺธสฺส วจนํ มตํ
สุ เค เว คา อุ อิ ชา อ เวติ นวงฺคิกํ ปุน.

แปล พระวจนะของพระพุทธเจ้า กำหนดโดยประเภทแห่งนิกาย ด้วยประการฉะนี้ ประกอบด้วยองค์ ๙ ประการ คือ สุตตะ ๑ เคยยะ ๑ เวยยากรณะ ๑ คาถา ๑ อุทาน ๑ อิติวุตตกะ ๑ ชาตกะ ๑ อัพภูตธัมมะ ๑ เวทัลละ ๑.

๔๐๗. อนญฺญาภงฺขินา นูน รเวนานูนการินา
นูนวาหา วรา วุตฺตา ขนฺธา ตีปิฏเก วเร.

แปล ธรรมขันธ์อันประเสริฐ ๘๔,๐๐๐ ธรรมขันธ์ นำไปสู่พระนิพพานแน่นอน คือ พระวินัย ๒๑,๐๐๐ ธรรมขันธ์ พระอภิธรรม ๔๒,๐๐๐ ธรรมขันธ์ พระสุตตันตะ ๒๑,๐๐๐ ธรรมขันธ์ อันพระผู้ทรงพระภาคเจ้า ผู้มิได้ทรงมุ่งสิ่งอื่นเลย ทรงมีพระสุรเสียงไม่บกพร่อง ทรงมีพระวิริยะมิได้ย่อหย่อน ตรัสไว้แล้ว ในพระไตรปิฎกอันประเสริฐ.

(คาถานี้ชื่อ ทวัตถกะ (มี ๒ ความ) ดูคาถาที่ ๑๐๒ ข้อที่ว่าด้วยทวัตถกะประกอบด้วย)

๔๐๘. จตุมา จตุผานีติ นว โลกุตฺตรา วรา
สฺวากฺขาตา มุนินา สพฺเพ ธมฺมา ตโต นมามิ เต.

แปล โลกุตตรธรรม อันประเสริฐ ๙ ประการคือ มรรค ๔ ผล ๔ พระนิพพาน ๑ ธรรมทั้งปวง อันพระมุนีตรัสไว้ดีแล้ว ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระธรรมเหล่านั้น.

๔๐๙. วิปฺปกิณฺณวิวิธนเย สงฺกิณฺณ- ลกฺขณวรสฺส สาสเน
สุมตีมติวฑฺฒนตฺถํ กถิโต ปกิณฺณกนโย อยํ.

แปล นัยเบ็ดเตล็ดนี้ อันข้าพเจ้ากล่าวไว้เพื่อเป็นเครื่องเจริญปัญญาของท่านผู้มีปัญญาดี ในพระศาสนาอันมีนัยต่างๆ เรียงรายไป ของพระผู้ทรงพระภาคเจ้า ผู้ทรงมีพระลักษณะอันประเสริฐเรียงรายพร้อมมูล.

(คาถานี้แสดงถึงเรื่องเบ็ดเตล็ดต่างๆ ที่ท่านกล่าวมานั้นๆ เป็นเครื่องเจริญปัญญาของนักปราชญ์ในพระศาสนา คือในคำสอนอันมีนัยวิจิตรต่างๆ ของพระผู้ทรงพระภาคเจ้า ผู้มีพระวรกายประดับด้วยพระมหาบุริสลักษณะ ๓๒ ประการเรียงรายไป.)

จบบทที่ ๑๙ ว่าด้วยปกิณกะ

(เบ็ดเตล็ด)

๔๑๐. รตนปญฺญนาเมน ภิกฺขุนา วรพุทฺธินา
โสตูนํ ปาฏวตฺถาย พชฺรสารตฺถสงฺคหํ.

๔๑๑. รจิตํ นิฏฺฐิตํ ตนฺตุ โหตุ สาธุชเนสุ เว
พุทฺธิวิสทกาเมสุ เขฬวินฺทํ ว ปากฏํ.

แปล คัมภีร์ วชิรสารัตถสังคหะ อันภิกษุนามว่า รัตนปัญญา ผู้มีความรู้เลิศรจนาไว้เพื่อความเชี่ยวชาญของท่านผู้สดับทั้งหลาย จบแล้ว ก็แลคัมภีร์วชิรสารัตถสังคหะนั้น จงปรากฏเป็นดุจดังหยาดเขฬะในสาธุชนทั้งหลายผู้มีความต้องการความแกล้วกล้าด้วยความรู้เทอญ.

๔๑๒. ยํ อิมํ รจยนฺเตน กุสลํ ปจิตํ มยา
เตนาหํ ยาว นิพฺพานา ติกฺขปญฺโญ ภเว ภเว.

แปล กุศลใดอันข้าพเจ้าผู้รจนาคัมภีร์วชิรสารัตถสังฆหะนี้ สร้างสมไว้แล้ว ด้วยกุศลนั้น ข้าพเจ้าพึงเป็นผู้มีปรีชากล้าแกล้วทุกๆ ภพ ตราบเข้านิพพาน.

๔๑๓. สทฺธาย สีเลน สุเตน จาคา
ปญฺญาย วณฺเณน สเรน ยุตฺโต
พาเลน ปาเปน วินา ภเวยฺยํ
ธีเรน ปุญฺเญน สมาคเมยฺยํ.

แปล ข้าพเจ้าพึงประกอบด้วย ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา วรรณะ และเสียง พึงเว้นห่างจากคนพาลคนชั่ว พึงใกล้ชิดกับนักปราชญ์ ผู้มีบุญ

๔๑๔. ธมฺเมน ภํ ภูโป ปาตุ กาเล เทโว ปวสฺสตุ
สพฺเพปิ เทหิโน เตน ปปฺโปนฺตุ ติวิธํ สุขํ.

แปล ขอพระเจ้าแผ่นดิน ทรงปกครองแผ่นดินด้วยธรรม ขอฝนจงตกทั่วถึงในฤดูกาล ขอสรรพสัตว์จงประสบความสุขทั้ง ๓ ประการทั่วกัน เพราะกุศลนั้นเทอญ.

อิติ ภทฺทนฺตสิริรตนปญฺโญติ ครุคหิตนามเธยฺเยน สปรหิเตสินา กรุณาสญฺโจทิตหทเยน สุขุมญฺญาณสญฺจารินา มหาวนารามวสินา มหาเถเรน รจิตํ วชิรสารตฺถสงฺคหํ ปกรณํ สมฺมาสมฺพุทฺธปรินิพฺพานวสฺสโต อฏฺฐสตฺตติวสฺสาธิเก ทฺวิสหสฺสิเม วสฺเส ฉนฺนวุตาธิกอฏฺฐสตสกฺกราเช สมฺภูเต ตุรงฺควสฺเส วิสาขมาสสฺส กาฬปกฺเข ปญฺจมีติถิยํ โสรวาเร ปรินิฏฺฐิตนฺติ

ปกรณ์ **"วชิรสารัตถสังคหะ"** อันพระมหาเถระผู้มีนามที่ครูขนานว่า **"ภัททันตสิริรัตนปัญญา"** ผู้แสวงหาประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น มีหทัยอันกรุณาตักเตือนแล้วด้วยดี มีการตรวจตราดีด้วยญาณอันสุขุม ผู้อยู่ในอารามชื่อ **"มหาวัน"** รจนาไว้ดังที่กล่าวแล้ว จบบริบูรณ์ในวันเสาร์แรม ๕ ค่ำเดือน ๖ ปีมะเมีย จุลศักราช ๘๙๖ ในปีที่ ๒๐๗๘ แต่ปีที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าปรินิพพาน.

๔๑๕. **วิสฺสฏฺโฐ มญฺชุ วิญฺเญยฺโย สวนียาวิสาริณี**
วคฺคุ คมฺภีรนินฺนาทิจฺ- เจวมฏฺฐงฺคิ โก สโร.

แปล เสียงประกอบด้วยองค์ ๘ อย่างนี้ คือ คล่อง, นุ่ม, ชัด, ชวนฟัง, ไม่พร่า, กลม, ลึก, มีกังวาล.

ปกรณ์วชิรสารัตถสังคหะ
จบบริบูรณ์

วชิรสารัตถสังคหะ

งานออกเมรุพระราชทานเพลิงศพ
สมเด็จพระมหาธีราจารย์ (นิยม ธานิสฺสรมหาเถร ป.ธ.๙)